

G. J. Glezerman

A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése

**A történelmi
materializmus
és a szocialista
társadalom
fejlődése**

G. J. Glezerman

A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése

А mű eredeti címe:

**Г. Глезерман: Исторический материализм
и развитие социалистического общества**

Fordította: Nagy János

ISBN 963 09 0340 7

© Издательство политической литературы 1973

© Hungarian translation: Nagy János

Olyan korban élünk, melyben a társadalom fejlődése hatalmas fordulathoz ért: megvalósul az átmenet az előtörténetből a valóságos emberi történelembe, amelyben nincs társadalmi és nemzeti elnyomás, és ahol a maga teljességében kibontakozhat az emberi individualitás.

A korunk jellegét meghatározó alapvető tényező: a kommunista társadalom születése.

A szocializmust napjainkban maga a történelem tette időszerűvé a népek számára. A XIX. század elején a szocializmus néhány nagy elme álma volt csupán, a század közepén már tudományosan megalapozott elmélet, és kezd a proletár tömegmozgalom harci céljává válni – a XX. század már e cél gyakorlati megvalósításának kora.

A szocializmus több mint fél évszázaddal ezelőtt döntő politikai győzelmet aratott; 1917 októberében az orosz munkások és parasztok sikeres forradalmával megkezdődött a szocialista társadalom építése egy hatalmas országban, a Föld területének egyhatodán. Alig valamivel több mint negyedszázad múltán a szocializmus már nem korlátozódott egyetlen országra. A felszabadulás a német fasizmus és a japán imperializmus alól Európa és Ázsia számos országában kibontakoztatta a belső forradalmi erőket, és lehetővé tette nemcsak a demokratikus, hanem a szocialista átalakulást is.

A szocialista országok népei számára az új társadalom már nem

álom, nem is a jövő tudományos előrejelzése, hanem valóság. Azokban az országokban, ahol ez a társadalom már felépült vagy épülőben van, az emberiség egyharmada él, és a világ ipari termékeinek közel 39%-át állítják elő. A szocializmus megszületése, amelyet ellenfelei történelmi „véletlennek”, „esetlegességnek” igyekeznek feltüntetni, az emberiség történelmi fejlődésének törvényszerű eredménye.

A szocializmus azért szilárdult meg a Földön, mert ez az egyetlen olyan társadalom, amely lehetővé teszi, hogy

megoldódjanak a kapitalizmusra jellemző mind élesebbé váló gazdasági, politikai és társadalmi ellentmondások;

véget érjen az embernek ember által való kizsákmányolása, az osztály- és nemzeti elnyomás, és ne legyen többé háború;

minden dolgozó embernek módja legyen a szabad alkotó fejlődésre, mindenki hozzájuthasson a kultúra kincseihez, és a tudományos-technikai forradalom vívmányai az egész nép érdekeit szolgálják.

A XX. századot tehát egy új társadalomszervezet megjelenése jellemzi: a szocialista társadalomé, amely szerkezetét, törvényszerűségeit és fejlődésének hajtóerőit tekintve alapvetően különbözik minden előző társadalomtól. Ez a társadalomszervezet figyelmes tudományos vizsgálatot igényel.

A marxizmus megalapítói főként az osztálytársadalmak, és ezen belül különösen a kapitalizmus történetének elemzése alapján dolgozták ki a társadalmi fejlődés tudományos felfogását. A történelmi materializmus – Lenin kifejezésével – akkor vált hipotézisből tudományos elméletté, midőn a tőkés formáció minden részletének tanulmányozására alkalmazták. Ez tette lehetővé, hogy tudományosan előre lássák a kapitalizmust felváltó kommunista társadalmi-gazdasági alakulat alapvonásait is. Most, amikor a marxizmus-leninizmus tudományos előrejelzései beteljesednek, parancsoló szükségessé vált, hogy a történelmi materializmust a kommunista formáció vizsgálatára alkalmazzuk és az új történelmi tapasztalatokat elemezve továbbfejlesszük.

Hogyan lehet a történelmi materializmust az új, kommunista társadalmi-gazdasági alakulat elemzésére alkalmazni, amikor ez, az előző

formációktól eltérően, a dolgozó tömegek tudatos erőfeszítésével épül? Hogyan módosul ebben a formációban a történelmi fejlődés általános törvényeinek működése? Az ilyen és ehhez hasonló kérdéseknek nemcsak elméleti, hanem gyakorlati jelentőségük is van számunkra.

A tudományos irányítás a kommunista építés sikerének szükségszerű feltétele. A szocialista társadalom fejlődésének tudományos fel fogása és még inkább e fejlődés irányítása reális elemzést kíván, meg követeli, hogy képesek legyünk meglátni mind az általánosat, mind a különöset a szocializmus törvényeinek működésében.

A szerző e könyvében, amelyet az olvasó figyelmébe ajánl, arra törekszik, hogy a marxista társadalomelmélet általános tételeit a szocializmus fejlődésének elemzésére alkalmazza. De szükségesnek tartja felhívni a figyelmet arra, hogy a könyv nem ad konkrét jellemzést a szocialista rendszer minden egyes aspektusáról, például a gazdaságról, az osztálykülönbségek leküzdésének módjairól, a szocialista állam formáiról és funkcióiról stb. A szerző általános elgondolása az volt, hogy a szocialista társadalmat úgy ábrázolja, mint egységes egészet alkotó társadalmi organizmust, amelynek fejlődése törvényszerű. Csak ebből a szempontból foglalkozik olyan kérdésekkel, mint az osztályok helye a szocialista társadalom szerkezetében, a gazdaság, az osztályviszonyok és a politikai felépítmény összefüggése stb.

A könyv második kiadásának előkészítése során figyelembe vettük az SZKP XXIV. kongresszusának anyagait, és számos újonnan felmerült problémára is kitértünk (a fejlett szocialista társadalom jellemzői, a gazdaságpolitika és a társadalompolitika összefüggése, a munkakollektívák helye a társadalmi szerkezetben stb.). A statisztikai adatokat és tényanyagot részben felfrissítettük.

A szerző kötelességének tartja felhívni az olvasók figyelmét arra, hogy a könyv a pozitív fejtegetések mellett polemikus részeket is tartalmaz. De a különböző szempontok összevetése csak azt a célt szolgálja, hogy megvilágítsa a szerző álláspontját, aki természetesen nem hiszi, hogy az érintett vitás kérdésekben csalhatatlan igazságokat állapít meg, és örömmel fogadja az olvasók észrevételeit.

I / A szocialista társadalom tudományos elemzésének metodológiai problémái

Az előzőekben már szóltunk a szocialista társadalom elemzésének tudományos megközelítéséről. Vessük most fel a kérdést: mit is jelent ez a tudományos megközelítés? Mi különbözteti meg attól a nem-tudományos megközelítéstől, amely a marxizmust megelőző szocialista elméletekben túlsúlyban volt?

Mindenekelőtt az elemzés metodológiája. A materializmus kiterjesztése a társadalmi élet megismerésére a marxizmus megalapítói számára lehetővé tette, hogy az új társadalom születését mint törvényszerű folyamatot fogják fel.

Ismeretes, hogy a marxizmus előtti szocialista elméletek azt a célt tűzték maguk elé, hogy kidolgozzák a legtökéletesebb társadalmi berendezkedés tervét. Az utópikus szocialisták legtöbbje nem a társadalom adott fejlettségi színvonalából indult ki, hanem az igazságosság és a célszerűség elvont elképzeléséből. Amikor például olyan kérdéseket vetettek fel, hogy mi ösztönöz majd munkára, milyen lesz az elosztás a jövő társadalmában stb., az eszményeiknek leginkább megfelelő megoldásokat keresték, és a kommunizmust rendszerint mint valamiféle beteljesedett, ideális társadalmat fogták fel, amelyben nincs fejlődés.

A marxizmus ugyanennek a kérdésnek a megoldását elvileg más módon közelítette meg. A kommunista társadalom Marxnál nem meg-

merevedett állapot, hanem olyan társadalmi organizmus, amely állandó mozgásban és változásban van. A marxizmus feltárta, hogy e társadalom fejlődése materiális feltételek által meghatározott, végső soron a termelőerők állapotától függ.

A marxista metodológiának elvi fontosságú vonása az is, hogy a kommunista társadalmat mint egységes egészet alkotó társadalmi rendszert fogja fel, amit a társadalmi-gazdasági alakulat tudományos fogalmának kidolgozása és erre a társadalomra való alkalmazása tett lehetségessé. Ez a megközelítésmód gyökeresen különbözik az utópisták és a szubjektivisták módszerétől, akik a társadalmat általában és a szocialista társadalmat különösen úgy fogják fel, mint bizonyos intézmények mechanikus halmazát, mint különböző jelenségek egyszerű láncolatát, amely megengedi a törvényhozó vagy az ideológus önkényes beavatkozását. A tudományos szemlélet természetesen elismeri, hogy a társadalom fejlődésére lehet sikeresen hatni, de csak akkor, ha figyelembe veszik saját törvényszerűségeit.

A marxista metodológiának mindezekben a vonásaiban a szocializmus és a kommunizmus dialektikus materialista felfogása fejeződik ki.

1 / A történelmi materializmus alkalmazása a szocialista társadalom elemzésére

A szocialista társadalom tudományos felfogásának első feltétele, hogy fejlődését természettörténeti folyamatnak tekintsük. E tekintetben ennek a társadalomnak a fejlődése nem különbözik az előzőkétől, ámde van itt egy elvi sajátosság, amelyet figyelembe kell venni és meg kell magyarázni. Ez pedig az, hogy a szocialista társadalom keletkezése és fejlődése, noha objektív, az emberek akaratától és tudatától független törvényeknek van alávetve, mégis egyszersmind e társadalom tudatos építésének folyamata.

Természetesen a megelőző formációk születése sem volt teljesen spontán. Az új politikai rend, az új társadalmi rendszer létrehozása

mindig az uralmuk kiépítésére törő osztályok tudatos harcához kapcsolódott. Mindamellet ezek a formációk nem egységes, mindent át-fogó terv szerint épültek fel, hanem az alapjukat képező gazdasági viszonyok a termelőerők döntően spontán fejlődése során alakultak ki. A kommunizmus az első olyan társadalom az emberiség történetében, amelyet tervszerűen építenek. „Új társadalmat fogunk építeni!”¹ – ez a lenini felhívás, amely az októberi forradalom győzelme után hangzott el, a társadalmi átalakítás olyan feladatát fejezi ki, amely a történelemben addig sosem került napirendre.

Elméletileg és gyakorlatilag is igen fontos, hogy a szocialista társadalom születésének és fejlődésének ezt a sajátosságát szem előtt tart-suk. Ez a sajátosság mindenekelőtt lehetővé teszi, hogy felismerjük annak az elméletnek a tarthatatlanságát, amely szerint a kapitalizmus spontán módon megy át a szocializmusba, illetve amely tagadja vagy lebecsüli a tudatosság szerepét a szocializmus építésében. A marxiz-mus-leninizmusnak harcot kellett vívnia és ma is harcolnia kell ezek ellen a teóriák ellen. Ehhez a sajátossághoz kapcsolódik az óriási fon-tosságú gyakorlati feladat is – milliók energiájának mozgósítása az új társadalom építésére, bevonásuk a tudatos építőmunkába, kezdemé-nyezőkézségük felébresztése és végül erőfeszítéseik megszervezése és egységes célra irányítása. Az októberi forradalmat követő első hóna-pokban beszédeiben és cikkeiben Lenin ezt a feladatot hangsúlyozta. A kidolgozásra váró feladatok között 1917 december végén szerepel a következő: „Felemelni a legalacsonyabb, legmélyebb rétegeket a tör-ténelmi alkotás szintjére.” „A szovjethatalom soronlevő feladatai” című cikkének fogalmazványában úgy jellemezte az akkori időszakot, mint átmenetet a történelmi álomról az új, történelmi alkotásra, és hangsúlyozta, hogy ha nem vonnak be új néprétegeket a szocialista társadalom építésébe, ha nem ébresztik fel a széles tömegek aktivitá-sát, akkor szó sem lehet semmiféle forradalmi átalakításról. A szocia-

¹ *Lenin* Összes művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 103. old.

lizmus építése minden szakaszán megkívánja a dolgozók egyre szélesebb rétegei, az egész nép aktív részvételét az építőmunkában.

Ma, amikor azt a célt tűzzük magunk elé, hogy teljesítsük a szovjet népgazdaság fejlesztésének új ötéves tervét, a párt hangsúlyozza, hogy az ötéves tervnek az egész nép legfontosabb ügyévé kell válnia. – ez megvalósulásának egyik feltétele. A szocialista társadalom előrehaladását meggyorsíthatjuk, ha mindjobban növeljük minden egyes dolgozó kezdeményezőkészségét, önállóságát, fegyelmét, felelősségét.

Az ötéves tervek mintegy lépcsőfokai a kommunizmus felé vezető utunknak. A szocialista építés első éveiben írt egyik cikkében Lenin azt mondta, hogy a történelemben elég ritkán fordul elő, hogy meg lehessen állapítani a gyökeres társadalmi átalakításhoz szükséges időtartamot. Később hangsúlyozta: „...most világosan látjuk, *mit* lehet megcsinálni öt év alatt és mihez kell sokkal több idő”¹.

A tapasztalat igazolta, hogy lehet és kell is a társadalmi változások megvalósítását meghatározott időtartamokra tervezni. A tudományos tervezés abból indul ki, hogy megállapítja a termelés növekedésének mértékét, és ettől függően szabja meg – bár természetesen nem ugyanolyan pontosan – a termelőerőkben bekövetkező változások társadalmi következményeit. Már az első ötéves terv sem csak a termelőerők fejlesztésére vonatkozó feladatokat tartalmazta, hanem körvonalazta a társadalmi viszonyok átalakításának perspektíváit is, feladatul tűzte ki a szocialista gazdaság alapjának létrehozását. A gazdasági és a társadalmi tervezés egysége mindmáig jellemzője a szovjet népgazdaság fejlődését irányító valamennyi tervnek. Mindegyik ötéves terv az előző tervek eredményeire támaszkodik, és ennek megfelelően növeli a megoldandó feladatokat.

Az új társadalom építésében a tudatosság princípiuma, amely a tervekben és az SZKP politikájában ölt testet, a szocialista társadalom fő fejlődési irányának és tendenciáinak tudományos előrelátásán alapul. Minél jobban dolgozzuk ki a tervet, annál pontosabban szabja

¹ *Lenin Művei*. 33. köt. Szikra 1953. 484. old.

meg a ténylegesen végrehajtható feladatokat és a különböző gazdasági ágazatok növekedésének optimális arányait. Ám természetesen a leg-tökéletesebb terv sem láthat mindent előre. A terv teljesítése során mindig tárulnak fel új tartalékok, vagy ellenkezőleg, nehézségek mutatkoznak, felvetődnek olyan megoldást követelő kérdések, amelyeket korábban nem lehetett látni.

Végző soron arról van szó, hogy a társadalmi tudat a szocializmusban sem képes teljesen, maradéktalanul átfogni a társadalmi létet, ennek minden viszonyát, vonatkozását és részletét. A kapitalista világ-gazdaság változásairól szólva Lenin megjegyezte, hogy ezek összességét nem lehetett minden részletében átfogni; a legtöbb, hogy sikerült feltárni törvényeiket, fő vonalaiban kimutatni e változások és történelmi fejlődésük objektív logikáját.

Ez a tétel, amelyet Lenin a tőkés formáció példáján fogalmazott meg, érvényes marad a szocializmusra is. A szocializmusban az az új, hogy a társadalmi tudat, amely mind helyesebben tükrözi a társadalmi lét objektív fejlődési tendenciáit, elősegíti ennek tervszerű átalakítását. Lehetővé válik a társadalmi folyamatok tudományos megismerésén alapuló társadalomirányítás, és ezzel összefüggésben különös jelentőségre tesz szert a társadalomtudományok fejlesztése és javaslataik gyakorlati alkalmazása.

A szocialista társadalom, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonán, a termelőerők magas fokú társadalmasításán alapul, nem létezhet és nem fejlődhet spontánul; feltétlenül megkívánja a köz-ügyek tervszerű irányítását. A szocializmusban ezért törvényszerűen megnő a tudat és általában a szubjektív tényező szerepe. A korábban spontánul fejlődő társadalmi viszonyok itt a társadalom ésszerű ellen-őrzése alá kerülnek. Ez azonban nem szünteti meg a termelőerők fejlettségi szintje általi objektív meghatározottságukat.

A társadalmi fejlődésnek a szocializmusra jellemző tudatos jellege néha a szubjektív tényező mindenhatóságának illúzióját szüli. E nézetek hívei szerint a szocializmusban a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az objektív feltételek és a szubjektív tényező, az alap és a fel-

építmény, a gazdaság és a politika kapcsolata olyan mélyreható változáson ment volna át, hogy ezek a kategóriák helyet cserélnek: a társadalmi tudat válik meghatározóvá a léttel szemben, a szubjektív tényező az objektív feltételekkel szemben stb. Ez azonban pusztá illúzió, még hozzá messzemenően káros és veszélyes.

Bármennyire megnőtt is a szocializmus körülményei között a tudat, a szubjektív tényező, az egész felépítmény szerepe, továbbra is megmarad meghatározó jellegű függőségük a társadalmi léttől, az objektív feltételektől, a gazdasági alaptól. A társadalmi tudat a szocializmusban is a társadalmi lét visszatükrözése, és hogy milyen mértékben tud hatni a létre, az mindenekelőtt attól függ, mennyire helyesen tükrözi a fejlődés objektív tendenciáit, veszi figyelembe a reális lehetőségeket és a konkrét helyzetet. A történelmi folyamat általános törvényei a szocialista társadalomra is érvényesek, bár működésüknek lényeges sajátosságai vannak. Ha e sajátosságokat figyelmen kívül hagyjuk, lehetetlen megérteni a szocialista társadalom fejlődésének specifikumát; felnagyításuk, abszolutizálásuk viszont kizárja a materialista történelemfelfogás alkalmazását a szocializmus elemzésére, és végső fokon fejlődési törvényszerűségeinek szubjektivistá meghamisításához vezet.

A szocializmus tudományos felfogásában a társadalmi fejlődésnek a történelmi materializmus által kidolgozott objektív megközelítést – amely ezt a fejlődést az emberi akarattól és tudattól független törvényeknek alárendelt természettörténelmi folyamatnak tekinti – össze kell kapcsolni annak a ténynek az elismerésével, hogy a szocialista társadalmat tudatosan, tervszerűen építik, hogy sem keletkezése, sem létezése nem lehetséges tudatos, célszerű emberi tevékenység nélkül. Ha csak az elsőt ismeri el valaki, és a másodikat tagadja, ez ahhoz a hamis elképzeléshez vezet, hogy a szocialista társadalom fejlődése spontán folyamat. Ennek következménye például, hogy lebecsülik a jelentőségét és lehetőségét a társadalmi folyamatok tudatos irányításának, annak, hogy helyes szervezéssel le lehet küzdeni számos, a kommunizmus első szakaszában sem elkerülhetetlen hiányosságot. Ha pedig, ellenkezőleg, az emberek tudatos tevékenységét szakítják el

az objektív feltételektől és abszolutizálják, ennek következménye a nem kevésbé téves és ártalmas szubjektivista felfogás, amely óriási kárt okozhat a társadalomnak. A szubjektivizmust rendszerint elbizakodottság, a realitásérzék elvesztése, a társadalmi fejlődés elért stádiumát figyelmen kívül hagyó előreszaladási kísérletek kísérik.

Az objektív feltételek és a szubjektív tényező összefüggésének helyes felfogása tehát elsőrendű feltétele a szocialista társadalmi fejlődés tudományos megközelítésének.

Hogy konkrétabban megérthessük, hogyan kapcsolódik össze a szocialista társadalom fejlődésének természettörténeti folyamatként való felfogása építése tudatos jellegének elismerésével, azt is tisztáznunk kell, milyen a társadalmi fejlődés törvényeinek működési mechanizmusa a szocializmus körülményei között.

* * *

A társadalmi fejlődés törvényei a természeti törvényektől eltérően az emberek gyakorlati tevékenységének törvényei. A marxizmus ellenfelei, akik igyekeznek lejártni a társadalmi élet objektív törvényszerűségének eszméjét, nemegyszer azt az ostoba elképzelést próbálták a marxistáknak tulajdonítani, hogy a társadalmi törvények az emberek nélkül működnek. Az ilyen elképzelés azonban távol áll a marxizmustól. A társadalom fejlődéstörvényeinek objektivitása nem azt jelenti, hogy az emberek gyakorlati tevékenységén kívül nyilvánulnak meg, hanem azt, hogy függetlenek tudatunktól, akaratunktól. A társadalmi organizmus törvényeinek működési mechanizmusa mindenképpen magába kell hogy foglalja az emberek gyakorlati tevékenységét, mivel a társadalomban semmi sem mehet végbe emberek közreműködése nélkül.

A társadalom fejlődéstörvényei olyan törvények, amelyek tömegek cselekvésein keresztül realizálódnak. A szociológia nem az egyes személyek viselkedési sajátosságaival foglalkozik – amelyeket például a pszichológia magyaráz –, hanem a tömegeknek, az osztályoknak,

a nemzeteknek, a társadalom egészének tevékenységével. A tudományos szociológia megteremtésének feltétele – Lenin kifejezésével élve – az volt, hogy kidolgozzák a módját annak, hogyan lehet az egyénit a társadalmira visszavezetni. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi élet törvényszerűségeit csak akkor lehetett feltárni, amikor az egyes egyének végtelenül sokféle, s így esetlegesnek tűnő cselekvései mögött felfedezték a tömegek cselekvéseit, amelyeket törvényszerűen meghatároz a tömegeknek a társadalomban elfoglalt helyzete. Az embereknek a társadalomban elfoglalt helyzetéből következnek *érdekeik*, amelyek tükröződnek tudatukban és cselekvésre készítetik őket. Ezeknek az érdekeknek a figyelembevétele teszi lehetővé az emberi cselekvések motívumainak *materialista* magyarázatát.

Az érdek problémája egyszersmind az a csomópont, amelyben összekapcsolódik a materializmusnak és a *dialektikának* a társadalomra való alkalmazása. Ezzel a problémával függ össze szorosan a történelmi fejlődés ellentmondásainak értelmezése. Az emberek érdekeit és cselekvéseit nem lehet a társadalmi fejlődés dialektikájától függetlenül vizsgálni. Minden társadalmi esemény, legyen akár nagy, akár kicsi, úgy jelenik meg, mint olyan összegződő egyéni cselekvések sokasága, amelyek keresztezik egymást, részben egy irányba, részben különböző irányokba tartanak.

Az emberek cselekvésének eredménye jelentősen eltérhet szándékaiktól és céljaiktól, annál is inkább, mert ezt az eredményt végső soron nem egyszerűen vágyaik, hanem az objektív gazdasági feltételek határozzák meg. A történelmi materializmusról írt leveleiben Engels ezt a folyamatot a különböző irányú erők összegződésének a mechanikában megfogalmazott tételéhez hasonlítja. Ezek az erők olyan erő-paralelogrammát képeznek, ahol az eredő a különböző erők egyikének irányával sem teljesen azonos.

Felmerül a kérdés: vajon Engelsnek ez a tétele csak a szocializmus előtti társadalmakra vonatkozik, ahol az emberek – az ő kifejezésével – úgy csinálták történelmüket, hogy nem vezette őket közös akarat, egységes, közös terv, vagy vonatkozik a szocializmusra is?

A társadalmi fejlődés törvényei a szocializmusban is az emberek tömeges cselekvéseinek törvényei maradnak, hiszen ez a természetük. Az emberek cselekvései és törekvései itt is összefutnak, kereszteződnek és összegződnek. A szocializmusban az az új, hogy nemcsak az egyes emberek, hanem a társadalom egésze is határozott célt tűz maga elé, és harcol a megvalósításáért. Itt nem a különböző osztályok, társadalmi csoportok céljainak időleges és viszonylagos egybeeséséről van szó, ami a burzsoá társadalomban is lehetséges, például az össznemzeti feladatokért vívott küzdelem, a nemzeti felszabadító háborúk stb. szakaszaiban. Nem, ez a társadalmi fejlődés új típusa, amely azután válik reálissá, ha már felszámolták a termelési eszközöknek az embereket szétválasztó, törekvéseik között ellentétet szülő magántulajdonát, ha a társadalom már nem bomlik ellentétes érdekű antagonisztikus osztályokra.

A társadalmi-politikai és szellemi egység az az új jelenség, amely a szocializmusban a társadalom minőségi állapotát jellemzi. Itt a termelési eszközök társadalmi tulajdona uralkodik, amely minden embert egyesít azáltal, hogy alapvető érdekeiket egységesíti; nincsenek osztályellentétek, csak néhány, már nem alapvető osztálykülönbség marad fenn. Ilyen körülmények között a társadalmi fejlődés törvényei nem az atomizálódott egyének szétforgácsolt cselekvésein keresztül valósulnak meg, nem az antagonisztikus osztályok közötti harc által (ilyenek nem léteznek a szocialista társadalomban), hanem a társadalom egészének szervezett tevékenységén, a társadalmat alkotó valamennyi csoport együttműködésén keresztül. A társadalmat alkotó egyének óriási többségének cselekvéseiben megnyilvánuló egység és a párt által elébük tűzött feladatok tudományos megalapozottsága teremti meg az objektív lehetőségét annak, hogy az emberek céljai és törekvései egybeessenek az eredményekkel. Ezért az emberek cselekvéseinek eredményei már nem változnak át tőlük elidegenült hatalommá, amely uralkodni kezd felettük. A társadalom felszabadul a spontán erők rabsága alól, és kezdi tervszerűen irányítani élettevékenységének és fejlődésének folyamatait.

Ezt az előző társadalmakhoz képest elvileg új vonást azonban nem szabad abszolutizálni. Mindenekelőtt ne feledkezzünk meg arról, hogy a szocialista társadalomban még léteznek osztálykülönbségek a munkások és a szövetkezeti parasztság között, vannak különbségek a város és a falu, a szellemi és a fizikai munkát végzők, a szakképzett és a nem szakképzett munkások között. Mindezek és az ezekhez hasonló különbségek csak akkor szűnnek meg, ha majd a szocializmus átnő a kommunizmusba, amely társadalmilag teljesen homogén lesz.

Az elmélet kidolgozásának csakúgy, mint a szocialista társadalom gyakorlati fejlődésének nagy kárt okozhat a társadalmi-politikai egység sematikus elképzelése, amely nem veszi figyelembe az emberek érdekeinek sokféleségét és a közöttük levő tényleges ellentmondásokat. Mindenekelőtt jusson eszünkbe, hogy az érdekek egybeesése sem abszolút a szocializmusban. Abból a helyes tételből, hogy a szocialista társadalomban az emberek alapvető érdekei megegyeznek, egyáltalán nem következik, hogy nem léteznek specifikus érdekek, és hogy ezek között ne lehetnének ellentmondások.

A szocialista társadalom természete megteremti az objektív alapot a különböző érdekek racionális egybekapcsolásához, de ez nem önmagától, automatikusan valósul meg. Az szükséges hozzá, hogy a politikában helyesen vegyék számba az érdekeket, hogy a termelésnek, a tervezésnek, a népgazdaság és a kultúra irányításának legcélszerűbb szervezeti formáit dolgozzák ki. E feladat bonyolultságát az országunkban jelenleg megvalósuló új gazdaságirányítási rendszer példája is mutatja. E rendszer kidolgozásához és további tökéletesítéséhez elengedhetetlen volt a gyakorlati tapasztalatok tanulmányozása és azoknak az elméleti problémáknak a megoldása, amelyek nélkülözhetetlenek a vállalati tevékenység leghatékonyabb, az egész népgazdaság, a vállalat és a munkás érdekeinek megfelelő összekapcsolását biztosító mutatóinak kialakításához.

Az érdekek mint a tevékenység ösztönzői a szocializmusban is lényeges elemei a törvények működési mechanizmusának. De ezek az

érdekek a szocialista gazdasági viszonyok, a szocialista árucsere, a munka szerinti elosztás szocialista elve alapján alakulnak ki. A szocializmus gazdasági törvényeinek tudatos felhasználása a társadalmi viszonyok olyan szervezetét feltételezi, amelyben az érdekek a társadalom számára szükséges irányban hathatnak. Nem lehet az embereket arra kényszeríteni, hogy társadalmi vagy személyes érdekeik ellenére cselekedjenek – ez utópikus elképzelés lenne, és ellentétes a szocializmus legbenső lényegével, hiszen ez az emberek javát hivatott szolgálni. De lehet a különféle érdekek hatását olyan mederbe terelni, amely megfelel a szocialista társadalom fejlődése fő irányának, elősegíti fejlődését, haladását a kommunizmus felé. Ez a termelés, a csere és elosztás, valamint a gazdaságirányítás legcélszerűbb szervezeti formáinak kidolgozásával érhető el.

Eljutottunk a szocialista társadalomfejlődés tudományos felfogásának egy másik fontos előfeltételéhez: e fejlődést törvényei objektív működési mechanizmusának és mindenekelőtt az érdekeknek mint e mechanizmus hajtóerőinek szemszögéből kell vizsgálni.

Ám ezt a működési mechanizmust csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a történelmi fejlődésnek a kommunizmus első szakaszában elért tényleges fokát.

A szocializmus és a kommunizmus közötti különbségek alapján véve az új társadalom gazdasági és kulturális érettségének fokában mutatkoznak meg. Ez először is abban nyilvánul meg, hogy mennyire sikerült leküzdeni azokat a vonásokat, amelyeket a szocializmus az előző társadalmaktól örökölt, másodszor abban, hogy milyen mértékben fejlődtek ki a kommunista formációt jellemző vonások. Sem az egyiket, sem a másikat nem pusztán az új társadalom építőinek óhajai, akarata, forradalmi elszántsága határozzák meg, hanem mindkettő a társadalmi fejlődés objektíve elért fokától függ.

A szocializmus minden vonatkozásban – gazdasági, erkölcsi, szellemi téren – magán hordja, Marx kifejezésével, a kapitalizmus „anya-jegyeit”. Ezek az „anyajegyek” egyáltalán nem korlátozódnak a kapitalizmusnak az emberek tudatában és viselkedésében megtalál-

ható csökevényeire. A szocializmus nemcsak a régi erkölcsök, hanem a régi típusú munkamegosztás maradványait is örökölte a múlttól. E maradványok a város és a falu, a szellemi és a fizikai dolgozók közötti többé vagy kevésbé mély különbségekben fejeződnek ki. Ide sorolhatók a társadalmi egyenlőtlenség bizonyos maradványai is, mindenekelőtt az emberek anyagi ellátottsága, élet- és munkakörülményei, életmódja stb. terén. Ezekről a vonásokról nem lehet egy csapásra megszabadulni, mivel ehhez még nincsenek meg a szükséges anyagi és kulturális feltételek. Lenin hangsúlyozta, hogy a szocializmus „csupán a már elért gazdasági átalakulás arányában”¹ változtatja meg az emberek közötti viszonyokat. Ezért a hatékony társadalomirányítás nélkülözhetetlen eleme ennek az „aránynak” a helyes megállapítása.

Figyelembe kell venni továbbá, hogy az előző társadalmak örökségének nem minden eleme ellentétes a szocialista társadalom fejlődésének szükségleteivel. Az olyan jelenségek mellett, amelyeket a szocializmus fokról fokra leküzd, vannak olyanok is, amelyeket átalakít, felhasznál és a maga szolgálatába állít. Ilyen például az áru- és pénzviszonyok mechanizmusa, amelyet teljes mértékben felhasznál a termelőerők fejlesztése érdekében. Ez a mechanizmus, noha az előző formációktól örökölte a szocializmus, nem idegen tőle, még kevésbé összeegyeztethetetlen vele. Ellenkezőleg, a szocialista viszonyok szükséges elemévé válik. A szocializmusban az áru- és pénzviszonyok szükségszerűsége magának a szocialista társadalmi tulajdonnak a tényleges fejlettségi fokából következik; ez a tulajdon feltételezi az – egymással az árucseré által összekapcsolt – állami vállalatok és szövetkezetek bizonyos gazdasági önállóságát. Ezért a csereáruformája és a hozzá kapcsolódó pénzviszonyok a szocialista gazdasági fejlődés fontos ösztönzői.

Még az elosztásnak a munka szerinti bérezéssel kapcsolatos bizonyos egyenlőtlenségét sem lehet megszüntetni a szocializmusban. Noha ebben az egyenlőtlenségben a szocializmus történelmi korlátja,

¹ *Lenin* Összes művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 86. old.

egyfajta „igazságtalanság” nyilvánul meg, de ésszerű keretek között tartva nélkülözhetetlen a termelőerők tökéletesítésének serkentéséhez. Egyszerű eltörlése nem segítené elő, ellenkezőleg, lassítaná a társadalmi haladást. Ezt az egyenlőtlenséget csak akkor lehet megszüntetni, ha emelkedik a munka termelékenységé és kvalifikációja, ha maga a munka jellege egyenlítődik ki a társadalom minden tagjára nézve. Az elvont igazságosság mércéje tehát nem alkalmas a szocialista és a kommunista építés konkrét kérdéseinek megközelítésére. Minden jelenség értékelésénél a társadalmi fejlődés ténylegesen elért történeti fokát kell alapul venni, és azt, hogy az adott jelenség megfelel-e ennek a foknak vagy sem.

A szocializmus ilyen történeti megközelítésmódja olykor csorbát szenved. Különösen két hibás felfogás zavarja a szocialista társadalom fejlődésének tudományos elemzését: az első a szocializmusról alkotott elvont elképzelés, amely figyelmen kívül hagyja azt a valóságos örökséget, amelyet a szocializmus az előző társadalmaktól kap; a másik pedig alaptalanul úgy tekint az örökséget, mint a múlt terhét, amelytől minél hamarabb meg kell szabadulni, és nem veszi tudomásul, hogy ezt az örökséget a szocializmus a maga szolgálatába állíthatja és kell is állítania. Ez utóbbi felfogás mutatkozott meg például abban, hogy az árutermelést nemegyszer a kapitalizmus csökevényének tekintették, s mint ilyent egy kalap alá vették a szocializmustól idegen régi erkölcs maradványaival.

A gyakorlat viszont azt mutatja, hogy a szocializmus, amely határozottan tagadja a kizsákmányoló társadalmak alappilléreit és a védelmükre szolgáló erőszakszervezeteket, nem mondhat le teljesen az eddigi társadalmi fejlődés során létrejött gazdasági mechanizmusokról és a társadalmi viszonyokat szabályozó mechanizmusokról, hanem ezeket átalakítja, saját szolgálatába állítja, beépíti az általa létrehozott új irányítási mechanizmusokba. A szocialista társadalom elemzése során tehát józanul mérlegelni kell gazdasági érettségének fokát, hogy megláthassuk, milyen mértékben alakít át a szocializmus régi s hoz létre új társadalmi viszonyokat és intézményeket.

A szocializmus elemzésének fontos metodológiai alapelve a szocialista építés gyakorlati tapasztalatainak figyelembevétele. Ezek a tapasztalatok gazdagítják és fejlesztik a szocializmusról mint a kommunizmus első szakaszáról alkotott elképzeléseinket.

A marxizmus megalapítóinak a szocializmusról adott jellemzései a tudományos előrelátásra épültek, és ezért viszonylag elvont jellegűek, az új társadalomnak csak fő vonásait határozták meg. A klasszikusok előre látták, hogy a szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona fog uralkodni, hogy a szövetkezeti tulajdon szükségszerű láncszem lesz a gazdaság szocialista átalakításának folyamatában, de közvetlenül nem mutattak rá arra, hogy a társadalmi tulajdonnak a szocializmusban két formája lesz, az állami és a szövetkezeti. Előre látták, hogy a szocializmusban ugyanaz az elv érvényesül majd, mint az áruk egyenértékű cseréjében is, nevezetesen az egyik formájú munka bizonyos mennyiségét egy másik formájú munka azonos mennyiségére cserélik, de az áruforgalmat és a pénzt nem tekintették szükségszerűnek a szocializmus körülményei között. Megállapították azt is, hogy a szocializmus jellemző vonása a kizsákmányoló osztályok hiánya, és hogy a társadalom minden munkaképes tagja dolgozó lesz, de nem említették meg, hogy még maradnak osztálykülönbségek a munkások és a parasztok között stb.

Lenin sok vonatkozásban konkretizálta a szocializmus jellemzőit. „Állam és forradalom” című könyvében, amelyet az októberi forradalom küszöbén írt, gondos alaposággal tanulmányozta és továbbfejlesztette Marx és Engels eszméit. Sokoldalúan megvilágította, milyen jelentőséggel bír a munka és a fogyasztás mértékének nyilvántartása és ellenőrzése mint a szocialista társadalom normális működésének feltétele, kifejtette a szocialista állam szerepét a termelési eszközök köztulajdonának védelmében, az egész gazdasági élet megszervezésében. Később, a forradalom utáni munkáiban, a szocialista építés első éveiben szerzett tapasztalatok elemzése alapján a szocia-

lista gazdaság szervezési elveivel, az önálló elszámolás, az anyagi érdekelttség, a hitel, a pénz stb. jelentőségével kapcsolatos kérdéseket dolgozott ki. Tovább folytatta a társadalom politikai szervezetére vonatkozó problémák kidolgozását is: foglalkozott a szocialista demokrácia formáival, a soknemzetiségű szovjet állam kiépítésének elveivel, valamint a kulturális forradalomnak és az új szocialista értelmiség megteremtésének problémáival.

Ma előttünk áll a valóságos fejlett szocialista társadalom, amely a Szovjetunióban már felépült, és sikeresen épül sok más országban is. Természetes, hogy ez a társadalom konkrétabban jelenik meg előttünk, mivel a szocializmusra vonatkozó általános elméleti elképzeléseket gazdagította a gyakorlat, amelynek során kialakultak gazdasági és politikai szervezetének konkrét formái. Mégis helytelen lenne a társadalom valamennyi konkrét vonását a szocializmusra általánosan jellemző közös vonásnak tekinteni.

A szocializmus építésének tapasztalatai a Szovjetunióban és más országokban azt mutatják, hogy a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat első szakaszának olyan alapvető közös vonásai és törvényszerűségei vannak, amelyek az összes szocialista országokra jellemzőek, ám minden egyes ország fejlődésében sajátosan nyilvánulnak meg. Ilyen tapasztalat például politikai téren a munkásosztály hatalmának gyakorlása nemcsak a szovjetek formájában, mint a Szovjetunióban, hanem a népi demokrácia formájában is; ilyen az, hogy a forradalom demokratikus szakaszáról a szocialista szakaszra vagy az egyik forradalomból a másikba való átmenet különböző formákban mehet végbe: fegyveres felkelés és polgárháború útján, vagy ezek nélkül, békés úton. Számos szocialista ország felhasználta a parlamentet és a többpártrendszert a szocializmus építésének céljára. Gazdasági téren sok sajátos vonást mutatnak az egyes országokban az iparosításnak és a mezőgazdaság kollektivizálásának formái, a népgazdaság tervezésének és irányításának formái. Az egyes országok sajátos feltételeire tekintettel kell lenni az internacionalista politika érdekében, amely – Lenin megállapítása szerint – nem a sokféleség ki-

küszöbölését, nem a nemzeti különbségek felszámolását kívánja, hanem a kommunizmus alapelveinek értő alkalmazását, a nemzeti és a nemzeti-állami különbségeknek megfelelő helyes módosítását a részletekben.

Ugyanakkor a szocialista társadalom általános elméletének kidolgozásakor feltétlenül el kell választani az általánost a különöstől, az ismétlődőt az egyszerűtől. E szétválasztás kritériumait a társadalmi-gazdasági alakulat marxi-lenini elméletéből meríthetjük. Amikor például a kapitalizmusról mint formációról beszélünk, akkor a tudományos absztrakció azokat a vonásokat emeli ki, amelyek valamennyi tőkés-országra nézve közősek. A társadalmi-gazdasági alakulat fogalma – világította meg Lenin – módot ad arra, aminek lehetőségét a szubjektivisták tagadták, hogy a társadalmi viszonyokra alkalmazzuk az ismétlődésnek minden tudományra érvényes kritériumát. Ez a fogalom egyszersmind támpontot ad az egy-egy formáció keretén belül az egyes országokat jellemző sajátosságok megítéléséhez is.

Ezt a feladatot a szocializmus vonatkozásában is meg kell oldani. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szocializmus eddig nem a legfejlettebb országokban győzött, hogy a szocialista országok többségében (kivéve az NDK-t és Csehszlovákiát) a kapitalizmus fejlettségi szintje közepes, illetve alacsony volt. Ez óhatatlanul rányomta bélyegét a kialakult vagy kialakulóban levő szocialista társadalom vonásaira.

Feltehető, hogy ennek a társadalomnak számos vonása (például az áruforgalom megléte) jellemző lesz minden, a kommunizmus első szakaszában levő társadalomra, beleértve a gazdaságilag legfejlettebb országokban majd létrejövő szocialista társadalmat is. Erre részben azoknak a gazdasági reformoknak a jellegéből lehet következtetni, amelyeket napjainkban több szocialista országban bevezetnek. Már maga az a tény, hogy e reformok a fejlődés különböző fokain álló országokban valósulnak meg – olyanokban, amelyek a szocializmus teljes felépítésének szakaszában vannak, vagy pedig már a kommunizmus felé haladnak –, valamint a reformok közös vonásai azt mutatják, hogy ezek mindenfajta szocialista társadalom gazdasági mechanizmusának lényeges sajátosságait tárják fel.

De elmondható-e ugyanez a szocialista országok társadalmi szerkezetének olyan vonásairól, mint az osztálykülönbségek fennállása? Általában a szocialista társadalomra jellemző ez a vonás, vagy csak a jelenlegi szocialista országok sajátossága? Ennek a kérdésnek az eldöntésénél, mint később látjuk majd (vö. IV. fejezet 1. pont), szintén rendkívül fontos a szocialista társadalom gazdasági és társadalmi érettségi fokának figyelembevétele.

A szocialista társadalom elméleti elemzésének meg kell mutatnia a társadalmi élet különböző oldalai – a termelés növekedése, a gazdasági viszonyok, a társadalmi struktúra, a társadalmi tudat állapota – között ténylegesen létező kapcsolatokat.

A szocialista társadalmat úgy kell felfogni, mint egységes egészet alkotó társadalmi organizmust. A revizionisták, akik a szocializmus „modelljeinek” egész tömegét konstruálják, elvetik az ilyen módszertani megközelítést, és úgy alakítják ki „modelljeiket”, hogy elszakítják egymástól a szocializmus különböző oldalait. Annak idején Lenin bírálta a szubjektív szociológusokat, kik a társadalmat különböző intézmények egyszerű mechanikus halmazának, különböző jelenségek egyszerű mechanikus láncolatának tekintették. Ilyen a revizionisták módszere is, akik elferdítik a szocializmus eszményét, a kapitalizmus különféle vonásaival „egészítve ki” ezt. A szocializmus „modelljeiről” szóló fejtegetéseik nem egyebek, mint a tudományban széles körben elterjedt modell-módszerrel való manipulációs kísérletek.

Csakhogy a korszerű tudomány valamely jelenség vagy folyamat olyan formában való reprodukálását nevezi modellnek, amely megőrzi a jelenség vagy folyamat különböző oldalainak, vonásainak, funkcióinak stb. összes lényegi összefüggéseit. Ha ezt a fogalmat a szocializmusra alkalmazzuk, akkor elvileg csak egyetlen olyan tudományos modell létezhet, amely a szocializmusnak mint egységes egészet alkotó társadalmi organizmusnak a lényegét fejezi ki. Ez nem zárja ki a társadalom gazdasági, politikai és kulturális szervezeti formáinak sokféleségét, csakhogy ezek mind egyetlen lényegnek a formái. A revizionisták különböző szocializmus-„modelljei” a szocializmus általános

törvényszerűségeinek és egységes elveinek tagadását jelentik. Mi több, a szocializmus „modelljének” fogalmát olyan sablonként használják, amely szerint kiszabhatóak és átszabhatóak a társadalmi viszonyok. A szocializmus „modelljének” kategóriáját megközelítőleg úgy alkalmazzák, ahogy annak idején Max Weber az „ideáltípus” fogalmát, vagyis mint spekulatív konstrukciót, amely – az ő kifejezésével – „utópia-jellegű”, és ezt az utópiát maga a kutató alkotja meg.

Mi viszont azt állítjuk, hogy a szocializmust valóságos társadalmi organizmusként kell elemezni, és feltárni a különböző oldalai közti összefüggést. Ezért természetes, hogy a szocialista társadalom gazdasági, politikai és kulturális szervezetének egységéből indulunk ki.

Mint már utaltunk rá, a szocializmus egyik fontos sajátossága, amely megkülönbözteti az előző társadalmaktól, az, hogy minden oldala, a gazdasági alaptól az ideológiai felépítményig, egységes elgondolás és terv alapján épül. Ez teszi különösen fontossá és szükségessé a szocializmus elveinek, vonásainak és szervezeti formáinak elméleti kidolgozását. Ha Lenin azt írta, hogy Marx „A tőké”-ben a kapitalista társadalmi-gazdasági alakulatot eleven alakulatként mutatta be, akkor azt mondhatjuk, most a marxista-leninisták előtt az a feladat áll, hogy megmutassák, mennyire eleven az új kommunista társadalmi-gazdasági alakulat első szakasza, hogy elméleti elemzésükben mint egységes egészet alkotó társadalmi organizmust vizsgálják.

Ez a feladat a szocialista országok és kommunista pártjaik kollektív tapasztalatai alapján oldható meg. Az SZKP XXIV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója megállapította: „egymás tapasztalatainak tanulmányozása és általánosítása lehetővé tette, hogy a szocialista építés általános törvényszerűségeinek jellemzőit pontosabban meghatározzuk, és a már felépített szocializmus alapvető vonásait teljesebben feltárjuk”¹.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország tapasztalatai alapján kidolgozták a szocializmusnak mint a kommunizmus első szakaszának

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1971. 122. old.

átfogó koncepcióját. Ennek a koncepciónak a kidolgozása tette lehetővé a szocialista társadalom gazdasági szervezetének, politikai rendjének és kultúrájának alapvető vonásai közti kölcsönös összefüggés feltárását.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy helyes elméleti koncepció nélkül nem lehet sikeresen építeni a szocializmust.

Ismeretes például, milyen nehézségeket és ellentmondásokat szült a központosított tervezés és az áru- és pénzviszonyok közti összefüggés helytelen értelmezése. A jobboldali revizionisták kísérletei, hogy csökkentsék a szocialista állam gazdasági szerepét, és a gazdaság szabályozásában az ösztönösen ható piaci mechanizmusnak juttassák a vezető helyet, csak gazdasági és társadalmi ellentmondásokhoz, a szocializmus gazdasági alappilléreinek, az össznépi tulajdonnak az aláásásához vezethettek. Ugyanilyen végzetes következményekhez vezet a „baloldali” revizionisták látszólag ellentétes álláspontja – az áru- és pénzviszonyok mellőzése, az önálló elszámolás, a személyes anyagi érdekelttség jelentőségének tagadása stb. A gazdaságirányítás ilyen irányvonala zűrzavart okoz a gazdaságban, aláássa a munka ösztönzőit, fékezi a termelőerők fejlődését.

A gyakorlat tanúsága szerint nem lehet sikeresen építeni a szocializmust, ha nem rendelkezünk világos elképzelésekkel arról, hogy a szocializmus szakaszában milyen legyen a társadalom gazdasági, politikai és kulturális szervezete. A szocializmus tudományos elmélete megmutatja a helyes irányt a gyakorlatnak, és egyszersmind a gyakorlat általánosítása alapján fejlődik. Szüntelenül gazdagítják a különböző országok tapasztalatai, amelyeket tudományosan feldolgoz és általánosít.

3 / A szocializmus vizsgálatának történeti megközelítése

A szocializmust, mint bármely más társadalmi organizmust, mozgásában, tehát történetileg kell tanulmányozni. Mi több, egy ennyire dinamikus társadalom vizsgálatában elengedhetetlenül szükséges a történeti megközelítés.

Ez azt a feladatot tűzi elénk, hogy helyesen határozzuk meg a szocializmus építésének szakaszait; enélkül összehasonlítani sem lehet a különböző szocialista országok társadalmi rendjét.

Az egyenlőtlen történelmi fejlődés következtében a különböző országok nem egyszerre és nem azonos történelmi feltételek között lépnek a szocializmus útjára. Ezért a szocializmus felé való haladásuk konkrét szakaszai, csakúgy, mint körülményei óhatatlanul eltérnek egymástól. Ugyanakkor lehetséges és szükséges is kiemelni a szocialista társadalom kialakulásának azokat a főbb szakaszait, amelyek minden országra nézve közösek. E szakaszok kiemelése általános mércét ad a szocializmus országonkénti érettségi fokának meghatározásához.

Ma a szocialista közösséget közös cél felé haladó, de a cél felé vezető út különböző szakaszait járó országok alkotják. A leghatalmasabb ország, a Szovjetunió, amelyik elsőként lépett a szocializmus útjára, már elérte a fejlett szocialista társadalom szakaszát. Az SZKP Központi Bizottságának a XXIV. kongresszus elé terjesztett beszámolójában a következőket olvassuk: „a szovjet emberek önfeláldozó munkájával felépült a fejlett szocialista társadalom, amelyről Lenin már 1918-ban úgy beszélt, mint országunk jövőjéről”¹. Számos európai szocialista ország nagyjából az elmúlt tíz évben állapította meg, hogy lerakta a szocializmus alapjait², ezek most a fejlett szocialista társadalom építésének útján haladnak. Végül van néhány szocialista ország, amely még nem jutott túl a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet periódusán, és csak a szocializmus alapjainak lerakásánál tart.

Már e tények egybevetése is lehetővé teszi, hogy megjelöljük a szocializmus kialakulásának következő határvonalait: a) a szocialista forradalom győzelme, amely véghez viszi a régi társadalom politikai rendszerének, gazdaságának és kultúrájának forradalmi átalakítását

¹ Ugyanott, 48. old.

² Bulgáriában a BKP VII. kongresszusának határozataiban (1958), Csehszlovákiában a CSKP országos konferenciáján (1960), Magyarországon az MSZMP VIII. kongresszusán (1962). Az NDK-ban a szocializmus alapjainak lerakását a hatvanas évek elejére teszik (lásd a NSZEP V. és VI. kongresszusának anyagát).

(ezeknek a feladatoknak a megoldása alkotja a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti időszak tartalmát); *b*) a szocializmus alapjainak lerakása; *c*) a fejlett szocialista társadalom felépítése (vagyis az érett szocializmus elérése, amely fokozatosan nő át a kommunizmusba).

A gyakorlat megmutatta, hogy az új társadalmi rendszer, a szocializmus, nem jön létre nyomban a politikai hatalomnak a proletariátus által való meghódítása után, az ipar, a bankok, a közlekedés és más fontos termelési eszközök államosítása után; hogy az új társadalom építése hosszan tartó és bonyolult folyamat. A szocialista forradalom győzelmével kezdődik meg az az átmeneti időszak, melynek folyamán megvalósul a kapitalizmus forradalmi átalakítása szocializmussá.

Ebben a periódusban a termelőerők fejlődése terén meg kell oldani a szocializmus anyagi-műszaki bázisának létrehozását, a társadalmi munka termelékenységének fokozását, melyek az életszínvonal emelésének elengedhetetlen előfeltételei.

A kapitalizmus különböző mértékben készíti elő a szocializmus anyagi előfeltételeit. Egyes országok az iparosítás útját a kapitalizmus keretei között járták végig, mások már a szocialista építés körülményei között, az átmeneti időszakban. Az iparosítás voltaképpen nem specifikusan a szocializmust jellemző feladat, de mivel a legtöbb ország, ahol a szocializmus eddig győzelmet aratott, nem tartozott a legfejlettebb kapitalista államok közé, ezért a szocialista iparosítás végrehajtása számukra a szocializmus győzelmének döntő feltétele volt, és megteremtette az anyagi alapot a mezőgazdaság kollektivizálása számára.

Megjegyzendő, hogy a szocializmus az ipari szempontból fejlettebb országokban sem kapja készen a kapitalizmustól a maga anyagi-műszaki bázisát. Ezért a termelés anyagi-műszaki bázisának átalakítása és ezen az alapon a gazdaság átszervezése, a termelés társadalmazása az átmeneti időszak egyik olyan problémája, amely a szocializmus útjára lépő valamennyi országban jelentkezik.

Gazdasági téren az átmeneti periódus jellemző vonása és fontos feladata a gazdasági formák sokféleségének meghaladása. Lenin nem-

egyszer hangsúlyozta – többek között a „Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában” című munkájában –, hogy a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszaka egyesíti magában a társadalmi gazdaság mindkét formájának vonásait, illetve sajátosságait, következésképpen feltételezi a társadalmi gazdaság különböző formái közötti harcot, amelynek a szocialista gazdasági forma győzelméhez és megszilárdításához kell vezetnie.

Az osztályviszonyok tekintetében az átmeneti időszakot az jellemzi, hogy a proletariátus politikailag uralkodóvá lett, de az általa megdöntött kizsákmányoló osztályok még nem tűntek el, ezért megmarad az osztályantagonizmus. A társadalmi viszonyok területén eldől a „ki kit győz le” kérdése; az osztályharc, noha megváltozott jelleggel és formákban, ebben a periódusban még a társadalmi fejlődés hajtóereje marad. Csak valamennyi kizsákmányoló osztály és minden maradványuk teljes felszámolásával szűnik meg az országon belül az osztályantagonizmus talaja.

Ami a kultúrát illeti, az átmeneti periódusban meg kell oldani a kulturális forradalom rendkívül fontos feladatait: az új szocialista kultúra létrehozását – megőrizve az emberiség addigi kulturális fejlődésének összes vívmányait és értékeit –, a szocialista ideológia megszilárdítását a tömegek tudatában, s a burzsoá és a kispolgári ideológia uralmának felszámolását. A győztes munkásosztály maga mellé állítja a régi értelmiség nagy részét, és új értelmiséget teremt. Az új, népi, szocialista értelmiség kialakítása a kulturális forradalom kiemelkedő fontosságú eredménye.

Az átmeneti időszak, ahogy a marxizmus megalapítói előre látták, és a gyakorlat is igazolta, a szocializmus győzelmével végződik. E periódus lezárulása azonban még nem jelenti a fejlett szocialista társadalom azonnali létrejöttét. Ehhez hosszabb-rövidebb időre van szükség, amikor a társadalom a társadalmi-gazdasági érettség meghatározott fokain halad át.

Vizsgáljuk meg, hogyan ment végbe az átmeneti időszak lezárulása és a fejlett szocialista társadalom létrehozása a Szovjetunióban. E fo-

lyamat egyik fontos határköve a szocialista gazdaság alapjának megteremtése volt – a harmincas évek elején –, amit a XVII. pártkonferencia (1932) és a XVII. pártkongresszus (1934) határozatai rögzítettek.

A szocialista gazdaság alapjának megteremtése azt jelentette, hogy az ipar és a mezőgazdaság közös szocialista alapra helyeződött. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti periódusban a Szovjetunió népgazdasága két különböző típusú alapra épült, a szocialista iparra és a kisárutermelő magántulajdonosi mezőgazdaságra, amiből számos gazdasági és társadalmi ellentmondás származott; a kollektivizálás győzelmével viszont a népgazdaság már mind a városban, mind a falun egytípusú, szocialista alapra helyeződött. Ez óriási lehetőséget biztosított a bővített újratermelés számára a mezőgazdaságban, a szovjethatalom pedig szilárd társadalmi támaszhoz jutott a falun.

Ekkorra a gazdasági életben a szocialista gazdasági forma osztatlanul uralkodóvá vált, de még nem kizárólagossá. Az iparban a szocialista szektor adta a bruttó termék túlnyomó részét, a mezőgazdaságban a szovhozok és a kolhozok művelték a vetésterület több mint 84%-át, a kolhozok a paraszti gazdaságok 65%-át ölelték fel. A „ki kit győz le” kérdése a gazdasági életben a szocializmus javára dőlt el; a kizsákmányoló osztályokat lényegében felszámolták, a kizsákmányolás gyökerei nemcsak a városban, hanem a falun is megsemmisültek.

A harmincas évek második felében alapjában már felépült a szocialista társadalom. Ezt a tényt a Szovjetunió alkotmánya (1936) és a XVIII. pártkongresszus határozatai (1939) rögzítették. A szocializmus győzelme a Szovjetunióban azt jelentette, hogy *a)* alapjában befejeződött a gazdaság szocialista átalakítása, a szocialista gazdasági formák osztatlanul uralkodóból kizárólagossá váltak (ami nem zárta ki a kisárutermelő gazdaság kis részének fennmaradását, ez azonban már nem töltött be jelentős szerepet a népgazdaságban); *b)* az elnyomó osztályokat teljesen felszámolták, megszűnt a kizsákmányolás minden oka, kialakult a nép, a munkások, a parasztok és a népi értelmiség eszmepolitikai és erkölcsi egysége, megszilárdult a népek közötti barátság; *c)* végbement a kulturális forradalom.

A szocializmus építésének végigviteléhez, a fejlett szocialista társadalom megteremtéséhez azonban még sok problémát kellett megoldani. Teljes mértékben ki kellett aknázni a szocialista gazdasági rendszer előnyeit, hogy e rendszert minden vonatkozásban megerősítsék. Ennek megfelelően tökéletesíteni kellett a politikai felépítményt is.

A harmincas évek második fele óta, amikor a Szovjetunióban győzött a szocializmus, a szovjet társadalom nagy utat tett meg, és a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés magasabb fokára jutott. A Szovjetunió hatalmának növekedése, a nemzetközi osztály-erőviszonyokban a szocializmus világrendszerre válása nyomán bekövetkezett változások indokolták, hogy az SZKP XXI. kongresszusa (1959) levonja a következtetést: a Szovjetunióban a szocializmus nemcsak teljes, de végleges győzelmet aratott. Ez azt jelentette, hogy nemcsak a kapitalista restauráció veszélyének belső forrásait számolták fel – az átmeneti időszakban ilyen volt a tőkés gazdasági formának és a kizsákmányoló osztályok maradványainak léte –, hanem a kapitalizmus visszaállításának a nemzetközi imperializmus erőire támaszkodó külső lehetősége is megszűnt. Ily módon a szocializmus, az új társadalmi rendszer győzelme véglegesen megszilárdult. Ez nélkülözhetetlen előfeltétele volt a fejlett szocialista társadalom felépítésének. Azt, hogy a Szovjetunióban már megvalósult a fejlett szocialista társadalom, először az SZKP 1967-es dokumentumai állapították meg, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta eltelt ötven év eredményeit összegezve.¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa 1971-ben megerősítette és általánosította ezt a konklúziót.

Amint a XXIV. kongresszuson a Központi Bizottság beszámolója megállapította, a szovjet gazdaság az előző és a jelenlegi szakaszban azonos típusú termelési viszonyokon, ugyanazokon a gazdasági törvényeken, vagyis a szocializmus törvényein alapszik. Ugyanakkor jelentősen megnövekedett az ország gazdasági ereje, a gazdasági építés

¹ Lásd 50 let Velikoj Oktyabrszkoj Szocialiszticeszkoi revoljucii. Dokumenti i materiali. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50 éve. Dokumentumok, anyagok). Moszkva 1967. 157. és 164. old.

eredményei más nagyságrendekben mozognak. Elegendő megemlíteni, hogy 1971-ben a szovjet gazdaság által előállított termékmennyiség egy napra jutó értéke megközelítette a kétmilliárd rubelt, ami tízszer annyi, mint a harmincas évek végének napi termelése. A nemzeti jövedelem 1940-től 1971-ig több mint 9,1-szeresére nőtt. A munkások és az alkalmazottak száma a népgazdaságban ez alatt az idő alatt 2,7-szeresére növekedett, az egyetemet vagy főiskolát végzett szakemberek és a középfokú szakképzettséggel rendelkezők száma pedig megközelítőleg hétszeresére nőtt. Ez az egyik mutatója a kulturális és iskolázottsági szint növekedésének, amely a technika tökéletesedésével együtt hozzájárult a munkatermelékenység jelentős fokozódásához (az iparban 5,2-szeresére, a kolhozokban és szovhozokban 3,3-szeresére nőtt a termelékenység).

A fejlett szocialista társadalom felépítése szempontjából nagy jelentőségűek voltak azok a strukturális változások, amelyek a nyolcadik ötéves terv során következtek be a szovjet népgazdaságban. Az ötéves terv idején jelentősen közelebb került egymáshoz a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének növekedési üteme (151, illetve 149%). Végeredményben a fogyasztási cikket gyártó ipar egy főre jutó termelése 1971-ben 1940-hez képest 5,1-szeresére, 1965-höz viszonyítva pedig 1,4-szeresére nőtt. A nyolcadik ötéves terv időszakában jelentősen emelkedett a nép anyagi jóléte és kulturális színvonala. Az ipari és az építőipari munkások átlagos reáljövedelme az 1940. évinek közel 3-szorosára, az 1965. évinek 1,3-szeresére, a kolhoztagoké 1940-hez viszonyítva 5,2-szeresére, 1965-höz képest pedig 1,5-szeresére nőtt. A kolhoztagok jövedelme a gyorsabb növekedés következtében közelebb került a munkások jövedelemszintjéhez.

Az érett szocialista társadalom lényegénél fogva feltételezi a társadalmi élet minden szférájának komplex fejlesztését, azoknak a köztük mutatkozó nagy történelmi diszkrepanciáknak a kiküszöbölését, amelyek a szocializmus építésének előző szakaszaiban bizonyos mértékig elkerülhetetlenek voltak. (Például a Szovjetunióban és sok más országban a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmeneti idő-

szakban le kellett küzdeni a szocialista forradalom győzelme nyomán létrehozott leghaladóbb politikai rendszer és a múltból örökölt technikai-gazdasági elmaradottság közötti ellentmondást.) Természetesen a fejlett szocialista társadalom sem lehet mentes az ellentmondásoktól, de egyik jellemző vonása éppen a népgazdasági ágak közötti optimális arányok kialakítása, a társadalmi élet minden szférájának arányos fejlesztése, a szocialista építés elmaradott területeinek felzárkóztatása.

Amint az SZKP XXIV. kongresszusa megállapította, ma, a fejlett szocialista társadalom körülményei között a feladatok szélesebb körét kell egyidejűleg megoldanunk, s már nem engedhetjük meg, hogy miközben egyes igen fontos területeken előretörünk, más területek tartósan elmaradjanak. A gazdaság elért színvonala lehetővé teszi, hogy a szocialista gazdaság távlati fejlesztése problémáinak megoldásával egyidejűleg egyre teljesebben kielégítsük a nép növekvő napi szükségleteit, és mind több erőt és eszközt összpontosítsunk a dolgozók jólétének emelésére.

A fejlett szocialista társadalom olyan társadalmi kapcsolatoknak és viszonyoknak egységes egészet alkotó rendszere, melyek feltételezik a termelés gyors növekedését és maguknak az embereknek sokoldalú fejlődését, széles körű lehetőségek biztosítását jólétük és kultúrájuk még jelentősebb emelkedéséhez.

Az emberek érdekeit, szükségleteik kielégítésének feladatait a Szovjetunió Kommunista Pártja, a szocialista társadalom mindig elsőrendű fontosságúnak tekintette. De természetesen másként merült fel a feladatok megoldása a szocialista építés első szakaszaiban, amikor meg kellett teremteni a nehézipari bázist – és másként ma, amikor ez a bázis már létrejött, és a nehéziparnak mint az egész népgazdaság alapjának továbbfejlesztése egyre teljesebben összekapcsolható a fogyasztási cikkek termelésének gyorsabb fejlesztésével.

A szocializmus gazdasági érettségének fontos mutatói a társadalmi újratermelés jellegében bekövetkező változások. Mindenekelőtt a gazdasági fejlődés extenzív és intenzív tényezőinek arányában bekövetkező lényeges eltolódásokra gondolunk. A kapitalizmusból a szocializmusba

vezető átmeneti periódusban a szovjet gazdaság növekedése jórészt extenzív tényezők révén ment végbe, vagyis a beruházások növelése, új vállalatok építése és új munkaerő bevonása útján, bár már akkor is lényeges szerepük volt az intenzív tényezőknek. A fejlett szocialista társadalom létrehozásának körülményei között a súlypont szükségképpen áttolódik a gazdasági fejlődés intenzív tényezőire. A társadalmi haladás megkívánja a felhalmozás és a fogyasztás növelésének optimális összekapcsolását, hogy biztosítsuk a nép anyagi jólétének állandó emelését, és létrehozzuk az ember sokoldalú fejlődéséhez szükséges feltételeket. Ez pedig csak úgy érhető el, ha fokozzuk a társadalmi termelés hatékonyságát, az intenzív tényezők szerepének növelése révén.

A Szovjetunió Kommunista Pártja által előírányzott feladatot, a társadalmi termelés hatékonyságának növelését, és a számos szocialista országban végbemenő áttérést az extenzív gazdasági fejlődésről az intenzívre, a fejlett szocialista társadalom létrehozásának rendkívül fontos alkotóelemeként kell számon tartani.

Természetesen az extenzív gazdálkodásról az intenzív gazdálkodásra való áttérés nem feltétlenül esik egybe minden országban a fejlett szocialista társadalom létrejöttével. De ez a társadalom csakis úgy képzelhető el, ha az egész gazdasági fejlődés legfőbb célja a nép anyagi és kulturális életszínvonalának emelésével kapcsolatos feladatok megoldása, a szocialista termelés gyors ütemű fejlődésének biztosítása, hatékonyságának növelése, a gyors tudományos-technikai haladás útján.

Az első szakaszokban maga a szocialista termelési viszonyok létrejötte biztosította, hogy a termelőerők növekedése nagyobb ütemű legyen, mint a kapitalizmusban. A szocializmus fölényét a kapitalizmussal szemben szemléletesen bebizonyította a munka felszabadulása a kizsákmányolás alól, a gazdasági válságok talajának megszűnése, a munkanélküliség felszámolása és a tervszerű gazdaságirányítás megszervezése. Ma, amikor a két rendszer a tudományos-technikai forradalom területén versenyez egymással, még sokoldalúbban kell kihasz-

nálni a szocializmus ezen és más előnyeit az anyagi és emberi erőforrások legracionálisabb felhasználása, a tervezési és az irányítási rendszer tökéletesítése útján.

Az érett, megszilárdult szocializmus nem lehet meg a fejlődés világszínvonalának megfelelő fejlett technika, tudomány és oktatási rendszer nélkül. Ismeretes, hogy Lenin a szocializmus felépítését elválaszthatatlanul összekapcsolta a hatalmas termelőerők létrehozásával, mivel a szocializmus nem valósítható meg a – jóllehet társadalmasított – termelőerők bármilyen színvonalán, csakis magas fejlettségi szintjük esetén. „Az erőforrások biztosításának, a szocialista társadalom megteremtésének valóságos és egyetlen alapja csakis a nagyipar... Enélkül egyáltalán nem lehet szó gazdasági életünk valóban szocialista alapjáról.”¹

A Szovjetunióban az iparosítás során létrejött ez az alap, de most érettségi szintjének megítélésénél figyelembe kell venni a tudományos-technikai forradalom követelményeit. A tudományos-technikai forradalom körülményei között az érett szocializmus számára nem elégséges pusztán a gépi nagyipar megléte. A tudományos és technikai vívmányokat szervesen egyesíteni kell a szocializmus előnyeivel – ezt a feladatot tűzte ki a párt XXIV. kongresszusa. E feladat megoldása egyes országokban még a fejlett szocializmus létrehozása előtt megkezdődik, teljes végigvitele viszont már nyilvánvalóan a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának kiépítéséhez kapcsolódik. De az érett szocializmus szakaszának elérése szervesen összefügg a tudományos és technikai vívmányok széles körű felhasználásával, valamint a népgazdaság optimális, a termelés minden ágazatának gyors és stabil fejlődési ütemét s a nép életszínvonalának szakadatlan emelkedését biztosító struktúrájának kialakításával.

Az érett szocializmust a társadalmi feladatok széles körének kitűzése jellemzi. Annak idején Marx azt mondta, hogy az eljövendő társadalomban maga az ember, az ember képességeinek kifejlődése

¹ *Lenin Művei*. 32. köt. Szikra 1953. 439–440. old.

lesz a társadalom gazdagságának legfőbb mércéjévé. Most a társadalmi fejlődés olyan szakaszához érkezünk, amikor ez a marxi tétel életbevágó gyakorlati problémává válik. A tudományos-technikai forradalom, amely minőségi változásokat eredményezett a termelési eszközökben, egyre több olyan munkást követel, aki nemcsak a munkavégzés készségeivel rendelkezik, hanem tudományos ismeretekkel is. A szocialista társadalom minden feltételt megteremt az ilyen típusú munkások képzéséhez, gondoskodik a nemcsak a munkafolyamat szubjektumának, hanem a legfőbb értéknek is tekintett ember sokoldalú fejlődéséről. Ebből is következik az SZKP XXIV. kongresszusának az a célkitűzése, hogy a gazdaságban mélyreható fordulatot kell végrehajtani a nép anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelését szolgáló feladatok megoldása felé.

Az érett szocializmus gazdasági rendszere a szövetkezeti és kolhoz-tulajdonnal szoros kölcsönhatásban fejlődő össznépi tulajdon vezető szerepén alapul. E társadalom kialakulása összefügg a két tulajdonforma egymáshoz való fokozatos közeledésével a termelési alapok jellege, a termelés társadalmasításának színvonala, valamint a munka és az elosztás szervezeti formái tekintetében. A tulajdonformák állandó közeledése, amelynek alapja a termelési apparátus tökéletesedése minden népgazdasági ágazatban, többek között a mezőgazdasági-ipari komplexumok, kolhozközi egyesülések stb. létesítésében fejeződik ki.

Az érett szocializmusban a központi tervezés a gazdasági egységek, a vállalatok és egyesüléseik kezdeményező szerepének fejlődésével párosul. A munka fokozódó társadalmasításával és kooperációjával együtt jár a termelési és tudományos-termelési egyesülések és a munkakollektívák szerepének növekedése. Az érett szocializmus jól működő gazdasági mechanizmusa elképzelhetetlen anélkül, hogy az országos tervezés széleskörűen fel ne használná az áru- és pénzviszonyokat. Itt jegyezzük meg, hogy a termelés társadalmasítása ma már kilép az egyes szocialista országok keretei közül, és életszükségletté teszi gazdasági integrációjukat.

A fejlett szocialista társadalom gazdasági viszonyairól szólva hang-

súlyoznunk kell: a fejlett szocializmus feltételezi, hogy a társadalom egészének vonatkozásában, társadalmi méretekben valósuljanak meg a szocializmus gazdasági törvényeinek, s különösen a munka szerinti elosztás törvényének követelményei. Ez utóbbi azt jelenti, hogy következetesen érvényesíteni kell a munka szerinti elosztás szocialista elvét, s ennek párosulnia kell a szükségletek kielégítését szolgáló társadalmi alapok fejlesztésével.

A fejlett szocialista társadalomban az elosztás nem függ az emberek múltbeli vagy jelenlegi tulajdonától, s teljességgel az egyes dolgozók munkája határozza meg. Ez feltételezi a gazdaság szocialista átszervezésének teljessé tétele, a még egyénileg gazdálkodó parasztoknak, kisiparosoknak a szövetkezetekbe való bevonását, a szövetkezetekben pedig a kizárólag munka szerinti elosztásra való áttérést (néhány országban ennek előfeltétele a föld társadalmasításának teljessé tétele).

Társadalmi-politikai téren a fejlett szocializmus a társadalom szilárd egységét feltételezi; e szakasz elérésének kritériuma nemcsak az osztály-antagonizmusok leküzdése, hanem a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség együttműködésének megszilárdulása, új, magasabb színvonalra is.

A soknemzetiségű országokban a fejlett szocializmus feltétlenül összefügg a nemzetek további közeledésével és nemcsak jogi, hanem tényleges egyenlőségük megteremtésével is (legalábbis a gazdasági és a kulturális fejlettség legfontosabb mutatói tekintetében).

A fejlett szocialista társadalom fokán a Szovjetunió gazdasága összefüggő népgazdasági komplexust képez, amely magába foglalja a köztársaságok népgazdaságát, és egységes állami terv alapján, az egész ország és minden egyes köztársaság érdekeinek megfelelően fejlődik.

A Szovjetunió nemzeteinek és nemzetiségeinek közeledése nemcsak gazdasági viszonyaikból következik, hanem abból is, hogy azonos típusú társadalmi struktúra alakult ki az egész országban és minden egyes nemzet, nemzetiség körében. A Szovjetunióban a szocialista építés kezdeti fokain még voltak olyan nemzetiségek, amelyek zömét

a parasztság alkotta; a fejlett szocializmusban már minden nemzetnek és nemzetiségnek megvan a maga munkásosztálya, kolhozparaszsága és dolgozó értelmisége.

A nemzetek közötti érintkezés a szellemi élet területén a szocialista nemzetek és nemzetiségek kultúrájának kölcsönös gazdagodását eredményezi, lehetővé teszi az anyagi és a szellemi értékek intenzív cseréjét, a népek egész életmódjának közössé válását.¹

Mindezeknek a társadalmi és nemzeti viszonyokban bekövetkezett változásoknak a kifejeződéseképpen a Szovjetunióban kialakult az emberek új történelmi közössége, amelyet a „szovjet nép” kategóriájával jelölünk. Ez társadalmi közösség is, amely minden társadalmi csoport kölcsönös közeledésén alapszik, és internacionális közösség is, amely feltételezi valamennyi szocialista nemzet közeledését és szilárd baráti kapcsolatainak megeremtését.

E közösség kialakulásának társadalmi alapja a munkásosztály vezető szerepe. A munkásosztály eszmei-politikai álláspontját, a kommunizmus álláspontját visszavonhatatlanul átvették más dolgozó rétegek, a parasztság és az értelmiség is. Ennek politikai eredményeként a szocialista állam a fejlett demokratizmust megtestesítő össznépi állammá alakult át. Ez az állam a teljesen megszilárdult, érett szocializmus politikai felépítménye.

A fejlett szocialista társadalom a kultúrának, az oktatásnak, a tudományos és kulturális intézmények szervezett tevékenységének magas színvonalát feltételezi. Ez különösen fontos a tudomány közvetlen termelőerővé válásának korunkban végbemenő folyamata szempontjából.

Az érett szocializmus elidegeníthetetlen vonása a szocialista életmód és a szocialista embertípus létrejötte. Tényként szögezhetjük le például, hogy a Szovjetunióban új, szocialista embertípus alakult ki, amely a „társadalmi klíma”, a közhangulat meghatározójává vált.

¹ Lásd A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége megalakulása 50. évfordulójának előkészítéséről. AZ SZKP KB határozata. Novosztyi Sajtóügynökség Kiadója, Moszkva 1972. 16–17. old.

Természetesen a múlt csökevényei még jelentősek. Ezek azonban éppen csökevényként, nem pedig külön társadalmi csoportok ideológiájaként élnek tovább. A dolgozók társadalmi viszonyai, kultúrája és tudata jóval magasabb fejlettségi fokot ért el, mint az előző szakaszban.

Mindez nemcsak mennyiségi változásokat jelent, hanem minőségileg új szintet is, amelyre a szovjet társadalom a szocializmus győzelmét követő több mint három évtized alatt emelkedett fel. A végbement változások a szocializmus jóval magasabb fokú érettségéről tanúskodnak.¹

A fejlett szocializmus, amely a szovjet munkásosztály és valamennyi szovjet dolgozó harcának legfontosabb eredménye, egyáltalán nem olyan társadalom, amelyben minden gazdasági, társadalmi és ideológiai probléma véglegesen megoldódott. Ellenkezőleg, dinamikus, fejlődő társadalom, amely a felvetődő problémákat megoldva halad tovább a termelőerők szakadatlan növelése, a szocialista életformák tökéletesítése, a múlt még számottevő csökevényeinek leküzdése és a szocializmusnak a kommunizmusba való fokozatos átnövése útján. Az érett szocializmus működése és fejlődése hosszan tartó folyamat, amelynek során távolról sem lehet egy csapásra megteremteni a kommunizmusba való átmenet előfeltételeit. E feltételek azonban éppen a fejlett szocializmus fokán alakulnak ki. Ezzel kapcsolatban az SZKP XXIV. kongresszusa rámutatott: a Szovjetunió számára lehetővé vált, hogy megkezdje a pártprogram és az utóbbi pártkongresszusok által kitűzött óriási feladat gyakorlati megvalósítását: a kommunizmus

¹ A fejlett szocializmus ismérveinek kérdéséről a szocialista országok marxistáinak körében napjainkban vita folyik (lásd például „A szocializmus fejlődésének problémái. Marxisták nemzetközi vitája” című kötetet. Prága 1971.). Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a fejlett szocializmus feltételezi, hogy a társadalmi élet összes oldalai – a gazdasági, a társadalmi-politikai és a szellemi – megfeleljenek egymásnak. Ezzel összefüggésben az érett szocializmus ismérveinek meghatározásakor először a termelőerőknek, másodszer a gazdasági viszonyoknak, harmadszor a társadalmi-politikai viszonyoknak, negyedszer a társadalom szellemi életének fejlettségi szintjét kell figyelembe venni. Csak olyan kritériumok adhatnak átfogó képet az érett szocializmusról, amelyek a társadalmi életnek mindezeket a fontos területeit felölelik.

anyagi-műszaki bázisának megteremtését. Az, hogy a Szovjetunió a kulturális forradalom befejező szakaszához érkezett, azt jelenti, hogy gyakorlati feladattá válik nemcsak az anyagi, hanem a szellemi feltételek megteremtése is a kommunizmus győzelméhez.

A történelmi materialista elemzés, mint láttuk, a szocializmusnak egységes egésznek alkotó társadalmi organizmusként való vizsgálatát egybekapcsolja fejlődési szakaszainak történelmi megközelítésével. Ez, hangsúlyozzuk újra, alapvetően megkülönbözteti a tudományos kutatás marxista metodológiáját mindennemű revizionista torzítástól.

A szocializmus kialakulása különböző szakaszainak összekeverése (olykor, például a revizionisták esetében, szándékos összezavarása) megakadályozza e társadalom tudományos vizsgálatát. Semmi közük a tudományhoz például a Garaudy-féle revizionisták vagy renegátok olyan kísérleteinek, hogy a még nem teljesen kifejlett szocializmust (sőt, ennek meghamisított képét) a szocializmus egy külön „modelljének” tüntessék fel. Sem a közös vonásokat, sem az egyes országokra jellemző sajátos formákat nem lehet helyesen értékelni a fejlődési szint figyelembevétel nélkül. A szocializmusnak mint egységes egésznek alkotó társadalmi rendszernek a vizsgálatát tehát szervesen össze kell kapcsolni a történetiséggel, a strukturális elemzést a fejlődés dinamikájának és szakaszainak szem előtt tartásával.

II / Az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonya a kommunizmus építésében

A szocialista társadalom materialista felfogásának kiindulópontja annak a kérdésnek a megoldása, hogy milyen az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonya a társadalom fejlődésében. A szocialista társadalom fejlődése, éppúgy, mint bármely más társadalomé, természettörténeti folyamat, törvényeit nem az emberek akarata és tudata szabja meg, hanem ellenkezőleg, e törvények határozzák meg az emberek akaratát és tudatát. Ám e folyamat egyszersmind az új társadalom tudatos, tervszerű építése is, méghozzá olyan hatalmas méretekben, mint például a Szovjetunióban.

Ha tisztázni akarjuk az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonyát a kommunizmus építésében, mindenekelőtt a történelmi materializmus általános, minden társadalmi alakulatra érvényes tételeit kell megvizsgálnunk, hogy ezután megvilágíthassuk sajátos alkalmazásukat a szocialista és a kommunista társadalom fejlődésére.

Az objektív feltételek és a szubjektív tényező fogalma a történelmi materializmus legáltalánosabb kategóriái közé tartozik, és bizonyos értelemben olyan kategóriákkal állítható egy sorba, mint a „társadalmi lét” és a „társadalmi tudat”, az „anyagi és ideológiai viszonyok”, valamint az „alap és felépítmény”. Mindezekben a kategóriákban így vagy úgy a társadalmi élet két-két, kölcsönösen összefüggő oldalának viszonya tükröződik, amelyek közül az első a primer, meghatározó kategória, a második pedig a származékos, meghatározott.

E kategóriák tartalma és funkciói azonban nem teljesen megegyezők, hiszen akkor nem volna szükségünk mindegyikükre a társadalmi jelenségek magyarázatához. Csak mindezekkel a kategóriákkal együttesen lehet átfogni, ha általános vonalakban is, a társadalmi jelenségek és viszonyok gazdagságát.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat elhatárolása annak az alapvető filozófiai problémának a megoldását jelenti a társadalom vonatkozásában, hogy mi az elsődleges és mi a másodlagos. Ahogyan a materializmus általában a léte nyilvánítja elsődlegesnek és a tudatot másodlagosnak, a történelmi materializmus a társadalom anyagi létét tekinti elsődlegesnek és a szellemi életet, mint az anyagi, illetve társadalmi lét tükröződését, másodlagosnak.

Az alap és a felépítmény kategóriája a társadalom konkrét szerkezetét jellemzi, azt az összefüggést, amely a gazdasági rend, vagy más-
képpen fogalmazva, az alapot képező termelési, gazdasági viszonyok összessége és az erre az alapra épülő hatalmas felépítmény egésze között fennáll. A felépítmény fogalma nemcsak a társadalmi tudatot, nemcsak az emberek nézeteit és eszméit foglalja magába, hanem az ezeknek az eszméknek megfelelően létrejövő intézményeket és szervezeteket is; a felépítményt azok az ideológiai, politikai és jogi formák alkotják, amelyekben a társadalom gazdasági rendje megtestesül.

Az „objektív feltételek” és a „szubjektív tényező” kategóriái is

sajátos tartalommal bírnak, amely egyik eddig említett kategória tartalmával sem teljesen azonos. Más a rendeltetésük és mások a funkcióik. Az olyan kategóriáktól eltérően, mint például „alap” és „felépítmény”, ezeket nem annyira a társadalom struktúrájának magyarázatára alkalmazzuk, hanem inkább e struktúra – emberek által való – megváltoztatásának folyamatára, ennek magyarázatára. Azt a viszonyt fejezik ki, amely az emberek tudatos tevékenysége és cselekvésük körülményei között fennáll. Ezért ezek a kategóriák különösen fontosak a társadalmi élet forradalmi átalakításának, az új társadalom építésének tanulmányozása szempontjából.

Mit értünk hát az objektív feltételeken és a szubjektív tényezőn?

Az objektív feltételekhez tartoznak azok, az emberek akarától és tudatától független körülmények, amelyek között az emberek történelmüket csinálják. A társadalmi fejlődés szubjektív tényezője a történelem alkotóinak, az embereknek, osztályoknak, pártoknak tudatos tevékenysége; a meghatározott történelmi feladatok megoldásához szükséges szervezettségük, akaratauk és energiájuk.

A szubjektív tényezőt olykor túl általánosan határozzák meg, úgy, hogy elvész e kategória specifikuma. Azt állítják például, hogy az emberek mindig a szubjektív tényezőhöz tartoznak, hogy minden embert a történelem szubjektumának kell tekinteni, még ha ők maguk nincsenek is mindig tudatában ennek. Persze igaz, hogy az egész társadalmi élet az emberi tevékenység produktuma, és ebben az értelemben valóban mondhatjuk, hogy az emberek a történelem szubjektumai.

Szubjektumnak általában az olyan cselekvés hordozóját nevezik, amely meghatározott célt valósít meg. Az emberi történelmet többek között az különbözteti meg az állatok fejlődéstörténetétől, hogy míg az állatok passzív tárgyai történelmüknek, az ember aktív alkotója a történelemnek. Az emberi történelem kiindulópontja és alapja a munka, a termelés. Ezért az ember az a szubjektum, akinek gyakorlati tevékenysége előmozdítja a történelmi fejlődést. Ebben az értelemben a népesség „alapzata és szubjektuma az egész társadalmi termelési

aktusnak”¹. Marx azonban, megállapítva, hogy a történelemben, ha teljességében szemléljük, „a szubjektum, az emberiség, és az objektum, a természet, ugyanaz”, óv bennünket attól, hogy a történelmi korszakok közti „lényeges különbözőségről megfeledkezzünk”². Az ember minden korban a történelem szubjektuma. Az emberek, a tömegek, így vagy úgy, tudatosan vagy nem tudatosan mindig alkotói a történelemnek. A történelemben semmi sem megy végbe az emberek nélkül, minden az ő gyakorlati tevékenységük eredménye. A társadalomnak nemcsak szellemi, hanem anyagi élete is az emberek tevékenységének terméke (természetesen meghatározott természeti és társadalmi feltételek mellett, amelyeket minden nemzedék örökölni kap). De bármilyen fontos is e tény elismerése az általában vett (a természet történetétől megkülönböztetett) emberi történelem sajátosságának meghatározásához, még nem elegendő annak megvilágításához, ki tekinthető a konkrét történelmi változások szubjektumának a különböző korokban. Ehhez tisztázni kell azt is: milyen társadalmi erők valósítják és valósítják meg ténylegesen – objektív társadalmi helyzetük, szervezettségük, tudatosságuk és egyéb tulajdonságaik következtében – az adott történelmi átalakulásokat. Az a kérdés, hogy általában ki alkotja a történelmet, nem azonos azzal a kérdéssel, hogy *milyen* társadalmi erők valósítják meg tudatosan a meghatározott társadalmi átalakulásokat.

Ugyancsak nem tekinthető azonosnak a néptömegek és a szubjektív tényező szerepe a történelemben. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az osztálytársadalomban nemcsak a néptömegek, a társadalmi haladásért harcoló osztályok és társadalmi erők tudatos tevékenységét kell a szubjektív tényezőhöz sorolni. Itt homlokegyenest ellentétes társadalmi erők állnak szemben egymással, amelyeknek akarata, energiája és szervezettsége egyaránt befolyásolja a harc kimenetelét és a történelmi fejlődés eredőjét.

¹ Marx-Engels Művei. 13. köt. Budapest 1965. 166. old.

² Ugyanott, 153. old.

Másrészt helytelen lenne a néptömegeknek, a társadalmi haladás fő erőinek egész tevékenységét a szubjektív tényező szférájába sorolni. Hiszen az emberek mindennapos termelőtevékenysége, amely szükségleteik kielégítését szolgálja, a társadalmi fejlődés objektív feltételeihez tartozik. E termelőtevékenység eredményeképpen alakul ki, Lenin kifejezésével, „az események objektívan szükségszerű láncolata”, amely független a társadalmi tudattól, s ez sohasem foghatja át teljesen.¹ Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a szubjektív oldal az emberi tevékenység összes szféráiban, így a termelőtevékenységben is jelen van.² Az emberek tevékenységének szubjektív oldala mindig és mindenütt tudatukkal, akaratukkal, szervezettségükkel stb. függ össze.

Az elmondottak alapján meg kell különböztetni egyrészt az objektív történelemalkotást, amikor is az emberek – ahogyan ez különösen a szocializmus előtti alakulatokban tapasztalható – még nem ismerik fel, hogy ők a történelem alkotói, másrészt a tudatos történelemalkotást, amelyben olyan mértékben vesznek részt, amilyen mértékben meghatározott társadalmi feladatokat tudatosan hajtanak végre. Másként értelmetlen lenne a történelmet alkotó tömegek szélesítéséről beszélni, hiszen a történelmi materializmus amúgy is a történelem alkotóinak tekinti őket. Amikor Marx és Engels arról beszéltek, hogy minél inkább alapokig ható lesz a történelmi akció, annál inkább növekszik majd a tömeg, amelynek akciója, ezt nem egyszerűen a tömegek történelemalkotásának objektív folyamatára értették, hanem arra a folyamatra, ahogyan a tömegek bekapcsolódnak a megérett átalakulásokért vívott aktív, tudatos harcba. Csak ebben az értelemben lehet azoknak a tömegeknek felébredéséről beszélni, amelyek eddig hosszú

¹ *Lenin* Összes művei. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 305. old.

² A termelés részvevői termelési tapasztalataikkal, empirikus vagy tudományos ismereteikkel a termelés szubjektumai és a termelőerők legfontosabb elemei. A termelés fejlődését az is befolyásolja, hogy az emberek mennyire vannak tudatában saját társadalmi helyzetüknek, társadalmi feladataiknak. Ezt figyelembe véve, a szubjektív tényező a tömegek termelőtevékenységében is érezteti hatását, különösen a szocializmusban, ahol az anyagi ösztönzők mellett kifejlődnek a munka erkölcsi ösztönzői is.

történelmi álmukat aludták, és csak ebben az értelemben állíthatjuk azt, hogy kibővül a társadalmi viszonyok megváltoztatásáért folytatott harcban részt vevő emberek köre. Ez különösen jellemző a szocialista forradalomra, a legmélyebb és ezért a legnagyobb tömegeket mozgósító társadalmi átalakulásra, amely az élet új, magasabb szintjére emeli a társadalomnak a kapitalizmusban elnyomott alsó rétegeit. Ezek a szó igazi értelmében a szocialista átalakulás alkotóivá válnak.

A gyarmati és félgymati országok népeiről szólva Lenin azt mondta, hogy a múltban „csak a történelem objektumainak, nem pedig szubjektumainak” tekintették őket.¹ Korunk őket is önálló életre ébresztette, harcra serkentette nemzeti és társadalmi felszabadulásukért. Ez jelentősen kiszélesítette a történelem tudatos alkotóinak körét, és meggyorsította a történelmi fejlődést.

Ily módon a társadalmi haladás során az emberek tudattalan történelemalakító tevékenysége tudatossá válik. Ezt természetesen nem szabad leegyszerűsítve úgy értelmezni, mintha az objektív megszűnne létezni és beleolvadna a szubjektívbe. Az emberiség élete mindig meghatározott objektív feltételek között zajlik, és az ezek alapján működő törvényeknek engedelmeskedik, amelyek függetlenek az emberek akaratától és tudatától, és végső soron meghatározzák tevékenységük jellegét és irányát. A társadalmi fejlődéstörvények csak az emberek társadalmi-történelmi gyakorlatának eredményeképpen valósulnak meg. De az emberek tevékenységének jellege a történelmi feltételektől függően más és más jellegű. Cselekedhetnek például úgy is, hogy nem számolnak cselekvéseik társadalmi eredményeivel; ekkor a törvények spontán-elemi módon, mintegy az emberek háta mögött érvényesülnek. Más történelmi feltételek között viszont az emberek cselekedhetnek tudatosan, a társadalom, az osztály stb. fejlődésének érdekeiből következő meghatározott feladatok megvalósítására törekedve. Ilyenkor nemcsak objektíve, de szubjektíve is a történelem alkotóiként lépnek fel. Amikor a haladásért küzdő egyre szélesebb tömegek válnak

¹ *Lenin Művei*. 32. köt. 514–515. old.

a tudatos történelemalkotás szubjektumává, ez meggyorsítja az emberiség fejlődésének menetét.

A továbbiakban pontosan tisztáznunk kell, mit értünk tudatos tevékenységen. Bizonyos értelemben ugyanis minden meghatározott célra irányuló emberi tevékenység tudatosnak tekinthető. Ismeretes, hogy az ember többek között abban különbözik az állattól, hogy tudatosan cselekszik, és előre kitűzi célját. A munkafolyamat, ahogy Marx megjegyezte, célszerű cselekedetek folyamata, amelynek során olyan eredmény jön létre, amely a munkás képzeletében tudatos célként, vagyis eszmeileg már a tevékenység megkezdésekor megvolt. De ha az egyes munkás számára tudatos is az általa megvalósított termelési folyamat, a társadalom egészét tekintve az a termelés, amelyet a magántulajdon alapján gazdálkodó termelők ezrei és milliói visznek végbe, nem-irányított folyamat.

Következésképpen az a vitathatatlan tény, hogy az emberek a társadalmi életben mint akarattal és tudattal bíró tudatos lények vesznek részt, korántsem azt jelenti, hogy történelmi tevékenységük egészében tudatos. Az anyagi javak termelését mindig emberek valósítják meg, akik saját céljaikat követve tudatos lényekként cselekszenek. A társadalom szempontjából azonban a termelőtevékenység csak akkor válik tudatossá, ha ezt már nemcsak az egyes egyén, hanem a társadalom egésze tudatosan meghatározott céljának rendeli alá. Érthető tehát, hogy a társadalmi fejlődésben a tudatosságot nem az egyéni, hanem a *társadalmi* tudat szempontjából kell vizsgálni. A történelemben az a tudatos tevékenység, amely nemcsak a benne részt vevő emberek egyéni céljainak felel meg, hanem az adott osztály vagy társadalom tagjai közös céljainak is.

Magától értetődik, hogy a történelmet alkotó emberek tudatosságának *foka* nagyon különböző lehet. E tekintetben nemcsak a különböző osztályok mozgalmai között vannak nagy eltérések, hanem egy és ugyanazon osztály – történelmének különböző szakaszaiban véghezvitt – megmozdulásai között is.

A tudatos tevékenység nem okvetlenül feltételezi a társadalmi fejlőd-

dés törvényeinek és folyamatainak tudományos megértését. Más képpen azt kellene gondolnunk, hogy a marxizmus és a marxista pártok megjelenéséig a történelemben egyáltalában nem volt tudatos tevékenység. Holott, noha a társadalmi fejlődés törvényeit nem ismerték, a termelési viszonyok gyökeres változásait – melyeket a termelőerők spontán fejlődése készített elő – a múltban is tudatosan viték végbe. A forradalom eredményeként létrejött új államhatalom nagy befolyást gyakorolt a gazdaság fejlődésére.

Mihajlovszkij, a narodnyik mozgalom ideológusa, annak idején azt hirdette, hogy az európai élet olyan spontánul alakult ki, ahogyan a folyam hömpölyög, amely „elmosza azt, amit el tud mosni, még ha gyémántbánya is, és megkerüli azt, amit nem tud elmosni, még ha trágyadomb is. A zsilipeket, a gátakat, az öntöző- és a levezető csatornákat az emberi ész és érzés kezdeményezésére építik. Ez az ész és ez az érzés, mondhatnánk, hiányzott a jelenlegi európai gazdasági rend keletkezése idején. Csiraállapotban volt, és a dolgok természetes, spontán menetére elenyésző befolyást gyakorolt.”

Lenin bírálta Mihajlovszkijnek azt az állítását, hogy az emberek tudatos befolyása a „dolgok menetére” jelentéktelen volt. „Az emberek – írta Lenin – akkoriban józan ésszel és szilárd emlékezőképességgel rendkívül mesteri zsilipeket és gátakat építettek, amelyek az engedetlen parasztot beterelték a tőkés kizsákmányolás medrébe; a politikai és pénzügyi intézkedések fölöttébb furfangos öntözőcsatornáit hozták létre, s ezeken a csatornákon keresztül ment végbe a tőkés felhalmozás és tőkés kisajátítás, amely nem elégedett meg csupán a gazdasági törvények hatásával.”¹ Ám ez a tudatos emberi tevékenység nem zárta ki azt a tényt, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényei spontán jellegűek maradtak. A politikai, pénzügyi és más intézkedések csak megkönnyítették érvényesülésüket, megnövelték hatásuk mértékét, s e törvények azután kérlelhetetlen erővel tették tönkre a kis-

¹ *Lenin* Összes művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 386. old. alapján.

parasztok és a kézművesek tömegeit, elmélyítették a szakadékot a többség nyomora és a kisebbség gazdagsága között.

A tudatos tevékenység iránya, jellege és formája teljesen különböző lehet: elsősorban attól függ, hogy *ki* hajtja végre és *kinek* az érdekében. De a meghatározott társadalmi célokat követő emberek cselekvései mindig a tudatos tevékenységhez tartoznak. Ez nem okvetlenül feltételezi a társadalmi fejlődés törvényeinek ismeretét. Lehetséges, hogy az emberek a társadalmi folyamatok összefüggésének tapasztalati felfogására korlátozódnak. A társadalomátalakítás módjainak és feltételeinek tudományos megértése a tudatosság magasabb fokát jelenti, és szükségszerű feltétele annak, hogy a szubjektív tényező, fejlődésének csúcsára érve, végül is az egész társadalmi élet tervszerű, a társadalmi haladás érdekeit szolgáló átalakításának eszközévé váljon.

Ám a szubjektív tényező nem korlátozható meghatározott történelmi feladatok felismerésére; nem pusztán tudat. Magában foglalja az embereknek e feladatok megvalósításához szükséges *szervezetét* is.¹ Ezért a szubjektív tényezőhöz tartoznak például az összes osztály-szervezetek, amelyeket az adott osztály érdekeiért vívott harcra hoznak létre, és mindenekelőtt a politikai pártok, valamint minden lendítőerő, amelyet ebben a harcban felhasználnak.²

Az objektív feltételek és a szubjektív tényező közötti határok nem merevek. Az, ami az egyik összefüggésben vagy bizonyos történelmi körülmények között az objektív feltételekhez tartozik, más összefüggésben vagy más körülmények között a szubjektív tényező hatókörébe

¹ A dolognak ezt az oldalát helyesen hangsúlyozza *B. A. Csagin*: Lenin o roli szubjektivnovo faktora v isztorii (Lenin a szubjektív tényező szerepéről a történelemben). Leningrád 1967.; uő: Szubjektivnij faktor. Sztruktura i zakonomernosztij (A szubjektív tényező. Struktúra és törvényszerűségek). Moszkva 1968.

² A szubjektív tényező fogalmát és szerepét, különösen a társadalmi fejlődéstörvények működési mechanizmusának vonatkozásában elemzi *V. I. Pripisznov*: Problema szubjektivnovo faktora v isztorieszkom razvityii (A szubjektív tényező kérdése a történelmi fejlődésben). Dusanbe 1966.; uő: Mehanyizm gyejtsz-vija szocialnih zakonov i szubjektivnij faktor (A társadalmi törvények működési mechanizmusa és a szubjektív tényező). Dusanbe 1972.

kerülhet. Ezt a szovjet szakirodalomban előforduló általános meghatározásokban nem mindig veszik figyelembe. Így például az egyik brosúrában ezt olvashatjuk: „Az objektív oldal a társadalmi lét, a társadalmi élet anyagi feltételei, a gazdasági fejlettség színvonala, a termelési viszonyok jellege; a szubjektív oldal a néptömegek, a pártok, az állam és az összes társadalmi szervezetek tudatos, célszerű tevékenysége, ezek szervezettsége és eltökéltsége a kitűzött feladatok végrehajtására. E két oldal kölcsönhatása alapján valósul meg a társadalmi fejlődés.”¹

Ez a meghatározás csak általánosságban, a társadalom egészére vonatkoztatva helyes. Az objektív feltételeket itt egyszerűen a társadalmi léttel, a társadalom anyagi életével azonosítják. Ám ez az azonosítás nyomban helytelenné válik, ha nem a társadalmi fejlődés egészét nézzük, hanem a konkrét társadalmi folyamatokat, például a társadalmi forradalom érlelődését. A forradalom objektív feltételei közé nemcsak meghatározott anyagi előfeltételek tartoznak, vagyis a termelőerők olyan fejlettsége, amely összeütközésbe kerül az elavult termelési viszonyokkal. A forradalom bekövetkeztéhez a Lenin által a forradalmi helyzet ismérveként említett objektív feltételek összessége szükséges: az uralkodó osztályok nem tudják változatlan formában fenntartani uralmukat – a „felső rétegek” válsága; az elnyomott osztályok nem akarnak többé a régi módon élni stb.

A forradalmi helyzetnek korántsem minden eleme tartozik a társadalmi léthez, a társadalom gazdasági életéhez; fontos szerepük van itt a társadalom politikai életében bekövetkező változásoknak – a hatalmi válságnak –, sőt a tömegek tudatában bekövetkező változásoknak, amelyek abban fejeződnek ki, hogy az „alsó rétegek” nem akarnak többé a régi módon élni. Miért tartoznak mindezek az elemek a forradalom objektív feltételei közé? Mert bekövetkezésük, Leninnel szólva,

¹ V. V. Gromakov–A. V. Orlov: Rol szubjektyivnovo faktora v sztroityelsztve kommunyizma (A szubjektív tényező szerepe a kommunizmus építésében). Moszkva 1961.

„nemcsak egyes csoportok és pártok, hanem egyes osztályok akaratától is” független¹.

Az objektív feltételek fogalma tehát ez esetben szélesebb, mint a társadalmi lét fogalma. És még szélesebbé válik, ha például a személyiség kiformalódásának folyamatát tanulmányozzuk. Természetes, hogy az ember tudatának formálódását nemcsak a gazdasági viszonyok befolyásolják, hanem az összes társadalmi viszonyok, amelyeket maga körül talál, amikor belép az életbe. A társadalmi-politikai rend, a politikai és jogi viszonyok például fontos részét alkotják annak a társadalmi környezetnek, amelyben az ember formálódik. Ide tartozik továbbá a társadalmi tudat adott állapota és a társadalmi eszméket és nézeteket terjesztő intézmények is. A kapitalista társadalomban például az államapparátus, a vezető politikai pártok, a sajtó, a rádió, a film, a televízió és az egyház nagy hatással vannak a dolgozó tömegek tudatára, megfertőzik őket a burzsoá ideológiával. Ez a befolyás (a tömegek osztálytudatának fejlődését gátló más tényezőkkel együtt, mint például a munkásosztály felső rétegének korrumpálása, a munkásbürokrácia növelése, ami számos országban tapasztalható) annyira erős, hogy egyes tőkésországokban a munkásosztály számottevő rétegei ma is a burzsoá ideológia hatalmában vannak, és nincs proletár osztálytudatuk.

Tehát az egyének, sőt egész társadalmi csoportok vonatkozásában tudatuk formálódásának objektív feltételeihez tartozik a teljes társadalmi környezet, amelyben élnek és cselekszenek.

Ezek a példák mutatják, hogy az objektív feltételek és a szubjektív tényező kölcsönösen egymásra vonatkoztatott fogalmak, hogy minden egyes esetben konkrétan kell vizsgálni őket és hogy tartalmuk nem változatlan. De bárhogyan változzék is e kategóriák tartalma, objektív feltételeknek mindig a cselekvő szubjektum akaratától és tudatától független feltételeket nevezünk, legyen ez a szubjektum az egész emberiség vagy egyetlen nép, valamely osztály, párt vagy egyén.

¹ *Lenin Összes művei*. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 204. old.

Akárcsak az objektív feltételek, a szubjektív tényező is a társadalmi fejlődés történelmi menetében alakul ki.

A meghatározott társadalmi feladatok megoldásához szükséges objektív feltételek és szubjektív tényező megérése végbemehet egyenlőtlenül is. Nincs közöttük eleve megállapított harmónia. Például a forradalmi helyzet érlelődése nem vonja maga után automatikusan a szubjektív tényező megfelelő kialakulását, s ennek folytán nem minden forradalmi helyzet vezet forradalomhoz, különösen nem győztes forradalomhoz. „Tévedés volna azt gondolni – írta Lenin –, hogy a forradalmi osztályok mindig elég erősek ahhoz, hogy véghezvigyék a forradalmat, amikor a forradalom a társadalmi és gazdasági fejlődés feltételei folytán teljesen megért. Nem, az emberi társadalom berendezése nem ilyen ésszerű és nem ilyen »kényelmes« az élenjáró elemek szempontjából. A forradalom megérlelődhet, s meglehet, hogy a forradalmi alkotóerők nem elégségesek ennek megvalósításához...”¹

Mármost mi a szerepük a beérett társadalmi átalakulások megvalósításában az objektív feltételeknek és a szubjektív tényezőnek? Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az objektív feltételeké a meghatározó szerep, mivel ezek szabják meg először is bizonyos történelmi feladatok megoldásának szükségességét, tehát az emberek tevékenységének irányát, másodszor e feladatok megoldásának reális lehetőségeit.

Marx fogalmazta meg azt a mély gondolatot, hogy az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg tud oldani; közelebbről megvizsgálva mindig kiderül, hogy csak akkor merül fel a feladat, ha már léteznek, vagy legalábbis kialakulóban vannak megoldásának anyagi feltételei. (Természetesen itt nem olyan problémákról van szó, amelyek egyes gondolkodók fantáziájában születnek, hanem olyanokról, amelyeket a történelmi fejlődés objektív menete állít az emberiség elé.)

Végő soron tehát a történelmi feladatok megoldásához szükséges.

¹ *Lenin Összes művei*. 11. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 353. old.

szubjektív tényező fejlődését is az objektív feltételek határozzák meg, mivel a társadalmi fejlődés megérett szükségleteinek tükröződéseként alakul ki. De viszonylagos önállósággal bír, s ezért az objektív feltételek és a szubjektív oldal fejlődése nincs mindig összhangban egymással.

Ha hiányoznak a forradalmi átalakulás objektív feltételei, tegyenek bármilyen erőfeszítéseket a forradalmárok, nem lesz forradalom, semmilyen forradalmi erő kifejtés sem vezet társadalmi átalakuláshoz. De ha az átalakulás objektív feltételei adottak, akkor a továbbiak a szubjektív tényezőtől függenek, vagyis a küzdő osztályok energiájától, erőfeszítéseitől, harckészségétől. A szubjektív tényező tehát döntő szerepet játszhat, de nem általában, nem tetszőleges történelmi körülmények között, hanem csak ha megérték a társadalmi átalakulás objektív feltételei. Ez esetben a harc kimenetele döntően függhet attól, hogy mennyire összeforrottak és szervezettek a tömegek, mennyire határozottan és okosan cselekszik a forradalmi párt, mennyire képes magával ragadni és politikai hadsereggé kovácsolni a néptömegeket.

A marxizmus-leninizmus ellenségei olykor ellentmondást vélnek felfedezni abban, hogy a társadalmi fejlődésben meghatározó jelentőségűnek tartjuk az objektív feltételeket, s ugyanakkor azt állítjuk, hogy a szubjektív tényező is döntő lehet. Pedig amikor a marxizmus-leninizmus elismeri a szubjektív tényező döntő szerepét a szükséges objektív feltételek megléte esetén, nemcsak hogy nem kerül ellentmondásba materialista alapjaival, hanem ellenkezőleg, teljes mértékben ezekre támaszkodik.

A szubjektív tényező jelentősége a történelemben az, hogy ettől függ az objektív feltételek által megteremtett lehetőségek realizálása, valóra válása. Ezek a lehetőségek nem maguktól, csak az embereknek céljaikért vívott harca révén valósulhatnak meg. Ezért az emberek tudatos tevékenysége erősen gyorsíthatja vagy lassíthatja a haladást, óriási hatással van a történelmi feladatok megoldásának időtartamára. Az osztálytársadalomban a megérett társadalmi átalakulások megvalósítása az osztályharc menetétől függ, amelyben nagy szerepe van annak, hogy helyesen ismerik-e fel a haladó osztályok és pártok az

előttük álló feladatokat, milyen fokú a szervezettségük, forradalmi energiájuk.

Feltétlenül figyelembe kell venni azt is, hogy az emberek – akár tudatos, akár tudattalan – tevékenységének eredményei mindig bekerülnek a további társadalmi fejlődés objektív feltételei közé. Hegel „A logika tudománya” című könyvének olvasásakor Lenin megjegyezte: „Az eszmei átváltozik reálissá – mély gondolat: nagyon fontos a történelem szempontjából.”¹

Az eszmeinek reálissá válására jó példa a szocializmus építése: a szocializmus, amely korábban eszme, a munkásosztály harci célja volt, valósággá lett, következésképpen a társadalom további fejlődésének, a kommunizmus felé való haladásának objektív feltételévé vált.

Az eszmei reálissá válásának hangsúlyozása, mint Lenin rámutatott, a szubjektív tényező jelentőségét, a társadalmi haladásban játszott aktív szerepét lebecsülő vulgármaterializmus ellen irányul. A vulgármaterializmus az alapja a különféle „spontaneitás”-elméleteknek, amelyek a társadalmi fejlődést automatikus, sorsszerűen meghatározott folyamatnak tekintik. Lenin határozottan fellépett az ilyen elméletek ellen. Hogy milyen fontosnak tartotta a szubjektív tényező szerepének pontos meghatározását, többek között a következők is mutatják. V. Vorovszkij 1905-ben egy cikkében ezt írta: „ez a »szervezet az osztályban« nem önkényes, az élettől elszakadt valami; nem, a szociáldemokrácia, mint egész tevékenységében, itt is csak azt teheti, hogy [alkalmazkodik a spontán történelmi folyamathoz]... ily módon megvilágítva és megrövidítve az utat a proletariátus számára”². A zárójelbe tett szavakat – „alkalmazkodik a spontán történelmi folyamat-hoz” – Lenin az „*irányítja a spontán történelmi folyamatot*” szavakkal helyettesítette, ami sokkal pontosabb meghatározása a szubjektív tényező szerepének.

A „spontaneitás”-elméletet különféle változatokban terjesztették a

¹ Lenin Összes művei. 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 95. old.

² Leninszkij szbornyik. 26. köt. 342. old.

II. Internacionálé ideológusai, az orosz ökonomisták és mensevikek, jobboldali opportunisták stb. Jelenleg a jobboldali szocialisták és revizionisták hirdetik, akik a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet úgy ábrázolják, mint a társadalmi „transzformáció” spontán folyamatát. Azt a spontán folyamatot, hogy a kapitalizmus méhében megérlelődnek a szocializmus anyagi előfeltételei, azonosítják a tőkés társadalomnak szocialista társadalommá való átalakításával. Csak-hogy ez a folyamat az előbbtől eltérően nem mehet végbe spontánul; megköveteli a társadalom haladó erőinek tudatos, forradalmi harcát a munkásosztály vezetése alatt.

A *jobboldali* opportunizmus módszertani alapja általában az a vulgármaterialista elképzelés, amely lebecsüli az osztályok tudatos tevékenységének és szervezeteinek szerepét; a *baloldali* opportunizmus viszont a szubjektívizmust teszi módszertani alapjává, amely tagadja az objektív feltételek meghatározó jelentőségét a társadalmi fejlődésben. A szubjektívizmus a forradalmi akaratnak és a szubjektív tényezőnek az objektív feltételektől független meghatározó szerepet tulajdonít a történelemben. Ezt az álláspontot vallották a kispolgári forradalmárok, az anarchisták, a blanquisták, a bakunyinisták, valamint a kommunista mozgalomban a szélsőbaloldali elemek. A gyakorlatban ez az álláspont politikai kalandorsághoz vezetett, például olyan kísérletekhez, amikor a forradalmi helyzet hiányát figyelmen kívül hagyva mozgósították forradalomra a tömegeket, ami kudarcra ítélte a forradalmárokat. A baloldali opportunizmus a szektásság útjára taszítja a pártot, elszakítja a tömegektől, a tömegharcot lépten-nyomon összekülvő csoportok tevékenységével helyettesíti.

Csak az a politika lehet tudományosan megalapozott, amely az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonyának helyes felfogására támaszkodik, amely elismeri az objektív feltételek meghatározó jelentőségét, s ugyanakkor figyelembe veszi a szubjektív tényező óriási szerepét is, azt, hogy az objektív feltételek megléte esetén döntő jelentőségű lehet a történelmileg megérett átalakulások megvalósításában.

Az objektív feltételeknek és a szubjektív tényezőnek, a történelmi folyamat e két oldalának szétszakítása elkerülhetetlenül vagy jobb-
oldali, vagy baloldali opportunizmushoz vezet.

2 / Az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonyának sajátosságai a szocialista társadalomban

Az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonyáról eddig kifejtett általános megállapítások maradéktalanul érvényesek a szocialista társadalomra is. De a szocializmus körülményei között ennek a viszonynak számos megkülönböztető sajátossága van, mindenekelőtt a szubjektív tényező növekvő szerepe.

A szocializmusban a szubjektív tényezőt a legszélesebb néptömegek tudatos tevékenysége és alkotó aktivitása, valamint a tömegek vezetésére hivatott és erőfeszítéseiket a kommunizmus építésére megszervező párt-, állami és más szervek irányító tevékenysége alkotja. A szubjektív tényező szerepének növekedése a szocializmusban abban jut kifejezésre, hogy hatalmas mértékben fokozódik a néptömegek aktivitása, egyre többen vesznek részt tevékenyen az új társadalom építésében, és ezzel még nagyobb jelentőségűvé válik a tömegek tudatos vezetése a párt és az állam részéről.

Mivel magyarázható a szubjektív tényező szerepének megnövekedése a szocializmusban? Mindenekelőtt azzal, hogy megváltozik a gazdasági fejlődés jellege, a spontaneitás és a tudatosság viszonya.

A szocializmus előtti társadalmi-gazdasági alakulatokban a gazdasági fejlődést spontán-elemi erők kormányozták. Természetesen az egyes termelő mindennapos termelőtevékenységében ott is saját meghatározott célját követte, és ebben az értelemben tudatosan cselekedett. A termelők összességének tevékenységéből kialakuló gazdasági haladás azonban, egészét tekintve, spontánul ment végbe, nem volt alávetve tudatos társadalmi ellenőrzésnek. Ez főleg azzal magyarázható, hogy a termelőerők fejlődését a szocializmus előtti valamennyi

termelési módban a legközvetlenebb céloknak és érdekeknek rendelték alá. Az emberek objektív életkörülményeik következtében nem voltak képesek cselekvéseik távolabbi társadalmi következményeit elgondolni és azokkal számolni; számításaik és céljaik a legközvetlenebb mindennapi érdekekre korlátozódtak. Ezen felül a termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalmakban az emberek érdekei és cselekedetei összeütközésbe kerültek, ellentmondtak egymásnak, és e cselekedetek gyakran még a cselekvők számára is tökéletesen váratlan eredménnyel jártak. Bár a régi termelési viszonyok lerombolása és az újak megszilárdítása a történelem kritikus szakaszaiban a haladó osztályok tudatos harcának eredménye volt, a társadalom gazdasági fejlődését egészében spontán, az emberek által nem ellenőrzött erők irányították. „Ha... ezt a mércét helyezzük az emberi történelemre, akár a jelenkor legfejlettebb népeire is, azt találjuk, hogy itt még mindig kolosszális aránytalanság áll fenn a kitűzött célok és az elért eredmények között, hogy az előre nem látott hatások túlsúlyban vannak, hogy a nem-ellenőrzött erők jóval hatalmasabbak a tervszerűen mozgásba hozotaknál.”¹ És ez mindaddig nem is lehet másképp, hangsúlyozta Engels, ameddig a társadalmi termelés spontán erők vak játékanak van alávetve, ameddig fennmaradnak a kapitalista termelési viszonyok, melyek elkerülhetetlenné teszik a termelés anarchiáját, a válságokat, a termék uralmát a termelő felett.

Az élet természetesen a kapitalizmus fejlődését is előrehajtja, arra kényszeríti, hogy valamiképpen alkalmazkodjon a roppant módon megnövekedett termelőerőkhöz. Az utóbbi időben az állammonopolista kapitalizmus létrejöttével a gazdasági életben megjelentek a tudatos szabályozás bizonyos elemei. Életének utolsó éveiben Engels a trösztök kialakulásával kapcsolatban megjegyezte, hogy a kapitalizmust már nem lehet egyszerűen a tervszerűség hiányával jellemezni, mint korábban. A trösztökkel „nemcsak a *magántermelés* szűnik meg, hanem a *tervszerűtlenség* is”. Ezeknek az engelsi szavaknak az értel-

¹ *Marx-Engels Művei*. 20. köt. Budapest 1963. 336. old.

mét elemezve Lenin aláhúzta, hogy a XX. században a kapitalizmus fejlődése még tovább haladt, megvalósult az áttérés a monopóliumokról általában az állammonopóliumra.¹ Az állammonopolista kapitalizmusban maguk a roppantul megnövekedett termelőerők teszik szükségsszerűvé a termelés bizonyos mérvű szabályozását. Napjainkban számos nyugat-európai tőkésországban és Japánban már nemcsak egyes intézkedéseket hoznak a gazdasági fejlődés szabályozására, hanem hosszabb-rövidebb időre szóló átfogó gazdasági programokat dolgoznak ki. Nem tagadható, hogy a „gazdasági programozással” a burzsoá államoknak sikerül befolyásolniuk a gazdasági életet, a konjunktúrát. De noha a nemzeti jövedelem jelentős részét (az imperialista országok többségében körülbelül egyharmadát) a költségvetés révén az állam osztja fel újra és jelentős beruházásokat hajt végre, semmiféle „gazdasági programozás” sem szüntetheti meg a kapitalista gazdaság egészének spontán jellegét, küszöbölheti ki a válságokat és a gazdasági fejlődés egyenetlenségét. Az állami programozás az államnak a nagy-monopóliumokkal való megegyezésein alapul, és a monopóliumokra nézve nem kötelező erejű; mint mondják, „indikatív”, vagyis ajánlás-jellegű. A monopóliumok az ajánlásokat olyan mértékben fogadják el, amilyen mértékben megfelelnek érdekeiknek. Amíg a termelés tőkés jellegű marad, és a kapitalista profitszerzés érdekeinek rendelődik alá, a helyzet nem is változhat meg. A monopóliumok érdekeit szolgáló kapitalista programozás végső soron még jobban kiélezi a termelési folyamat társadalmi jellege és a kisajátítás magántőkés formája közti antagonizmust; a halódó kapitalizmust nem tudja megmenteni.

A marxizmus megalapítói előre látták, hogy a kapitalista viszonyok szükségszerűen megsemmisülnek majd, és átadják helyüket a szocialista viszonyoknak, amelyek az egész társadalmi termelés tervszerű megszervezését követelik. Tudományosan meghatározták a jövő társadalom alapvonásait: a magántulajdon megszüntetését és a termelési

¹ Lásd Lenin Összes művei. 31. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 356. old.; Marx-Engels Művei. 22. köt. Budapest 1970. 217. old.

eszközök társadalmi tulajdonának létrehozását, az ember ember által való kizsákmányolásának megszüntetését, a társadalmi termelés alárendelését az egész társadalom szükségletei kielégítésének. Ezek az új társadalmi feltételek először teszik lehetővé, hogy az emberek ellenőrzésük alá vonják a történelmen addig uralkodó spontán erőket. A termelés alárendelése a társadalom érdekeinek módot ad az emberek számára, hogy termelőtevékenységüknek már ne csak közvetlen, hanem távolabbi következményeivel is számoljanak. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma egyesíti őket, megszünteti antagonisztikus érdekkonfliktusaikat. Ennek eredményeként a gazdasági fejlődés olyan célirányos folyamattá válik, amelyben mindinkább az emberek számára kívánatos eredmények valósulnak meg.

A szocializmusban tehát az az új, hogy gazdasági szervezetének alapja, a termelési eszközök társadalmi tulajdona, lehetővé teszi, hogy a társadalom egységes egészként cselekedjen. Nincsenek magántulajdonosok, akiknek érdekei összeütköznének egymással, nincsenek egymás ellen küzdő osztályok. Az előző társadalmakat az jellemezte, hogy az emberek törekvései keresztezték egymást, s ennek folytán cselekvéseik céljai és következményei élesen eltértek egymástól; a szocializmusban új típusú kapcsolat jött létre az osztályérdekek és az egyéni érdekek, a cselekvések és következményeik között. A társadalom társadalmi-politikai és eszmei egysége azt jelenti, hogy az emberek törekvései, cselekvései alapvetően megegyezők, a népet közös cél egyesíti.

Mindez természetesen nem zárja ki sem a különböző embercsoportok részleges, nem-alapvető érdekei közti ellentmondásokat, sem a társadalomnak a kommunizmus felé haladásával ellentétes irányú törekvéseket. Ez úgyszólván nem is lehet másként, hiszen a kommunizmus első szakaszában még vannak bizonyos társadalmi különbségek, tovább élnek a kapitalizmus maradványai, s végül, vannak még maradi emberek, akik vagy mert ragaszkodnak az elavulthoz, vagy mert érdekelték fennmaradásában, fékezik a társadalom fejlődését. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem mindenki egyszerre kapcsol

lódik be a közös feladatok megvalósításáért vívott tudatos harcba, a kommunizmus építésébe.

De a szocializmus fő jellemzője az, hogy a társadalmi haladás nem az egymással küzdő osztályok összeütközéseinek eredményeképpen valósul meg, hanem valamennyi társadalmi csoport együttműködése, erőfeszítéseik összefogása következtében. Ez pedig azt jelenti, hogy a történelem aktív, szervezett alkotója az egész nép, amely tudatosan oldja meg a társadalom előtt álló történelmi feladatokat. A társadalmi fejlettségnek éppen ezzel a fokával kezdődik, mint Lenin előre látta, „a gyors, igazi, valóban tömegeket átfogó, a lakosság *többségének*, azután pedig az egész lakosságnak a részvételével végbemenő haladás a társadalmi és az egyéni élet minden területén”¹.

Mindebből az következik, hogy a szocializmusban a szubjektív tényező szférája kiszélesedik. Nemcsak a társadalom vezető erőit, mindenekelőtt a pártot és a szocialista államot foglalja magába, hanem az új társadalmat aktívan és tudatosan építő dolgozó tömegeket is. Mivel a szocializmus és a kommunizmus a dolgozók milliós tömegeinek tudatos tevékenysége révén épül, a pártnak szüntelenül munkálkodnia kell a néptömegek megszervezésén, aktivitásuk fokozásán, a társadalmi fejlődés időszerű feladatainak mind teljesebb tudatosításán.

A szubjektív tényező szerepének növekedését a szocializmusban a politikai rendszer sajátosságai is elősegítik. A szocialista forradalom győzelméig az államhatalom a proletariátussal szemben ellenséges osztályok kezében volt, és tevékenysége úgy állt szemben a proletariátussal, mint akaratától független tényező. Miután azonban a proletariátus meghódította a politikai hatalmat, az állam tevékenysége, a hatalmi eszközök felhasználása fontos szubjektív tényezővé válik a szocialista forradalom feladatainak megoldásában. A szocialista átalakulás szubjektuma – a dolgozók többsége, élén a munkásosztállyal – a szocialista állammal a történelmi fejlődés befolyásolásának olyan hatékony emelőjére tesz szert, amellyennel azelőtt soha nem rendelkezett.

¹ Lenin Összes művei. 33. köt. 91. old.

Mindennek következtében a szubjektív tényező új, a történelemben eddig ismeretlen funkciót tölt be; tudatosan irányítja a társadalmi fejlődést, a meglevő objektív feltételekkel és a szocializmusban is ható objektív törvényekkel összhangban.

Nemcsak a politikai viszonyok és a kultúra válik a tudatos építés objektumává, hanem a társadalmi lét alapja, a gazdaság is. Az emberek termelőtevékenysége a szocializmusban is az objektív történelemalkotás szférájába tartozik, amennyiben az anyagi javak termelése változatlanul gazdasági szükségszerűség marad. De ezen a területen is különleges szerepre tesz szert a szubjektív tényező, mivel a gazdasági építés eredményei nagymértékben a tömegek tudatosságától, a gazdaság irányításától függenek.

A szocialista építés folyamata a szocialista forradalom kezdetétől fogva a néptömegek tudatos és szervezett harca a termelőerők fejlesztéséért, a gazdasági viszonyoknak a termelési eszközök társadalmasítása útján való átalakításáért (az ipar, a közlekedés, a bankok államosítása, a kistermelők szövetkezetbe tömörítése a mezőgazdaságban, a kisiparban stb.).

A szocializmus építése egyszersmind olyan folyamat, amelynek tartalma a gazdasági fejlődés spontán elemeinek és tendenciáinak egységes állami irányítás alá rendelése. Ez a feladat a szervezett munkásosztály és a vele szembenálló osztályok közötti kemény harcban valósul meg; ez egyben a tervszerűen fejlődő szocialista gazdasági forma harca a kapitalista gazdasági formával, amely a kispolgári ösztönösség felhasználásával a szocializmus építésének megghiúsítása irányában hat. Ismeretes, hogy Lenin a forradalom első éveiben milyen éleslátással vetette fel a kispolgári ösztönösség elleni harc, a proletárdiktatúra érdekeinek való alárendelése kérdését. Ez, mint Lenin hangsúlyozta, a proletárdiktatúra létkérdése, élet-halál kérdése volt. A lenini útmutatásnak megfelelően a szovjet munkásosztálynak és pártjának sikerült magával ragadnia a dolgozó parasztságot, megfékeznie a kispolgári ösztönösséget, és ezzel kivívnia a szocializmus győzelmét.

A termelési eszközök magántulajdonának uralma idején spontán

gazdasági fejlődés a társadalmi tulajdon uralmának viszonyai között tudatosan irányított, tervszerű folyamattá vált.

Azt jelenti-e ez, hogy a szocializmusban gyökeresen megváltozott az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonya, hogy már nem az objektív feltételek töltik be a meghatározó szerepet, hanem a szubjektív tényező? Nem, ez helytelen következtetés lenne. Nem az objektív és a szubjektív, hanem a spontán és a tudatos közti viszony ment át gyökeres változáson. A társadalom tudatosan irányított egésszé válik, maga alá veti azokat a spontán erőket, melyek az előző formációkban uralkodtak az embereken.

Az objektív nem azonos a spontánnal. Az objektív fogalma a szocializmusban is ugyanolyan értelmű marad, mint korábban volt: azt jelöli, ami az emberek tudatán kívül és tőle függetlenül létezik, amit nem határoz meg az akaratuk és a tudatuk. A spontán pedig a nemszándékoltat jelenti, azt, amit az emberek nem kontrollálnak, ami nincs alávetve akaratuknak, hanem ellenkezőleg, uralkodik felettük.

A történelem tanúsága szerint e fogalmak összekeverése a legsúlyosabb hibákhoz vezet a szocialista társadalom fejlődésének értelmezésében. Egyesek, a szocialista társadalom fejlődésének objektív meghatározottságát elismerve, ezt a fejlődést spontán folyamatnak tekintették, és így módon a szocializmussal szemben mélyen ellenséges „spontaneitás”-elmélet hirdetéséhez jutottak. Mások, a szocialista társadalom fejlődését tudatosan irányított folyamatnak tartva, ezen az alapon törvényeinek objektív jellegét tagadták, és így a szubjektivizmus álláspontjára süllyedtek, amely kalandorsághoz vezet a gazdaságpolitikában. A párt elítélte az ilyen tévedéseket, és bírálatnak vetette alá mind a szubjektivista koncepciókat, mind a szocialista társadalom fejlődésére vonatkozó „spontaneitás”-elméletet.

A szocializmusba való átmenet nemcsak az emberek tudatos tevékenységének kereteit tágította ki, hanem a gazdasági törvények működésének jellegét is megváltoztatta. Mivel új termelési viszonyokat, a kizsákmányolástól szabad emberek közti elvtársi együttműködés és

kölcsönös szocialista segítség viszonyait fejezik ki, ezért a szocializmus gazdasági törvényei tartalmukban is gyökeresen különböznek a kapitalizmus törvényeitől és működésük jellegében is. Ugyanannyira objektívek, függetlenek az emberek akaratától és tudatától, mint a kapitalizmus gazdasági törvényei, de már nem spontán törvények. A kapitalizmusban például a termelési eszközöknek és a munkának a gazdasági ágazatok közti elosztása főként spontánul, a konkurrencia-törvény, a termelési anarchia, az átlagprofitráta stb. mechanizmusa révén valósul meg; a szocializmusban a termelési eszközöket és a munkát a társadalom tudatosan osztja el az egyes ágazatok között, azoknak a követelményeknek megfelelően, amelyek a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényéből, a szocializmus alapvető gazdasági törvényéből és egyéb objektív gazdasági törvényeiből következnek.

Azt a körülményt, hogy a szocializmusban megváltozik a gazdasági törvények működési mechanizmusa, nemcsak az magyarázza, hogy az emberek már ismerik és gazdasági tevékenységükben fel is használják ezeket. Az objektív törvények megismerése és gyakorlati felhasználása természetesen szükséges feltétele annak, hogy a spontán erőket megfékezzék és az emberek kontrolljának vessék alá. De a törvények tervszerű felhasználásának lehetőségét, akárcsak működési mechanizmusukat, az emberek objektív létfeltételei határozzák meg. A kapitalizmus gazdasági törvényeinek bármily kimerítő megismerésével sem küszöbölhető ki működésük spontaneitása. A népgazdaság fejlődése csak akkor válik nem-spontán folyamattá, ha megszűnik a termelési eszközök magántulajdona, ha a kapitalizmusnak a magántermelők közötti viszonyt tükröző gazdasági törvényeit új gazdasági törvények váltják fel, a szocializmus törvényei, amelyek a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján egyesült termelők kapcsolatát fejezik ki. Következésképpen, a termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése az objektív feltétele annak, hogy a gazdasági fejlődés spontán erőit a társadalom kontrollja alá lehessen vonni.

A tervszerűség elvének győzelméből természetesen nem következik, hogy a szocialista népgazdaságban már teljesen megszűntek az ösztö-

nös erők és tendenciák. Ezek jelenléte még felismerhető. Számos gazdasági ágazat (különösen a mezőgazdaság) fejlődését bizonyos fokig befolyásolják a természet elemi erői, amelyeket a társadalom a termelőerők mai fejlettségi szintjén még nem tud teljesen kontrollálni. A gazdasági viszonyokban is léteznek még spontán elemek, például abból adódóan, hogy a szervezett árupiac mellett fennáll a szervezetlen piac is, ahol az árak bizonyos ingadozásnak vannak kitéve. Az emberek egy részének cselekvéseiben megnyilvánuló magántulajdonosi hajlamok, a kapitalizmusnak a tudatban, az erkölcsökben és az életmódban megőrzött csökevényei mint ösztönös elemek állnak szemben a szocialista társadalom tudatos, célirányos haladásával a kommunizmus felé.

A spontaneitás azonban nemcsak objektív okokból fakad, hanem szubjektívekből is. A szubjektív tényező hatásának is tulajdonítható, ha az emberek nem veszik kellőképpen figyelembe az objektív feltételeket, melyek között élnek, ha nem számolnak a gazdasági törvények követelményeivel. A szocializmus és a kommunizmus gazdasági törvényeinek működési formája a tervszerűség, tudatos felhasználásuk a társadalom által, de ha az emberek nincsenek tekintettel e törvények követelményeire, akkor hatásuk spontán, nemkívánt következményekben érvényesül. Ebben az esetben az emberek tevékenységének eredményei nem felelnek meg a kitűzött céloknak. Így például a mezőgazdaság irányításában megnyilvánuló szubjektívizmus nagyszámú spontán, negatív következményt idézett elő, amelyek károsan hatottak a mezőgazdaság fejlődésére.¹

¹ Említsük meg azt is, hogy az aránytalanságok a népgazdaságban általában spontánul alakulnak ki, még akkor is, ha a szubjektívizmus eredményeként jönnek létre. Ez alól csak az olyan periódusok jelentenek kivételt, amikor a társadalom bizonyos létfontosságú feladatok megoldása érdekében kénytelen időlegesen tudatos aránytalanságokat előidézni. Minden más esetben, teljesen függetlenül attól, hogy az aránytalanságokat objektív okok (például a természeti körülmények hatása) vagy szubjektív okok (hibák, mulasztások a gazdaság irányításában) idézték-e elő, kialakulásuk spontán. Az aránytalanságok leküzdése viszont tudatos társadalmi erőfeszítést, tervszerű cselekvéseket követel.

A szocializmusban, noha a társadalmi fejlődés spontaneitása a dolog egészét tekintve megszűnik, a fejlődés objektív meghatározottsága természetesen megmarad. Az objektív fogalma itt olyan kapcsolatokat és viszonyokat is tartalmaz, amelyek nem spontánul alakulnak ki. Így például a szocialista és a kommunista építés konkrét feladatainak kijelölésekor mindig a termelőerők objektíve adott fejlettségi szintjéből kell kiindulni. Az előző formációktól eltérően ez a szint itt nem pusztán a spontán gazdasági fejlődés eredménye; nemcsak az testesül meg benne, amit a szocialista társadalom az előző társadalmaktól vett át, hanem a dolgozó tömegek tudatos harcának, a szocialista gazdaság fejlesztésére irányuló erőfeszítéseinek eredményei is. De mindez nem változtat azon, hogy a szocialista társadalom fejlődésében minden fokozatot objektíve az előző fokozat határoz meg. Ez a meghatározottság nem függ az emberek akaratától.

A szocialista társadalom tudatosan építi és változtatja gazdasági viszonyait, ami azonban nem fosztja meg ezeket objektivitásuktól, éppúgy, ahogy például a vegyületek keletkezését szabályozó törvényeket sem szünteti meg az, hogy a kémia előre meghatározott tulajdonságokkal bíró műanyagokat hoz létre. A szocialista termelési viszonyok nem alakíthatók önkényesen, hanem csak a meglevő termelőerőkkel összhangban. A termelőerők fejlettségi szintje és a termelési viszonyok állapota közötti összefüggés objektív és szükségszerű, az emberek tudatán kívül és akaratuktól függetlenül létezik. Ezért a szocializmusban sem szűnik meg a különbség az anyagi (mindenekelőtt a gazdasági) és az ideológiai viszonyok között.

A társadalom anyagi viszonyait az emberek alakítják ki, akik egyénileg mint tudatos lények cselekednek; ezek a viszonyok azonban függetlenek „az emberek *társadalmi tudatától*”¹. A „Materializmus és empiriokriticismus”-ban, ahonnan ezt az idézetet vettük, a társadalmi viszonyok anyagi jellegének ismérveként Lenin a társadalmi tudattól való függetlenségüket emeli ki. A termelési viszonyok az emberi élet

¹ Lenin Összes művei. 18. köt. 305. old.

fenntartására szolgáló anyagi termelőerők formájaként a társadalmi tudattól függetlenül alakulnak, és objektíve léteznek, tekintet nélkül arra, felismerik-e őket az emberek vagy sem.

A társadalmi viszonyok anyagi voltának kritériuma maradéktalanul érvényes a szocialista termelési viszonyokra is. Ezek, akár csak a társadalmi lét egésze, a szocializmusban is objektíve léteznek, függetlenül a társadalmi tudattól, az emberek akaratától és kívánságaitól. Akár akarják az emberek, akár nem, mindig, tehát a szocializmusban is, készen találnak meghatározott életkörülményeket, az előző társadalmi fejlődés eredményét. Mielőtt megváltoztatnák ezeket, kénytelenek alkalmazkodni hozzájuk.

A szocializmus építése során a széltében-hosszában növekvő árupiac spontán erői helyett a tudatos alkotó munka válik a gazdaság alapvető szervező erejévé: „ki kell építenie azoknak az új szervezeti viszonyoknak rendkívül bonyolult és finom hálózatát, amelyek felölelik az emberek tízmillióinak létfenntartásához szükséges termékek tervszerű termelését és elosztását”¹. Csakhogy az emberek ezeket a viszonyokat nem „légüres térben” építik. Meghatározott termelőerőket és ezeken alapuló termelési viszonyokat találnak. E viszonyokat lehet tudatosan megváltoztatni abban az irányban, amelyet a termelőerők fejlődése mutat, de nem lehet önkényesen létrehozni vagy tetszés szerint újraalkotni, nem számolva az objektív feltételekkel.² Az ilyen kísérletek elkerülhetetlenül súlyos kudarcokat és tévedéseket vonnak maguk után, és a társadalom ellen fordulnak.

Sőt mi több, bár a társadalom előre látja a termelési viszonyok vál-

¹ Lenin Összes művei. 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 159. old.

² A termelési viszonyok anyagi jellegének e bizonyítása ellen olykor azt az érvet hozzák fel, hogy az ideológiai viszonyok sem önkényesen, hanem bizonyos szükség-szerűséggel alakulnak ki. Az a szükségszerűség azonban, hogy az anyagi létfenntartási eszközöket nap mint nap megtermeljék, a társadalom élete szempontjából abszolút és kétségbevonhatatlan, ami nem mondható el arról a szükségszerűségről, amellyel az ideológiai viszonyokat létrehozzák. Természetesen ezeket sem önkényesen hozzák létre, de az anyagi viszonyok *tükröződéseként*, *másodlagos* viszonyokként alakulnak ki.

tozásának alapvető irányát, és ennek megfelelően cselekszik, mégsem láthatja előre termelőtevékenységének valamennyi társadalmi következményét: az élet mindig felvet valami újat. Az emberek általában nem ismerik fel nyomban annak szükségességét sem, hogy a termelési viszonyok bizonyos aspektusait a gyakorlatban meg kell változtatni. Ez a felismerés csak akkor következik be, amikor a gyakorlat eléggé érett ellentmondásokkal szembesíti az embereket. Ezek az ellentmondások az életben születnek meg, anélkül, hogy előzetesen átmennének az emberek tudatán. Ezért a szocializmusban is érvényes marad a dialektikának az a tétele, amelyet Lenin fogalmazott meg: „...az élet ellentmondásokon át halad előre, és az élet eleven ellentmondásai sokkal gazdagabbak, sokoldalúbbak, tartalmasabbak, mint azt az emberi elme eleinte gondolná”¹.

Ebből következőleg a pártnak mint a szocialista társadalom vezető erejének figyelmesen tanulmányoznia kell az életet, hogy a születő ellentmondásokat idejében észrevegye és megoldhassa.

Azt is tekintetbe kell venni, hogy a szocialista társadalomban a társadalmi tudat különböző szintjei léteznek. A legmagasabb szintet a társadalmi fejlődést tudományosan elemző és irányító párt tudata képviseli. A párt és a dolgozó tömegek tudatának színvonala között még megmarad a különbség. A szocializmusban sem minden termelő ismeri fel a termelési viszonyok jellegét, fejlődési tendenciáit. Sokan először pusztán a létfenntartás szükségétől hajtva jutnak e viszonyok közé, és csak ezután ismerik fel többé-kevésbé világosan azok társadalmi jellegét. Számukra a szocialista vállalatoknál végzett munka a társadalmi élet megismerésének iskolája is. A párt a tömegek mindennapi tudatát fokozatosan az élcsapat tudományos tudatának szintjére emeli. Ugyanakkor a párt, a párt irányító tevékenysége a tömegek tapasztalataira támaszkodik. A tömegek a gyakorlati életben rendszerint korábban ütköznek bele az érlelődő ellentmondásokba, keresik megoldásuk útjait, kezdeményezőleg lépnek fel, és ezzel értékes tapasztalatokat szereznek.

¹ Lenin-Gorkij levelek, visszaemlékezések. Európa Könyvkiadó 1959. 47. old.

talatokat gyűjtenek, amelyeket a pártvezetésnek elemeznie és általánosítani kell.

Végül, meg kell különböztetnünk a társadalmi fejlődés perspektíváinak megértését – amely a nép többségére, a kommunizmus tudatos építőire jellemző – a társadalmi fejlődés folyamatainak tudományos analízisétől, amely a szocializmusban is óriási tényanyag általánosítását, a jelenségek lényegének megragadását követeli, s továbbra is a tudomány funkciója marad. Természetesen a tudomány az emberek széles körének birtokává lesz, de ez nem tünteti el a határt az elméleti gondolkodás és a gyakorlati tevékenység között.

A társadalmi tudat tehát a szocializmusban sem válik azonossá a társadalmi léttel. Ez az azonosulás nem lehetséges, mert 1. a társadalmi lét a szocializmusban is elsődleges, a társadalmi tudattól független marad, és 2. mert a társadalmi tudat, mint a társadalmi lét tükröződése, soha nem ragadhatja meg teljesen a társadalmi létet.

A szocialista tudat aktívan befolyásolhatja a társadalmi lét fejlődését, de olyan keretek között, amelyeket maga a lét határoz meg, és olyan mértékben, amennyire helyesen ragadja meg a lét fejlődéstendenciáit. Minél pontosabban mérik fel az objektív körülményeket és állapítják meg ezeket a tendenciákat, annál tágabb lehetőség nyílik arra, hogy az emberek céltudatosan megváltoztassák létük körülményeit. Ez határozza meg a társadalmi tudattal, a szubjektív tényező egészével szembeni követelményeket a szocializmusban.

A szocializmusban a szubjektív tényező szerepének növekedése a szocializmus létének objektív feltételeiből fakad; mindenekelőtt, mint már rámutattunk, a szocializmus gazdasági rendjének természetéből, amely, mivel a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapszik, az emberek egységes, kollektív tevékenységét igényli, és nem fejleszthető elkülönült termelők szétforgácsolt tevékenysége által. Az emberek erőfeszítéseinek összefogása és közös célra irányítása, az új társadalom építésének sikeres vezetése pedig csak úgy lehetséges, ha e társadalom fejlődési törvényszerűségeinek, az objektív helyzetnek tudományos elemzésére támaszkodik.

A szubjektív tényező szerepének problémája a szocializmusban mindenekelőtt annak a problémája, hogyan használjuk fel a szocialista viszonyokban rejlő lehetőségeket a termelőerők, a gazdaság és a kultúra fejlesztésére.

A szocializmusban, mint minden más társadalomban, az embereknek számolniuk kell az objektív feltételekből eredő reális lehetőségekkel. Az objektív feltételek figyelmen kívül hagyása kalandorsághoz vezet. A társadalmi fejlődésfolyamat tudatos irányítása egyáltalán nem mentesíti az embereket attól, hogy számoljanak a termelőerők elért fejlettségi színvonalával, ellenkezőleg, annak még pontosabb figyelembevételét követeli. A tudatos irányítás lehetőséget nyújt arra, hogy a társadalmi haladást meggyorsítsuk, de arra nem, hogy tetszés szerint határozzuk meg ütemét. A további előrehaladás lehetőségeit minden esetben a már elért fejlődési fok határozza meg, amely független óhajainktól.

Helytelen lenne például azt képzelni, hogy az egész társadalom erejének összefogásával bármely tetszőleges terv végrehajtható. A tervnek a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek követelményeit, a szocialista gazdaság fejlődésének igényeit és reális lehetőségeit kell tükröznie. Valahányszor terveink nem vették pontosan figyelembe ezeket a követelményeket, az élet rákényszerített a megfelelő korrekciókra.

A tervek kidolgozásakor nemcsak a belső, hanem a külső feltételekkel is számolni kell. Az egyes országok fejlődésének objektív feltételei közé tartoznak termelőerők és termelési viszonyaik csakúgy, mint a gazdasági fejlődésüket befolyásoló természeti feltételek, valamint a külső, nemzetközi gazdasági és politikai körülmények is. Így például azok közül az objektív tények közül, amelyekkel a szocializmus építése során a Szovjetunióban számolni kellett, a fejlődésre kedvezőtlenül hatott az, hogy a Szovjetunió az egyetlen szocialista állam volt a kapitalista környezetben. Jelenleg viszont a külső körülményekhez, amelyek között a szocializmus a népi demokratikus országokban épül,

nemcsak a szocializmussal szemben ellenséges kapitalista világrendszer tartozik, hanem a szocialista világrendszer is, amely megkönnyíti a szocializmus építését.

A fegyveres támadás veszélyét jelentő tőkés világ léte tőlünk független tényező, amely a Szovjetunió fejlődését kezdettől fogva befolyásolja. Ismeretes, hogy az imperialisták által ránk erőszakolt háborúk és az ezek által okozott pusztítások helyreállítása sok erőnket kötötte le, hosszú éveken át hátráltatta a békés gazdasági építést. Az imperialisták többek között a nemzetközi helyzet élezésével, háborús fenyegetéssel is igyekeznek hátráltatni a szocializmus fejlődését, gátolni gazdasági fölényének érvényesülését a kapitalizmussal szemben.

Természetesen ezen a területen is sok múlik a szocialista állam politikáján, például azon, hogy mennyire tudja a saját érdekében kihasználni az imperialisták közti ellentéteket, elkerülni a katonai összecsapásokat stb. Továbbá, ahogy növekszik a szocialista rendszer ereje, úgy tágul annak a lehetősége is, hogy a nemzetközi helyzetet a dolgozók érdekeinek megfelelő változások irányában befolyásolja. Világos azonban, hogy itt nem minden múlik rajtunk, és számolnunk kell az imperializmus agresszív erőinek cselekedeteivel, fokoznunk kell védelmi képességünket, hogy ne érhessen meglepetés.

Ha a szocialista társadalom fejlődésének objektív feltételei és az ezekből adódó lehetőségek függetlenek is az emberi akaratától, e lehetőségek valóra váltásában a szubjektív tényező, vagyis az emberi akarat és energia elsőrendű szerepet játszik. A szocialista gazdasági rendszerben rejlő lehetőségek nem automatikusan valósulnak meg. Kiaknázásukhoz mindenekelőtt helyes politika kell, és ezt a marxi-lenini elmélet alkotó felhasználásával a kommunista párt dolgozza ki.

A párt a szocializmus fokozatos átnövését a kommunizmusba objektív szükségszerűségnek tekinti, és ennek megfelelően dolgozza ki politikáját. Csak a kommunista építés feladatainak ilyen megközelítése valóban materialista.

A Szovjetunióban a kommunizmus építése teljesen reális feladat,

amelynek megoldásához minden objektív lehetőség rendelkezésre áll. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nálunk már minden anyagi előfeltétel készen áll a kommunizmusba való átmenet nagy és sokrétű feladatainak megoldásához. Ezeket az előfeltételeket a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása során kell még megteremteni. Éppen az anyagi-műszaki bázis létrehozásától függ a kommunista építés összes egyéb feladatának megoldása, mindenekelőtt a szocialista társadalmi viszonyok tökéletesítése, s végső soron az új ember kiformálódása is. Az emberek tudatának kommunista szellemű átalakítása viszont előmozdítja majd az anyagi-műszaki bázis megteremtését és a kommunista társadalmi viszonyok kialakítását. A kommunizmus építésének különböző feladatai közti kölcsönös függőség feltárása fontos helyet foglal el az SZKP programjában.

Nyilvánvaló, hogy csak az lehet helyes és tudományos politika, amely figyelembe veszi ezt az objektív összefüggést, és a kommunizmus építésének az emberek akaratától és tudatától független objektív törvényszerűségeire támaszkodik.

Az objektív törvényszerűségeket mellőzni annyi, mint a szubjektívizmus álláspontjára süllyedni. Lenin abban látta az idealizmus ismeretelméleti gyökereit, hogy a megismerés vonásainak, oldalainak, korlátainak egyikét egyoldalúan, eltűlozva abszolúttá nagyítják, elszakítják az anyagtól, a természettől. Hasonlóképpen a kommunizmus építésének kérdéseiben megnyilvánuló szubjektívizmus egyik ismeretelméleti gyökerének az tekinthető, hogy a szubjektív tényező szerepét – amely a szocializmus körülményei között valóban növekszik – abszolutizálják.

Azok, akiket megfertőzött a szubjektívizmus, látják a szubjektív tényező növekvő szerepét, de nem értik, hogy e tényező az objektív feltételektől függ, nem veszik tekintetbe, hogy nem önmagában, hanem csak a létező objektív feltételek alapján tesz szert döntő jelentőségre. Azt sem látják, hogy a szubjektív tényező beavatkozása csak az objektív feltételek és a reális lehetőségek pontos számításba vétele esetén lehet hatékony, és vezethet a kívánt eredményekhez. Enélkül

hatása a várakozással ellentétesnek bizonyulhat, és nagy kárt okozhat a társadalomnak.

A kapitalizmusban a vállalat gazdasági vezetése a vállalkozó magánügye: ha elvéti a számításait, tönkremegy, ez azonban nem mindig hat azonnal és közvetlenül az egész társadalomra. A szocializmusban viszont a gazdasági vezetés állami szinten fogja át a gazdaság összes ágait, és közvetlen kihatással van a társadalom érdekeire. Ha a tervező szervek számításai hibásak, ez kisebb-nagyobb mértékben az egész népgazdaságban tükröződik. Ebben az esetben a gazdaságirányítás központosítása, bizonyos gazdálkodási módszerek tervszerű elterjesztése, mindaz, ami a szocializmus nagy előnyeit jelenti, a társadalom ellen fordul, a társadalmi erők és eszközök tékozlásához vezet. Ezért oly veszélyesek a gazdaságpolitikában elkövetett hibák, a népgazdaság irányításában érvényesülő szubjektivizmus.

A szubjektivizmus tarthatatlansága nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is bebizonyosodott. A szubjektivizmus gyakorlati megnyilvánulása például az, hogy nem vették számításba az értéktörvényt a termékek árának megállapításakor, mellőzték a személyes és a kollektív anyagi érdekeltséget a termelés fejlesztésében. A szubjektivizmus összes megnyilvánulásai végső fokon abban gyökereznek, hogy egyesek nem akarják vagy nem tudják figyelembe venni az objektív feltételeket, igyekeznek valamiképpen „megkerülni” a társadalmi fejlődés törvényeit, e törvényektől függetlenül vagy ellenükre cselekedni. Ilyen esetekben azonban a törvények mindig „bosszút állnak”, kudarokra kárhoztatva a szubjektivista cselekvést.

Ha az emberek megkísérlik figyelmen kívül hagyni az objektív törvényeket, ezzel nem szabadulnak meg tőlük, nem tudják a társadalmi fejlődés menetét saját akaratuknak alávetni, ellenkezőleg, a semmibe vett törvények a spontán események függőségébe taszítják őket. Így ha önkényesen, a reális lehetőségekkel nem törődve túlzottan fokozni próbálják a termelés növekedési ütemét, ez csak lassíthatja a fejlődést, mivel aránytalanságokat szül a gazdasági életben, megzavarja az újratermelés normális menetét. Ugyanígy, a gazdasági ösztönzők mellőzése

a termékek árának és a munkabérnek a megállapításában elkerülhetetlenül lemaradást okoz az egyes gazdasági területek fejlődésében, sőt fékező hatású lehet. Egyszóval az a szubjektivista illúzió, amely szerint bármit belátásunk szerint „elintézhetünk”, a gyakorlatban erősíti az emberek függőségét a spontán erőktől.

A szubjektivizmussal rendszerint együtt jár az az illúzió, hogy a központosított tervezés hatókörének bővítése magától fokozza a tudatos elem szerepét a társadalom fejlődésében. Valójában a tudatos elem erősítése egyáltalán nem azonos a centralizmus növelésével.

A tudatosság szerepének tényleges erősítése a szocialista gazdaság fejlődésében nemcsak az objektív lehetőségek józan felmérését kívánja meg, hanem a realizálásukra irányuló erőfeszítések helyes megszervezését is, azaz a központosított tervezésnek és termelésirányításnak az alulról jövő kezdeményezés nagyarányú fejlesztésével való párosítását. Ez a kettős feladat a szocializmus természetéből fakad, amelynek fejlődéséhez – mivel a magas fokon társadalmasított termelésre épül – elengedhetetlen a centralizáció, de nem nélkülözheti a dolgozók kezdeményezését, a széles tömegeknek a termelés irányításába történő bevonását sem. Lenin hangsúlyozta, hogy az élet megtanított bennünket az ellentétek egyesítésére, de ezt tehetjük úgy is, hogy kakofóniát, s úgy is, hogy szimfóniát kapunk eredményül. A társadalmi fejlődés minden szakaszán meg kell találni a helyes arányt a központosítás, az önállóság és az alulról jövő kezdeményezés között.

Az ellentéteknek ez az egyesítése a szocialista társadalom fejlődéstörvényeinek működési mechanizmusában is kifejeződik: a népgazdaságban az alapvető tervfeladatok és fő arányok központi meghatározását párosítani kell a vállalatok és a vállalati egyesülések bizonyos gazdasági önállóságával; enélkül kollektíváik nem lehetnek igazán érdekeltek a termelés tökéletesítésében, és nem fejlődhet az alulról jövő kezdeményezés.

A tervezés túlzott központosítása, amely azt tűzi célul, hogy egészen a legapróbb részletekig mindent „felülről” írjanak elő, valójában nem erősíti a tervszerűséget, a tudatosságot elvét a gazdaságban. Korlátozza

az alulról jövő kezdeményezést, gyakran sérti az egyes vállalatok és népgazdasági ágak érdekeit, s ezzel fékezi a termelés fejlődését. De ugyanilyen helytelen azt gondolni, hogy a szocialista gazdaság fejlesztése elképzelhető a „spontaneitás” hatókörének bővítésével, például azzal, hogy a vállalatoknak korlátlan szabadságot biztosítanak a piacon, lemondanak a központi tervezésről. Ezzel elveszne a központosított termelés minden előnye, meggyengülnének a szocialista tervgazdaság alapjai.

Mindkét hiba közös módszertani alapja az ésszerű mérték semmibe vevése a gazdasági mechanizmus centralizálásának és egyes láncszemei önállóságának összekapcsolásában. Márpedig, mint tudjuk, megfelelő mérték híján bármely jelenség önnön ellentétébe csaphat át.

„A terményadóról” című brosrájának tervezetében és fogalmazványában Lenin a szabadkereskedelem megengedhetőségének határait fontolgatva ezt jegyezte fel:

„Mindent *mértékkel és meghatározott feltételekkel*.

Milyen ez a mérték?

A tapasztalat megmutatja.”¹

A központosítás és az önállóság, az alulról jövő kezdeményezés kombinálásának mértéke a társadalmi fejlődés minden szakaszában és a társadalmi lét minden területén különböző. Nyilvánvaló, hogy a központosítás nem lehet azonos fokú a társadalom gazdasági irányításában és szellemi életében, például a művészet terén, vagy az egész társadalom politikai életében és a fegyveres erők szervezetében. Éppennyire világos, hogy ez a mérték a társadalmi élet minden területén belül függ ennek fejlettségi fokától, a belső és külső körülményektől is.

A kommunizmus felé való közeledés nem jelenti a központosítás szüntelen erősítését. Itt, ha a gazdaság szférájáról beszélünk, két tendencia hat: egyrészt, a termelési folyamat növekvő társadalmasodása fokozza az egyes ágazatok specializációjának és országos szintű koope-

¹ Lenin Művei. 32. köt. 349. old.

rációjának jelentőségét, másrészt a szocialista tervgazdálkodásban nő a gazdasági egységek önállóságának és kezdeményezésének szerepe.

Ezzel összefüggésben érintenünk kell a spontaneitás és a tudatosság, a tervszerűség viszonyának még egy fontos vonatkozását. Az előzőkben már szoltunk azokról az ösztönös elemekről, amelyek akadályozzák társadalmunk haladását a kommunizmus felé. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy minden spontán kialakuló jelenség akadályozza a fejlődést. Vannak olyan spontán létrejövő jelenségek is, amelyek az új születését fejezik ki, életképességét tanúsítják.¹

A szocialista társadalom fejlődésének tudatos irányítása a legkevésbé sem jelenti azt, mintha mindent, ami új és haladó, felülről vezetnének be. Lenin még a forradalom kezdeti szakaszában hangsúlyozta, hogy a szocializmus nem felső parancsra épül, szellemétől idegen a kincstári-bürokratikus automatizmus. Az élő, alkotó szocializmust maguk a néptömegek teremtik. A szocialista társadalomnak éppen az a sajátossága, hogy tág teret nyit az alulról jövő kezdeményezés számára. A vezetésnek az a feladata, hogy mozgósítsa a tömegek kezdeményezőkézségét, és annak minden megnyilvánulását használja fel a társadalom érdekében.

A kommunizmus a történelem legszervezettebb társadalma lesz. De ez a szervezettség nem az emberek valamennyi cselekedetének aprólékos szabályozásával, minden egyes lépésük szigorú centralizálásával érhető el. Az ilyen gyakorlat nemcsak a kommunizmusban, de a tapasztalatok szerint a szocializmusban sem megfelelő. A társadalmi élet tudatos irányítása, a gazdasági fejlődés legfontosabb kérdéseinek tudományosan megalapozott megoldása a javak termelését és elosztását megvalósító emberek szokásszerű mindennapi tevékenységével kapcsolódik majd egybe.

Az elmondottakkal kapcsolatban figyelmenre méltó Marx észrevétele, amely a Párizsi Kommünre vonatkozó vázlatokban olvasható. Marx itt arról beszél, hogy csak az új körülmények hosszantartó fejlődés-

¹ Lásd *Lenin Összes művei*. 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 219. old.

folyamatának eredményeképpen „lehet helyettesíteni »a tőke és a földtulajdon természettörvényeinek« jelenlegi »spontán működését« a szabad és társult munka társadalmi gazdasága törvényeinek spontán működésével...”¹

Mit jelent Marxnál „a szabad és társult munka társadalmi gazdasága törvényeinek spontán működése”? Vajon azt, hogy a kapitalizmushoz hasonlóan a kommunizmus gazdasági törvényei is vakon, spontánul működnek? Természetesen nem. Marx nyilvánvalóan másra gondolt. A kommunista viszonyok bizonyos érettségi fokon – csakúgy, mint az emberek közti viszonyok más társadalomalakulatokban – rögzítődnek, szokásszerűvé válnak és maguktól reprodukálódnak. Viszont, az előző formációktól eltérően, a kommunizmusban „a szabad és társult munka társadalmi gazdasága törvényeinek spontán működése” azt jelenti, hogy fölöslegessé válik az emberek cselekvéseinek állami szabályozása, mert a kommunista együttélés normáinak betartása magától értetődővé, szokásszerűvé válik. Az embereket nem kell rákényszeríteni a kommunista együttélés szabályainak betartására, ezek szokássá válnak, és külön hatalmi apparátus nélkül is tiszteletben tartják őket. Ez azt jelenti, hogy a kommunista társadalom fokozatosan mindinkább önszabályozó organizmussá alakul át, ahol a gazdasági törvények működése szokásszerűvé lesz, és nem vált ki ellenállást. Ennek megfelelően változnak a társadalmi fejlődés irányításának formái is; ez az irányítás a kommunizmusban sem szűnik meg, csak elveszti politikai jellegét, és magasabb fokra emelkedik.

Az irányítás tárgyát akkor már nem az emberek elemi, mindennapos cselekvésformái képezik, mivel ezek szokássá válnak, automatikusan valósulnak majd meg. A társadalmi fejlődés alapvető problémáinak megoldását azonban természetesen továbbra is tudatosan kell szabályozni.

A szocializmus és a kommunizmus gazdasági törvényeinek a mindennapi gyakorlat által rögzített működése sem azt jelenti, hogy a

¹ *Marx-Engels* Archivum. 3. köt. (VIII.) 335. old.

gazdasági fejlődés összes folyamatai automatikusan mehetnek végbe. A társadalmi újratermelés alapvető arányait a társadalom előre meghatározza, enélkül elképzelhetetlen a tervszerű gazdaságvitel.

A kommunizmus első szakaszában, amikor még megvannak az áru- és pénzviszonyok, és a munka szerinti elosztás az uralkodó, a gazdaság irányítása megköveteli mind a munka és a fogyasztás mértékének állami ellenőrzését, mind az egyes kollektívák és munkások érdekeinek pontos felmérését, hogy ezeket a lehető legcélszerűbben kapcsoljuk össze az állam érdekeivel.

Mivel nemcsak a párt és az állam irányító tevékenysége tartozik a szubjektív tényezőkhöz, hanem a tömegek aktivitása és öntevékenysége is, ezért a társadalmiasított nagyüzemi termelésen alapuló társadalomnak feltétlenül össze kell kapcsolnia a centralizációt a helyi kezdeményezés és önállóság széles körű fejlesztésével. Ez a feladat a gazdaság területén gyakorlatilag akkor valósulhat meg, ha a vállalatoknak, kollektíváknak meghatározott operatív önállóságot biztosítanak, és ezek hatékonyan részt vehetnek a termelés megtervezésében. A népgazdaságfejlesztési tervek teljesítése a népgazdaság központosított tervszerű vezetésének megszilárdítása és tökéletesítése mellett megköveteli a demokratikus irányítási elvek erőteljes fejlesztését.

Az SZKP jelenleg azt a feladatot tűzi ki, hogy a gazdaság és a társadalom minden területén tökéletesítsük az irányítás tudományos megalapozottságát. A szocializmus a történelemben először teremti meg a társadalmi fejlődés tudományos irányításának feltételeit. E feltételek mindenekelőtt azáltal jönnek létre, hogy a társadalom megismeri saját fejlődésének törvényeit, és rendelkezik a tudatos felhasználásukhoz szükséges emelőkkel. A társadalom gazdasági életének különböző oldalai közötti összefüggés itt már nem úgy jelenik meg, mint vak törvény, amely ráerőlteti magát a termelésben résztvevőkre, hanem, Marx kifejezésével, mint „kollektív értelmük által alkotott s ezért ural-

muk alatt álló törvény, amely a termelési folyamatot közös kontrolljuknak veti alá”.¹

Ám a szocialista társadalmi viszonyok világossága és áttekinthetősége nem jelenti azt, hogy a társadalmi fejlődés irányítása egyszerűvé válik. Rendkívül bonyolult feladat ez, amely megköveteli a társadalmi fejlődés objektív folyamatainak mélyreható tanulmányozását, a gazdasági és társadalmi törvények feletti kontroll leghatékonyabb formáinak kidolgozását, rugalmas és simán működő irányítási rendszer megteremtését, olyan szakképzett káderek kiválogatását, akik alkalmasak arra, hogy az élet által felvetett feladatokat hozzáértően, az osztálytársadalmi érdekek szempontjából átgondolva oldják meg.

A társadalmi fejlődés tudományos irányításának első feltétele az objektív folyamatok elmélyült tanulmányozása. Ehhez mindenképp olyan tárgyyszerű és elfogulatlan információra van szükség, amely kizárja a statisztikai és más adatok bármiféle eltorzítását. A helyes döntéshozatal legelemibb és egyszersmind nélkülözhetetlen feltétele az, hogy helyes képünk legyen a helyzetről. Az objektív folyamatok tanulmányozásában fontos szerepet tölthetnek be és kell hogy betöltsenek a jól megalapozott szociológiai kutatások. Csak a tudományos kutatások eredményeire támaszkodva lehetséges a társadalmi fejlődés tudományos irányítása.

A szükséges és teljes értékű információ a tudományos irányítás első, de korántsem elégséges feltétele. A dolgok lényege a szocializmusban sem a jelenségek felszínén található; elmélyült elemzés kell ahhoz, hogy behatoljunk a társadalmi folyamatok lényegébe, feltárjuk az összefüggést okok és következmények között. Máskülönben egyetlen olyan kérdésre sem lehet válaszolni, amelyet az élet felvet.

A társadalmi fejlődés tudományos irányításához a fennálló helyzet megfelelő értékelésén túl a fejlődés tendenciáinak előrelátása is nélkülözhetetlen. Ezt a feladatot különösen jelentőssé teszi a napjainkban kibontakozó tudományos-technikai forradalom. A termelőtevékeny-

¹ Marx–Engels Szocsinyenija. 25. köt. I. rész. 282. old.

ség méreteinek kiszélesedésével és a munkafolyamatok további társadalmasításával egyre inkább szükség lesz arra, hogy előre jelezzék a termelés fejlődésének várható társadalmi eredményeit. A tudományos-technikai forradalom körülményei között erősödik a kapcsolat és a kölcsönhatás egyrészt a termelésben, másrészt az emberek életmódjában, munka- és életkörülményeikben, szellemi életükben bekövetkező változások között. A tudomány közvetlen termelőerővé válik, és áthatja a társadalmi élet valamennyi területét. A társadalmi élet átalakulásának üteme szokatlanul meggyorsul. Ilyen körülmények között a társadalom számára kikerülhetetlen szükségességgé lesz a társadalmi folyamatok prognosztizálása. Ezt kívánja a természeti erőforrások növekvő mértékű kihasználása, a népsűrűség növekedése, az urbanizáció stb. Jellemző, hogy a társadalmi folyamatok előrejelzésének még a kapitalizmusban is nagy figyelmet szentelnek. Még nagyobb a prognosztika jelentősége a szocializmusban, amely tervszerűen, tudományosan kidolgozott tervek alapján épül és fejlődik.

A szocialista gazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában, amikor a napirenden levő feladat a gazdaság intenzifikálása és a társadalmi termelés hatékonyságának maximális fokozása, különösen fontossá válik a gazdaságfejlesztés optimális változatainak kiválasztása. Minden fontos probléma, amely a szocialista társadalom gyakorlatában felmerül – legyen az akár a városok vagy körzetek fejlesztése, a termelés automatizálásának az emberre gyakorolt hatása –, megköveteli a tudományosan megállapított tények figyelembevételét a helyes prognózis és a gyakorlati javaslatok kidolgozásában.

Miután elvégeztük az egyes jelenségek összefüggésének elemzését, felmerül a kérdés, hogyan befolyásoljuk további fejlődésüket. Itt mindig különféle változatok lehetségesek, amelyek közül a leghatékonyabbat kell kiválasztani.

A szubjektivista megközelítés beéri azzal, hogy a körülmények teljes komplexusából önkényesen kiragadja egyik vagy másik kedvező aspektust; a problémák tudományos megoldása viszont valamennyi – pozitív és negatív – körülmény mindenoldalú figyelembevételét

követeli. Feltétlenül szem előtt kell tartani, hogy a társadalom összefüggő rendszer, s a különböző életszférák, amelyeket magába foglal – a gazdaság, a politikai viszonyok, a szellemi kultúra stb. –, az egésznek a keretein belüli külön alrendszerek. Nem szabad elszigetelten a társadalmi élet valamely oldalára hatni, tekintet nélkül arra, hogyan befolyásolja a ráhatás az élet más oldalait. Így például a gazdasági reform sikeres keresztülviteléhez nemcsak azt kell számításba venni, hogyan hat a termelőerők növekedésére, hanem társadalmi következményeit is: a gazdaságirányítás hatékonyságával szemben támasztott követelmények fokozódását, a demokratizmus továbbfejlesztésének szükségességét a termelés irányításában, a jobb munkára ösztönző tényezők erősítését, az emberekben bekövetkező pszichológiai változásokat stb.

A kommunizmus építése előzmény nélküli vállalkozás a történelemben; naivítás lenne azt képzelni, hogy megvalósítható másként, mint az utat keresve, különböző szervezeti formákat kipróbálva, elvetve azokat, amelyek nem váltak be, és tökéletesítve azokat, amelyek a legcélszerűbbnek bizonyultak. Tág tere nyílik itt a társadalmi kísérleteknek is. Számos olyan probléma van, amelyet nem lehet egyszerre, országos méretekben megoldani előzetes kísérleti ellenőrzés, szűkebb területen való kipróbálás nélkül. A társadalmi kísérleteknek éppen az a jelentőségük, hogy lehetővé teszik a különböző cselekvésváltozatok mérlegelését, kipróbálását és ezzel az olyan felesleges veszteségek elkerülését, amelyek az elsietett, előzetes kipróbálás nélküli döntések elkerülhetetlen velejárói. Az ilyen kísérletezés természetesen megköveteli a dolgozó tömegek bevonását.

A társadalmi kísérletek módszertana nálunk sajnos még nincs kellőképpen kidolgozva, noha bizonyító erejük ettől függ. Nagyon fontos például, hogy az ilyen kísérletet tipikus feltételek között végezzék, amelyek lehetővé teszik az adott kísérleti területen (gazdasági körzetben, vállalatnál, kolhozban, iskolában stb.) kapott eredmények objektív összehasonlítását a szokásos feltételek között adódó eredményekkel vagy az országos átlagokkal. Semmi köze a tudományos kísérle-

tezéshez annak, ha egyes, különleges feltételek között dolgozó egységeket választanak ki, majd ezeket állítják példa gyanánt a többiek elé. Az ilyen gyakorlat is a szubjektivizmus megnyilvánulása, a tényleges vizsgálódást reklámveréssel helyettesíti.

A társadalom tudományos vezetésének fontos eleme a tömegek gyakorlati tapasztalatainak tanulmányozása, a helyi kezdeményezés helyes értékelése, az előremutató és bevált módszerek elterjesztése. Annak idején Lenin felhívta a figyelmet arra, hogy gondosan kell tanulmányozni az új csíráit, meg kell vizsgálni, mennyire kommunista jellegűek, és minden módon támogatni kell őket. Előre látta, hogy a párt és a szocialista állam támogatása esetén a kommunizmusnak ezek a csírái nem sorvadnak el, hanem nőnek és fejlődnek a megvalósult kommunizmusig. Különösen fontos ez a lenini útmutatás ma, a kommunizmus építésének idején.

A társadalmi fejlődés tudományos vezetése feltételezi továbbá az irányítás helyes megszervezését, a hozott döntések operatív megvalósítását, a dolgozók széles tömegeinek mozgósítását. Ez éppoly összeegyeztethetetlen a dolgok szabad folyásával, a spontán erők szabadjára engedésével, mint a túlzott központosítással, a megcsontosodott irányítási rendszerrel. Ebben a vonatkozásban fontos szerepe lehet a lenini útmutatások gyakorlati megvalósításának: az irányító munka tudományos megszervezésének a modern tudomány és technika által biztosított legújabb technikai eszközök alkalmazásával.

A szubjektív tényező helyes megszervezése kizárja az önkény, a megalapozatlan és voluntarisztikus döntések lehetőségét. Az ilyen döntések rendszerint nem pusztán az objektív körülmények fogytékos figyelembevételének következményei; akkor válnak lehetségessé, ha csorbát szenvednek a kollektív vezetés, a szocialista demokrácia elvei, nem érvényesül a szocialista törvényesség. Ezért a társadalmi fejlődés tudományos irányításának biztosítása szorosan kötődik a pártélet lenini normáinak megvalósításához, a szocialista demokratizmus további fejlesztéséhez és tökéletesítéséhez.

A kommunista építés méreteinek növekedése, amely a szovjet tár-

sadalom fejlődésének jelenlegi szakaszára, különösen a kilencedik ötéves tervre jellemző, a társadalom irányításában fokozza a tudományosság követelményét. Ezért szentelt az SZKP XXIV. kongresszusa oly nagy figyelmet a gazdaságirányítás tökéletesítésének. „Lényegében arról van szó – hangsúlyozza a Központi Bizottság beszámolója –, hogyan szervezzük meg jobban a társadalom tevékenységét a gazdasági és a társadalmi fejlődés meggyorsítása érdekében, hogyan biztosítsuk a meglevő lehetőségek legteljesebb kihasználását, hogyan tömörítsük még szorosabban a kollektívák százezreit, a dolgozók tízmillióit a pártpolitika fő céljainak elérése érdekében.”¹ A társadalomirányítás tudományos alapjainak tökéletesítése előmozdítja majd a szocialista rendszer előnyeinek legteljesebb kiaknázását.

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 79. old.

III / A gazdasági viszonyok és az emberek érdekei a szocialista társadalomban

A szocialista társadalom fejlődésének materialista értelmezése – épp-úgy, mint bármely más társadalomé – csak úgy lehetséges, ha tisztázzuk az embereket történelmi tevékenységre készítő érdekek szerepét és jellegét. Ennek a problémának a megoldása ad kulcsot a történelmi folyamat tényleges mozgatóerőinek felfedezéséhez.

Ismeretes, hogy az idealista történelemfelfogás szerint a társadalmi fejlődés döntő hajtóerejét az eszmei ösztönzők alkotják; a történelmi haladás végső mozgatói az eszmék és ezek spontán fejlődése. Ráadásul az idealisták az eszméket lépten-nyomon magasztos princípiumként állítják szembe az „alantas” érdekekkel. A materialista történelemfelfogástól idegen ez a szembeállítás. Marx és Engels egyik korai munkájukban ironikusan így fogalmaztak: „Az »eszme« mindig felsült, ha különbözött az »érdektől«.”¹ Azok az eszmék, amelyek valóban jelentős szerepet tölthettek be a történelemben, és nagy tömegeket készítettek cselekvésre, sohasem szakadtak el az érdekektől; mindig reális érdekeket, a társadalmi élet szükségleteit tükrözték, a társadalmi, osztály-, nemzeti stb. érdekek ideológiai kifejezői voltak. A materialista történelemfelfogás tehát egyáltalán nem tagadja az eszmei ösztönzők jelentőségét a társadalom fejlődésében, de nem tekinti őket a történelmi

¹ Marx–Engels Művei. 2. köt. Budapest 1958. 80. old.

események elsődleges okának, hanem feltárja a forrásukul szolgáló objektív körülményeket és az e körülmények által kialakított és az eszmékben tükröződő érdekeket.

Természetének az előző fejezetben tárgyalt sajátosságai következtében a szocialista társadalomban megnő az emberek tudatos tevékenységének szerepe, a haladó eszméknek, a munka erkölcsi ösztönzőinek stb. jelentősége. A tömegekben kifejlődő kommunista tudatosság hatalmas erő, amely gyorsítja az új társadalom építését. De aki figyelmen kívül hagyja azoknak a társadalmi, közösségi és személyes érdekeknek a jelentőségét, amelyek az embereket aktív közreműködésre készítetik a szocializmus és a kommunizmus építésében, az nem fogja megérteni sem a szocialista társadalom fejlődésének mozgatóerőit, sem a kommunista tudat kialakulásának tényleges feltételeit.¹

Az elméletben és a gyakorlatban is számos hiba fakad az érdekek mellőzéséből. Gondoljunk például azokra a próbálkozásokra, melyek arra irányultak, hogy a szocialista társadalom hajtóerőit főként az erkölcsi-politikai tényezőkre redukálják, vagy amelyek a szocializmus és a kommunizmus építését kizárólag a tömegek lelkesedésétől, a munka erkölcsi ösztönzőinek fejlesztésétől tették függővé, ami gyakorlatilag a dolgozók anyagi érdekeltségének szubjektivista tagadásához vezetett. Az új társadalom építésének gyakorlata a Szovjetunióban és a többi szocialista országban vitathatatlanul bizonyítja, hogy az építőmunka sikeres irányítása megköveteli a tömegek érdekeinek józan felmérését, hogy megtaláljuk a helyes mértéket a részérdekeknek az általános érdekekkel való egyesítésében, a személyes érdekek az általános érdek alá rendelésében.

Ezzel összefüggésben sok olyan elméleti kérdés merül fel, amelyek az

¹ Jellemző Lenin megjegyzése, amelyet 1921-ben, egy mérnök írásbeli jelentéséhez fűzött. A mérnök azt írta, hogy az emberek nem képesek arra, hogy éveken át az elragadtatott lelkesültség állapotában éljenek, s csak a gazdasági szükség serkenti őket munkára. Lenin szóljagyzete: „Igaz!” (Leninszkij szbornyik. 23. köt. 255. old.)

érdekek természetének értelmezésére, hatékony összekapcsolásuk feltevéleire stb. vonatkoznak. Megoldásuk nélkül nem lehet szó a szocialista társadalom fejlődésének tudományos értelmezéséről.

1 / Az érdek mint szociológiai kategória

A társadalmi gondolkodás történetében az jelentette az első lépést a materialista történelemfelfogás felé, hogy felismerték az érdekek szerepét a társadalmi fejlődésben. Így például a materialista társadalomszemlélet kezdetét jelentették az ókori filozófusok (Démokritosz, Lucretius stb.) gondolatai a szükséglet szerepéről a környező világ megismerésében és meghódításában, a természeti erők felhasználásában, az ember számára hasznos tárgyak feltalálásában és megalkotásában, a művészetek fejlődésében. Számos filozófusnál és történésznél (különösen az olasz reneszánsz történészeinél) merül fel az a gondolat, hogy az érdekeknek elsőrendű szerepük van a különböző társadalmi erők összeütközéseiben, amelyek a legfontosabb történelmi események mozgatói. Machiavelli például az „anyagi érdek” tekintette a történelem hajtóerejének. „Az emberek – írja »A fejedelem«-ben – hamarabb elfelejtik apjuk halálát, mint vagyonuk elvesztését.” Az anyagi érdekek összeütközésében látta a szegények és a gazdagok közötti harc okát, a politikai események alapját is. A reneszánsz korában és ezt követően néhány filozófusnál az a gondolat is megjelenik, hogy a különböző eszmék harcában érdekek konfliktusa fejeződik ki. Gondoljunk csak Hobbes híres aforizmájára, mely szerint a geometriai axiómákat minden bizonnyal megdöntnék, ha sértenék az emberek érdekeit.¹

Ezek a gondolatok azonban csupán sejtések voltak, nem épültek be a történelmi folyamat következetes elméletébe. Ezenfelül az említett

¹ Hobbes szerint a matematikai megismerés azért mentes a vitáktól és nézeteltérésektől, mivel „ezekben a kérdésekben az igazság nem ütközik össze az emberek érdekeivel”.

gondolkodók nem jutottak el annak tudományos megértéséig, mi a forrása az emberek érdekeinek és az érdekkonfliktusoknak.

Ezeket a kérdéseket a XVIII. századi francia materialisták sem oldották meg kielégítően, noha az érdek fogalmát az erkölcs, illetve lényegében az egész társadalmi viselkedés elméletének alapjává tették. Következtesen végigvitték azt a gondolatot, hogy az érdek az emberek cselekedeteinek legfőbb, sőt egyedüli mozgatóereje. Helvétius szemléletes kifejezése szerint „az érdek mindenható varázsló, mely bármely tárgy képét megmásítja valamennyi élőlény szemében”.¹ Ha a fizikai világ a testek mozgástörvényeit követi, a szellemi világ Helvétius szerint nem kevésbé engedelmeskedik az érdek törvényének.

A francia materialisták érdekelmélete racionális (a vallással szembenálló) és materialista magyarázatot próbált adni az emberek társadalmi viselkedésére. Az emberek e teóriában „a társadalom atomjai”, melyeket az érdek hoz mozgásba, ahogyan a fizikai atomot a vonzás és a taszítás erői. Ennek az elméletnek az alapján oldották meg az etikai problémákat is, erre építették fel az „értelmes egoizmus”-elmélet különféle változatait, amelyek minden hiányosságuk ellenére az erkölcs eredetének és lényegének materialista magyarázatára irányuló kísérletek voltak.²

A francia materialisták világnézetének történelmi korlátozottsága kudarcra ítélte azt a kísérletüket, hogy megalkossák az emberek társadalmi viselkedésének racionális elméletét. Ez különösen két kérdésben mutatkozott meg, amelyekre egyébként csak a marxizmus tudott tudományos választ adni. Az egyik: a társadalmi és a személyes érdek viszonya, a másik: az érdekek objektív forrása, eredetük és lényegük.

¹ „Az emberről” című művében Helvétius ezt írja: „Nem folynak visszafelé a folyók, nem mennek érdekeik sebes áramlásával szemben az emberek.”

² Mellesleg megjegyezzük, hogy Lenin Feuerbachnak a vallás lényegéről szóló előadásait jegyzetelve kiemelte azt a gondolatot, hogy az erkölcs alapja az önzés, és hogy „nemcsak egyedi vagy individuális, hanem szociális önzés, családi önzés, testületi önzés, közösségi önzés, hazafias önzés is van”. Az utolsó mondat mellé odaírta: „A történelmi materializmus csírája!” (Lenin Összes művei. 29. köt. 50. old.)

A társadalmi és a személyes érdekek viszonyát nem lehetett helyesen értelmezni a polgári individualizmus álláspontjáról, a társadalmat mechanisztikus módon úgy fogva fel, mint „társadalmi atomok” összességét, mely atomok egyesülhetnek ugyan, de többé-kevésbé függetlenek egymástól. A XVII–XVIII. századi társadalomelméletek kiindulópontja az egyes ember. A filozófus tőle halad a társadalom felé, amely valamiféle természetes rendnek kell hogy alárendelődjön. Az emberek közti megegyezéssel létrehozott és a törvényhozás által szabályozott természetes rendnek olyannak kell lennie, hogy benne a személyes érdek megegyezzen a közérdekkel. Ekkor az ember, ha cselekvésében saját érdekeit követi, egyúttal a közjót is szolgálja.

A francia materialisták szerint az embert végső soron mindig személyes érdekei készítetik cselekvésre. Még önfeláldozó tetteit is személyes haszna magyarázza. Ebben az esetben lemond a kisebb hasznról, hogy elérjen egy nagyobbat. Helvétius, aki ezt a gondolatot a legkövetkezetesebben igyekezett végigvinni, arra a konklúzióra jutott, hogy az embert szigorú számítás vezérli, mintegy mérlegre teszi cselekedeteit. A XVIII. és XIX. század fordulójának egyik polgári filozófusa, Bentham, akit Marx „a polgári butaság lángelméjének” nevezett, egyenesen az élvezetek és szenvedések összehasonlító tarifáját dolgozta ki, amelyben az élvezetnek tizennégy, a szenvedésnek pedig tizenkét egyszerű fajtáját nevezte meg.

Ez a megközelítés végletesen metafizikus volt. „A bűvészmutatvány, mellyel az »önfeláldozóknak« kimutatják, hogy egoisták, régi fogás, amelyet már Helvétius és Bentham eléggé kiaknázott” – írta Marx és Engels „A német ideológia”-ban.¹ Lehetetlennek bizonyult az emberek minden önfeláldozó cselekedetét ilyen alapon megmagyarázni.

Marx kimutatta az önfeláldozás és az egoizmus ellentétének viszonylagosságát. Feltárta azt a tényt, hogy az „általános érdek” a történelemben mindenütt a magánérdekeiket követő egyének hozzák létre, csak azért lép ellentétbe ez utóbbiakkal, mert az eszményi érdek formá-

¹ Marx–Engels Művei. 3. köt. Budapest 1960. 227. old.

ját és jelentését veszi fel. Ezért „a kommunisták sem az egoizmust az önfeláldozással, sem az önfeláldozást az egoizmussal szemben nem akarják érvényre juttatni... Nem állítják az emberek elé a morális követelményt: Szeressétek egymást, ne legyetek egoisták stb.; ellenkezőleg, nagyon jól tudják, hogy az egoizmus éppúgy, mint az önfeláldozás, *éppen* az egyének érvényesülésének meghatározott körülmények között szükségszerű formája.”¹

Az emberek tevékenységét a társadalmi élet minden területén végső soron érdekeik mozgatják. Csakhogy nem csupán személyes érdekek, ahogyan az utilitarizmus Benthamhoz hasonló hívei feltüntették.² Minden valamelyest fejlett társadalomban a különféle – személyes, csoport-, osztály-, társadalmi stb. – érdekek tömege van jelen. Természetesen a társadalom, a nemzet, az osztály és az emberi közösségek egyéb formái nem az őket alkotó egyénektől külön léteznek, de nem is ezek pusztá összegét jelentik. A marxi elemzés kiindulópontja éppen a társadalom, hiszen az egyének is csak ennek keretén belül kapnak lehetőséget arra, hogy kifejlődjenek és elkülönüljenek.³ A marxizmus ezért

¹ Ugyanott, 230–231. old.

² Bentham szerint az egyén érdeke nem hátrábbvaló a társadalmi érdeknél. „Bármelyik egyén nem ugyanannyira része-e a köznek, mint bármelyik másik? Ez a közérdek, amelynek személyiséget tulajdonítottok, csak elvont kifejezés: csak az egyéni érdekek tömegét képviseli... Ha jó volna egy egyén vagyonát feláldozni, hogy a többiét növeljük, még jobb volna egy másodikét, harmadikét feláldozni anélkül, hogy valamilyen határt lehetne vonni... Az egyéni érdekek az egyetlen reális érdekek.” (*Bentham: Théorie des peines et des récompenses* [A büntetések és jutalmak elmélete]. Idézve: *Marx–Engels Művei*. 2. köt. 133. old.)

³ Marx és Engels mindig vitába szállt az egyes emberek érdekeinek individualista értelmezésével. Valójában – írta Marx – „már maga a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek, és csak a társadalom által szabott feltételek között és az általa adott eszközökkel érhető el; tehát e feltételek és eszközök újratermeléséhez van kötve. A magánszemélyek érdeke; de tartalma, valamint megvalósulásának formája és eszköze mindenkitől független társadalmi feltételek által adott.” (*Marx–Engels Művei*. 46/I. köt. Budapest 1972. 74. old.) Marxnak ebben a megállapításában különösen a következő két gondolatra kell figyelmet fordítanunk: először is arra, hogy az érdek függ a társadalmi lét objektív feltételeitől, de független az egyének tudatától; másodsor, hogy az érdek az emberek életfeltételeinek újratermeléséhez kapcsolódik.

elveti azt az atomisztikus felfogást, mely szerint a társadalom pusztán az elszigetelt egyének összessége, mintegy számtani összege. Ugyanígy a társadalmi érdek sem csupán a személyes érdekek összege. A társadalmi érdekek, mint alább részletesebben kifejtjük, a társadalmi haladás érdekei, vagyis a társadalmi fejlődés objektív követelményeinek kifejeződései.

Az osztály, a nemzet stb. érdekei úgy jelennek meg az egyén számára, mint saját érdekei, mert tagja ezeknek a közösségformáknak. De különböznek egyéni, a szó szoros értelmében vett személyes érdekeiktől, először is abban, hogy az egész osztály vagy nemzet számára közösek, másodszor abban, hogy ezek létezésének és fejlődésének mint egésznek a szükségleteit fejezik ki. A közvetlen személyes érdekektől eltérően, az általános érdekek az osztályszolidaritás eszméiben fejeződnek ki, abban, hogy az emberek tudatára ébrednek erkölcsi kötelességüknek osztályukkal, nemzetükkel, hazájukkal szemben, amely önfeláldozó harcot, hősiességet, és szükség esetén áldozatot, esetleg élete feláldozását is megkívánhatja az egyéntől.

A cselekvés eszmei, erkölcsi ösztönzői azonban nem foghatók fel az érdekektől független készletésként. Ezek is érdekeket fejeznek ki, csak nem személyes, hanem társadalmi érdekeket. Ezért jelentette ki Marx már egyik korai munkájában, hogy „minden, amiért az ember harcol, érdekeibe vágó ügy”, és lépett fel határozottan az ellen a nézet ellen, amely szerint „csak »kis« érdekek vannak, csak a sztereotip önzés érdekei”¹.

Marx elmélete, ellenkezőleg, abból indul ki, hogy vannak magasrendű érdekek, és az értük folytatott harc az embereket nagy dolgokra mozgósíthatja, a nemeslelkűség magaslatára emelheti.

Az egoizmus és az altruizmus tehát nem úgy jelennek meg, mint egymás abszolút, teljesen összeegyeztethetetlen ellentétei. Amint Plehanov számos munkájában helyesen rámutatott: „A történelmi haladás dialektikája a társadalom vagy az osztály önző érdekeit az

¹ *Marx-Engels Művei*. 1. köt. Budapest 1957. 66. old.

egyének *önfeláldozásává* és hősiességévé változtatja át.”¹ A társadalom vagy az osztály az emberek cselekedeteit aszerint értékeli, hogy megfelelnek-e az adott közösség érdekeinek. Ezt, ha tetszik, nevezhetjük olyan társadalmi egoizmusnak, amelynek létezését már Feuerbach megsejtette. Az egyes individuum számára azonban, aki életkörülményeinek hatására, neveltetése eredményeképpen befogadja a társadalom vagy az osztály követelményeit, ezek az érdekek olyan belső hajlammá, cselekvéskésztetéssé válnak, amely minden egoizmustól idegen. A társadalom vagy az osztály érdekeivel összhangban álló cselekedetei lehetnek annak eredményei, hogy tudatosan megértette ezeket az érdekeket, fakadhatnak ösztönös szükségletből vagy végül kialakult szokásból, hogy így cselekedjen és ne másként. De az egyéni altruizmus minden esetben a társadalmi egoizmusból fejlődik ki, az ember viselkedését pedig érdekei határozzák meg, legyenek ezek társadalmi vagy személyes érdekek.

Mint később részletesebben kimutatjuk, a társadalmi feltételek változásától függően változik a társadalmi és a személyes érdekek viszonya is. Létezhetnek olyan társadalmi feltételek, amelyek lehetetlenné vagy csaknem lehetetlenné teszik az ember számára, hogy semmibe vegye a társadalmi érdekeket (ilyenek voltak például az osztályok kialakulását megelőző társadalom körülményei, amikor a nemzeti szervezetre volt az uralkodó). De létezhetnek olyan társadalmi feltételek is, amelyek a társadalom érdekei ellenére olyan önző, kapzsi viselkedésre sarkallják az embert, amely még saját osztálya követelményeivel is ellenkezik. Ismeretes például, hogy a kapitalizmusban az érvényesülésre, anyagi jólétre törekvő egyének „öntételezésének” szükségzerű formája” a legalantasabb egoizmus. Egoizmus hatja át a burzsoá minden cselekedetét. A burzsoá gondolkodásmódot meglehetősen találóan jellemzik azok a válaszok, amelyeket amerikai üzletemberek és managerek adtak a „Business Review” kérdőívére. A vállalkozói tevékenység motívumaira vonatkozó általános kérdésre sokan fennkölt

¹ G. V. Plehanov: Adalékok a materializmus történetéhez. Szikra 1951. 30. old.

frázisokkal válaszoltak, az „üzletember” társadalmi kötelességeit, társadalmi felelősségét emlegették stb. A konkrét kérdésekre adott válaszokból azonban egészen más kép rajzolódott ki: kiderült, hogy tevékenységük egyetlen célja a profit. „Amikor minden hét gazdasági vezető közül négy azt állítja, hogy az üzletember bármely erkölcsi kódexet megszeg, ha remélheti, hogy elkerüli a leleplezést, és öt közül legalább négy vallja, hogy az ő gazdasági ágazatában »az általános gyakorlat ellentmond az erkölcsnek«, akkor aligha férhet kétség hozzá, hogy az a nemzet, amely oly mértékben az üzletnek szenteli magát, mint a mienk, súlyos erkölcsi válság előtt áll”¹ – írja Fred Cook amerikai újságíró.

Az igazán emberi tulajdonságok – az önfeláldozás, a társadalmi kötelességek iránti odaadás, az elvtársi szolidaritás – a kapitalizmus körülményei között csak a proletariátus és a vele együtt harcoló dolgozók körében fejlődhetnek ki. Maguk az osztályharc objektív feltételei alakítják ki a proletároknál a bátorságot, az önfeláldozást, a közös ügy melletti kitartást. Az osztályharc tapasztalatai cáfolhatatlanul megtanítják őket arra, hogy a kizsákmányolás alól való felszabadulás lehetetlen, ha csak a saját anyagi jólétükkel törődnek; egyedüli útja a közös ügyért vívott közös harc. Ezért tekint ránk – Marx szemléletes kifejezésével – a munkások fáradtságtól elgyötört arcából az emberi nem egész szépsége.

Marx elmélete tehát lehetővé teszi, hogy tudományos magyarázatot adjunk az emberek társadalmi cselekvéseire, bármilyen sokszínűek és ellentmondásosak is. Akárcsak a legalávalóbb, leghitványabb cselekedetek, a legnemesebb tettek is végső soron az emberek konkrét történelmi életkörülményeiből, helyzetükből, érdekeikből fakadnak.²

¹ *Fred Cook: The corrupted Land. The social morality of modern America.* (A korrumpált ország. A modern Amerika társadalmi erkölcsisége). New York 1966. 76. old.

² Itt természetesen nem egyes személyek egyedi cselekedeteiről van szó, amelyeknek magyarázata pszichológiai sajátosságaik figyelembevételét igényli, hanem a tömegek cselekvéseiről.

Ezzel választ adtunk a második kérdésre is, amelyen a Marx előtti materializmus társadalomelmélete hajótörést szenvedett: az érdekek forrásainak és lényegének kérdésére. A francia materialistáknál ezen a téren sajátos kettősség mutatkozott. Egyfelől az egyént a társadalmi környezet termékének tekintve, érdekeit az ember természetéből és életfeltételeiből vezették le. Ez az érdekek objektív alapjának feltárásához kellett hogy vezessen. Ebben az összefüggésben az érdeket az egyén, a nemzet, az állam szempontjából szükségesnek és hasznosnak, természetükkel összhangban állónak tekintették és ekként tárgyalták, mint például Diderot az „Enciklopédiá”-ban. Ez a nézet lényegét tekintve materialista volt, de – mint a Marx előtti materializmus egész társadalomelmélete – történelmietlen. Az emberi természet változatlanságából kiindulva nem lehetett megmagyarázni az emberi érdekek változásait és különbségeit. Ha az érdek az, ami hasznos az emberek számára, akkor korszakonként miért változnak az érdekek? Helvétius és más XVIII. századi francia gondolkodók nézeteinek logikáját feltárva, Marx rámutatott: „Ha például tudni akarjuk, mi hasznos egy kutya számára, akkor mélyére kell hatolnunk a kutyatermészetnek. Magát ezt a természetet nem lehet a »hasznossági elvből« megkonstruálni. Az emberre alkalmazva: ha minden emberi cselekedetet, mozgást, viszonyt stb. a hasznossági elv alapján akarunk megítélni, akkor először az emberi természetet általában kell megvizsgálnunk és aztán a minden korszakban történelmileg módosult emberi természetet.”¹ A történeti szemlélet hiánya következtében a francia materialisták nem tudták megérteni az emberi természet módosulásait. Miért fogadnak el például az emberek olyan törvényeket, hisznek olyan vallási előítéletekben, amelyek nem felelnek meg valódi hasznuknak? Erre a kérdésre Helvétius úgy próbált válaszolni, hogy a „képzelt haszonra” hivatkozott, azaz az embereknek a közvéleménytől függő elképzeléseire. A közvélemény – vélte – a tárgyakat kisebb-nagyobb

¹ *Marx–Engels Művei*. 23. köt. Budapest 1967. 570. old.

érdekkel ruházza fel, vonzóbbá vagy kevésbé vonzóvá teszi őket az emberek számára, s ezáltal meghatározza ezek viselkedését.

Itt már az érdek másfajta felfogásával találkozunk, amely az idealizmus álláspontjára való áttérést jelzi. Az eddigiekben az érdek úgy jelent meg, mint objektív, az emberi természet által determinált kategória, most viszont az emberek véleményétől függő, vagyis szubjektív kategóriaként. Az érdek ilyen értelmezése különösen tisztán jelentkezik Holbachnál. „*Érdeknek* – írja „A természet rendszere”-ben – azt a tárgyat nevezik, amelyhez az egyes ember – vérmérsékletétől és eszméitől függően – a boldogságáról alkotott elképzelését fűzi; más szóval az *érdek* nem egyéb, mint az, amit valamelyikünk boldogságához nélkülözhetetlennek tekint.”¹

Csak hogy a boldogságról nemcsak a különböző embereknek lehetnek egészen eltérő elképzeléseik, hanem ugyanannak az embernek is élete különböző szakaszaiban. Ezért itt az érdek nagyon homályos és szubjektív valaminek tűnik: nem határozza meg egyéb, mint az ember véleménye, az, amit ő maga nélkülözhetetlennek tart a boldogságához. Ezen az alapon teljesen lehetetlen volt felépíteni a társadalmi fejlődés materialista felfogását.

A francia materialisták hibája abban rejlett, hogy az objektíve meghatározott anyagi érdeket összekeverték az embereknek érdekükről alkotott elképzeléseivel. A valóságos érdek és a róla alkotott elképzelés azonban két különböző dolog, melyek nem feltétlenül esnek egybe, ahogy általában a tudat sem feltétlenül felel meg a létnek.

Az érdekek nem tekinthetők pusztán tudati tényeknek, objektív jelleggel bírnak: közvetlen kifejeződéseik az emberek helyzetének a társadalomban, a társadalmi termelés rendszerében, valamint az ebből a helyzetből fakadó szükségleteknek. Az érdek tartalmát az emberek fejlődésének társadalmi létfeltételeiből adódó objektív szükségletei

¹ Ezzel megegyező definíciót ad „Az általános erkölcs alapjai vagy a természet katekizmusa” című könyvében is: a „Mit nevez érdeknek?” kérdésre a következőképpen válaszol: „Érdeknek nevezem mindazt, amit az ember élete fenntartásához és boldogsága biztosításához szükségesnek tart.”

alkotják. Ami objektíve szükséges a társadalom, az osztály, az ember életéhez és fejlődéséhez, életszükségleteik kielégítéséhez, az érdekeik tárgya.

Az érdeket természetesen nem az emberek véleményei vagy elképzelései határozzák meg, hanem létfeltételeik. Vegyük például az osztályérdekeket. Ezek elsősorban attól függenek, hogy milyen helyet foglal el az adott osztály a termelés történelmileg meghatározott rendszerében, milyen a viszonya a termelési eszközökhöz és létének egyéb feltételeihez. Az osztályérdekeket Lenin az osztályok összes életkörülményeivel hozta összefüggésbe.¹

Az érdekek objektív voltát tanúsítja az a tény, hogy rendszerint nem rögtön megjelenésük után tudatosulnak. A proletariátus osztályharcának korai szakaszaiban (sőt, számos tőkésországban ma is ez a helyzet) sok munkás még nem ismerte fel alapvető, általános osztályérdekeit. Mindazonáltal ezek az érdekek objektív realitásként léteztek és léteznek, hiszen a proletariátus társadalmi létfeltételeiből fakadnak. „Nem arról van szó – írta Marx és Engels –, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzelt el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy *e létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni.”² A proletariátus érdekei objektíve a tőkés gazdasági fejlődés eredményeképpen, a proletariátus osztállyá válásának folyamatában alakulnak ki, tudatosulásuk pedig a burzsoáziával lezajló osztályösszecsapások során megy végbe, különösen gyorsan akkor, ha létrejön a proletariátus pártja.

A munkásmozgalom történetében nemegyszer előfordult, hogy a proletár osztályérdeket szubjektív-pszichológiai kategóriaként értelmezték. Az oroszországi „ökonómisták” nemcsak abban hibáztak, hogy a proletariátus alapvető osztályérdekeit a legközvetlenebb részleges érdekekre redukálták, hanem abban is, hogy csupán azokat az érdekeket ismerték el valódinak, amelyeket a munkások az adott

¹ Vö. *Lenin Összes művei*. 1. köt. 399. old.

² *Marx-Engels Művei*. 2. köt. 35. old.

pillanatban már felismertek. „A munka felszabadítása” csoport által 1900-ban kiadott gyűjtemény idézi az „ökonomisták” olyan leveleit, amelyekben a szociáldemokraták feladatait a szervezési módszerek propagandájára korlátozzák, „a már felismert munkásérdekek talaján”. „A munkások előtt – írják például – csupán két dolog ismeretes: 1. saját, világosan felismert, konkrét érdekük; 2. ilyen vagy olyan helyzetük a többi osztály között. Ezért a felépítménynek, az értelmi-ségi szociáldemokráciának az a szerepe, hogy megértse az adott pillanat érdekét, vagyis azt az aktív-pszichikus bázist, amely a tömegek mozgatója...”¹ Ezen az alapon a levél írója elutasította a szocializmus hirdetését, a hatalom meghódítása és a szociális forradalom szükségességének propagandáját, mint ami idegen a reális érdekeiket védő munkásoktól.

A munkásosztály érdekeinek ez a szörszálhasogató értelmezése szemléletesen mutatja az opportunizmus fő vonását, a munkásosztály irreálisnak minősített alapvető érdekeinek feláldozását az egyedül reálisnak tekintett napi érdekekért. Bizonyítja azt is, amire jogosan utalt Plehanov a gyűjtemény előszavában, hogy az érdekeket a marxizmustól idegen, idealista szellemben értelmezték. Az érdeket az „ökonomisták” az akciók „aktív-pszichikus bázisára” korlátozták; ezért egyedül a felismert érdekeket tekintették reálisan létezőknek. A levél szerzője, jegyezte meg Plehanov, „az érdeket bizonyos tudatállapottal azonosította. Elhatározta, hogy az érdekeket nem a társadalmi termelési folyamat valóságos emberi viszonyai »szülik«, hanem az emberi tudat. Röviden, teljességgel idealista értelmezést adott a szónak. S mert mindenáron »tudományos« talajra akart állni, belekeverte a dologba az »aktív-pszichikus bázist« mint olyan határt, amelyet a szociáldemokráciának nem szabad átlépnie, ha nem akar utópisták pártjává átváltozni.”²

Az „ökonomisták” legfőbb hibája tehát az volt, hogy a munkásosz-

¹ Lásd *G. V. Plehanov*: Szocsinyenyija. XII. köt. Moszkva 1925. 490. old.

² Ugyanott, 17. old.

tály érdekeit nem az osztály társadalmi létététől, hanem tudatának fejlettségi fokától függőnek tekintették. A szubjektív folyamatot – az érdekek felismerését – összezavarták az objektív folyamattal, az érdekek kialakulásával magában az életben.

A materialista történelemszemlélet alapján viszont feltétlenül meg kell különböztetni: 1. az érdekek kialakulását mint objektív jelenséget; 2. az emberek tudatában való tükröződésüket, amely lehet többé vagy kevésbé pontos, helyes vagy torz; 3. megvalósulásukat a gyakorlati tevékenység révén, harc útján.

Az érdekek keletkezése objektív folyamat. Az érdekeket az emberek meghatározott társadalmi helyzete és ezen alapuló szükségletei hozzák létre. Tudatossá válásuk semmit sem ad hozzá tartalmukhoz, mivel ezt az emberek életfeltételei határozzák meg. De az érdekek tudatosulása realizálásuknak egyik legfontosabb feltétele, hiszen az osztály, ha nem érti meg érdekeit, nem is folytathat tudatos harcot a megvalósításukért. Ez magyarázza a tudat óriási szerepét az osztályharcban.

Ismeretes, hogy Lenin az „ökonómisták” elleni harcban sokoldalúan megindokolta a proletár pártnak azt a feladatát, hogy szocialista tudatot vigyen az ösztönös munkásmozgalomba, s ezzel a mozgalmat szocialista jellegűvé tegye. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy elő kell mozdítani, meg kell gyorsítani azt, hogy a munkáosztály felismerje alapvető érdekeit.

A materialista történelemfelfogás szerint a társadalmi tudat, így az egyes osztályok tudata is, a társadalmi létet tükrözi. Ez azonban természetesen nem azt jelenti, mintha a történelem minden pillanatában minden ember vagy osztály helyesen ismerné fel a társadalomban elfoglalt helyzetét és ebből fakadó érdekeit. Az osztályok csak többé-kevésbé hosszadalmas történelmi folyamat során ismerik fel érdekeiket, és nem is minden osztály képes betetőzni ezt a folyamatot. A tényleges érdekek gyakran illuzórikus formában fejeződnek ki, fantasztikus képzetekkel párosulnak.

Felvetődik a kérdés: ha az alapvető érdekeket nem azonnal ismerik fel, mi határozza meg annak az osztálynak a tevékenységét és harcát,

amely nincs még érdekeinek tudatában? Válthat-e a fel nem ismert érdekek cselekvéskésztetését?

Mint Engels is rámutatott, az emberi tevékenység összes ösztönzőinek szükségképpen tudatosulniuk kell ahhoz, hogy akarati motívumokká váljanak. Az ösztönzők, azaz meghatározott cselekvéskésztetések, az emberi érdekek tudati tükröződései. A fel nem ismert érdekből természetesen semmiféle késztetés sem fakadhat. Csakhogy az érdek az emberek tudatában nemcsak fogalmilag – tartalmát feltáró és kielégítéséért tudatos harcra ösztönző fogalmakban – tükröződhet, hanem megnyilvánulhat az embereknek valamely célhoz való ösztönös vonzódásában is.

Ezenfelül maguk az érdekek is különfélék lehetnek: alapvetőek és részlegesek, hosszú távúak és időlegesek, távoliak és közvetlenek. Az emberek mindenekelőtt közvetlen érdekeiket ismerik fel, amelyekkel a hétköznapi életben találkoznak. Ezek az érdekek felismerhetők a köznap tudat szintjén, míg az alapvető érdekek tudatosítása már bizonyos elméleti gondolkodást igényel, nem lehetséges általánosítás nélkül.

E folyamatot szemléletesen bemutathatjuk a proletariátus „magánvaló” osztályból „magáért való” osztállyá történő átalakulásának példáján. A proletariátus osztállyá válásának két oldala van: objektív és szubjektív. Az objektív oldal: azoknak az anyagi feltételeknek a kialakulása, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a céhek, szakmák, foglalkozások összegéből osztály jöjjön létre: az ipar fejlődése, a kézművességről a manufaktúrára, majd a gyárra való áttérés, a munkások számának növekedése, koncentrációjuk a termelésben stb. E folyamat során bizonyos fokig kiegyenlítődnek a munkásosztály életkörülményei és közvetlen érdekei, mivel a gépek – ahogy Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány”-ban rámutatott – egyre inkább eltörlik a különbségeket az egyes munkafajták között, és csaknem mindenütt egyformán alacsony szintre nyomják le a munkabért. A proletariátus közös osztályérdeke – a tőkés kizsákmányolás alóli felszabadulás – objektíve osztállyá válásával együtt jön létre, de, mint már említettük, nem tudatosul azonnal. Először az egyes vállalatok, munkaágak, helységek

munkásai lépnek harcba elnyomóik ellen, pusztán legközvetlenebb érdekeik felismerésétől indítva, amelyek a különböző munkásrétegek vonatkozásában gyakran ellentmondanak egymásnak. Alapvető, közös osztályérdekeik tudatosulását a burzsoáziával való érdekellentétük elmélyülésének objektív folyamata segíti elő. Ez a tudatosulás azonban nem ösztönösen megy végbe, feltételezi a munkásosztálynak olyan politikai pártba szerveződését, amely az osztály harcába beviszi a szocialista tudatot.

Az osztály tehát már fejlődésének korai szakaszain is folytathat tömegharcot, mivel objektív értelemben osztály, ha nincs is még teljes tudatában saját társadalmi helyzetének és más osztályokkal való érdekellentétének. Ez a harc, amelynek hajtóereje a legközvetlenebb érdekek felismerése, még ösztönös. Az alapvető, közös osztályérdekek felismerése változtatja az ösztönös harcot tudatossá.

Az elnyomott osztályok a történelemben rendszerint később ismerték fel alapvető érdekeiket, mint a politikai hatalmat birtokló elnyomó osztályok. Ez volt a helyzet a munkásosztállyal is. Mi több, a proletariátusnak szervezett, politikailag tudatos osztállyá formálódása sok esetben jócskán megkéshet az objektív oldalhoz képest, különösen ha fejlődését különböző konkrét történelmi körülmények (például a burzsoá és kispolgári ideológia erős hatása, a munkásosztály felső rétegeinek korrumpálása a burzsoázia részéről, a munkásosztály nemzetiségi megoszlása stb.) hátráltatják.

W. Foster, az Egyesült Államok Kommunista Pártjának elhunyt elnöke, annak idején megjegyezte, hogy noha az amerikai munkásosztály éles osztályharcot vív, Amerika munkásainak többsége nem látja a szocializmus konkrét perspektíváját, és nincs osztályöntudata.¹ Ám ha ezek a munkások még nem törekszenek is tudatosan a szocializmus felé, ha egy részük megkapja is egy töredékét annak, amit az amerikai kapitalizmus más népek kizsákmányolásából szerzett, ez

¹ Lásd W. Foster: Zakat mirovovo kapitalizma (A világkapitalizmus alkonya). Moszkva 1951. 81–83. old.

természetesen mit sem változtat azon, hogy alapvető érdekeik, akár csak a többi tőkésország munkásainak érdekei, csak a tőkés kizsákmányolás felszámolása és a szocializmusba való átmenet útján elégíthetők ki. Éppen ez a tény és a jövőnek azok az elkerülhetetlen gazdasági megrázkódtatásai, amelyeket az amerikai imperializmus nem tud elhárítani, nyitják majd meg az amerikai munkások osztályöntudata növekedésének és szocialista törekvéseik megerősödésének új távlatait.

Az osztályharc bonyolult fordulatai tudományos magyarázatának feltétele az osztály valóságos, objektív érdekeinek elhatárolása ezeknek a tömegek, pártok és ideológusok tudatában való szubjektív tükröződésétől. A marxizmus-leninizmus megalapítói a történelmi események elemzésekor mindig gondosan számba vették, melyek a cselekvő osztályok tényleges érdekei, mennyire realizálhatók az adott történelmi helyzetben, s ugyanakkor mennyire helyesen ismerik fel ezeket az érdekeket a különböző pártok és politikai személyiségek. Ahogy Marx írta: „a történelmi harcokban még sokkal inkább meg kell különböztetnünk a pártok frázisait és képzelgéseit a valódi organizmusuktól és a valódi érdekeiktől, az elképzelésüket a realitásuktól”.¹

Az osztály korántsem mindig ismeri fel világosan, elméletileg megalapozottan az érdekeit, de gyakran maga az osztályösztön tereli az érdekeinek megfelelő útra. Az első orosz forradalom éveiben például a „tulajdonosi ösztön” a parasztokat a föld államosításának követelésére készítette, noha semmiféle pontos gazdasági elképzelésük nem volt a földnek a nép kezébe való átadását illetően. Mégis, amikor kijelentették, hogy „a föld istené”, „a föld senkié”, a maguk módján a föld-magántulajdon eltörlésének gondolatát fejezték ki, amely megfelelt tényleges érdekeiknek.

Egy osztály ideológusai rendszerint többé-kevésbé világos és határozott, általánosított formában fejezik ki azt, amit az adott osztály töme-

¹ *Marx-Engels Művei*. 8. köt. Budapest 1962. 129. old.

gei homályosan éreznek, és amire törekszenek. Másrészt a pártok és osztályok képviselői tévedhetnek, az ő hibáikat azonban végül rendszerint kijavítják a harcban érdekelt megfelelő csoportok vagy osztályok. Ilyen értelemben írta Lenin, hogy az „osztályok nem tévednek”.¹ Ez azt jelenti, hogy általában és egészében érdekeiknek megfelelően cselekednek, ha nem a világos osztálytudattól, akkor legalábbis osztályösztönüktől indítva.²

Persze, ezt az állítást nem szabad abszolutizálnunk. Nem tagadható, hogy az emberek alapvető érdekeik ellenére is cselekedhetnek. A történelem számos példát ismer, amikor nagy embertömegek, egész osztályok vagy népek olyan akciókban vagy eseményekben vettek részt, amelyek nem feleltek meg alapvető érdekeiknek és utóbb nagy károkat okoztak nekik.

Mivel magyarázhatók az ilyen jelenségek? Elsősorban azért lehetségesek, mert az objektív érdekek nem mindig tükröződnek helyesen az emberek tudatában. De az ilyen cselekvések – ha tömegmozgalmakról beszélünk, nem pedig egyes személyek tetteiről – leggyakrabban nem pusztán ideológiai illúziókból következnek, hanem abból, hogy az emberek közvetlen érdekeiket követik, alapvető érdekeik rovására. A reakciós erőknek olykor azzal sikerül tévútra vezetniük a tömegeket, hogy bizonyos időleges, részleges érdekeiket állítják előtérbe. „A marxizmus az »érdekeket« a mindennapi élet millió és millió tényében megnyilvánuló osztályellentétek és osztályharc alapján ítéli meg” – ál-

¹ *Lenin* Összes művei. 16. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 319. old.

² Itt természetesen nem vizsgáljuk meg teljes egészében az osztálytudat kérdését, ez meghaladja témánk kereteit. De a félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy az osztály tudatát nem csupán az osztály érdekeivel kell magyarázni, hanem egész társadalmi helyzetével. Kautsky annak idején, Belfort-Baxszal folytatott vitájában felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalom anyagi létfeltételeit nem szabad azonosítanunk egyes osztályok és népek anyagi érdekeivel (lásd az „Isztoriczeszkij matyerializm” [Történelmi materializmus] című tanulmánygyűjteményt, 4. kiad. GIZ Ukrajni 1923. 38. old.). Így például a kétségbeesés, a reménytelenség hangulatát, amely gyakran jelenik meg a pusztuló osztályok filozófiájában, inkább ezeknek az osztályoknak a helyzetével magyarázhatjuk, mint közvetlen érdekeikkel.

lapította meg Lenin.¹ Így pl. a világnak az imperialista nagyhatalmak közti felosztásában Lenin annak objektív mutatóját látta, hogy e hatalmak összes tulajdonos rétegei *érdekeltek* a gyarmatosításban, az idegen nemzetek elnyomásában, az elnyomó nemzethez tartozásból fakadó privilégiumokban. Kimutatta továbbá, hogyan használta fel a burzsoázia a munkásarisztokráciának (és -bürokráciának) a gyarmati extraprofitok morzsáiban való érdekeltségét a tömegek sovínizmusának felszítására, „saját” munkásosztályának nacionalizmussal való megfertőzésére.

Az érdek forrásaira és lényegére vonatkozó kérdés materialista megoldása lehetővé tette, hogy a marxizmus tudományosan meghatározza a különböző rendű érdekek viszonyát is. Itt elsősorban az a kérdés vetődik fel, hogy milyen viszonyban vannak egymással azok az érdekek, amelyek *szubjektumuk* szerint különböznek, vagyis a társadalmi, nemzeti, osztály-, csoport-, személyes érdekek stb. Másrészt az a kérdés is felvetődik, hogy milyen viszonyban vannak egymással *ugyanannak* a szubjektumnak az általános és részleges, tartós és időleges, alapvető és közvetlen érdekei. Van-e valamiféle alárendeltség köztük? Lehet és kell-e bizonyos érdekeket mások fölébe helyezni?

Mielőtt ezekre a kérdésekre válaszolnánk, szögezzük le, hogy a marxizmus-leninizmus, az osztályokra tagolt társadalomban az osztályérdekek döntő jelentőségét hangsúlyozva, egyáltalán nem tagadja a társadalmi érdekek létezését. Néha ugyanis találkozunk olyan véleménnyel is, hogy az antagonisztikus osztályokra tagolódó társadalomban egyáltalán nincsenek társadalmi érdekek, mert az ellentétes osztályoknak nincsenek közös érdekeik.

Ez a nézet a marxizmus vulgarizálása. Kezdjük azon, hogy nem szabad minden körülmények között azonosítanunk a társadalmi és a közös érdekeket. Az osztály nélküli társadalomban ezek természetesen egybeesnek, de az antagonisztikus osztályokra tagolt társadalomban bonyolultabb a helyzet. A társadalmi érdekek az egészében vett társa-

¹ Lenin Összes művei. 26. köt. 217. old.

dalom fejlődésének érdekei; mindenekelőtt a társadalmi haladás anyagi alapját alkotó termelőerők fejlődési feltételeinek megteremtéséhez fűződnek. A társadalom érdekelt a termelőerők fejlődésében, mert ettől függ léte, további előrehaladásának lehetősége.

Persze, mindennapos tevékenysége során mindegyik osztály a saját osztályérdekeit követi, nem pedig az elvont értelemben vett társadalmi érdeket. Ez azonban korántsem teszi tárgyitalanná azt a kérdést, hogyan viszonyul osztályérdeke a társadalom érdekeihez. Ha azt állítanánk, hogy ilyen érdekek valójában nem léteznek, ezzel elvesztenénk az osztályérdekek megítélésének, haladó vagy reakciós voltak meghatározásának objektív kritériumát. Az egyes osztály történelmi szerepét csak annak alapján lehet helyesen értékelni, hogy tevékenysége megfelel vagy ellentmond a társadalmi haladás érdekeinek.

Egyazon termelési módnak vagy osztálynak a különböző fejlettségi fokain ez a viszony merőben ellentétes lehet. A feltörekvő osztályok tevékenysége megfelel a társadalmi haladásnak, osztályérdekeik többé-kevésbé egybeesnek a társadalmi érdekekkel. Ezekben a fejlődési szakaszokban érdekeik úgy jelennek meg, mint bizonyos fokig közös érdekek, azaz, ha nem is a társadalom valamennyi tagjának, de túlnyomó többségének érdekei. Ahogy Marx és Engels magyarázták: „Minden új osztály..., amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül, már csak azért is, hogy célját keresztülvigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat.”¹ Az ilyen elképzelés természetesen illuzórikus, de ennek az illúzióknak eleinte reális alapja van, mivel az adott osztály érdeke többé-kevésbé még ténylegesen összekapcsolódik az összes többi, nem-uralkodó osztály közös érdekével. Ily módon a forradalmat véghezvivő osztály „eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel...”² Amikor aztán ez az osztály ura-

¹ *Marx-Engels Művei*. 3. köt. 46. old.

² Ugyanott.

lomra jut, s még inkább amikor reakcióssá válik, feltárul érdekeinek más osztályok érdekeivel ellentétes volta, és a minden osztályra nézve közös érdek üres illúzióvá lesz. A társadalmi haladás érdekei, vagyis a társadalmi érdekek természetesen nem tűnnek el, de az adott osztály érdekei teljes ellentmondásba kerülnek velük. Ez pedig azt jelenti, hogy a korábban haladó osztály reakciós osztállyá vált.

A történelmi fejlődés meghatározott szakaszain különböző osztályok bizonyos érdekei időlegesen egybeeshetnek, amennyiben közös ellenféllel állnak szemben. Hasonló egybeesésre kerül sor, amikor bizonyos össznemzeti feladatok merülnek fel (például a nemzeti-felszabadító harcokban). Ilyen esetekben a társadalom túlnyomó többségére nézve *közös* érdekekről beszélünk. Persze ezeknek, a nemzet egészét érintő feladatoknak a megoldása során minden osztály a maga módján cselekszik, saját osztályérdekeitől vezettetve. Ezért tartotta Lenin szükségesnek, hogy a marxista „pontosan elemezze a *különböző* osztályoknak azokat a *különböző* érdekeit, amelyek bizonyos, meghatározott, korlátozott általános feladatokban egybeesnek”¹.

Az ilyen közös feladatok, következésképpen a közös érdekek is, a történelmi fejlődés adott szakaszán megegyeznek a társadalmi haladás érdekeivel. Csakhogy az utóbbiak akkor is az egyes osztályok progresszív vagy reakciós voltának mércéi maradnak, amikor a közös feladatok már megoldódtak, és a különböző osztályok érdekei között ellentmondások kerülnek előtérbe. Éppen ennek a mércének az alkalmazása mutatja, hogy a történelemben a munkásosztály a legforradalmibb és a leghaladóbb osztály, mert osztályérdekei maradéktalanul egybeesnek a társadalmi haladás érdekeivel. Egyszersmind a munkásosztály az, amely a legteltesebben juttatja kifejezésre a kizsákmányolás alól történő felszabadulásban érdekelt összes dolgozó osztály közös érdekeit. Önmagát felszabadítva az egész társadalmat szabaddítja fel az osztály- és nemzeti elnyomás alól, mindennemű leigázás alól.

Erről az álláspontról világosan láthatjuk, milyen nagy metodoló-

¹ Lenin Összes művei. 15. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 263. old

giai jelentősége van Lenin tételének a különböző rendű érdekek viszonyáról: „a marxizmus alapeszméinek álláspontjáról nézve a társadalmi fejlődés érdekei a proletariátus érdekei felett állnak – a munkásmozgalomnak mint egésznek érdekei a munkások egyes rétegeinek vagy a mozgalom egyes mozzanatainak érdekei felett állnak...”¹ Felmerülhet a kérdés: miért helyezte fölébe Lenin a társadalmi fejlődés érdekeit a proletariátus érdekeinek? A válasz nyilvánvaló: a marxizmus alapeszméinek szempontjából, amelyekről Lenin beszél, magának a proletariátusnak a progresszivitása azon mérhető le, mennyire képes a társadalom előrehaladását biztosítani, a társadalmat legmagasabb történelmi lépcsőfokra emelni, megvalósítani az átmenetet az emberiség előtörténetéből valóságos történetébe. Ebben az értelemben az osztály történelmi szerepének legfőbb kritériuma: a társadalmi fejlődés érdekei.

Foglalkozzunk a továbbiakban Leninnek azzal a gondolatával, hogy a munkásmozgalom egészének érdekei felette állnak az egyes munkásrétegek vagy a mozgalom egyes mozzanatai érdekeinek. Minden egyes osztály érdekei közösek az osztály valamennyi tagjára nézve. De vitathatatlan, hogy az osztályon belül az egyes rétegek vagy csoportok érdekei között vannak bizonyos eltérések. Csakhogy ezek nem az alapvető, hanem az adott csoport helyzetének sajátosságaiból következő másodrangú érdekeket érintik. Itt tehát a részérdekek és a közös érdekek, illetve az időleges, napi érdekek és a hosszú távú, állandó érdekek közti különbségekről van szó. A marxizmus—leninizmus abból indul ki, hogy a részleges érdekeket alá kell rendelni az alapvető érdekeknek, a közvetlen érdekeket a hosszú távú érdekeknek. A tevékenység közvetlen készítő okai természetesen a közvetlen érdekek. Marx és Engels ezért írta a „Kommunista Kiáltvány”-ban, hogy a kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért harcolnak, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövődjét képviselik. A marxizmus kizárja a szakadást a

¹ *Lenin Összes művei*. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 208. old.

közvetlen és a hosszú távú érdekek között, megengedhetetlennek tartja a részleges, napi érdekek mellőzését. Ugyanakkor, az oppor-tunizmus ellenében, sohasem téveszti szem elől az alapvető közös érdekeket, melyektől végső soron az egész osztály és az egész munkásmozgalom sorsa függ. A munkásmozgalmon belül a marxista párt szilárdan a proletariátus, a forradalmi mozgalom egészének közös érdekeit képviseli.

Lenin a forradalmat megelőző időszakban éppúgy, mint a hatalom meghódítása után határozottan fellépett mindenfajta szakmai szűk-látókörűség és korlátoltság ellen, az ellen, hogy a kispolgári önzés és megosztottság pszichológiáját vigyék be a munkásosztályba. Har-colt minden olyan törekvés ellen, hogy a munkások szűkkörű szak-mai érdekeit osztályérdekeik fölé helyezték, közvetlen, pillanatnyi, részleges előnyeikért feláldozzák az egész munkásosztály érdekeit, diktatúrájának érdekeit, annak a szövetségnek az érdekeit, amelyet a munkásosztály és a parasztság a földbirtokosok és a kapitalisták ellen kötött, feláldozzák a munkásosztály vezető szerepét a munká-nak a tőke igája alól való felszabadításáért folyó harcban.¹ A munkás-osztály kollektív, összeforrott akcióinak elengedhetetlen feltétele az általános osztályérdek elsőbbségének elismerése. Enélkül a munkás-osztály szervezett harca is, az egységes proletárfegyelem is elképzel-hetetlen. Ezért hangsúlyozta Lenin, hogy a munkások, akik megragad-ták az államhatalmat, minden áldozatra készek, és olyan fegyelmet teremtenek, amely érezteti, hogy „az osztály érdekei fölötté állnak a szűk csoportérdekeknek”².

Lenin a munkásosztály nemzeti érdekeinek fölébe helyezte nemzet-közi érdekeit. Hangsúlyozta: az internacionalizmus kritériuma nem pusztán a nemzetek egyenjogúságának elismerése, hanem az, hogy „az egy országban folyó proletárharc érdekeit alárendeljük a világ-méretekben folyó harc érdekeinek”³. A leghatározottabban fellépett

¹ Lásd *Lenin Művei*. 32. köt. 364–365. old.

² *Lenin Művei*. 30. köt. Szikra 1953. 522. old.

³ *Lenin Művei*. 31. köt. Szikra 1951. 143. old.

a nemzeti önzés ellen, és azt követelte a burzsoázia felett győzedelmeskedő nemzetből, hogy a nemzetközi tőke megdöntése érdekében a legnagyobb nemzeti áldozatoktól se riadjon vissza. A szakmai szűklátókörűség és korlátoltság, a nemzeti önzés stb. szétforgácsolja, megosztja a munkásmozgalmat. A munkásosztály harcának egysége nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt nem pusztán a különböző érdekek összekapcsolását teszi szükségessé, hanem az alacsonyabbrendű érdekek alárendelését is a magasabb rendűeknek.

Az érdekek megnyilvánulási szférájuk szerint lehetnek gazdasági, politikai vagy kulturális érdekek, s ezek szintén meghatározott hierarchiát alkotnak. Az osztály általános érdekei a politikában fejeződnek ki a legkoncentráltabban, noha a politika végső soron nem több, mint az osztály gazdasági érdekei megvalósításának eszköze. Minden osztály számára természetesen a gazdasági érdekek (magától értetődően az alapvetők) a legfőbbek, de ezek kielégítéséhez meg kell szereznie (illetve, ha hatalmon van, megszilárdítania) a politikai hatalmat. Az osztály ennek az alapvető feladatnak a megvalósítása érdekében hozhat és kell is hozzon időleges gazdasági áldozatokat, ahogy ezt szemléletesen bizonyították a szovjet munkásosztály tapasztalatai a hatalom kivívása utáni első években. Az ilyen áldozatok később szorososan megtérülnek.

Ha a társadalmi életet a maga teljes bonyolultságában szemléljük, az egymást keresztező és gyakran ellentmondó érdekek gazdag sokfélesége tárul elénk. A materialista történelemfelfogás nemcsak megmagyarázza, hogy az érdekeknek és törekvéseknek ebből az összefonódásából hogyan alakul ki a történelem, hanem azt is megmutatja a haladó erőknek, hogyan befolyásolhatják gyakorlatilag a történelem fejlődését a haladás irányában, s ebben milyen érdekekre támaszkodhatnak. Ehhez azonban az szükséges, hogy tudják az érdekeket helyesen felmérni, és egyeseket más, általánosabb és alapvetőbb érdekeknek alárendelni.

Az érdek mint szociológiai kategória értelmezése lényegesen különbözik pszichológiai értelmezésétől. A pszichológiában az érdeket

rendszerint úgy fogják fel, mint az ember figyelmének vagy cselekvésének bizonyos irányultságát, amely helyzetétől, foglalkozásától, kulturális fejlettségétől, nézeteitől, ízlésétől stb. függ. Az „érdek” kifejezés ilyen használatának jogossága nem tagadható, de ezeket a különböző fogalmakat nem szabad összekeverni.¹

Az emberek objektív érdekei pszichikumukban is kifejeződnek, megszabják figyelmük, hajlamaik stb. irányát. Ez azonban nem indokolja, hogy az érdek fogalmát a figyelemnek bizonyos szükségletek kielégítésére való irányultságára korlátozzák. Az ilyen érdekdefiníció semmiképpen sem segíti elő annak megértését, hogy mit is jelent a társadalom, az osztály stb. érdeke. E meghatározás hibája nézetünk szerint az, hogy az érdeket a szubjektumban valamely tárgy által kiváltott emóciók erejétől teszi függővé. E felfogásban tehát az érdeket a szubjektumnak az adott szükséglethez való tudati-akarati vagy emocionális viszonya határozza meg, az, hogy mennyire tekinti fontosnak e szükséglet kielégítését. Ez az érdeknek szubjektív kategóriaként való értelmezéséhez vezet.

A szakirodalomban olyan nézettel is találkozunk, amely szerint az érdek az objektív és szubjektív egysége. Ezt a nézetet fejt ki például A. G. Zdravomiszlov kis terjedelmű, de rendkívül tartalmas tanulmányában.² Abból indul ki, hogy az érdek „törekvés valaminek az elérésére”, s ezért feltétlenül kell hogy szubjektív oldala legyen. „Az érdek nem egyszerűen helyzet, hanem a tudatban reflektált helyzet, s egyszersmind cselekvésbe átmenő tudat.”³ Vitathatatlan, hogy az érdek reflektálódik a tudatban, és cselekvésre készíteti az

¹ E fogalmak összekeverésének jogosulatlanságára helyesen hívta fel a figyelmet G. M. Gak „Obscsesztvennije i licsnije intyereszi i ih szocsetanyije pri szocializme” (A társadalmi és a személyes érdekek és összekapcsolásuk a szocializmusban) című tanulmányában („Voproszi filozofii”, 1955. 4. sz.), valamint „Ucsenyije ob obscsesztvennom szoznanyii v szvetye tyeorii poznanijija” (A társadalmi tudat az ismeretelmélet fényében) című könyvében (Moszkva 1960).

² A. G. Zdravomiszlov: Problema intyeresza v szociologicseszkoy tyeorii (Az érdek problémája a szociológiai elméletben). Leningrád 1964.

³ Ugyanott, 29. old.

embereket. De vajon azt jelenti-e ez, hogy ha a szubjektum még nem törekszik „valaminek az elérésére”, akkor ez nem is érdeke?

Véleményünk szerint az *érdeket* mint bizonyos emberi törekvéseket kiváltó objektív okot el kell határolnunk az *ösztönzőktől* mint az érdekeknek az emberek tudatában való tükröződésétől. Az érdek objektív jelenség. A többé vagy kevésbé felismert érdekek az emberekben bizonyos cselekvéskésztetéseket hívnak életre, amelyeket ösztönzőknek nevezünk.

Az érdek objektivitása természetesen egyáltalán nem azt jelenti, mintha hordozó szubjektumán kívül létezne. Nyilvánvaló, hogy nincsenek társadalmi érdekek a társadalmon kívül, nincsenek osztályérdekek az osztályon kívül. Az objektivitás itt azt jelenti, hogy maga az adott szubjektum (társadalom, osztály, ember stb.) természete és helyzete szül meghatározott szükségleteket és követel szükségszerűen meghatározott cselekvéseket a szubjektumtól e szükségletek kielégítésére. Ez a szükségszerűség nem a szubjektum tudatából, hanem társadalmi létfeltételeiből fakad. Az érdekek tehát a társadalom, az osztály stb. létezésének és fejlődésének feltételeit, az embereknek a társadalomban elfoglalt helyzetét, és mindenekelőtt a gazdasági viszonyok rendszerében elfoglalt helyüket fejezik ki. A gazdasági viszonyok szabják meg az emberek érdekelt-ségét bizonyos feladatok megoldásában, és ettől függően keletkeznek az emberekben meghatározott ösztönzők, késztetések, törekvések, szenvedélyek is. Ezeknek az ösztönzőknek az intenzitása természetesen nagyon különböző lehet, attól függően, mennyire lényegesek a bennük tükröződő érdekek, milyen erősen törekszik megvalósításukra az ember, az osztály, a társadalom.

Az érdekek realizálása megint csak számos objektív és szubjektív feltételtől függ, s mindenekelőtt az emberek meghatározott célokért folytatott harcának alakulásától. Nem maga az érdek alkotja az objektív és a szubjektív tényező egységét – ahogy ezt sok szerző tévesen állítja –, hanem realizálásának folyamata.

Az érdek az emberi tevékenység determinációjának lényeges ténye-

zójé. A determináció kiindulópontja: az emberek objektív életfeltételei, amelyek az emberben meghatározott szükségleteket és érdekeket szülnek. Az érdekek pedig meghatározott cselekvési ösztönzőket hoznak létre. Ezen a ponton az objektív determináció szubjektívbe megy át. Ennek láncszemei: az érdekek felismerése – a célok (végső és közvetlen célok) kitűzése – a tevékenység programjának kidolgozása – a megvalósítás eszközeinek megválasztása – az érdekek kielégítéséért, a célok és programok megvalósításáért harcolni képes társadalmi erők megszervezése. E láncszemek szerves egységet alkotnak, noha bizonyos objektív feltételek, illetve szubjektív hiányosságok vagy hibák következtében szakadások is keletkezhetnek köztük.

Fentebb azt mondtuk, hogy az érdekek tudatosulását hosszabb-rövidebb időszak választhatja el keletkezésüktől. Még hosszabb idő telhet el az érdekek tudatosításától – az osztály, a társadalom élenjáró része, majd az egész osztály vagy társadalom által – realizálásukig. Amikor a széles tömegek felismerik érdeküket, ez azt jelenti, hogy létrejönnek azok az ösztönzők, amelyek harcra készítetik őket annak megvalósításáért. Ez a szubjektív tényező egyik fontos eleme, és nélkülözhetetlen a harc sikeréhez. Másfelől azonban a sikerhez megfelelő objektív feltételekre is szükség van. Az objektív feltételeknek és a szubjektív elemeknek egybe kell ötvöződniük ahhoz, hogy az érdekek realizálásáért vívott küzdelmet teljes siker koronázza.

2/ Az érdekek forrásai és jellege a szocialista társadalomban

A történelmet a társadalmi fejlődés valamennyi szakaszán az emberek csinálják, akiket érdekeik készítenek erre. Az érdekek közül döntő jelentőségűek a *gazdasági, anyagi* érdekek. Ezek az adott társadalom termelési, csere- és elosztási viszonyainak talaján alakulnak ki, ezért e viszonyokkal együtt változnak. Az, hogy milyenek az emberek gazdasági érdekei, milyen a kölcsönviszony személyes és

társadalmi érdekeik között, teljes egészében a termelési viszonyok jellegétől függ.

A termelési eszközök magántulajdonának uralma az ezzel a tulajdonnal rendelkező emberek érdekeit kapzsi jellegűvé teszi. Ez mély ellentmondásokat szül az emberek, az osztályok érdekei között, a személyiség és a társadalom között.

Már a társadalmi munkamegosztás kezdetei is létrehoztak hasonló ellentmondásokat. „A munka megosztásával... egyszersmind adva van az ellentmondás az egyes egyén vagy az egyes család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén közösségi érdeke között; ez a közösségi érdek pedig nem csupán a képzetben létezik, mint valami »általános«, hanem mindenekelőtt a valóságban, mint azoknak az egyéneknek kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik.”¹

Marx és Engels az érdeket itt objektív kategóriának tekinti, amely nemcsak az emberek tudatában létezik, hanem magában a valóságban is. A közös érdek akkor sem szűnik meg, amikor a társadalmi munkamegosztás elkülöníti egymástól a termelőket, mindegyikük számára specifikus tevékenységfajtát jelölve ki. A közös érdek forrása ekkor az egymással a munkamegosztás rendszere révén gazdasági viszonyban álló egyének kölcsönös függősége. „...a *természeti szükség-szerűség, az ember lényegi tulajdonságai* – bármilyen elidegenülten jelennek is meg –, az *érdek*, ezek tartják össze a polgári társadalom tagjait.”²

Az elkülönülés és a kölcsönös függőség ellentmondása az emberek közötti társadalmi kapcsolat lényegi sajátossága a társadalmi munkamegosztás és a termelési eszközök magántulajdonának körülményei között. Ez az ellentmondás fejeződik ki az érdekeknek magán- és közérdekre való kettéhasadásában is. A magán- és a közérdek közti ellentmondás a tőkés társadalomban éri el teljes kifejlődését.

Az egyes tőkés vállalkozó érdekei és a társadalom érdekei közti

¹ Marx–Engels Művei. 3. köt. 33. old.

² Marx–Engels Művei. 2. köt. 119. old.

ellentmondás magából a kapitalizmus természetéből fakad. A tőkés rend alapja a termelési eszközök magántulajdona. A magántulajdon és a belőle következő konkurrencia és termelési anarchia pedig szétválasztja és elszakítja egymástól az embereket. A magántulajdon rendje kapzsiságot, a társadalmi kötelesség iránti közömbösséget alakít ki bennük. A fejlett kapitalizmusban a konkurrencia az emberek túlnyomó többségében elnyomja a kezdeményezőkézséget és az önállóságot, azt eredményezi, hogy a gyengébbeket könyörtelenül felfalják az erősek és az erősebbek. C. W. Mills amerikai szociológus „Az uralkodó elit” című becsületes és bátor könyvében megmutatta, hogyan nehezedik az Egyesült Államokban az emberekre a tőkés korporációk személytelen hatalma. Az az elképzelés, hogy az Egyesült Államok az önálló kistermelők társadalma, már régen nem felel meg a realitásnak. „Az amerikaiak – írja Mills – büszkén hirdetik magukat a világ legindividualistább nemzetének, de nem gondolnak arra, hogy a tökéletesen személytelen és minden individualizmus híján levő nagyvállalatok milyen döntő mértékben uralkodnak mindennapi életük minden területén, legapróbb részletein is.”¹

A személyiség és a társadalom, a személyes és a társadalmi érdekek ellentmondása a kapitalizmusban mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy a termelési eszközök magántulajdona az egyes termelő érdekeit szembeállítja a többi termelő érdekeivel, arra készíti, hogy a társadalmi fejlődés érdekei ellen cselekedjen. Ez az ellentmondás azoknak a tevékenységét is befolyásolja, akik meg vannak fosztva a termelési eszközök magántulajdonától. Bár a nagyüzemi termelés körülményei tömörítik a proletárokat, és elősegítik osztályszolidaritásuk kialakulását, a kapitalizmus köztük is konkurrenciát szül.

A személyiség és a társadalom közti ellentmondás továbbá azt jelenti, hogy a személyiség szabad kibontakozásának érdekei nem egyeztethetők össze a kapitalista társadalom tartópilléreivel; e társadalom lényegénél fogva ellenséges az emberrel szemben. Ebben a

¹ C. W. Mills: Az uralkodó elit. Budapest 1972. 134. old.

társadalomban a gazdasági haladás is a dolgozó személyiségének elnyomása árán megy végbe.

A társadalom és a személyiség közötti konfliktus még inkább kiéleződik a monopolkapitalizmusban. A jelenkori kapitalizmus egész létezmódja emberellenes; a nagytőke urai az embert pusztán a profitszerzés eszközének, a kizsákmányolás nyersanyagának tekintik. Emellett az állammonopolista kapitalizmus jellemző vonása az emberek életének fokozódó szabályozása.

A monopóliumoktól – a tőkés világ gazdáitól – függ például, hogy az alkalmazottak megőrizhetik-e helyzetüket, a kisvállalkozók képesek-e fennmaradni a konkurrenciaharcban stb. A monopóliumok csinálják a „nagypolitikát”, melytől milliók sorsa függ, akiknek semmi befolyásuk sincs a politikai döntésekre. A monopóliumok még az ember mindennapi életét és gondolkodásmódját is egyre inkább szabályozzák. A tőkés korporációk tolatkodó reklámja a pszichológia legkorszerűbb eszközeivel erőszakolja rá, hogy azt válassza, amit fogyasztania kell. Az úgynevezett tömegkommunikációs eszközök – a rádió, a televízió, a film, a sajtó stb. –, amelyek szintén a monopóliumok kezében vannak, szabványosított gondolatokat és érzelmeket sugalmaznak neki, tömegméretekben gyártják számára az illúziókat. Így alakul ki az a társadalmi típus, amelyet egyes szociológusok és pszichológusok „mások által irányított embernek” neveznek, az elszemélytelenedett ember, aki nem képes és még csak nem is akar a maga feje szerint élni.

A tőkés társadalom gazdasági viszonyainak rendszeréből következőleg a termelés fejlesztését nem a dolgozók érdekeinek kielégítése, hanem a profitszerzés vezérli. A magánprofit és a közjó egyáltalán nem olyan jószomszédok, ahogy a kapitalizmus ideológusai feltűntetik. Összehasonlíthatatlanul találóbban határozta meg viszonyukat Frederic Martin amerikai bankár, egyike azoknak, akik egész életüket a profitszerzésnek szentelik. „Mi ...nem vagyunk a társadalmi haszon előharcosai – mondta egy őszinte pillanatában. – Mi gazdagok vagyunk, Amerika a miénk...”

A termelési eszközök magántulajdonának felszámolásával a múltba vesznek az általa életre hívott érdekek is. A termelési eszközök társadalmi tulajdona a gazdasági fejlődést a dolgozók érdekeinek rendeli alá. Itt már nincs érdekellentét azok között, akik a termelési eszközöket birtokolják és azok között, akik dolgoznak. Ezek ugyanis azonosak: a közvetlen termelők egyben a termelési eszközök társadalmi tulajdonának hordozói, mely tulajdon itt az egész népet illeti, és az egész nép rendelkezik fölötte.

A társadalmi tulajdon alapján az osztálytársadalmakhoz képest elvileg új érdek keletkezik: az emberek társadalmi anyagi érdekeltisége a termelés fejlődésében. Ez az érdek mindenekelőtt azért új, mert a társadalom minden tagját egyesíti. Ha az anyagi érdeket olyan erőnek tekintjük, amely, Marxszal szólva, összetartja a társadalom tagjait, akkor a szocializmusban ezt az összetartó erőt maga a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma szüli. A társadalmi érdek itt valóban általános, mind a társadalmat alakító valamennyi csoportra, a munkásokra, a parasztokra, az értelmiségre, mind pedig a társadalom minden egyes tagjára nézve.

Ez az anyagi érdekeltiség mindenekelőtt abból a tényből fakad, hogy a társadalom egyes tagjainak jóléte a társadalmi termelés általános fejlettségi szintjétől függ. A szocializmusban a társadalmi termelésnek, a társadalmi munka termelékenységének emelkedése, a nemzeti jövedelem általános növekedése egyben valamennyi dolgozó jólétének a növekedését jelenti. A termelés növekedésétől és tökéletesedésétől függ mindenkinek, következésképpen minden egyesnek a jóléte is.

Ezen a talajon jelennek meg és indulnak erőteljes fejlődésnek a munka új eszmei és erkölcsi ösztönzői. A munka szellemi ösztönzői nagyon sokfélék, és, akárcsak az anyagi érdekeltiség, társadalmi és személyes ösztönzőkre oszthatók fel. Így például a szellemi ösztönzőkhöz sorolható az ember érdekeltisége a munkában mint azon a területen, ahol képességei teljes mértékben kibontakozhatnak; a kutató-kísérletező érdekeltiség, amely különösen az újító és feltaláló tevékenységben érvényesül; a munkatársaktól kapott megbecsülés vágya stb. De a szellemi

ösztönzők közül a legfőbbek kétségtelenül a társadalmi ösztönzők: az új társadalom építésében való munkás részvételre törekvés, a hazafias indítékok, a társadalmi kötelesség tudata. A munkának ezek az eszmei ösztönzői nem mások, mint a társadalmi érdekeknek, vagyis az egész szocialista társadalom fejlődéséhez kötődő érdekeknek a tudati kifejeződései, melyek a termelési eszközök társadalmi tulajdonának talaján keletkeznek.

A társadalmi anyagi érdekelttség, amely a munka erkölcsi ösztönzőinek alapja, a kommunizmus mindkét szakaszára jellemző. Megmarad a kommunizmus felső szakaszában is, amikor a munka az emberek elsőrendű életszükségletévé lesz. A kommunizmus felső szakaszában éppúgy, mint a szocializmusban, minden dolgozó érdekelt lesz munkájának társadalmi eredményében, mivel ettől függ az általános jólét, következésképpen saját jóléte is. De a szocializmustól eltérően a kommunizmus felső szakaszán a társadalmi érdekelttség már nem a személyes munkájukért kapott bér mechanizmusán át, hanem közvetlenül serkenti az embereket.

Az a tény, hogy a kommunizmusban megszűnik az egyes munkások egyéni anyagi érdekelttsége munkájuk eredményében, nem jelenti általában az anyagi érdekelttség megszűnését. Az emberek a termelést soha nem fejlesztették és nem is fogják fejleszteni kizárólag erkölcsi késztetésektől hajtva, erre mindig anyagi érdekek fogják késztetni őket. A társadalmi anyagi érdekelttség tehát a termelési eszközök társadalmi tulajdonának állandó velejárója marad, és ezzel együtt fejlődik.

A szocializmusban a két tulajdonforma, az állami és a szövetkezeti-kolhoztulajdon, mint később kimutatjuk, specifikus érdekeket is szül a munkáosztályban és a kolhozparasztságban. A kolhoztag személyi tulajdona, a háztáji gazdaság, szintén bizonyos specifikus jelleget ad érdekeinek. Nyilvánvaló, hogy a szocialista tulajdon két formája közti különbségek eltűnése és az egységes kommunista tulajdonra való átmenet perspektivikusan a társadalmi érdek további fejlődéséhez, valamennyi specifikus érdek eggyéolvasásához vezet.

Nemcsak a termelési eszközöknek a társadalom tagjai közötti meg-

oszlása, hanem a termelési viszonyok minden más aspektusa is alakítja az emberek érdekeit. Nagy hatásuk van az érdekekre a tevékenység- és termékcseré formáinak. A tevékenységcsere alapját a munkamegosztás különböző formái képezik, amelyek az áruterelés viszonyai között a termékcserét is meghatározzák. A gazdasági ágazatok közötti munkamegosztás talaján specifikus ágazati érdekek keletkeznek (például az iparé, a mezőgazdaságé és ezeken belül az egyes termelési ágaké), amelyek nem feltétlenül esnek egybe egymással. A szakmák szerinti munkamegosztás szakmai érdekeket szül. Ezzel kapcsolatban beszél Marx az érdekek végtelen szétforgácsolódásáról, „amelyet a társadalmi munkamegosztás idéz elő mind a munkások, mind a tőkéssek, mind a földtulajdonosok között – ez utóbbiakat például szőlőbirtokosokra, szántóföldbirtokosokra, erdőbirtokosokra, bányabirtokosokra és halászerületek birtokosaira osztja”¹. A termelési eszközök magántulajdona szembeállítja egymással ezeket az érdekeket, konkurrenciát szül, a társadalmi tulajdon viszont a társadalmi termelés különböző fajtáihoz és a különböző munkaterületekhez kötődő emberek közötti együttműködés, kölcsönös segítség irányában hat.

A szocializmusban a társadalmi tulajdon, amely a teljes népgazdaságot egységes egészbe fogja össze, ugyanakkor a bizonyos gazdasági önállósággal rendelkező állami vállalatok és az egyes kollektívák tulajdonát képező szövetkezeti gazdaságok rendszereként létezik. Ezért a kommunizmus első szakaszában ezek gazdasági kapcsolatának szükségszerű formája az árucseré. A szocializmus kivonja az áruforgalomból a földet, a vállalatokat stb., valamint a munkaerőt, de nem szünteti meg általában az áruviszonyokat, mivel gazdaságilag önálló kollektívák esetében a köztük levő kapcsolatok áruformája objektív szükségszerűség marad.

Az egyes termelési sejtek gazdasági önállósága bizonyos specifikus jelleget ad érdekeiknek. Teljesen nyilvánvaló ez a kolhozok vonatkozásában, amelyek a mindegyikükre nézve közös szövetkezeti-kolhoz-

¹ Marx: A tőke. III. köt. Budapest 1967. 846. old.

tulajdonhoz tartoznak, de egymástól függetlenül gazdálkodnak, mert ez a tulajdon országos méretekben nincs egyesítve. Tehát minden kolhoznak megvannak a saját érdekei.

Vannak specifikus érdekeik az össznépi, állami tulajdonhoz tartozó vállalatoknak is. A kolhozoktól eltérően, a vállalatok egy tulajdonos kezében vannak: az állam, ezen keresztül pedig az egész nép kezében. Ezek tehát gazdaságilag egységes egészbe vannak összefogva. A szocialista vállalat az egységes népgazdasági egész része, ezért érdekei nem térhetnek el gyökeresen az egész népgazdaság érdekeitől. Ám ugyanakkor a vállalat (vagy egyesülés) viszonylag önálló gazdasági egységet alkot, tevékenységének eredményességétől függ munkásai kollektív szükségleteinek kielégítése is, és ennek következtében specifikus érdekei is vannak.¹

Az adott társadalomban fennálló elosztási módok is formálják az emberek érdekeit, mindenekelőtt a termelők csoport- és személyes érdekeit, a termelés fejlesztésében való érdekelttségük mértékét. A kapitalizmusban a legkülönbébb bérézési rendszereket alkalmazzák, amelyek mind azt célozzák, hogy növeljék a munkás érdekelttségét teljesítménye fokozásában, valahogy gyengítsék annak az alapvető ténynek a munkaaktivitást bénító hatását, hogy a munkás el van választva a termelési eszközök tulajdonától, kizsákmányolt proletár létre kényszerül. Ezenkívül a különféle munkabér-rendszerek alkalmazásával a kapitalisták megkísérlik szétforgácsolni a munkások különböző csoportjainak érdekeit, meggyengíteni osztályszolidaritásukat.

A szocializmusban a munkaaktivitás legfontosabb forrása az, hogy a termelési eszközök az egész nép kezébe kerültek, a munka mentesült a kizsákmányolástól, és a dolgozó saját társadalmának, önmagának végzett munkájává vált. A munka szerinti elosztás szocialista alapelvéből fakad a dolgozók személyes érdekelttsége a társadalmi termelés fej-

¹ A „Tézisek a szocialista állami termelővállalatról” című tanulmány fogalmazása szerint a vállalat „a népgazdaság egészének és a vállalat munkáskollektívájának érdekében” folytatja tevékenységét. (Polozsenyija o szocialiszticeszkom goszudarsztvennom proizvodsztvennom predpriyatii. Moszkva 1965. 2. old.)

lesztésében, a munka termelékenységének növelésében, szakképzettségük emelésében. A termelés, a munkatermelékenység fokozása megfelel az egész társadalom érdekeinek, és egyúttal az egyes termelő személyes érdekeinek is, mivel magasabb bért biztosít részére. A szocialista társadalomban minden egyes dolgozó e társadalom tagjaként és egyedi dolgozóként is érdekelt munkája eredményében. Érdekelt abban, hogy a társadalmi termelés a lehető leggyorsabb ütemben fejlődjön, mert ettől függ a fogyasztási alap növekedése, az egész társadalom jóléte, tehát személyes jóléte is; mint egyedi dolgozó érdekelt a saját munkatermelékenységének fokozásában, mert munkája mennyiségétől és minőségétől függ, hogy személy szerint hogyan részesedik a fogyasztási alaphól. Az elosztás szocialista elve tehát szorosan összekapcsolja a dolgozó személyes és társadalmi érdekeit.

A személyes anyagi érdekelttség a szocializmusban minőségileg más, mint az előző formációkban volt; a szocialista termelési viszonyok természetéből, s mindenekelőtt a munka szerinti elosztásból fakad. A társadalom minden munkaképes tagjának munka szerinti bérezése kiküszöböli a kapitalizmus igazságtalanságát, ahol az elosztás nem a munka, hanem a tőke alapján történik, s ahol még a dolgozók között sem érvényesül az egyenlő munkáért egyenlő bér elve: a nő például kevesebb bért kap, mint a férfi, a színes bőrű munkás kevesebbet, mint a fehér. A szocialista elosztási mód az új, szocialista viszonyok lényegét fejezi ki, melyek között megszűnt az embernek ember által való kizsákmányolása, és a munka minden munkaképes ember kötelessége. Ez az elosztási mód személyesen érdekeltté teszi a munkást abban, hogy legjobb képességei szerint, lelkiismeretesen dolgozzon a társadalomnak, fokozza a munkatermelékenységet és emelje szakképzettségét.

A szocializmusban nemcsak a közvetlen termelési viszonyok hoznak létre gazdasági érdekeket, hanem a gazdaságszervezésnek, a tervezésnek stb. a termelési viszonyokat tükröző formái is. Így például a vállalatok önálló gazdasági elszámolással dolgozó cégekké való egyesülésének különböző formái a vállalatok munkásait érdekeltté teszik e cégek tevékenységében. Ugyanígy, a tervezésnek, a vállalati munka értékelé-

sének megállapított mutatóitól függően a vállalatok érdekeltsége korlátozódhat a termelés összvolumenének növelésére (ha a bruttó terméket minősítik a fő mutatónak), vagy kiterjedhet a termékek minőségének javítására, a technika tökéletesítésére, a gazdaságosság fokozására is. Ez lehetővé teszi, hogy a társadalom a vállalatok tevékenységét a leghatékonyabb mutatók kidolgozásával a számára szükséges irányban ösztönözze.

A szocialista társadalomban az emberek alapvető érdekeinek közösége egyáltalán nem zárja ki specifikus érdekeik gazdag sokféleségét. Minden egyes ember, minthogy különböző társadalmi kapcsolatok fűzik más emberekhez, különféle kollektívákhoz és a társadalom egészéhez, érdekek sokaságával rendelkezik. Így például a kolhoztagnak vannak a maga háztáji gazdaságához fűződő személyes érdekei, vannak érdekei mint az adott kolhoz tagjának, mint az egész kolhozparaszti osztály tagjának, mint az adott köztársaság, megye, járás, falu lakójának, mint a Szovjetunió polgárának stb. A különböző irányú érdekek keresztezik egymást, és nem mindig esnek egybe. Ezen a talajon ellentmondások léphetnek fel, amelyeket a társadalomnak, hogy eredményesen fejlődhessen, figyelembe kell vennie és meg kell oldania.

Önmagában véve az a tény, hogy az emberi közösségek és egyesülések különböző formái specifikus érdekekkel rendelkeznek, a társadalmi fejlődésre ösztönzőleg is, gátlólag is hathat, attól függően, hogyan kapcsolják össze és használják fel ezeket az érdekeket. Például a specifikus vállalati érdekeknek általában serkentő hatásuk van a szocialista gazdaság fejlődésére. Előmozdítják, hogy a vállalat optimálisan használja ki erőforrásait, növelje munkája hatékonyságát, ami megfelel az egész társadalom érdekeinek. Az SZKP programja hangsúlyozza, hogy fejleszteni kell a vállalati kezdeményezést, érdekelttöbbé kell tenni a vállalatokat az élenjáró technika bevezetésében és a termelési kapacitások maximális kihasználásában, erősíteni kell az anyagi ösztönzés olyan kollektív formáit, melyek fokozzák minden egyes dolgozó érdekeltségét az egész vállalat munkájának magas színvonalában.

Ezek az érdekek azonban negatív szerepet is játszhatnak, ha ellentmondásba kerülnek az egész népgazdaság érdekeivel. Előfordul, hogy a vállalat (például a konfekcióiparban, a bútoriparban stb.) abban érdekelt, hogy drága, a fogyasztói keresletet nem kielégítő terméket állítson elő, és elhanyagolja a fogyasztó által keresett cikkek gyártását, csupán mert ez utóbbiak túl olcsók, és „előnytelenek” a rubelben kifejezett bruttó termelési volumen szerinti tervteljesítés szempontjából.

A vállalat érdekeit tehát egybe kell kapcsolni az egész népgazdaság érdekeivel, amelyek mint össznépi érdekek fölötté állnak az egyes vállalat érdekeinek. Ez a leghatékonyabb tervmutatók, vállalati és egyéni premizálási rendszerek kidolgozásával, a bérezés megfelelő szabályozásával stb. érhető el.

Hasonló kettős szerepe lehet a személyes érdekeltiségnek is. Általánosságban véve a termelés fejlődésének hatékony lendítőjéül szolgálhat. A személyes anyagi érdekeltiség a szocializmus viszonyai között erősíti a munkás és a vállalat kapcsolatát. Helyes bérezési rendszer és megfelelő nevelőmunka esetén a személyes érdekek nem állnak szemben a társadalmi érdekekkel, ellenkezőleg, ezeket szolgálják. Az egyes dolgozó tényleges munkaráfordításával, a közös ügyhöz való hozzájárulásával arányos bér a nem öntudatos embereket is társadalmi fegyelemre tanítja, szokássá neveli bennük a társadalomnak végzett munkát, az öntudatos munkások számára pedig nemcsak anyagi ösztönzést jelent, hanem bizonyos fokig erőfeszítéseik erkölcsi megbecsülését is.

De ha a termelés szervezése és a munka bérezése nem megfelelő, a személyes anyagi érdekeltiség szembe is állíthatja az egyes dolgozó érdekeit a társadalommal, elősegítheti a harácsoló hajlamok erősödését, és így negatív szerepet tölthet be.

Az érdekek racionális összehangolásának lehetősége a szocialista társadalom fejlődésének objektív feltételeiből, gazdasági és politikai rendjéből fakad. Ez a lehetőség azonban csak az élet szülte ellentmondások leküzdésén át válik valósággá.

Egy időben elterjedt nálunk az a helytelen nézet, hogy a szocializmus kizárja a személyes, a kollektív és a társadalmi érdekek közötti ellentmondásokat. Ez azt az illúziót kelti, mintha az érdekek racionális összhangja önmagától megvalósulna, anélkül, hogy törődni kellene vele.

A valóságban a szocialista rendszer azzal, hogy megszünteti a kibékíthetetlen érdekkonfliktusok talaját, még egyáltalán nem küszöböli ki az – alapvető és nem alapvető, általános és specifikus – érdekek közti ellentmondások lehetőségét. Ezeket az ellentmondásokat a párt politikája, szervező és nevelő munkája oldja meg.

3 / Az emberek érdekei és a szocialista termelés fejlődésének hajtóerői

A gazdasági viszonyokból fakadó különféle érdekek vizsgálata lehetővé teszi, hogy feltárjuk a termelési viszonyoknak a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatása mechanizmusát; működésükben ragadja meg a gazdasági viszonyokat, feltárja, hogyan, milyen irányban készítenek cselekvésre az embereket. Hiszen – Engels szavaival – „egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek”¹.

Az érdekek szerepének helyes felfogása lehetővé teszi annak a fontos *elméleti* problémájának a megoldását, hogy melyek a termelés fejlődésének hajtóerői, s egyszersmind kiindulópontul szolgál egy *rendkívül fontos gyakorlati* probléma megoldásához is: hogyan használjuk fel a szocializmus körülményei között ezeket a hajtóerőket a termelés gyors ütemű növelésére és tökéletesítésére.

Vizsgáljuk meg először a termelés fejlődését mozgató erők kérdését általános szociológiai szinten. A marxista irodalom már régen felvetette a kérdést, mi az oka a termelőerők fejlődésének. Ha a társadalmi rendben végbemenő változások végső oka a termelőerők fej-

¹ *Marx-Engels Művei*. 18. köt. Budapest 1969. 260. old.

lődése, vajon mi váltja ki maguknak a termelőerőknek a mozgását? Ismeretes, hogy azok a kísérletek, amelyek a termelőerők fejlődésének okait a termelésen kívül keresték – például a földrajzi környezet hatásában, a népsűrűség növekedésében stb. – tarthatatlannak bizonyultak (noha persze nem tagadható, hogy e tényezők – gyakran nagyon jelentős – hatással vannak a termelés fejlődésére). A marxisták körében szinte általánosan elfogadott nézet szerint a termelés fejlődésének forrását magában a termelési módban kell keresni. Ez a konklúzió helyes ugyan, de túl általános.

A termelési módba beletartozik a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása. Mi a szerepe a termelési mód e két oldalának? Elegendő-e kölcsönhatásukra rámutatni ahhoz, hogy a termelés fejlődésének forrását meghatározzuk?

A szovjet filozófiai és szociológiai szakirodalomban számos ellenvetés merült fel azzal szemben, hogy a termelés fejlődésének forrását a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásában jelöljék meg. Egyes szerzők szerint ezzel logikai circulus vitiosusba jutunk: a termelési viszonyok változásának oka a termelőerők fejlődése – a termelőerők fejlődésének oka a termelési viszonyok hatása. Ebből a bűvös körből úgy próbáltak kitörni, hogy a súlypontot a termelőerők fejlődésének belső logikájára (például a termelőerők elemei – a termelőmunkások és a termelési eszközök – közti kölcsönhatásra) helyezték át. Másként, mondták, nem tudjuk megmagyarázni, miért fejlődnek tovább a termelőerők még akkor is, amikor a termelési viszonyok már elavultak, s e fejlődés fékezőjévé, bilincsévé váltak (például a jelenkori kapitalizmusban). Végül néhányan úgy próbálták megoldani a problémát, hogy a termelés fejlődésében a néptömegek döntő szerepét hangsúlyozták. Eszerint: ha a nép a történelem alkotója, ahogy a történelmi materializmus állítja, akkor végső soron éppen a néptömegek, a dolgozók jelentik a termelőerők fejlődésének hajtóerejét.

Az ismertetett megközelítések – noha természetesen számos helyes elgondolást tartalmaznak – nézetünk szerint egyoldalúak. Sem a

termelőerők fejlődésének belső logikája, sem a néptömegek termelőtevékenysége nem vizsgálható az embereket tevékenységre készítető érdekektől elszigetelten, ezek az érdekek pedig, mint már említettük, a termelési viszonyok talaján alakulnak ki.

Ha a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatását helyesen, nem leegyszerűsítve értelmezzük, nem jutunk semmiféle circulus vitiosusba. A termelőerők a termelési mód meghatározó oldalát képezik. Éppen a termelőerők meghatározott fejlettségi szintjén, a termelőerők jellegétől függően alakulnak ki az adott termelési viszonyok. Ennek egyáltalán nem mond ellent az a tény, hogy a termelési viszonyok típusától, formájától függően alakulnak ki azok az érdekek, amelyek az embereket termelőerőik fejlesztésére készítetik.

Vitathatatlan és magától értetődő, hogy végső soron maguk az emberek fejlesztik a termelést. A kérdés azonban az, hogy milyen tényleges lehetőségekkel rendelkeznek ehhez és mi készíteti őket erre. A termelőerők fejlődésének reális lehetőségeit mindenkor a termelés elért színvonala szabja meg, és a termelés növekedésének arányában szélesednek. A termelőerők fejlődésének minden új szakasza új, nagyobb szabású feladatokat állít az emberek elé a technikai haladás terén, és új, gazdagabb és változatosabb eszközöket teremt megoldásukhoz. A technika és a tudomány előző fejlődése azonban a termelőerők további fejlődésének csak a lehetőségeit határozza meg. E lehetőségek felhasználása, beleértve a technikai haladásnak a tudomány fejlődéséből adódó lehetőségeit is, a termelési viszonyoktól, a társadalom gazdasági rendjétől függ.

A termelési viszonyoknak a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatása egyrészt abban mutatkozik meg, hogy tágabb vagy kevésbé tág teret engednek e fejlődés számára, illetve, éppen ellenkezőleg, nagyon szűk keretekre korlátozzák azt, másrészt abban, hogy a termelés fejlődésének meghatározott ösztönzőit hozzák létre, melyek a termelés részvevőinek tényleges érdekeiből fakadnak.

Nézetünk szerint nem tagadható a termelőerők fejlődésének belső logikája sem. A termelőerők elemei – mindenekelőtt a munkaerő és

a termelési eszközök – közti kölcsönhatás a termelés fejlődésének belső rugója már csak azért is, mivel az emberek, miközben hatnak a természetre és megváltoztatják azt, önmagukat is megváltoztatják: új jártasságokra, készségekre tesznek szert a munkában, fejlesztik képességeiket, többek között a termelési eszközök tökéletesítésének képességét. Minderre személyes és társadalmi szükségletek készítetik őket.

Egyedül a termelőerők fejlődésének belső logikájával azonban nem lehet megmagyarázni a termelés növekedését. Ha például arra keressünk választ, miért nem torpan meg a termelőerők fejlődése a jelenkori kapitalizmusban, a termelőerők fejlődésének belső logikájára való utalás itt semmit sem magyaráz. Az ilyen elvont válasz nem ad magyarázatot például arra, hogy, a kapitalizmus rothadása ellenére, egyes szakaszokban és egyes tőkésországokban (például Japánban, Olaszországban stb.) miért fejlődött a termelés olyan gyors ütemben.

Erre a kérdésre csak akkor lehet válaszolni, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a tőkés termelési viszonyok fékező szerepe korántsem jelenti azt, mintha a termelőerők fejlődésének a kapitalizmus által létrehozott összes ösztönzői megszűnnének. A termelési eszközök magántulajdona már régen akadályozza a termelőerők fejlődését, melyek számára e keretek különösen azért szűkek, mert a munka társadalmasodása szüntelenül fejlődik és mind nagyobb méreteket ölt. De a profit hajszolása, a konkurrencia továbbra is előrehajtja a tőkés termelés fejlődését, a monopóliumok uralmának viszonyai között is. Ezek az ösztönzők, melyeket a tőkés termelési viszonyok hoztak létre, nem tűnnek el, de hatásuk egyre ellentmondásosabbá válik. A profithajszó, a konkurrencia nemcsak a termelés fejlesztésére készíti a tőkéseket, hanem fékezőleg is hat a technikai haladásra (például, amikor a monopóliumok magas profitjuk érdekében felvásárolják, de nem alkalmazzák a termelésben az új találmányok szabadalmait), sőt a termelőerők pusztulásához is vezet (gondoljunk elsősorban a válságokra, a fegyverkezési hajszára, a háborúkra). A termelőerők fejlődésére más tényezők is hatnak: a tudományos-technikai haladás, amely egész új termelési ágakat hoz létre, és

megköveteli az állótőke felújítását; a burzsoá állam beavatkozása a gazdasági életbe, az arra irányuló kísérletek, hogy részlegesen hozzáigazítsák a tőkés viszonyokat a termelőerők növekedéséhez (például a Közös Piachoz hasonló állammonopolista egyesülések létrehozásával). Ezt az általános képet olyan speciális okok módosítják, amelyek egyes tőkésországokban más országok fejlődésének lassítása árán gyorsítják a termelőerők fejlődését.

Ha a termelőerők fejlődését a konkrét gazdasági viszonyoktól és a belőlük fakadó érdekektől elszakítva szemléljük, ezzel lehetetlenné tesszük a termelés növekedését mozgató erők tudományos magyarázatát. Véleményünk szerint túl általános és elvont az a felfogás is, amely a termelés fejlődésének végső okát kutatva a néptömegek szerepére hivatkozik. Vitathatatlan, hogy a termelés mindig a dolgozók keze munkája révén valósul meg, hogy vérünkkel és verejtékünkkel ők teremtetek meg minden gazdagságot. Ám ha azt vizsgáljuk, mi a néptömegek szerepe a termelés fejlődésében, a történelmi materializmus vulgarizálásának elkerülése érdekében két nagyon fontos kérdéssel kell szembenéznünk.

Az első: mi készíti a tömegeket a termelés fejlesztésére, a termelés fejlesztésének milyen ösztönzőit hívja életre az adott termelési mód a közvetlen termelőkben? A második: milyen érdekek készítetik a termelés fejlesztésére a termelési eszközök tulajdonosait, azokat az osztályokat, amelyek az adott termelési módban uralkodó helyet foglalnak el?

Ha ezeket a mozzanatokat figyelmen kívül hagyjuk, a termelés fejlődésének valóságos képe helyett roppant különös kép rajzolódik ki. Úgy tűnik, mintha a dolgozók mindig fejlesztették volna a termelőerőket, a kizsákmányoló osztályok pedig mindig akadályozták ezt a fejlődést. Önként adódik a kérdés: miért van az, hogy a dolgozó tömegek, akik kényszerből dolgoztak, akiknek gyakran semmi közvetlen hasznuk sem származott a termelőerők fejlődéséből, hajtották előre a fejlődést, és a kizsákmányoló osztályok, amelyek e fejlődés következtében gazdagodtak meg, akadályozták?

Nyilvánvaló, hogy a termelésben részt vevő embereknek, osztályoknak a termelés fejlődésében játszott szerepét nem vizsgálhatjuk érdekeik figyelembevétele nélkül. Az az általános tétel, hogy a termelés fejlődését az emberek viszik előre, csak akkor válik tudományosan egzakttá és konkréttá, ha elvégezzük az őket erre készítő érdekek elemzését. Természetesen meg kell vizsgálni mind a termelőerők legfontosabb elemét képező közvetlen termelők érdekeit, mind pedig a termelési eszközök tulajdonosainak, az adott termelési viszonyok hordozóinak az érdekeit.¹

Az osztálytársadalmakban a társadalmi termelés részvevőinek érdekei kétéhasadnak. A termelést megvalósító dolgozó tömegek az antagonisztikus osztálytársadalmak története folyamán mindvégig kizsákmányoltak maradnak és munkájuk kényszer jellegű. Mindazonáltal a termelési viszonyok típusának változásával ebben a vonatkozásban is fejlődés tapasztalható.

Ismeretes például, hogy a rabszolga egyáltalán nem volt érdekelt a munka termelékenységének növelésében, mivel ez neki semmit sem nyújtott, nem könnyítette nehéz sorsát. A jobbágy már bizonyos mértékig érdekelt volt munkája termelékenységének növelésében, amennyiben volt egy kis saját gazdasága, de a földesúri földön a robotot ugyanúgy kényszerből végezte, közvetlen felügyelet alatt, ahogy a rabszolga dolgozott. A feudális járadék formáinak a munkajáradéktól a termékjáradékra át a pénzjáradékhoz vezető fejlődésével némileg fokozódott a parasztnak a munkában való érdekeltisége.

A kapitalizmusban a munkás személyében szabad, de gazdaságilag a tőkéstől függ, akinek munkaerejét eladja. A proletár létezése egyáltalán nem biztosított; bizonyos szempontból még kevésbé az, mint a rabszolgáé, akit gazdája köteles volt eltartani, vagy mint a jobbágyé, akinek saját gazdasága volt. De noha a kapitalizmusban a munkást

¹ Az érdekek problémájával foglalkozik D. I. Csesznokov „Obscsesztvennij intyeresz i mehanizizm gyejsztvija szocialnih zakonov” (A társadalmi érdek és a társadalmi törvények működési mechanizmusa) című tartalmas tanulmánya. („Voproszi filosofii”, 1966. 9. sz.)

kegyetlenül kizsákmányolják, a bér munka a munkást érdekeltébbé teszi a termelésben, mint a gazdaságon kívüli kényszer. Csernisevskij kiszámította, hogy a szabad bér munkás egy nap alatt több mint háromszor annyit végez, mint a robotját teljesítő jobbágy.¹

A termelési viszonyok jellege határozza meg a termelési eszközök tulajdonosainak érdekeit is, melyek a gazdaság fejlesztésére, vagy fejlődése fékezésére készítetik őket. A feudalizmusban például a naturálgazdálkodás uralma idején a termelés mennyiségi határát a hűbérúrnak és szolgáinak gyomorfala szabta meg. A feudalizmusban éppúgy, mint a rabszolgatartó társadalomban, az uralkodó osztályok a többlettermék nagy részét nem a termelés bővítésére, hanem saját improduktív szükségleteikre fordították. Mindennek szükségszerű következménye volt, hogy a termelőerők viszonylag lassan fejlődtek. A piacra irányuló kapitalista termelés célja a profit, az értéktöbblet, amelynek jelentős részét a tőkések – a konkurrencia kéréseire parancsának engedelmeskedve – a termelés fejlesztésére fordítják. Ez az egyik oka annak, hogy a kapitalizmusban a nagyarányú pazarlás ellenére az előző társadalomalakulatokhoz képest jelentősen felgyorsul a termelőerők fejlődése.

A szocialista társadalomban megszűnik a termelőmunkában részt vevő emberek érdekeinek kettéhasadása; az osztálytársadalmak évezreidei után most először a termelés fejlesztésének célja – a nép anyagi és kulturális szükségleteinek mind teljesebb kielégítése – egybeesik a közvetlen termelők céljaival, megfelel érdekeiknek.

A kapitalizmus apologetái évtizedeken át bizonygatták, hogy a termelési eszközök magántulajdonának felszámolásával megszűnnek a termelőerők fejlődésének ösztönzői, és a gazdasági életen pangás lesz úrrá. Ezt az állítást ma már az elméleti érveken túl a szocialista és kommunista építés gyakorlata is megcáfolta. A szocialista gazdasági rendszer magas hatékonyságát mindenekelőtt a termelés fejlődési ütemének erőteljes gyorsulása igazolja. A hosszabb időszakokra vo-

¹ Lásd *N. G. Csernisevskij: Polnoje szobranije szocsinyenyij*. 1. köt. Moszkva 1960. 80. old.

natkozó összehasonlítások azt mutatják, hogy az ipari termelés évi növekedési üteme a szocialista országokban sokkal nagyobb, mint a tőkés világban.

A termelőerők fejlődésének gyors üteme a szocialista gazdasági rendszer objektív előnyeiből következik, de attól is függ, mennyire használjuk ki ezeket az előnyöket, mennyire hatékony a gazdaság-irányítás. A spontánul fejlődő tőkés gazdasággal ellentétben a szocialista gazdaság nem működhet osztársadalmi szintű tudatos irányítás nélkül. Ennek egyik fontos oldala a különféle érdekek reális felmérése és célszerű összekapcsolása. Ettől függ a szocialista gazdaság által a termelés fejlődésére teremtett lehetőségek teljes kihasználása, tehát végső soron az is, hogy milyen mértékben érvényesül a szocialista termelési viszonyok ösztönző szerepe.

A helyes gazdaságpolitikának meg kell valósítania a különféle érdekek racionális összekapcsolását mind országos szinten (sőt az egész szocialista tábor szintjén), mind pedig az egyes termelési egységek szintjén. Ez a feladat már a legfőbb népgazdasági arányok meghatározásánál felmerül. Vegyük például a nemzeti jövedelem elosztását a felhalmozási és a fogyasztási alap között. Ismeretes, hogy a termelőerők fejlődési üteme nagymértékben a felhalmozási alap volumenétől és felhasználásától függ. Gazdasági haladás csak akkor lehetséges, ha a társadalom nemcsak a napi szükségletek kielégítésére fordítja munkáját, hanem a termelés további növelésére és tökéletesítésére is. Ezen a ponton szükségessé válik a nép hosszú távú és alapvető érdekeinek helyes összeegyeztetése a napi érdekekkel. Az előbbiek a termelési eszközök termelésének fejlesztésében testesülnek meg, mert végső soron ettől függ a szocialista bővített újratermelés lehetősége. A Szovjetunió Kommunista Pártja elutasítja a hosszú távú érdekek elhanyagolását, szem előtt tartja a termelési eszközök termelése elsődleges fejlesztésének szükségességét, s ezzel biztosítja a szocialista gazdaság szilárdan megalapozott fellendülését. De ugyanakkor fel lép a napi érdekek mellőzése ellen is, nem hagyja feledésbe merülni a nép mindennapi szükségleteit.

A párt nemegyszer hangsúlyozta, hogy ugyanolyan helytelen lenne egyoldalúan *csak a felhalmozás* vagy *csak a fogyasztás* érdekeiből kiindulni: „Egyaránt figyelembe véve mindezeknek a mozzanatoknak viszonylagos ellentmondásos voltát, kölcsönhatását és egymással való összefüggését, s hogy ezek az érdekek hosszabb fejlődési időszak szempontjából nézve általában egybeesnek, a fentebbi két mozzanat optimális összeegyeztetéséből kell kiindulni.”¹

Ez az összeegyeztetés kizárja mind az egyoldalú fogyasztói szemléletet, amely a gazdasági fejlődés távlati szükségleteinek figyelmen kívül hagyásához és ezzel végső soron a gazdasági fejlődés ütemének lassulásához vezet, mind pedig azt az éppoly káros álláspontot, amely elhanyagolja a nép napi szükségleteit, s ezzel szakadást idézhet elő a termelés és a fogyasztás növekedése között, gyengítheti a tömegek érdekelttségét a gazdasági fejlődésben, s így végső soron szintén a gazdasági fejlődés lassulásához vezet.

Magától értetődik, hogy a napi és a távlati, a személyes és a társadalmi érdekek összeegyeztetésének mértéke és formája nem lehet egyforma a szocialista társadalom különböző fejlettségi szakaszaiban. Így például a szocialista építés első éveiben az alapvető társadalmi érdekek kielégítésének szükségessége sok esetben megkövetelte, hogy egy időre korlátozzák a dolgozók gyorsan növekvő személyes szükségleteinek kielégítését. A nehézipar gyors megteremtése érdekében a szovjet népnek bizonyos áldozatokat kellett hoznia, időlegesen korlátoznia kellett a személyes fogyasztást. A párt politikája azonban mindig arra irányult, hogy végső soron biztosítsa a nép szükségleteinek legteljesebb kielégítését.

A kommunista párt, sikeresen megoldva a szocialista építés során felmerülő ellentmondásokat, elérte, hogy hazánkban kiépült az erős nehézipar, gazdaságunk felvirágzásának, országunk védelmi erejének alapja. A termelési eszközök előállításában elért sikerek előkészítették

¹ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. II. rész. Szikra 1954. 524. old.

a feltételeket a fogyasztási cikkek termelésének bővítéséhez. Jelenleg minden lehetőség megvan ahhoz, hogy a nehézipar további növekedésének bázisán meggyorsítsuk a könnyűipar és az élelmiszeripar fejlődését, fellendítsük a mezőgazdaságot, hogy így jelentősen megjavítsuk a lakosságnak élelmezési és egyéb közszükségleti cikkekkel való ellátását.

A kilencedik ötéves terv bizonyos változásokat irányzott elő a termelési eszközöket, illetve a fogyasztási cikkeket gyártó ipar fejlődési ütemének arányában. A két szektor fejlődési üteme már a nyolcadik ötéves tervben közelebb került egymáshoz, a kilencedik ötéves terv pedig a fogyasztási cikkek termelésének növelését 48,6%-ban állapította meg, a termelési eszközök termelésének 46,3%-os növelésével szemben. Az arányok ilyen megváltoztatása azért szükséges, hogy biztosítsuk a lakosság szükségleteinek teljesebb kielégítését.

Az SZKP XXIV. kongresszusa a kilencedik ötéves terv fő feladatául azt jelölte meg, hogy a szocialista termelés gyors ütemű fejlődésének, hatékonysága fokozásának, a tudományos-technikai haladásnak és a munkatermelékenység gyorsuló növekedésének alapján biztosítani kell a nép anyagi és kulturális életszínvonalának jelentős emelkedését. Ez nemcsak az ötéves terv fő feladata, hanem egyben az a legfontosabb cél is, amely hosszú távra megszabja az ország gazdasági fejlődésének irányát.

A napi és a távlati érdekek, a részérdekek és az általános érdekek, a személyes és a társadalmi érdekek optimális összehangolásának nélkülözhetetlen feltétele a különböző népgazdasági ágazatok fejlődésében, a termelés és a fogyasztás viszonyában, a különböző dolgozó rétegek szükségleteinek kielégítésében keletkező aránytalanságok kiküszöbölése.

Minden nagy népgazdasági kérdés a specifikus érdekek egész tömegét érinti, és ezeknek a figyelembevételével kell megoldani. Nézzük például a beruházások elosztását a különböző gazdasági ágazatok között. Az egész nép érdekeinek a legprogresszívebb ágazatok gyorsabb fejlesztése felel meg. A beruházásoknak az új ágazatokra nézve

kedvező újraelosztása azonban időlegesen sértheti a „régí” ágazatok érdekeit és bizonyos ellentmondásokkal jár. Ezek az ellentmondások kiéleződhetnek, ha a különböző ágazatok fejlődési ütemének tervezésében szubjektivista módon járnak el. Ezt az ütemet úgy kell megszabni, hogy ne keletkezzenek káros aránytalanságok, és az egész népgazdaság a leggyorsabb ütemben fejlődjön.

A különböző gazdasági ágazatok fejlesztési ütemének mutatói mögött emberek vannak, akik anyagilag érdekeltek nemcsak az egész népgazdaság, hanem közvetlenül saját gazdasági ágazatuk virágzásában is. A feladat természetesen az, hogy ezt az érdekeltséget célszerűen használjuk fel, hatását az általános fellendülés medrébe tereljük, biztosítva a népgazdaság fejlődésének a társadalom számára legkedvezőbb arányait.

A különböző érdekek helyes összekapcsolását követeli a gazdaság-irányítás leghatékonyabb formáinak kidolgozása is.

A párt a demokratikus centralizmus elvének következetes megvalósítása alapján biztosítja például az országos és a helyi érdekek racionális egybekapcsolását. Lenin hangsúlyozta, hogy a valóban demokratikus értelemben felfogott centralizmus első ízben nyújt lehetőséget a helyi sajátosságoknak, s ezen túlmenően a helyi kezdeményezésnek, a közös célt szolgáló módszerek és eszközök sokféleségének teljes és akadálytalan kibontakozására. A helyi érdekek mellőzése, a helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyása az alulról jövő kezdeményezés elfojtását eredményezné, ami végső soron az egész társadalmi termelésre hátrányosan hatna. A helyi érdekeknek az összállami érdekek rovására történő érvényesítése pedig a provincializmus álláspontjára való átcusúszást jelentené.

A Szovjetunióban 1957 és 1965 között a területi elv alapján működő iparirányítási rendszer volt érvényben. Ez némileg kiszélesítette a gazdasági körzeteken belül az ipari termelés ágazatközi szakosításának és kooperálásának lehetőségeit, de ugyanakkor hátráltatta az ágazati szakosodás és a racionális termelési kapcsolatok fejlődését a különböző gazdasági körzetekben levő vállalatok között. E rendszer

legfőbb hiányossága az volt, hogy nem vette figyelembe az iparági fejlődés érdekeit, ami gátolta az egységes műszaki politika megvalósítását.

A népgazdasági tanácsokon keresztül megvalósuló iparirányítás rendszere kétségkívül elősegítette a provincializmus tendenciáinak ki-fejlődését. Például nemegyszer előfordult, hogy a népgazdasági tanácsok és a szállító üzemek az előírányozottnál nagyobb mennyiségű termékkel látták el a „saját” gazdasági körzetükben levő vállalatokat, és ugyanakkor nem tettek eleget „idegen” gazdasági körzetekben vállalt szállítási kötelezettségeiknek. Természetesen gondoskodni kell a saját körzet igényeinek kielégítéséről, de csak abban a mértékben, amíg ez nem megy az össznépi szükségletek rovására. Az országos ér-dekek elsőbbségének elismerése az egyedüli helyes kritérium annak meghatározására, milyen határok között jogos a helyi érdekek el-ismerése.

Az országos érdekekkel nemcsak a helyi érdekek kerülhetnek szembe, hanem a szűken értelmezett főhatósági érdekek is. A Szovjet-unióban ma az iparági elv alapján felépülő iparirányítás kedvezőbb lehetőségeket biztosít az ágazati fejlődés érdekeinek érvényesítésére, a termelés szakosításának következetes megvalósítására, tehát meg-felel a műszaki haladás követelményeinek. Ez viszont a vállalatok főhatósági elkülönüléséhez vezethet, amely elsorvasztja természetes gazdasági kapcsolataikat. Az SZKP KB 1965. szeptemberi plénuma ezért felhívta a figyelmet arra, hogy az iparirányítás ágazati elvét ésszerűen párosítani kell a köztársasági és helyi gazdasági kezdemé-nyezés serkentésével.

Az irányítási rendszer tökéletesítését, az elkövetett hibák kijavítá-sán túl, maga a termelőerők fejlődése teszi szükségessé. Az utóbbi években számos szocialista országban (Csehszlovákiában, az NDK-ban, Magyarországon, a Szovjetunióban stb.) nagyarányú gazdasági reformokat hajtottak végre, amelyek jelentősen megváltoztatták a tervezés és az iparirányítás rendszerét. Sajátosságaik mellett e refor-moknak vannak valamennyi országra közös vonásaik is; ilyen min-

denekelőtt a népgazdaság fejlődését. elősegítő gazdasági rugók – önálló elszámolás, nyereség, ár, hitel stb. – erősítése, az anyagi ösztönzés elvének következetesebb érvényesítése, a vállalatok, illetve trösztök önállóságának növelése, a tervezés tudományos színvonalának emelése, az iparirányítás ágazati elvének elmélyítése stb. Az intézkedéseknek az a céljuk, hogy megerősítsék a népgazdaság irányításának gazdasági módszereit. E módszerek mindenekelőtt valamennyi termelési láncszem érdekeinek figyelembevételén és helyes összekapcsolásán alapulnak.

A termelés növekedésére a személyes, a kollektív és az össznépi érdekek összehangolása gyakorolja a legközvetlenebb hatást. Ahhoz, hogy a termelés a leggyorsabban és fennakadás nélkül fejlődjön, össze kell kötni az egyes vállalat (vagy egyesülés) érdekeit a népgazdaság egészének érdekeivel, a vállalaton belül pedig az egyes munkás érdekeit a vállalat és az állam érdekeivel.

Az élet azt igazolja, hogy a tervmutatók ésszerűtlen megállapítása szembeállítja a vállalat érdekeit a társadalom érdekeivel, a személyes érdekeket az általános érdekekkel. Ha a vállalati tevékenység értékelésének mutatói elszakadnak a népgazdaság érdekeitől, hatalmas kárt okoznak az államnak, és gyakran sajátos gazdasági paradoxonokhoz vezetnek.

A vállalati és az országos érdekek leggyakrabban ott kerültek ellentmondásba, ahol a vállalati tevékenység értékelésének egyetlen mutatójául a bruttó termelés szolgált. A bruttó termelés szerinti tervteljesítés nem egyszer a választék elhanyagolását, a mennyiségi mutatók a termékek minőségének elhanyagolását takarták.

A vállalati tevékenységnek a bruttó termelési volumen alapján történő értékelése a technikai fejlődés követelményeinek is ellentmondott. Egyes gépipari ágak termelési volumenének tonnákban való regisztrálása azt eredményezte, hogy a vállalatok nagy súlyú szerszámgépek gyártására törekedtek, ez pedig növelte a nyersanyag-rafordítást, és hátráltatta a technikailag tökéletesebb gépek meghonosítását.

Az ilyesféle ellentmondások elhárítása érdekében a vállalati munka

értékelésének gazdasági kritériumait úgy kell kidolgozni, hogy a vállalat érdekei egybeessenek az egész népgazdaság érdekeivel.

A népgazdaság és az egyes vállalatok kölcsönviszonya: az egész és részei közötti viszony. A társadalom érdekeit megtestesítő állami terv megszabja a vállalati tevékenység kereteit. A kereteken belül azonban a vállalatnak meghatározott önállósággal kell rendelkeznie. A régebbi tervezési és irányítási rendszerben, amely rendkívül szűk korlátok közé szorította a vállalati önállóságot, az egész érdekeiről való gondoskodás gyakran a részek érdekeit csorbította, ez pedig végső fokon az érdekek mindkét csoportjának kárára volt. De a vállalati önállóság sem lehet abszolút, e téren meghatározott mértékre van szükség. Ha a vállalati önállóságot teljessé és korlátlanná tenénk, például teljesen lemondva állami feladatok kijelöléséről az üzemek számára, ez egyrészt azt jelentené, hogy szabadjára engedjük a spontaneitást összes negatív következményeivel együtt, másrészt pedig lehetőséget adunk immár a vállalati érdekek szembeállítására az egész társadalom érdekeivel. Ez a hibája az úgynevezett „piaci szocializmus” koncepciójának, amely lényegében a tervszerű gazdaság-irányítás előnyeinek kiaknázásáról való lemondáshoz, végső fokon pedig a szocialista gazdaságszervezés alapjainak aláásásához vezet.

A tervszerűség és a helyi kezdeményezés helyes párosítása csak úgy valósítható meg, ha a vállalati tevékenység értékelésének leg-hatékonyabb mutatóit vezetjük be, amelyek lehetővé teszik a társadalom és az egyes vállalat érdekeinek szoros összekapcsolását. Ezen az úton lehet létrehozni az iparirányítás rugalmas mechanizmusát.

A szocialista gazdaság fejlődését nem az érdekek spontán játéka határozza meg, amely a tőkés gazdaság mechanizmusát alkotja. A szocialista tervezés kizárja az anarchiát és a spontaneitást, de egyáltalán nem zárja ki az emberek érdekeinek felhasználását, amely gyorsabban és hatékonyabban segíti elő a kívánt gazdasági eredmények elérését, mint a bürokratikus túlközpontosítás. Nem szabad az emberek minden lépését előírásokkal szabályoznunk – ez amúgy is lehetetlen. Olyan feltételeket kell teremteni, amelyek között közvetlen

érdekeiket megvalósítva nem kerülnek szembe alapvető érdekeikkel, az egész társadalom érdekeivel – ez a dolog lényege.

Amikor a különböző szocialista országokban bevezették az új gazdasági rendszert, ezért hangsúlyozták mindenütt a következő elv megvalósításának szükségességét: „Mindannak, ami előnyös a társadalom számára, előnyösnek kell lennie a vállalat és az egyes ember számára.”

A tervezés és értékelés egész rendszerét úgy kell kidolgozni, hogy a népgazdaság valamennyi láncszemét a legnagyobb gazdasági eredmények legkisebb ráfordítással való elérésében tegye érdekeltté. Bonyolult és máig sem teljesen megoldott feladat ez, mely a gazdasági ösztönzés módszereinek szakadatlan tökéletesítését kívánja.¹

Az átmeneti periódus viszonyai között Lenin a kommunista építés sikerének zálogát látta abban, hogy meg tudják találni a helyes mértéket a paraszti magánérdeknek az állami érdekekkel való összeegyeztetésében. Akkor nehezebb volt megtalálni a különböző érdekek összeegyeztetésének helyes mértékét, mint ma, mert az állami érdekekkel a paraszt, a kisárutermelő magánérdekét kellett egyesíteni. A kommunista építés jelenlegi szakaszán, amikor megvalósult az egységes szocialista gazdaság, már nem ilyen ellentmondó, hanem közös talajon kialakuló érdekeket kell egyeztetni. De ebben a helyzetben is feltétlenül szükség van a sok különféle érdek gondos felmérésére, a helyes mértékre összehangolásukban, a személyes és csoportérdekek alárendelésében az állami érdekeknek. Ha erről a feladatról nem veszünk tudomást, ha úgy véljük, hogy a kommunizmust pusztán a tömegek lelkesedésére támaszkodva is fel lehet építeni, ha az erkölcsi ösztönzőket szembeállítjuk az anyagi érdekeltséggel, akkor az utópikus szocialisták hibáját ismétljük meg, akikről Lenin jogos ironiával beszélt.

A hibás gazdaságpolitika, a dolgozók érdekeinek elhanyagolása jelentősen meggyengítheti a progresszív termelési viszonyok ösztönző hatását. A szocialista termelési viszonyok hatékonysága ezért attól

¹ Erről a kérdésről lásd *M. Mihajlov–A. Motilev: Szocializmus és az érdekek*. Moszkva 1970.

függ, mennyire célszerűen szervezik meg a gazdaságot, mennyire erősíti a gazdaságpolitika az emberek érdekelttségét a termelés fejlesztésében, és végül, hogy mennyire vannak tudatában a dolgozók saját alapvető érdekeiknek. A szocializmusban a társadalmi fejlődéstörvények felhasználásának nélkülözhetetlen láncszemei a következők: az emberek érdekeinek felmérése; az adott feltételek között legcélszerűbb módon és formában való összekapcsolásuk; az érdekek ösztönző szerepének kiaknázása a szocialista társadalom fejlesztésére.

Ennek során szem előtt kell tartani, hogy a dolgozók különféle érdekeinek helyes számbavétele és racionális összekapcsolása, jelentőségét tekintve, távolról sem korlátozódik a termelés szférájára. Ettől függ a szocialista társadalom társadalmi-politikai és eszmei egységének további fejlődése és megszilárdulása, és igen nagy hatással van az emberek pszichológiájának, tudatának formálására, erkölcsi arculatuk módosulására is.

IV / Az osztálykülönbségektől a társadalmi homogenitás felé

A szocialista társadalom fejlődésének tudományos elemzése megkívánja e társadalom struktúrájának tanulmányozását, annak tisztázását, milyen helyet foglalnak el benne az osztályok és osztálykülönbségek, amelyek a kommunizmus első szakaszában még megmaradnak.

A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet azt jelenti, hogy a mélyen differenciált osztálytársadalmat felváltja az osztály nélküli társadalom, amelynek jellemző vonása a teljes társadalmi homogenitás lesz. A szocializmus az osztály nélküli társadalomhoz vezető út szükségszerű szakasza; a kommunizmus első fázisa, amelyben az osztályellentéteket és az alapvető társadalmi különbségeket már leküzdötték, de az osztályok még nem tűntek el. A szocializmusban nemcsak egyes emberek és a dolgozók kollektívái a történelmi cselekvés szubjektumai, hanem osztályok is. Ezért a munkásosztály és a parasztság, valamint a fizikai dolgozók és a szellemi dolgozók, az értelmiség közti viszony problémái rendkívül fontosak a szocialista társadalom életében. A szocialista társadalom objektív tudományos analíziséhez nélkülözhetetlen, hogy józan tárgyilagossággal felmérjük, meddig jutott ez a társadalom a társadalmi homogenitás felé vezető úton.

*1/ Az osztálykülönbségek forrásai és lényege
a szocialista társadalomban*

Az osztályok felszámolása bonyolult és hosszan tartó folyamat, amely nem fejeződik be a szocializmus győzelmével. A kommunizmus első szakaszában már nincsenek kizsákmányoló osztályok, de bizonyos osztálykülönbségek még megmaradnak. A szocializmus ugyanis olyan társadalom, amely nem a saját alapján fejlődik, s magán hordja a múlt „anyajegyeit”.

A munkások és a parasztok, valamint e két osztály és az értelmiség közötti társadalmi különbségek, amelyek a kommunizmus első szakaszában még fennállnak, természetükre nézve az osztálytársadalom örökségét képezik. A szocializmus nem teremt új társadalmi különbségeket, ellenkezőleg, megszünteti azokat, amelyeket a múltból örökölt. A kommunizmus első szakaszának megteremtése fontos állomás az osztály nélküli társadalomhoz vezető úton. Ha a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet periódusa az antagonisztikus osztályellentétek és a kizsákmányolás felszámolásának időszaka, úgy a szocializmus a társadalmi fejlődésnek az a foka, melyen megszűntek az alapvető osztálykülönbségek, s csak nem alapvetők maradtak meg. A szocializmus már nem definiálható osztálytársadalomként, mivel már nem terhelik az osztálytársadalmat jellemző fő vonások: a társadalomnak antagonisztikus osztályokra való tagolódása és az embernek ember által való kizsákmányolása. De nem definiálható osztály nélküli társadalomként sem, mert az osztálykülönbségek még nem tűntek el.

Azt, hogy a szocializmusban társadalmi csoportok léteznek, senki sem vitatja. Egyes szerzők azonban úgy vélik, hogy a társadalmi csoportok a szocialista társadalomban már nem nevezhetők osztályoknak. E hibás álláspont igazolásául arra hivatkoznak, hogy sem Marx, sem Lenin nem tettek említést semmiféle osztálykülönbségről a szocializmusban.

El kell ismernünk, hogy Marx és Lenin valóban nem beszéltek osztálykülönbségekről a szocializmusban. Ez érthető is, mivel e kü-

lönbségek léte nem a szocializmus természetéből, alapelveiből ered, hanem az osztálytársadalom öröksége. A szocialista társadalom anatómiája, amelyet Marx „A gothai program kritikája”-ban, Lenin pedig az „Állam és forradalom”-ban írt le, szükségképpen viszonylag általános jellegű, hiszen még nem álltak rendelkezésükre a szocialista építés gyakorlati tapasztalatai.

Lenin ennek ellenére előre látta, hogy az osztályok felszámolása nagyon hosszadalmas folyamat lesz. Már a szocialista építés első éveiben, „A nagy kezdeményezés” c. mű brosurájában rámutatott, hogy az osztályok teljes felszámolásához el kell törölni „a termelési eszközök *mindenféle* magántulajdonát..., meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget. Ez igen hosszadalmas dolog.”¹ Az értelmiségnek mint külön rétegnek az eltűnését pedig csak „a kommunista társadalom fejlődésének legmagasabb fokán” tartotta lehetségesnek.²

A szocialista építés szovjetunióbeli tapasztalatai igazolták, hogy az osztályok felszámolása hosszan tartó folyamat, és egyszersmind lehetővé tették annak konkrétabb meghatározását, hogy a társadalmi fejlődés mely fokán szűnnek meg az osztálykülönbségek. Ennek során helyesbíteni kellett az e feladat megoldásának időtartamára vonatkozó kezdeti elképzeléseket. Itt csak arra utalunk, hogy már a második öt-éves terv is feladatul tűzte ki a kapitalista elemek és általában az osztályok végleges felszámolását, az osztálykülönbségeket és kizsákmányolást szülő okok teljes megszüntetését, azt, hogy az ország egész dolgozó lakosságát az osztály nélküli szocialista társadalom öntudatos, aktív építőivé változtassák.³ De noha a második ötéves tervet sikeresen teljesítettük, és a kapitalista elemeket véglegesen felszámoltuk, ez mégsem jelentette az összes osztályok eltűnését. A kizsákmányolást

¹ *Lenin* Összes művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 15. old.

² *Lenin* Művei. 33. köt. 184. old.

³ Lásd A Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plenumainak határozatai. III. rész. Szikra 1954. 173. old.

szülő okok is megszűntek, de az osztálykülönbségek megmaradtak. A Szovjetunióban a szocializmus alapjában véve felépült, de a munkások és a szövetkezeti parasztok osztálya tovább létezik. Ebből a gyakorlati tapasztalataiból az a következtetés vonható le, hogy a szocialista társadalomban a baráti osztályok megmaradnak.

Más országok tapasztalatai is azt mutatják, hogy a győztes szocializmus feltételei között még nem tűnnek el teljesen a társadalmi és osztálykülönbségek. Természetesen súlyuk és mélységük országonként eltérő lehet, mindenekelőtt attól függően, hogy mit örökölt a szocializmus az előző társadalmi rendtől. Például a Szovjetunió, amikor hozzáfogott a szocializmus építéséhez, még agrárország volt, ahol a kisáru-termelők (parasztok, kisiparosok, kézművesek) a lakosságnak mintegy háromnegyed részét tették ki. A szocialista építés során a Szovjetunióban gyökeresen megváltozott a különböző társadalmi csoportok aránya és arculata is.

Az alábbi táblázat általános képet nyújt arról, hogyan változott a Szovjetunió lakosságának társadalmi összetétele (százalékban kifejezve).¹

	1913	1928	1939	1959	1972
Összlakosság (beleértve a nem-dolgozó családtagokat)	100	100	100	100	100
Ebből:					
munkások és alkalmazottak	17,0	17,6	50,2	68,3	80,7
ezen belül munkások... kolhozparasztság és szövetkezeti kisiparosok	14,6	12,4	33,5	49,5	59,8
	—	2,9	47,2	31,4	19,3

¹ Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR 1922–1972 gg (A Szovjetunió népgazdasága 1922–1972). Moszkva 1972. 35. old. Számításaink szerint, amelyeket e kötet adatai alapján állítottunk össze, 1971-ben a szovjet népgazdaságban a keresőknek kb. 85%-át tették ki a munkások és alkalmazottak.

	1913	1928	1939	1959	1972
egyéni parasztok és szövetkezeten kívüli kisiparosok	66,7	74,9	2,6	0,3	—
burzsoázia, földesurak, kereskedők, kulákok . . .	16,3	4,6	—	—	—

Az adatok azt mutatják, hogy a munkásosztály létszáma jelentősen megnőtt; a munkásság a népesség legnagyobb csoportjává vált. Gyorsan nő az értelmiség száma és aránya is; ami a parasztságot illeti, az össznépességhez viszonyított aránya fokozatosan csökken, s 1972-ben a lakosságnak nem egészen egyötödét alkotta.

A szocialista közösség országai között vannak olyanok is, amelyek már a szocializmus építésének megkezdésekor ipari országok voltak, és ahol a paraszti népesség viszonylag csekély, kisebb, mint a Szovjetunióban. Csehszlovákiában 1969-ben a népesség százalékos összetétele így alakult: munkások és alkalmazottak – 87,9% (beleértve a nem-dolgozó családtagokat is); ebből munkások – 58,2%; szövetkezeti parasztok, valamint az ipari szövetkezetek munkásai – 9,4%; egyéni parasztok, kisiparosok, magánvállalkozók – 2,6%, szabadfoglalkozásúak – 0,1%.¹ Az NDK-ban 1970-ben a foglalkoztatottak megoszlása (családtagok nélkül): munkások és alkalmazottak – 84,5%; szövetkezeti tagok (mezőgazdasági és kisipari) – 12,3%; egyéni parasztok és magánkisiparosok – 1,8%; félállami vállalatok és üzletek vezetői, akik az állammal kötött szerződés alapján dolgoznak – 0,5%; nagy- és kiskereskedők – 0,3%; szabad foglalkozásúak – 0,2%.² Ezeknek az

¹ Ústav pro filosofii i sociologii ČSAD: Socialni struktura ČSSR a její vývoj VGO. Létech. Příprava sociologická sekce ustavu pro filosofii a sociologii pod vedením dr. Frant. Charvátu. Praha 1971.

² Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik. Staatsverlag der DDR, Berlin 1971. 52. old. Megjegyzendő, hogy 1972-ben az NDK-ban befejeződött 11 000 olyan kis- és közép vállalat népi vállalattá való átalakítása, amelyek addig teljesen vagy részlegesen magánkézen maradtak. Ennek következtében a népi vállalatok által foglalkoztatott munkások és alkalmazottak aránya 82%-ról (1971 vége) 1972-re 99,4%-ra nőtt.

adatoknak az egybevetése azt mutatja, hogy a munkások és alkalmazottak arányszáma Csehszlovákiában és az NDK-ban valamivel magasabb, vagy közel ugyanolyan, mint a Szovjetunióban, noha ezek az országok az új társadalom építésének korábbi szakaszában vannak. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy amikor a szocializmus építéséhez hozzákezdtek, a termelőerők fejlettsége magasabb volt, mint annak idején a Szovjetunióban.

A győztes szocializmus országaiban megszilárdultak az azonos típusú szocialista termelési viszonyok, ennek következtében társadalmi struktúrájuk minőségileg megegyezik: népességük alapvető tömegét a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság és a népi értelmiség alkotja. E társadalmi csoportok arányában azonban országonként eltérések tapasztalhatók a termelőerők fejlettségi szintjének, a népgazdaság ágazati struktúrájának, a történelmi örökségnek megfelelően.

A szocialista országok fejlődésének konkrét feltételeiben mutatkozó különbségek minden bizonnyal hatással lehetnek arra, hogy a fejlődés milyen fokán tűnnek majd el a még meglevő társadalmi különbségek. Elképzelhető, hogy némely fejlett országban a munkások és a parasztok közti osztálykülönbségeket gyorsabban le lehet küzdeni. De bizonyos társadalmi különbségek (például a fizikai és a szellemi dolgozók között) még ezután is fennmaradnak.

A szocializmus szakaszában ilyen vagy olyan formában minden országban szembe kell nézni a még le nem küzdött társadalmi különbségekkel, az osztálytagozódás maradványaival. Rendkívül fontos, hogy ezeket a különbségeket józanul, tárgyilagosan mérjük fel, elkerülve mind alábecsülésüket, mind túlértékelésüket.

Az az elképzelés, hogy az osztályellentétek megszűnésével egy csapásra maguktól eltűnnek az osztályok is, a probléma leegyszerűsítése. Jóllehet a tőkés társadalom az osztályok polarítására, ellentétére épül, itt sem csak osztályellentétek vannak, hanem osztálykülönbségek is (például a munkásosztály és a parasztság között), és ez utóbbiak a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet periódusa után sem

küszöbölődnék ki teljesen, amikor pedig az osztályantagonizmusok már letűntek a színről.

A legfontosabb az, hogy a szocialista társadalomban nem szabad figyelmen kívül hagyni az osztályok sajátosságát. Lenin szerint az osztályok a szó szoros értelmében „az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság meghatározott rendszerében különböző a helyzetük”.¹ „És egyáltalán mik az osztályok? – tette fel a kérdést. – Az, ami lehetővé teszi, hogy a társadalom egyik része elcsatolja a másik rész munkáját.”²

A szocialista társadalomban ilyen osztályok már nincsenek. Ezért itt maga az osztályfogalom is módosul, akárcsak például az állam fogalma. De a szocialista társadalom osztályaira is alkalmazhatók azok az alapvető kritériumok, amelyekre Lenin „A nagy kezdeményezés”-ben rámutatott.³ Olyan társadalmi csoportok ezek, amelyeket egyesít a gazdaság szocialista rendszere, a termelési eszközök össznépi tulajdona és a közös munka, de amelyek a termelési eszközökhöz való viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük és a társadalmi jövedelem elosztási formái tekintetében különböznek egymástól.

Ezek a különbségek természetesen már nem alapvetőek, fokozatosan elmosódnak, folyamatban van az osztálykülönbségek megszűnése, az átmenet egy olyan társadalomra, amelyben egyáltalán nem lesznek osztályok. Mindazonáltal helytelen lenne az osztálykülönbségeket már megszűntnek vagy lényegtelennek minősíteni, és egy kalap alá venni őket azokkal a különbségekkel, amelyek az egyes iparágak (például a kohászat és a feldolgozó ipar) munkásai vagy a különböző foglalkozási csoportok között vannak. A munkásokat és a kolhozparasztokat nem-

¹ *Lenin* Összes művei. 39. köt. 15. old.

² *Lenin* Művei. 31. köt. 295. old.

³ Ezek: a termelési eszközökhöz való viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük és a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága.

csak az ipari és a mezőgazdasági munka jellege különbözteti meg egymástól, hanem elsősorban az, hogy nem teljesen azonos a termelési eszközökhöz való viszonyuk, ami a szocialista tulajdon két formájának létéből fakad. Következésképpen a fő osztályképző kritérium – a termelési eszközökhöz való viszonyban mutatkozó különbség – még nem vesztette el a jelentőségét, noha ez a különbség már nem alapvető, mivel csak az egytípusú szocialista tulajdon válfajait választja el egymástól.

Az osztályok felszámolása elsősorban a termelési eszközök tulajdonához való viszonyban bekövetkező változásokhoz kapcsolódik. „Az osztályokat megszüntetni annyit jelent, hogy *egyenlő* viszonyt teremtünk az egész társadalom *termelési eszközei és valamennyi állampolgár között*, annyit jelent, hogy minden állampolgár számára *egyenlően* hozzáférhető a munka a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökkel, a társadalmi tulajdonban levő földön, a társadalmi tulajdonban levő gyárakban és így tovább.”¹

E feladat megoldásának legfőbb, döntő lépése már a kommunizmus első szakaszában megtörténik. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével a társadalom többé nem tagozódik termelési eszközökkel rendelkezőkre és nem rendelkezőkre. Ennek ellenére a Szovjetunió által napjainkban elért fejlődési stádiumban sem mondhatjuk, hogy minden állampolgár teljesen azonos módon viszonyul a termelési eszközökhöz. Megmaradtak azok a különbségek, amelyek a szocialista tulajdon két formájának, az állami, össznépi és a szövetkezeti, csoporttulajdonnak a létezéséből fakadnak. És – noha az egész társadalom közkinccse – egyelőre maga az össznépi tulajdon sem azonos mértékben realizálódik egyrészt a munkások és az alkalmazottak, másrészt a szövetkezeti parasztok számára. A munkások és a parasztok még nem azonos módon használják fel az össznépi tulajdont a gazdasági és társadalmi feladatok (gazdasági és kulturális beruházások,

¹ *Lenin* Összes művei. 24. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 358. old.

jövedelemelosztás, a társadalmi alapok fejlesztése stb.) megvalósítása során.¹

A munkások és a parasztok közti osztálykülönbségek a szocializmusban a termelési eszközökhöz való viszonyon túlmenően azzal is összefüggnek, hogy a munka társadalmi szervezetében betöltött szerepük és a társadalmi jövedelemben való részesedésük formái sem teljesen azonosak.

Ezek a különbségek a két tulajdonforma fennállásán kívül abból fakadnak, hogy a termelés és a kultúra fejlettségi szintje tekintetében a város és a falu még jelentősen eltér egymástól, ami a munkások és a parasztok életkörülményeit is megszabja.

Az osztálykülönbségek teljes leküzdése ezért a termelőerők hatalmas arányú növekedéséhez, a gazdaság és a kultúra további fellendüléséhez kapcsolódik, amely fokozatosan megszünteti majd a tulajdonformákban, a társadalmi munka jellegében és feltételeiben mutatkozó eltéréseket a város és a falu között.

A Szovjetunió tapasztalatai azt mutatják, hogy a város és a falu, s még inkább a fizikai és a szellemi dolgozók közti különbségek leküzdéséhez a termelés és az egész társadalom sokkal magasabb fejlettségi

¹ A marxista szakirodalomban más állásponttal is találkozunk. W. Wesolowski lengyel szociológusnak a VI. Szociológiai Világkongresszusra készített közleménye sok érdekes gondolatot tartalmaz azokra a tényezőkre vonatkozólag, amelyek a szocializmusban a társadalmi rétegek és érdekeik közti különbségeket előidéznek. Wesolowski szerint a termelési eszközökhöz való viszony a szocializmusban már nem okoz társadalmi különbségeket; a különbségek az elosztásban, az életkörülményekben, a társadalmi presztízsből stb. mutatkozó különbségekből fakadnak. [W. Wesolowski: Strata and strata interests in socialist society (Rétegek és rétegérdekek a szocialista társadalomban). VI-th World Congress of Sociology. Evian September 4-11. 1966. 3-4. old.] Véleményünk szerint, noha igaz az, hogy a termelési eszközökhöz való viszonyban mutakozó különbségek fokozatosan elmosódnak, és ennek megfelelően szerepük is csökken, de azért még nem veszítették el lényeges jelentőségüket. A termelési eszközökhöz való viszony határozza meg a szocializmusban mind a munkások és a parasztok helyzetének közös voltát (amennyiben együttesen birtokolják az össznépi tulajdont, és amennyiben a szocialista tulajdon mindkét formája egy típusú és egymáshoz kapcsolódik), mind pedig a közöttük még meglevő osztálykülönbségeket.

foka szükséges, mint a termelési eszközök magántulajdonának felszámolásához. A társadalmi munkamegosztás kialakulása a történelemben megelőzte a magántulajdon és az osztálytagozódás keletkezését. Ma a fejlődés fordított irányban halad: a termelési eszközök magántulajdonának megsemmisítése után tűnnek majd el az ipari és a mezőgazdasági, a szellemi és a fizikai munka közti társadalmi munkamegosztás régi formáinak maradványai. A magántulajdont a Szovjetunióban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában felszámoltuk, de a város és a falu, a szellemi és a fizikai dolgozók közti különbségek a szocializmusban még fennmaradnak. Leküzdésük hosszan tartó folyamat, s az adott feladat minden része nem oldható meg egyidejűleg. Az SZKP programja szerint a város és a falu közötti leglényegesebb különbségek megszüntetésére, az egységes össznépi tulajdonformára való áttérésre abban a szakaszban kerül sor, amikor alapjában felépül a kommunista társadalom. Ami pedig a fizikai és a szellemi dolgozók közti különbségeket illeti, ezeket csak a kommunista építés befejező szakaszában lehet felszámolni. Ez a következtetés tudományos pontossággal méri fel azt a tényleges fejlődési fokot, ahová a Szovjetunió az osztály nélküli társadalomhoz vezető úton eljutott. Óv az előreszaladástól, a még létező osztálykülönbségek figyelmen kívül hagyásától, ami azoknak a nagy és összetett feladatoknak a lebecsüléséhez vezethet, amelyeket a kommunizmus építésének folyamatában meg kell oldani. S egyúttal arra is rámutat, hogy nem szabad szem elől tévesztetni azokat a gyökeres változásokat, amelyek a szocializmus győzelmével a társadalmi struktúrában végbementek, összetévesztetni az átmeneti periódus társadalmát a kialakult szocialista társadalommal, amely a kommunizmus felé halad.

Az SZKP programja hangsúlyozza, hogy a szocialista tulajdon két formájának közös vonásai közelebb hozták egymáshoz a munkásosztályt és a parasztságot, megszilárdították szövetségüket, elszakíthatatlanná tették barátságukat. A kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet szakaszában ezen osztályok létezésének gazdasági alapja két

különböző gazdasági forma volt; most, a szocializmusban az egységes szocialista gazdasági rendszer egyesíti őket.

A szocialista társadalomban a munkásosztály teljes egészében az össznépi tulajdont képező vállalatoknál dolgozik. A gazdaság szocialista átalakulásának befejezése következtében eltűnt a munkásoknak az a rétege, amelyet kapitalista üzemek, kulákgazdaságok stb. foglalkoztattak. Megszűnt továbbá a munkásosztálynak a kapitalizmust jellemző kettészakadása aktív munkásokra és a munkanélküliek tartalék-seregére; a szocializmus biztosította a munkásosztály teljes foglalkoztatottságát, megszüntette a munkanélküliséget, amely a Szovjetunióban egészen a harmincas évek elejéig fennállt. A szocialista építés folyamán a Szovjetunióban megváltozott a munkásosztály területi megoszlása és nemzetiségi összetétele. A Szovjetunió egészét tekintve a munkások és az alkalmazottak száma 1928-tól 1970-ig 7,9-szeresére nőtt, Kazahsztánban 21,4-szeresére, Kirgiziában 24,3-szeresére, Tadzsisztánban 24,4-szeresére, Üzbegisztánban 15-szörösére. A forradalom előtt a munkásosztály főképpen orosz volt, ezt követően azonban soknemzetiségűvé vált. Ez megerősítette a munkásosztály kapcsolatát a soknemzetiségű szovjet parasztsággal, befolyását a parasztság körében. A technikai haladással és a munkások kulturális és technikai színvonalának emelkedésével összefüggésben nagy változások mentek végbe a munkásosztály szakmai összetételében is: jelentősen megnőtt a szakmunkások és a magasan képzett szakmunkások aránya. 40 év alatt (1926-tól 1965-ig) az ipari munkások teljes létszáma kilencszeresére nőtt, a gépesített munkát végzők száma pedig tizenötszörösére.

A tudományos-technikai forradalom eredményeinek a szocializmus előnyeivel való összekapcsolódása napjainkban tovább növeli a munkásosztály erejét és jelentőségét. A szocializmusban a munkásosztály kulturális és technikai színvonala szakadatlanul emelkedik. Ma a tudományos-technikai forradalom is parancsolóan megköveteli ezt. A két legutóbbi népszámlálás közötti időben – 1959 és 1970 között – a felső- vagy középfokú képzettséggel rendelkező munkások százalékaránya a Szovjetunióban 39,6%-ról 58,6%-ra, 1972-re pedig 64%-ra emelkedett.

Miként a 141. oldalon közölt táblázat mutatja, nagy változások mentek végbe a szovjet parasztság összetételében is. Az egyénileg dolgozó parasztság létszáma (a szövetkezeten kívüli kisiparosokkal együtt) a szovjethatalom első tíz évében megnőtt, akkor a lakosság háromnegyed részét képezte. De a második évtized elejétől kezdve aránya rohamosan csökkenni kezdett, mivel a dolgozó parasztság zöme a szocialista gazdálkodás útjára tért. Azoknak a parasztoknak és iparosoknak a száma, akik megtartották kis magángazdaságukat, már 1939-ben mindössze 2,6% volt, ma pedig ilyenek nincsenek.

A kolhozparasztság és a szövetkezeti kisiparosok új társadalmi kategóriája már az októberi forradalmat követő első években megjelent a statisztikai táblázatokon, és a második évtized végére az ország lakosságának felét alkotta. Ennek az osztálynak az aránya az utóbbi években, főként a gazdaság – többek között a mezőgazdaság – iparosodása következtében csökkent, úgyhogy ma a lakosságnak kevesebb mint egyötödét alkotja.

Ez a csökkenési folyamat tovább fog folytatódni, párhuzamosan azzal, ahogy nő a mezőgazdasági munka technikai ellátottsága és termelékenysége, s e munka az ipari munka válfajává alakul át. Társadalmi-gazdasági tartalmának azonban semmi köze sincs a parasztság proletarizálódásához és kiszorításához, amely a fejlett tőkésországokban megy végbe. A szocializmusban a parasztok számának megfigyatozása nem tönkremenésüket jelzi, mint a kapitalizmusban. A szovjet parasztság létszámának csökkenését a dolgozók – köztük a kolhozokban maradó és a munkásosztályba áramló parasztok – jólétének általános emelkedése kíséri. A számszerű csökkenés nem jelenti a parasztság termelői szerepének csökkenését sem, hanem arról tanúskodik, hogy a paraszti munka termelékenyebbé, hatékonyabbá válik.

Íme néhány adat a mezőgazdasági munka energiaellátottságának és termelékenységének általános növekedéséről. A forradalom előtt minden falusi dolgozóra fél lóerő energia-kapacitás jutott, és ezt is majdnem teljes egészében ígásállatok szolgáltatták. 1971-ben minden falusi dolgozóra 12 lóerő jutott, és ennek majdnem 99%-át gépek ad-

ták; 1975-re a kilencedik ötéves terv előirányzata szerint a megfelelő adat 17 lóerő lesz.¹ Míg az ipari munka már a kapitalizmusban társadalmasult, a paraszti munka tömegméretű társadalmasodása a Szovjetunióban csak akkor következett be, amikor megtörtént az áttérés a kisüzemi magántermelésről a nagyüzemi kollektív termelésre. A kollektivizálás a parasztságot árutermelő kistulajdonosi osztályból új, szövetkezeti parasztsággá változtatta, életének gazdasági alapjává a közös munkát és a termelési eszközök kollektív tulajdonát tette. A kollektivizálás megszüntette a parasztságnak különböző társadalmi rétegekre – gazdag-, közép- és szegényparasztokra – való tagozódását, elzárta a parasztság differenciálódásának forrásait. A paraszti gazdaságok szövetkezetekbe tömörülése tág teret nyitott a falun a korszerű technika alkalmazására; a mezőgazdasági munka fokozatosan az ipari munka válfajává alakul át. Ezzel összefüggésben emelkedik a parasztság kulturális és technikai színvonala, ami szintén a munkásosztályhoz közelíti. A felső- vagy középfokú képzettségűeknek a foglalkozási kategórián belüli arányát összehasonlítva a kolhozparasztok képzettségi szintje 1939-ben a munkásokénak valamivel több mint 21%-a, 1959-ben 57%-a, 1972-ben pedig közel 69%-a volt. A legutóbbi népszámlálási adatok szerint a városi lakosságnak több mint háromnegyede, a falusi lakosságnak pedig több mint a fele részesült közép- vagy felsőfokú oktatásban.

A parasztság magáévá tette a munkásosztály szocialista ideológiáját, és eszmei-politikai vonatkozásban a munkásosztály álláspontjára tért át. A parasztság pszichológiájában is mély változások mentek végbe. A kolhozviszonyok talaján kialakult a kollektivista paraszt típusa, akit a munkához és a társadalmi tulajdonhoz való új viszony jellemez. Az orlovi területen végzett pszichológiai vizsgálat eredményei szerint az erős kolhozokban a kollektívában végzett munka vonzerejének

¹ Lásd Narodnoje hozajsztvo SZSZSZR 1922–1972 gg. 115. old.; Szelszkoje hozajsztvo SZSZSZR na szovremennom etape. Dosztyizsenija i perszpektivi (A Szovjetunió mezőgazdasága a jelenlegi szakaszban. Eredmények és perspektívák). Moszkva 1972.

motivumai között a brigádon belüli baráti kapcsolatok kerültek az első helyre.¹

A munkásosztály hatására átalakult az értelmiség is. A munkásosztály állama a maga oldalára állította a régi értelmiséget, és a munkásokat és parasztokat szolgáló új, népi értelmiséget alakított ki. Az SZKP XXIV. kongresszusán kiemelték, hogy például a kuznyeck-i kohászati kombinát vezető műszaki dolgozóinak több mint 70%-a kohász, acélöntő, hengerész iskolát végzett. A szocialista rendszer tág teret nyitott az értelmiség alkotó törekvéseinek, és a munkásosztály kommunista eszméivel lelkesítette. A tudományos-technikai forradalom körülményei között az értelmiség gyorsan növekszik, és a tudomány termelőerővé válása következtében jelentős rétegei a termelési folyamat közvetlen résztvevőivé lesznek. Ez a növekedés a szocialista társadalom kialakulásának és fejlődésének általános feltételeivel is összefügg.

A statisztikai adatok szerint a legutóbbi 45 évben a főként szellemi munkát végző dolgozók száma a Szovjetunióban tízszeresére nőtt (1926-ban nem egészen 3 millió, 1971-ben több mint 30 millió). Az értelmiség gyors növekedése, mint a Leningrádban és más központokban végzett szociológiai vizsgálatok kimutatták, elsősorban nem „önreprodukció”, hanem a munkások és parasztok köréből való feltöltődés útján megy végbe. Ez ismét azt bizonyítja, hogy a szocializmusban nincsenek zárt társadalmi csoportok, amelyek saját soraikból örökletesen reprodukálódnak; a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség újratermelődésének folyamata egymáshoz való közeledésük talaján megy végbe, s ennek folytán is fokozatosan csökkennek a közöttük levő különbségek.

De még most, amikor a Szovjetunióban az osztálykülönbségek le-
küzdésének folyamata ilyen messzire jutott, most sem mondhatjuk, hogy az osztálykülönbségek elvesztették lényegi jelentőségüket. Nem,

¹ Lásd Kollektiv kolhoznyikov. Szocialno-pszichologiceszkoje issledovanyije (A kolhozparasztok közössége. Szociálpszichológiai vizsgálat). Moszkva 1970. 128. old.

az osztályok, konkrétan a munkásosztály és a parasztság viszonyával kapcsolatos kérdések ma is elsőrendű fontosságúak. Az SZKP programjában olvasható: „Az SZKP abból indul ki, hogy *a munkásosztály és a kolhozparasztság megbonthatatlan szövetségének* további erősítése döntő politikai, társadalmi és gazdasági jelentőségű a Szovjetunió kommunista építése szempontjából.”¹

Ha valaki figyelmen kívül hagyja a reálisan létező társadalmi különbségeket, és az osztályokról azt állítja, hogy a szocializmusban már eltűntek, olyan feladatokat nyilvánít megoldottnak, vesz le a napi-rendről, amelyek még nagy erőfeszítéseket és munkát követelnek a szocializmust és a kommunizmust építő népektől.

Ezzel az állásponttal azért sem lehet egyetérteni, mert tagadja a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége továbbfejlesztésének és erősítésének szükségességét, ami pedig nemcsak a szocializmus felépítése szempontjából volt döntő jelentőségű, hanem a kommunizmus építésének folyamatában is megőrzi döntő politikai és társadalmi-gazdasági jelentőségét.

Végül, az osztálykülönbségek nemlétezőnek nyilvánítása egyértelmű azzal az állítással, hogy megszűnt a munkásosztály vezető szerepének szükségessége. Ez azt jelentené, hogy a marxi-lenini elméletről áttérünk a polgári elméletekre, amelyek lebecsülik és tagadják a munkásosztály vezető szerepét.

Nem meglepő, hogy sok szocialista országban ilyen nézeteket használtak fel saját céljaikra a jobboldali revizionista elemek. Jellemzők ebből a szempontból a Csehszlovákiában 1966-ban megvitatás céljából „Változások Csehszlovákia társadalmi struktúrájában és a társadalmi-politikai fejlődés dinamikája” címmel közzétett írások. Ezeknek az írásoknak a szerzői minden módon kisebbiteni igyekeztek az osztályviszonyok jelentőségét a szocializmusban, és ezzel egyszersmind a munkásosztály szerepét is. Arra a következtetésre jutnak, hogy „a fejlődő szocialista társadalom vonatkozásában a »vezető szerep«

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 776. old.

kategóriája csakúgy, mint a »munkásosztály« kategóriája, a társadalmi fejlődésnek csak bizonyos oldalait fogja át, számos más oldalát azonban nem képes felölelni; minél tökéletesebben kimerítik a történelmi fejlődés során a munkásosztály vezető szerepének lehetőségeit, annál gyorsabban és konfliktusmentesebben válik ez a viszony *lényeges társadalmi kapcsolatból másodrendűvé.*» (Kiemelés tőlem. – G. G.)

Annak a mítosznak a terjesztésével, hogy a társadalom teljesen homogén, hogy nincsenek benne osztályok, s hogy a munkásosztály elvesztette vezető szerepét, a Csehszlovák Kommunista Párt jobboldali elemei ideológiailag előkészítették az 1968-as eseményeket. A CSKP KB plénumának dokumentuma megállapította, hogy „a társadalmi problémák osztálymegközelítésének elhanyagolása kedvező talajt teremtett a pártban az opportunistá és revizionista tendenciák behatolása számára”.¹

2 / A munkásosztály vezető szerepe a szocialista társadalomban

Maga az élet, a szocialista országok népeinek történelmi gyakorlata bizonyítja, hogy a szocializmus és a kommunizmus építésének vezető ereje a munkásosztály volt és marad. Oroszország munkásosztálya, amely már a század elején az ország vezető politikai erejévé vált, a szocialista forradalom győzelme után uralkodó osztállyá lett. A bolsevik párt vezette évtizedes forradalmi harcokban megedződve magával tudta vonni a szocializmus útján a parasztságot és az értelmiséget, és maga köré tudta tömöríteni az egész népet. Lenin 1919 májusában a magyar munkásokhoz írt levelében megjegyezte, hogy az elnyomott osztályok közül csak az az osztály képes felszámolni az osztályokat,

¹ Uroki krizisznovo razvityija v Kompartyii Csehoszlovákii i obscseszte poszle XIII szjezda KPCS (A Csehszlovák Kommunista Pártban és társadalomban a CSKP XIII. kongresszusa után kialakult válság tanulságai). Moszkva 1971. 9. old.

„amely a tőke elleni sztrájkok és politikai harcok évtizedei folyamán iskolázódott, tömörült, kinevelődött, megedződött – csak az az osztály, amely elsajátította az egész városi, ipari, nagytőkés kultúrát, amely el van szánva és képes arra, hogy ezt a kultúrát megvédje, minden vívmányát megőrizze, továbbfejlessze, és az egész nép, minden dolgozó számára hozzáférhetővé tegye –, csak az az osztály, amely képes elviselni mindazokat a nehézségeket, megpróbáltatásokat, viszontagságokat, nagy áldozatokat, amelyeket a történelem elkerülhetetlenül ráró arra, aki szakít a múlttal és merészen utat tör az új jövő felé – csak az az osztály, amelynek legjobbjait gyűlölet és megvetés tölti el minden iránt, ami nyárspolgári és filiszteri, azon tulajdonságok iránt, amelyek olyan buján tenyésznek a kispolgárság, a kistisztviselők, az »értelmiség« körében – csak az az osztály, amely »végigjárta a munka megacélozó iskoláját«, s amely munkaképességével minden dolgozóban, minden becsületes emberben tiszteletet tud kelteni maga iránt.”¹

Ezek a Lenin által felsorolt tulajdonságok biztosították a munkásosztály hegemoniáját, képessé tették arra, hogy magával vonja a tömegeket a forradalmi harcban és a szocializmus építésében. A szocialista építés körülményei között a munkásosztály hegemoniája a gazdaság területére is kiterjedt. Az iparosításnak nemcsak az volt a következménye, hogy a Szovjetunió agrárországból ipari országgá vált, hanem a munkásosztály növekedése, társadalmi pozícióinak megerősödése is. A szovjet munkásosztály a szocialista útra vezette a parasztságot, biztosította a kisparasztok, kisiparosok gazdaságának szocialista átalakulását, hegemon erővé lett a parasztság zömének viszonylatában a gazdaság területén, ugyanúgy, ahogy 1917 októberében a politika területén, amikor a parasztságot a burzsoázia hatalmának megdöntésére és a proletárdiktatúra megteremtésére sorakoztatta maga mögé. A munkásosztály a maga képére formálta át az egész társadalmat, és segített a parasztoknak, a kisiparosoknak, az alkalmazottaknak és az értelmiségnek abban, hogy megszabaduljanak a polgári és kispolgári előítéletektől.

¹ *Lenin Összes művei.* 38. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 376. old.

A munkásosztály, mint az egyetlen olyan osztály, amely szocialista érdekei és kommunista eszményei köré tudja tömöríteni a dolgozókat, a szocialista társadalom fő összetartó ereje marad. Ezt bebizonyította a marxizmus-leninizmus elmélete, és igazolta az új társadalom gyakorlati építése a Szovjetunióban, amelynek során létrejött a nép társadalmi, politikai, eszmei és erkölcsi egysége.

A munkásosztály vezető szerepe a szocializmusban a társadalom politikai és gazdasági életében elfoglalt kulcspozícióján alapul. Ahhoz, hogy a munkásosztály képes legyen megvalósítani vezető szerepét, mindenekelőtt az kell, hogy politikailag egyesüljön, vagyis saját, a marxista-leninista párt vezette államában szerveződjön. Lenin már a szocialista építés első éveiben több ízben rámutatott erre. Így 1920-ban azt mondotta, hogy a szovjethatalomban a munkás már nemcsak a maga szakmai szervezetének tagja, és hogy a régi, kapitalista gazdasági beidegződésekkel „csakis az új alapokon felépített, nem a szakmai érdekek szűk keretei között mozgó, hanem az egész állam érdekeit szem előtt tartó munkásszervezetek ereje képes szembeszállni. Csak ha az egész munkásosztály, szakmára való tekintet nélkül, uralkodó osztállyá tud egyesülni, megteremtve az egységes munkahadsereget, csakis akkor fogja kivívni az egész világ tiszteletét.”¹

A munkásosztály vezető szerepét a szocialista társadalomban a gazdasági viszonyok rendszerében betöltött objektív helyzete határozza meg. Szerepe nemcsak létszámától függ, amely a gazdasági fejlődés, a tudományos-technikai forradalom üteme szerint változhat is. A lényeg az, hogy a munkásosztály a társadalom alapvető termelőereje. A munkások többségét foglalkoztató szocialista ipar népgazdaságunk döntő ereje volt és marad. A bruttó társadalmi terméknek közel kétharmadát állítja elő (1971-es adat); tőle függ a mezőgazdaság felemelkedése, az építőipar és a közlekedéstechnika fejlődése, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése. A mezőgazdaságban jelentős szerepet játszanak a – technikailag legjobban felszerelt – szovhozok és más

¹ *Lenin* Összes művei. 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 303. old.

állami vállalatok, melyek a munkásosztály egyik nagy osztagát foglalkoztatják. A szovhozok munkásai a mezőgazdasági keresőknek több mint 30%-át teszik ki.

A munkásosztály vezető szerepének gazdasági alapja a szocializmusban az állami, vagyis össznépi tulajdon. Ezért olyan veszélyes és káros a revizionistáknak az a törekvése, hogy felaprózzák az össznépi tulajdont, és a vállalatokat a termelőkollektívák tulajdonává tegyék.

Az anarcho-szindikalista irányzat ellen vívott harcban Lenin határozottan aláhúzta, hogy „a szovjethatalom alapelveinek legnagyobb mértékű elferdítése és a szocializmusról való abszolút lemondás, ha bárhogy, közvetlenül vagy közvetve törvényesítik egy bizonyos gyár vagy egy bizonyos szakma munkásainak az ő külön termelésükre való tulajdonát vagy az országos államhatalom intézkedéseinek enyhítésére vagy akadályozására való jogukat...”¹ Ez csak arra alkalmas, hogy megbontsa a munkásosztály egységét, konkurrenciát szüljön a munkások között, megfossza őket attól a lehetőségtől, hogy egységes osztályként lépjenek fel és gyakoroljanak ellenőrzést a társadalmi termelés és elosztás fölött. Jóvátehetetlen kárt okozhat továbbá a munkásosztály szövetségének a parasztsággal, amely, mint ismeretes, a munkásosztállyal és a többi dolgozóval együtt társ tulajdonosa az össznépi tulajdonnak.

A munkásosztálynak a szocialista társadalom politikai életében betöltött vezető szerepe tehát azon alapul, hogy a gazdaság az össznépi tulajdon bázisán egységes egésznek alkot. A jelen szakaszban ez a tulajdon a szocialista tulajdon legmagasabb formája, melyben az ország javainak több mint kilenctizede összpontosul.

Egyedül az objektív tényezők azonban még nem határozzák meg teljesen a munkásosztály szerepét: függ az osztály aktivitásának és tudatosságának fokától is. Az objektív okok mellett a munkásosztálynak a szocialista társadalomban elfoglalt vezető helyzetét forra

¹ *Lenin* Összes művei. 36. köt. 454., 457. old.

dalmisága, magas szintű politikai tudatossága, fegyelmezettsége, szervezettsége és kollektív szelleme határozza meg.

A munkásosztály a dolgozók első soraiban halad a szocializmus és a kommunizmus építésében. Nem véletlen, hogy a szocialista versenyben a munkásoké a vezető szerep: Ők kezdeményezték a kommunista szombatokat – a szocialista verseny első formáját a Szovjetunióban –, ők indították el a harmincas években az újítmozgalmat, s végül a háború utáni időszakban a munka iránti kommunista magatartás mozgalmát. A munkásosztály e kezdeményezései visszhangra találnak a parasztság körében, átveszi ezeket a kolhoztagok tömege is.

A munkásosztály vezető szerepe nem automatikusan valósul meg. Megvalósítása feltételezi a párt vezető szerepét. A kommunista párt, amely a szocializmusban a dolgozók élcsapata, ideológiáját, programját tekintve a munkásosztály pártja marad, amelynek hivatása vezetni a proletariátus osztályharcának végcéljáért, a kommunizmus győzelméért vívott küzdelmet.

A párt fáradhatatlanul gondoskodik arról, hogy a társadalmi élet minden területén nőjön és erősödjön a munkásosztály befolyása. Ez a párt társadalompolitikájának egyik legfontosabb feladata. A munkásosztály vezető szerepének biztosítása mindenekelőtt megköveteli az állandó gondoskodást iskolázottsági, műveltségi és szakképzettségi szintjének emeléséről, mégpedig úgy, hogy valamennyi rétege felzárkózzon legfejlettebb rétegeinek színvonalához. Igen nagy jelentőségű továbbá a munkásosztály politikai tudatosságának és aktivitásának szakadatlan növelése, amit a párt ideológiai és szervezőmunkája biztosít.

Az SZKP Központi Bizottságának a XXIV. kongresszus elé terjesztett beszámolója rámutat, hogy „a munkásosztálynak mint a kommunizmus építőjének vezető szerepe olyan mértékben növekszik, amilyen mértékben emelkedik általános kulturális színvonala, képzettségi foka és politikai aktivitása”¹. Ezért teljesen törvényszerű, hogy

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 88. old.

a munkásosztály kulturális színvonalának és politikai aktivitásának emelkedésével párhuzamosan az utóbbi években növekszik a munkások súlya a párt soraiban, nő a munkások képviselte a szovjetekben és valamennyi tömegszervezetben.

A XXIII. pártkongresszus kimondta, hogy a párt szociális összetételében a munkásosztálynak kell betöltenie a vezető helyet. A XXIII. és a XXIV. kongresszus között közel 1 600 000 munkást vettek fel a pártba, ami az új párttagoknak több mint 50%-a. A pártépítésnek ez a vonala, mint a XXIV. kongresszus megállapította, teljes összhangban van pártunk természetével, a munkásosztálynak társadalmunkban elfoglalt helyével és szerepével. Jelenleg az ország csaknem minden tizedik munkása párttag.

A munkásosztálynak a szocialista társadalom életében betöltött vezető szerepe nem valamiféle előjogokat fejez ki, hanem a munkásosztály történelmi felelősségét a szocializmus sorsáért. Ennek a felelősségnek az elismerése egyáltalán nem azt jelenti, mintha alábecsülnénk a dolgozók más rétegeinek szerepét a kommunizmus építésében. A munkásosztály úgy valósítja meg vezető szerepét, hogy szorosan együttműködik a nép minden más rétegével, a kolhozparaszsággal, az értelmiséggel.

3 / Osztályérdekek a szocializmusban. A nemzeti és az osztályérdekek egybekapcsolása az össznépi érdekekkel, mint a társadalmi-politikai egység megszilárdításának és fejlesztésének feltétele

Az osztályok harcában mindig az érdekek a cselekvés készítői. Az osztályok egymáshoz való viszonyát is – akár a harcnak, akár a szövetségnek, akár a harc és a szövetség valamilyen kombinációjának a viszonya – az érdekek közötti ellentmondások és összefüggések határozzák meg. Ezért a történelmi materializmus megköveteli, hogy pontosan felmérjük az adott társadalom valamennyi osztályának érdekeit

és kölcsönviszonyait, ezt a tudományosan megalapozott politika nélkülözhetetlen feltételének tekinti.

A munkásosztály és a dolgozó parasztság – mint a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában alapvető, a szocializmusban pedig egyedüli két osztály – szövetsége döntő jelentőségű az új társadalom építésében. A párt ezért egyik fő politikai feladatának tekinti a szövetség erősítését és fejlesztését. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele a szövetséges osztályok érdekeinek pontos felmérése és egybekapcsolása. Semmiféle – szervezeti, ideológiai vagy egyéb – rendszabály sem hozza meg a kívánt eredményt, ha a baráti osztályok bármelyikének érdekeit figyelmen kívül hagyják vagy megsértik.

Az SZKP XXIV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója leszögezte: „a párt politikája akkor hozza meg a kívánt eredményeket, ha pontosan felméri az egész nép érdekeit csakúgy, mint a népet alkotó osztályok és társadalmi csoportok érdekeit, s ezeket közös mederbe tereli”.¹ Csak így lehet tovább erősíteni a társadalom egységét.

A szocialista társadalmat az jellemzi, hogy itt szilárdultak meg azok a társadalmi viszonyok, amelyek megmaradnak és továbbfejlődnek a kommunizmus felső szakaszán: a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma, az általános munkavégzés, a gazdasági fejlődés alárendelése a nép anyagi és kulturális szükségletei mind teljesebb kielégítésének stb. E viszonyokból következőleg az összes társadalmi csoport alapvető érdekei közösek. Közös érdekük mindenekelőtt a szocialista termelés lehető leggyorsabb fejlődése és tökéletesedése, a szocialista társadalmi rend megszilárdulása és a kommunizmusba való átnövése.

Ugyanakkor a szocialista társadalom, lévén csak első szakasza a kommunizmusnak, még számos, az osztálytársadalomtól örökölt vonást hordoz. Mint már rámutattunk, tovább élnek a régi munkamegosztás maradványai, amelyek a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségekben jutnak kifejezésre; nem szűnt meg teljesen a társadalomnak osztályokra, rétegekre tagozódása;

¹ Ugyanott, 87. old.

fennmaradnak bizonyos különbségek az ország egyes körzeteinek gazdasági és kulturális fejlettségében; végül léteznek és még hosszú ideig meg is maradnak a nemzeti különbségek. Ezekből és más különbségekből fakadnak a társadalom egyes csoportjainak, rétegeinek különféle specifikus érdekei. És amennyiben specifikus érdekek az emberek társadalomban elfoglalt helyzetének bizonyos különbségeiből adódóan objektíve léteznek, ellentmondások is felléphetnek köztük, amelyeket a kommunizmus felé tartó haladás során figyelembe kell venni és meg kell oldani. A szocialista társadalmi rendszer megteremti az objektív alapot az ilyen ellentmondások eredményes megoldásához, de ez nem következik be automatikusan, hanem helyes politikát és ennek következetes keresztülvitelét követeli.

A párt mint a társadalom vezető, irányító ereje, mint a legfőbb össznépi érdekek hordozója, biztosítja az érdekek helyes összehangolását. Megakadályozza mind a specifikus részérdekek mellőzését, mind pedig túlzott, az össznépi érdekekre káros előtérbe helyezésüket.

A specifikus érdekek lényegük szerint olyan részérdekek, amelyek nem érintik azt, ami a szocialista társadalomban az emberek közötti viszonyokban a legfőbb. A kapitalizmusban az ellentétes társadalmi csoportok érdekei a legfőbb, alapvető vonatkozásban térnek el egymástól, a szocializmusban azonban, ahol ilyen ellentétek nincsenek, a társadalom összes rétegeinek érdekei megegyeznek a fő dologban: a társadalmi rendhez való viszonyuk tekintetében. Helytelen lenne azonban a specifikus érdekeket ezen az alapon figyelmen kívül hagyni; hanem is alapvető érdekek, kétségtelenül lényeges szerepet játszanak.

A szocialista társadalomban a racionális összehangolást igénylő különféle érdekek közül rendkívül lényegesek a különböző osztályok, társadalmi csoportok, valamint a különböző nemzetek érdekei. Ezek összehangolása a legfontosabb feltétele annak, hogy tovább erősödjön a társadalmi-politikai egység, a munkásosztály és a kolhozparaszttság szövetsége, az értelmiséggel való együttműködésük, valamint a Szovjetunió népeinek testvéri közössége.

Vizsgáljuk meg most konkrétabban, mi a közös és mi az eltérő a

munkásosztály és a kolhozparasztság érdekeiben. Jegyezzük meg mindenekelőtt, hogy a gazdaság szocialista átalakulása érdekeiket jelentősen közelítette egymáshoz. A parasztság alapvető érdekei és a munkásosztály végcéljai között korábban sem voltak kibékíthetetlen ellentétek, mivel a parasztság csak a munkásosztály segítségével és vezetésével szabadulhatott meg a kizsákmányolástól, és tudta kívívni a jó módú és szabad élet feltételeit. De a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában, mint fentebb már szó volt róla, létük két különböző – a szocialista, illetve a kisárutermelő – gazdasági formán alapult, ami a munkásosztályban szocialista, a parasztságban tőkés árutermelő tendenciákat váltott ki. A szocializmus győzelmével mindkét osztály létének gazdasági alapja az egységes szocialista gazdasági rendszer, s ebből következőleg közös gazdasági érdekük annak fejlődése és felvirágzása lett. De a két tulajdonforma – az állami és a szövetkezeti-kolhoztulajdon – léte, a város és a falu gazdasági és kulturális fejlettségének történelmileg örökölt különbségeivel együtt, a munkások, illetve a parasztok érdekeinek bizonyos specifikus jelleget ad. Ez főként a gazdasági viszonyokban mutatkozik meg, de érezteti hatását a kulturális élet területén és részben a politikai élet szférájában is.

A munkásosztály és a kolhozparasztság *gazdasági érdekei* alapján azonosak. Ez elsősorban a termelési eszközök össznépi tulajdonából következik, amely az ország termelési állóalapjainak oroszánrészt felöleli, és végső soron a szövetkezeti-kolhoztulajdon fejlődését is meghatározza.

Az össznépi tulajdon nem egyedül a munkásosztályé, hanem az egész népé, tehát a kolhozparasztságé is. Nemcsak a munkások tevékenysége hozza létre és gyarapítja, hanem a parasztoké is. Az iparban, az építőiparban stb. előállított többletterméken kívül az állam össznépi szükségletekre fordítja a kolhozokban előállított többlettermék egy részét is, amelyhez főként a felvásárlási rendszer révén jut hozzá. Itt azonban rendkívül fontos, hogy ez a rész mekkora hányadot jelent, amit elsősorban a felvásárlási árak szintje határoz meg. Amint ismeretes, a

Szovjetunióban számos mezőgazdasági termék felvásárlási ára olyan volt, hogy a tényleges termelési költségeket sem fedezte. Az állam által felhalmozott eszközök egy része természetesen visszakerült a kolhozokhoz, mivel az állam olyan beruházásokat hajtott végre a mezőgazdaságban, amelyeket a kolhozok is felhasználnak (öntöző- és lecsapoló rendszerek, villanyerőművek, utak stb.). Ám a mezőgazdasági beruházások mértéke több oknál fogva nem volt elégséges.

Nyilvánvaló, hogy a nemzeti jövedelem termelésével és elosztásával, a beruházási politikával stb. kapcsolatos gazdasági kölcsönviszonyok összessége a legközvetlenebbül érinti a munkásosztály és a parasztság érdekeit, és olyan szabályozást kíván, hogy egyik osztály érdekei se szenvedjenek csorbát, és anyagi jólétük állandóan növekedjen.

A nemzeti jövedelemnek a két osztály közötti megoszlása az iparcikkek eladási árainak és a mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak arányától is függ. A kolhozok az ipar által előállított technikai felszereléseket, vegyszereket, műtrágyákat és egyéb árukat vásárolnak, másrészt mezőgazdasági nyersanyagokat szállítanak az iparnak és élelmiszereket a városi lakosságnak. Természetes, hogy közvetlen érdekeik szempontjából az az előnyös számukra, ha az iparcikkek ára minél alacsonyabb és a mezőgazdasági termékeké minél magasabb. Az utóbbi évek során ezeknek az áraknak az arányát több ízben módosították, mégpedig a felvásárlási árak emelésével. 1962-ben az állattenyésztési termékek felvásárlási árával együtt felemelték a hús és a zsír kiskereskedelmi árát is, ami természetesen nem maradhatott hatás nélkül a munkások és alkalmazottak költségvetésére. 1965-ben a legfontosabb szemes termények és a szarvasmarha felvásárlási árát a kiskereskedelmi árak változatlanul hagyásával, tehát az állami költségvetés terhére emelték fel.

Kétségtelen, hogy itt fellépnek ellentmondások, de ezek nem érintik az osztályok alapvető érdekeit. A mezőgazdasági termékek felvásárlási árának emelése végeredményben nemcsak a kolhozparasztság, hanem az egész nép érdekeivel összhangban van. A munkásosztály, ha alapvető érdekeit tartjuk szem előtt, szintén érdekelt a mezőgazdasági

termelés fellendülésében, tehát e fellendülés feltételeinek megteremtésében is. Másrészt a kolhozparasztság végső soron érdekelt abban, hogy jövedelmei ne csupán a mezőgazdasági árak emelése útján nőjenek, ami csak legközvetlenebb érdekeinek felel meg, hanem elsősorban a mezőgazdasági munka termelékenységének fokozása és önköltségének csökkentése révén. Ez felel meg a kolhozparasztság alapvető érdekeinek, mivel jólétének stabil és folytonos növekedése csak ily módon biztosítható. Érdeke a parasztságnak az ipar fejlődése is, hiszen ettől függ a mezőgazdasági termelés gépesítése és belterjessé tétele. Az ipar fejlődése és a mezőgazdaság fellendülése, az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek árainak gazdaságilag megalapozott megállapítása mind a munkások, mind a parasztok alapvető érdekeinek megfelel.

A kolhozparasztok anyagi érdekei nemcsak a közös kolhozgazdasághoz fűződnek, hanem személyi, háztáji gazdaságukhoz is. A közösből és a háztájiból származó jövedelmek aránya körzetenként és egy-egy körzetben kolhozonként is nagyon eltérő. De az átlagot tekintve még számottevő szerepet játszanak a háztáji gazdaságból származó jövedelmek. Mivel a kolhozparaszt a közös gazdaságban végzett munkájáért még jórészt természetbeni formában kapja meg a járandóságát, a háztájiból pedig kizárólag természetbeni jövedelmet húz, termékfölöslegét a piacra viszi. A kolhozpiacon a kolhozok és a kolhoztagok eladóként jelennek meg, a munkások és alkalmazottak pedig vásárlóként. Itt persze szintén van talaja bizonyos érdekeltérésnek. Ezek az ellentmondások azonban nem küszöbölhetők ki azzal, hogy korlátozzuk a kolhozok és a kolhoztagok eladási lehetőségeit, vagy azt, hogy a megszabott keretek között személyi, háztáji gazdasággal rendelkezzenek.

Az arra irányuló kísérleteket, hogy a személyi, háztáji gazdaságot megszüntessék, a lehető leggyorsabban „megszabaduljanak” tőle, a párt nemcsak azért ítélte el, mert ellentétesek a parasztok személyes érdekeivel, és csökkentik érdekelttségüket a termelés fejlesztésében, hanem azért is, mert a közös kolhozgazdaságot azzal az egyelőre erejét meghaladó feladattal terhelik meg, hogy elégítse ki a kolhoztagok

összes személyes szükségleteit – s ezzel csökkentik árutermelő képességét. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a háztáji gazdaságok részaránya számos mezőgazdasági cikk termelésében, különösen az állattenyésztés terén, igen jelentős.

A párt által kijavított gazdaságpolitikai hibák, melyek kárt okoztak a kolhozparaszttság érdekeinek, a szubjektivizmus következményei voltak, nem volt objektív alapjuk. De a munkásosztály és a kolhozparaszttság részleges, időleges érdekei közti bizonyos ellentmondások magukból gazdasági helyzetük különbségeiből adódnak. Az ilyen ellentmondásokkal kapcsolatban az a teendő, hogy idejekorán fedjük fel, sőt ha lehetséges, előzzük meg keletkezésüket, vagy tegyünk lépéseket megoldásukra, ne engedjük, hogy nagyra nőjenek és kárt okozzanak az osztályok baráti viszonyának.

Ha ezeket az ellentmondásokat valamilyen oknál fogva nem oldjuk meg a kellő időben, vagy az elkövetett hibákat nem javítjuk ki, akkor spontán negatív következményekkel járnak. A kolhozok és a kolhoztagok anyagi érdekelttségének megsértése például maga után vonta a mezőgazdaság elmaradását, a lakosság spontán átáramlását a faluból a városba, a munkafegyelem romlását a kolhozokban stb. A falusi lakosság egy részének kiválása a mezőgazdasági termelésből és átáramlása az iparba a mezőgazdasági munka gépesítésének törvényszerű eredménye. De ha e folyamatot nem a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése idézi elő, hanem ellenkezőleg, a mezőgazdaság elmaradása, akkor annak a jele, hogy a falusi népesség egy része elégedetlen a falusi életfeltételekkel, hogy e feltételek nem felelnek meg érdekeinek.

Az ilyesfajta ellentmondások megoldásának legfontosabb eszköze az ipari és a mezőgazdasági fejlődés közötti diszkrepanciák felszámolása. A párt már a szocialista építés első éveiben rámutatott, hogy „a munkásosztály és a paraszttság kölcsönös viszonya végeredményben az ipar és a mezőgazdaság kölcsönös viszonyára támaszkodik”¹. Az

¹ Az SZKP kongresszusainak... határozatai I. rész. Szikra 1954. 802. old.

ipar és a mezőgazdaság kölcsönviszonyától, növekedésük ütemétől függ a nemzeti jövedelem termelése és elosztása, a munkásosztály és a parasztság anyagi jólétének növekedése. Noha – különösen az iparosítás időszakában – törvényszerű, hogy az ipar egészében véve gyorsabban fejlődjön, de ha az ipar és a mezőgazdaság növekedési üteme között túl nagy a szakadás, ez az egész népgazdaság fejlődésének fékezőjévé válhat.

A háború utáni években mutatkozó elmaradás leküzdése végett az SZKP hosszú távú komplex fejlesztési programot valósít meg a mezőgazdaságban. Ez a program kiterjed az anyagi-technikai feltételek és a mezőgazdasági termelés fellendülését ösztönző stabil gazdasági feltételek megteremtésére is.

A mezőgazdaság fejlesztésének és sokoldalú belterjesítésének a párt által kidolgozott komplex programja kijelöli az utakat, melyeken a mezőgazdaság fokozatosan ipari alapra helyeződik. Hasonlítsuk össze az új ötéves terv néhány mutatóját, melyek tükrözik a párt által kijelölt irányvonalat: leküzdeni a falu elmaradását a várostól, biztosítani a mezőgazdasági fejlődés gyors és tartós ütemét, fokozatosan közelíteni egymáshoz a falusi és a városi lakosság munkafeltételeit és életszínvonalát. Az ötéves terv időszakában a munkatermelékenység 38,8%-kal emelkedik az iparban, 38%-kal a mezőgazdaságban. A munka villanyenergia-ellátása 1,3-szeresére nő az iparban, kétszeresére a mezőgazdaságban. A mezőgazdasági beruházások összege 128,6 milliárd rubel, vagyis annyi, mint a két előző ötéves tervben együttvéve. A kolhozok és a szovhozok 1 700 000 traktort, 1 100 000 teherautót, 897 000 kombájnt kapnak. A beruházásoknak több mint a fele gépesített farmok, baromfigyárak építését szolgálja, valamint nagy állami, kolhoz- és kolhozközi ipari komplexumok létesítését az állattenyésztés termékeinek feldolgozására.

Az állami mezőgazdasági beruházások jelentős emelése és a mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisának megerősítése mellett a kolhozok összállami és belső gazdasági érdekeinek helyes egybekapcsolása céljá-

ből fontos változtatásokra került sor a mezőgazdasági tervezés és a termékfelvásárlás rendszerében.

Az SZKP KB 1965. márciusi plénuma után bevezették a mezőgazdasági termékek új felvásárlási rendjét. Reális, rögzített felvásárlási terveket dolgoztak ki ötéves időszakra, ami lehetővé teszi, hogy a kolhozok és szovhozok jó előre tisztában legyenek kötelezettségeikkel, és ennek megfelelően határozzák meg a termelés méreteit. A felvásárlási árak emelésén kívül magasabb árakat állapítottak meg az államnak terven felül eladott főbb szemes terményekre is. Egyúttal leszállították a villamos energia és sok termelési rendeltetésű cikk árát. Leszállították és összhangba hozták a megfelelő városi árakkal a közszükségleti élelmiszerek és iparcikkek falusi árait. Csaknem a felére csökkentették a kolhoztagok jövedelemadóját.

Ma még van bizonyos eltérés a parasztok és a munkások jövedelme között. Noha a parasztok reáljövedelme valamivel gyorsabban nőtt a munkásokénál¹, a kolhoztagok átlagjövedelme alacsonyabb, mint a munkásoké.

Ez az egyenlőtlenség természetesen nem küszöbölhető ki a parasztok és a munkások jövedelmének egyszerű átrendezésével. Végző soron azzal függ össze, hogy a mezőgazdaságban mind a munka termelékenységé, mind a foglalkoztatottak szakképzettsége még jóval alacsonyabb, mint az iparban. Ezért az SZKP programja a parasztok és a munkások közti jövedelemkülönbségek csökkentését a mezőgazdasági munka termelékenységének emelkedéséhez kapcsolja, amelynek gyorsabb üteműnek kell lennie, mint az iparban. A jelenlegi ötéves terv előirányzata szerint a munkások és alkalmazottak fizetése átlagban nem kevesebb, mint 22,4%-kal fog emelkedni, a kolhozparasztok természetbeni és pénzjövedelme pedig 30–35%-kal. A különböző társadalmi csoportok életszínvonalának közeledése elő fogja mozdítani barátságuk és együttműködésük megszilárdulását.

¹ 1913-tól 1971-ig a munkások és alkalmazottak egy keresőre jutó reáljövedelme 8,3-szeresére nőtt, a parasztoké körülbelül 12-szeresére. Lásd SZSZSZR v cifrah v 1971 godu (A Szovjetunió számokban, 1971). 47. old.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a jövedelemszintek kiegyenlítése még nagy problémát jelent a kolhozparaszságon belül is. A természeti és egyéb feltételek különbözősége miatt a kolhoztagok jövedelmei az ország különböző körzeteiben erősen eltérnek egymástól. Bizonyos körzetek lakói (nemcsak a kolhozparasztok, hanem azok a munkások és alkalmazottak is, akiknek saját veteményes kertjük és gyümölcsösük van, s a termést piacra viszik) olyan indokolatlanul magas jövedelemmel rendelkeznek, amely jóval meghaladja az ország dolgozóinak átlagjövedelmét. A körzeteken belül is jelentékeny különbségek mutatkoznak az egyes kolhozok jövedelme között, részint földrajzi elhelyezkedésüktől (a nagyvárosoktól való távolságuktól), de még inkább gazdaságuk állapotától függően. Az elmaradt kolhozok felzárkóztatása a közepesekhez és az élenjárókhoz egyik feltétele a paraszti és a munkásjövedelmek közelítésének is.

Nagy jelentősége van a munka bérezési rendszerének is. E téren szintén progresszív változások történtek, amelyek közelebb hozták egymáshoz a kolhoztagokat és a munkásokat. Bevezették a kolhoztagok munkája után járó garantált bért. Ezt az tette lehetővé, hogy az SZKP KB 1965. márciusi plénümán hozott határozatok megvalósítása nyomán megnőtt a kolhozok jövedelme és megerősödött gazdaságuk.

Mint az SZKP programja megállapítja, a szocialista államnak a kolhozokkal kapcsolatos politikája azon alapul, hogy az össznépi érdekeket össze kell kapcsolni a kolhozoknak és a kolhoztagoknak munkájuk eredményeiben való anyagi érdekelttségével. Az állam előmozdítja a kolhozrendszer termelőerőinek növekedését, az összes kolhoz gazdasági fellendülését, ugyanakkor a kolhozparaszságnak is növekvő mértékben kell hozzájárulnia a kommunista társadalom építéséhez.

Az osztályérdekek nemcsak a gazdaság szférájában jelennek meg, hanem a társadalmi élet egyéb területein is. Bár a materialista történelemfelfogás szerint a gazdasági érdekeké a döntő szerep, nem volna helyes az emberek, az osztályok, a társadalom érdekeit az anyagi érdekekre korlátozni. Az embereknek anyagi szükségleteiken kívül vannak *szellemi* szükségleteik is, a kulturális fejlődés szükségletei.

A tőkésországok munkásmozgalmában nem csekély helyet kap a dolgozók szellemi fejlődésének szélesebb lehetőségeiért, például a közoktatás demokratizálásáért, a szabad idő kulturált eltöltésének feltételeiért stb. vívott harc. A szellemi, kulturális érdekeket, akárcsak az anyagiakat, objektíve meghatározza az adott osztálynak a társadalomban elfoglalt helyzete, a társadalom történelmileg adott kulturális fejlettségi szintje stb. Ezek az érdekek ugyanúgy nem határozhatók meg önkényesen, ahogy például a politikai gazdaságtan, amikor megállapítja a munkaerő normális újratermelésének feltételeit, a munkásosztály anyagi és kulturális szükségleteinek történelmi fejlettségi szintjét úgy fogja fel, mint az egyes személyek óhajától független objektív tényezőt.

A szocialista társadalomban, fejlődésének minden szakaszán, ugyancsak történelmileg meghatározott az anyagi és kulturális szükségletek szintje, amely egy adott országban függ a termelőerők fejlettségétől, az anyagi életkörülmények összességétől, a lakosság kulturális fejlettségétől, a történelmileg kialakult hagyományoktól stb. A város és a falu közti lényeges különbségek a mindennapi élet, a kultúra terén is éreztetik hatásukat. Ezen a területen is a parasztok, a munkások és az alkalmazottak életkörülményeinek kiegyenlítése a feladat.

A város és a falu között e tekintetben még jelentősek a különbségek, például a városok és a falvak rendezettségében és közművesítésében; ezen a téren különösen nagyok a különbségek azokban az országokban, amelyeknek a múlttól örökölt elmaradottságot kellett leküzdeniük. Különbségek vannak továbbá a városi és a falusi népesség lakásvizsgálatai, egészségügyi ellátása, közéletelmezése terén stb.

A jelenlegi ötéves terv új vonása, hogy a falusi lakosság életszínvonalának a városi lakossáéhoz való közelítése feladatát komplex módon oldja meg. Nem csupán a kolhoztagok munkabérének emelését írja elő, hanem a közszolgáltatások teljes szférájának a falvakban fokozott ütemű fejlesztését is. A kereskedelem, a lakásépítés (a szovhozokban), a kommunális és mindennapi szükségleteket kielégítő áramfogyasztás a falvakban gyorsabb ütemben fejlődik majd, mint a

városokban. A szolgáltatások volumene öt év alatt országosan megkétszereződik, falun csaknem háromszorosára nő. A kolhoztagokra is kiterjesztették a munkások és az alkalmazottak számára megállapított nyugdíjfeltételeket, és felemelték az öregségi és rokkantsági nyugdíj-minimumot.

Az új ötéves tervben jelentősen fokozni kell a kulturális és szolgáltató létesítmények építését a kolhozokban és szovhozokban. A terv nagyszámú falusi iskola, óvoda, bölcsőde, klub, kultúrház, könyvtár, mozi stb. építését irányozza elő.

Az új építkezések nyomán fokozatosan kiegyenlítődik a város és a falu kulturális szükségleteinek kielégítése, noha e vonatkozásban még nagy eltérések maradnak. Vegyük például a legnagyobb tömegeket érintő művészeti ágat, a filmet. A falusi és a városi lakosság mozilátogatásának gyakorisága még eltér, de a különbség már jelentősen szűkült: 1970-ben a városok és városi jellegű települések egy lakosa átlagban 21, a falusi vidékek egy lakosa több mint 17 alkalommal volt moziban.¹

Körülbelül ugyanilyen képet kapunk, ha a városi és a falusi lakosság, illetve a munkások és a kolhozparasztok iskolázottsági szintjét hasonlítjuk össze.

A szocializmusban, ahol nincsenek osztályellentétek, a társadalmi egyenlőtlenség maradványai jelentős mértékben a munka jellegéhez és a dolgozók kulturális-technikai színvonalához kapcsolódnak. Ezért az iskoláztatás tényleges lehetőségeinek kiszélesedése a munka jellegének változásával együtt fontos szerepet játszik a különböző dolgozó rétegek anyagi és kulturális helyzetének nivellálódásában. Érdekeik tehát feltétlenül megkívánják az oktatási rendszer fejlesztését is, olyan helyzet kialakítását, hogy a közép-, majd a felsőfokú képzettség megszerzésére ténylegesen egyenlő esélyei legyenek a falusi és a városi lakosok, a kolhozparasztok, a munkások és az értelmiségiek gyermekeinek. A jelenlegi ötéves terv feladatul tűzi ki, hogy befejezzük az áttérést a

¹ Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1970 g. 677. old.

felnövekvő nemzedék általános és teljes középfokú oktatására. Ennek a feladatnak a megoldása hozzájárul a nép további kulturális felemelkedéséhez.

Az osztályok érdekei a legkoncentráltabban a politikában fejeződnek ki. Ez a szocialista társadalomban is érvényes, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy itt a politika terén nyilvánul meg leginkább az osztályok érdekegysége. És ez magától értetődő, hiszen ezen a területen a munkások és a parasztok legfontosabb, alapvető érdekeiről van szó, amelyek társadalmunkban azonosak. A szocialista állam politikája a munkásosztály, a kolhozparasztok és az értelmiség közös érdekeit fejezi ki: a szocialista rend fejlesztését és megszilárdítását, az ország védelmi képességének a kellő színvonalon tartását, a béke tartóssá tételét stb. Mint Lenin megjegyezte, „államunk bel- és külpolitikájának legmélyebb gyökereit egyaránt gazdasági érdekek, államunk uralkodó osztályainak gazdasági helyzete határozzák meg”¹.

A munkásosztály és a kolhozparasztok gazdasági helyzetének közeledése a társadalom politikai életében is tükröződik. A Szovjetunióban már a szocializmus győzelmével megszűntek a városi és a falusi lakosság választójoga közötti különbségek, fölöslegessé váltak azok az ideiglenes választói előnyök, amelyek addig rögzítették a munkásosztály vezető szerepét a proletárdiktatúra rendszerében. A szocializmus további megszilárdulása és fejlődése pedig azt eredményezte, hogy a szovjet állam mindinkább össznépi jellegűvé vált, a szocialista társadalom dolgozóinak össznépi szervezetévé. Ám a szocialista állam mint az egész nép érdekeit és akaratát kifejező szervezet sem fejlődhet a munkásosztály vezető szerepének biztosítása nélkül. A munkásosztály továbbra is a leghaladóbb osztály marad, az egész társadalom irányítója a kommunizmus felé vezető úton. A szocializmus feltételei között vezető szerepének megvalósulása már nem kapcsolódik – mint korábban, az átmeneti időszakban – az ingadozó paraszti rétegek és a dolgozók más kispolgári csoportjai ellenállásának

¹ *Lenin Összes művei*, 36. köt. 308. old.

leküzdéséhez. A munkásosztálynak azonban ma is tanítania, nevelnie kell a dolgozók széles rétegeit, és ezt a kommunista párt irányításával működő állami és társadalmi szervezetek útján meg is teszi.

Természetesen a szocialista társadalmat alkotó társadalmi csoportok specifikus érdekeit a politika területén is figyelembe kell venni. A kommunizmus felé való előrehaladásnak nélkülözhetetlen feltétele, hogy a centralizált irányítást megfelelően párosítsuk a néptömegek, a vállalatok, a kolhozok stb. kezdeményezésének fejlesztésével. A tömegek kezdeményezőkézsége pedig csak akkor bontakozhat ki teljesen, ha szakadatlanul gondoskodunk a szocialista demokrácia biztosításáról. Időnként előfordul, hogy parancsolgatnak a kolhozoknak, a kolhoztagok háta mögött döntenek belső ügyekben. A párt elítéli az ilyen próbálkozásokat, mert csorbítják a kolhozparaszság érdekeit, s ellentétesek nemcsak a kolhozok, hanem az egész társadalom érdekeivel is, amelyek a szocialista demokrácia következetes fejlesztését kívánják. A mindennapi politikai gyakorlatban a párt azon van, hogy biztosítsa valamennyi társadalmi csoport – munkások, kolhozparasztok, értelmiség – aktív részvételét az államirányításban.

A munkásosztály és a kolhozparaszság szövetségének erősítése mellett a párt fejleszti e két osztály együttműködését az értelmiséggel, amely ma a Szovjetunióban (az alkalmazottakkal együtt) a lakosságnak több mint egyötödét, a kereső népességnek körülbelül egynegyedét alkotja.

A fizikai és a szellemi dolgozók viszonyában ugyancsak nagy jelentősége van érdekeik helyes összehangolásának. A pártnak azok az intézkedései, amelyek a különböző kategóriájú dolgozók maximális és minimális munkabére közötti távolság csökkentésére irányulnak, elősegítik a szellemi és a fizikai dolgozók baráti együttműködésének további erősödését. A dolgozók egyes kategóriáinak bérében mutatkozó indokolatlan kiugrások megszüntetésével egyidejűleg – melyek időnként elégedetlenséget és súrlódásokat szültek – a párt arra törekszik, hogy fokozatosan emeljék az alacsony fizetésű dolgozók bérét, az alacsony kereseteket a magasabbakhoz közelítsék. Ez a döntő je-

lentségű feladat a munka termelékenységének emelésétől függően, az általános gazdasági növekedés mértékében valósulhat meg.

A fizikai és a szellemi dolgozók érdekeinek helyes összehangolását segíti elő az is, hogy kedvezőbb feltételeket teremtünk a szakképzetlen vagy alacsony szakképzettségű dolgozók szakmai és kulturális színvonalának emeléséhez. Ha az embereknek a termelési eszközökhöz való viszonya nem ellentétes többé, akkor az emberek közötti egyenlőtlenség maradványai jelentős mértékben az eltérő képzettséghez kapcsolódnak, következésképpen mindazon körülményekhez, amelyekről a magasabb szakképzettség megszerzésének, az ehhez szükséges oktatás elnyerésének lehetőségei függnak.¹ Természetes, hogy a szocialista társadalomban, mivel megszűntek az előrejutásnak azok az osztálykorlátai és vagyoni akadályai, amelyek a kapitalizmusban eltorlaszolták az emberek útját, a közoktatás fejlesztése különös jelentőségre tesz szert. A kommunizmus felé vezető úton, ahogy csökken az eltérés a különböző kategóriájú dolgozók képzettségi szintje és munkájuk termelékenysége között, ennek megfelelően csökkennek majd fokozatosan a kereseti szintjükben mutatkozó különbségek is. Ezért a fizikai dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelése rendkívül fontos létérdekeik szempontjából. A párt a közoktatás fejlesztéséről gondoskodva egyaránt szem előtt tartja az egész szocialista társadalom közös érdekeit és az egyes társadalmi csoportok érdekeit.

* * *

A társadalmi-politikai és eszmei egység megerősödése nem csupán a különböző társadalmi csoportok, hanem a különböző nemzetek érdekeinek helyes összehangolásán is alapul. Igaz, e problémák

¹ A szovjet társadalomban az oktatási esélyek tekintetében még vannak bizonyos tényleges különbségek aszerint, hogy valaki városban vagy falun, a nagy kulturális központokhoz közelebb vagy azoktól távolabb él stb. Éreztetik hatásukat az eltérő anyagi és kulturális színvonalú családokban felnövekvő gyermekek életkörülményeinek különbségei is.

országoként különböző súllyal merülnek fel. A társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya mindegyik, vagy csaknem mindegyik szocialista ország számára közös probléma, és az is marad, mivel a kommunizmus első szakaszán még fennmaradnak bizonyos társadalmi különbségek. A nemzetek közötti viszony problémájának nyilvánvalóan a soknemzetiségű országokban van különös jelentősége. Az olyan országban, mint a Szovjetunió, ahol mintegy 130 nemzet, nemzetiség és nemzetiségi csoport él, ezek baráti kapcsolatainak kialakítása és fejlesztése elsőrendű fontosságú ügy volt és marad.

E feladat megvalósításának csakúgy, mint az egyes dolgozó rétegek közötti együttműködés biztosításának döntő, objektív előfeltétele az alapvető érdekek közössége. A szocialista rendszer, mint a marxizmus-leninizmus klasszikusai előre látták, tényleges érdekközösséget teremt a nemzetek között. 1847-ben, Londonban egy nemzetközi gyűlésen Marx ezt mondta: „Ahhoz, hogy a népek valóban egyesülhessenek, közöseknak kell lenni érdekeiknek. Ahhoz, hogy közöse lehessenek érdekeik, el kell törölni a mostani tulajdonviszonyokat, mert a mostani tulajdonviszonyok feltételezik a népek egymás közötti kizsákmányolását...”¹ A termelési eszközök magántulajdonának felszámolása és társadalmi tulajdonának létrehozása után a Szovjetunió munkáosztálya először azt a szilárd gazdasági bázist teremtette meg, amely meghatározza az országunkban élő valamennyi nép alapvető érdekeinek közösségét.

E feladat megoldását sok, történelmileg kialakult feltétel rendkívül megnehezítette. Az októberi forradalom idején Oroszország népei a társadalmi-gazdasági fejlődés különböző fokain álltak, egy részük (az ország lakosságának csaknem egyötöde) még nem ment át a fejlődés kapitalista szakaszán. Ez – alapvető érdekek közössége mellett – specifikus érdekek között bizonyos ellentmondásokat szült. Az ilyen ellentmondások leküzdése a nemzetiségi peremvidékek fokozott ütemű, a központi területek fejlettebb népeinek segítségével való

¹ *Marx-Engels Művei*. 4. köt. Budapest 1959. 395. old.

gazdasági és kulturális fejlesztése útján történt. A Szovjetunió egészét tekintve a bruttó ipari termelés 1971-ben az 1913. évének 99-szerese volt; a múltban iparilag fejletlenebb köztársaságokban a növekedés jóval magasabb: a Kazah SZSZK-ban 158-szoros, a Kirgiz SZSZK-ban 211-szeres, a Moldovai SZSZK-ban 166-szoros, az Örmény SZSZK-ban pedig 201-szeres.¹ A nemzetek társadalmi összetételében is végbement bizonyos kiegyenlítődés. Az ország iparosításának és a mezőgazdaság kollektivizálásának bázisán felszámoltuk a kizsákmányoló osztályokat, amelyek a múltban a nemzeti ellenségeskedés és a nemzetek közötti konfliktusok fő hordozói voltak. Valamennyi köztársaságban, köztük olyanokban is, ahol korábban egyáltalán nem volt nemzeti munkásosztály, kialakult a saját munkásosztály és értelmiség.

Jelentős kiegyenlítődés történt a Szovjetunió népeinek kulturális fejlettségében is. A múltban Oroszország peremvidékein, különösen a legészakibb területeken és Közép-Ázsiában sok nép szinte teljesen analfabéta volt. 1897-ben Oroszország lakosságának átlagosan 28,4%-a tudott írni-olvasni, s ezen belül is óriási különbségek voltak az egyes területek között (Tadzsikisztánban 2,3%, Észtországban 96,2% – csaknem 42-szeres különbség!). 1959-ben a 9–49 éves népességnek országosan 98,5%-a tudott írni-olvasni, a köztársaságok közti eltérések pedig nem haladták meg a 3–4%-ot². Az 1970-es népszámlálás adatai szerint az analfabétizmust valamennyi köztársaságban felszámolták. A felső- vagy középfokú képzettséggel rendelkezők száma (ezer foglalkoztatottra számítva) az egész Szovjetunióban 1939 és 1970 között 123-ról 653-ra nőtt; ugyanez alatt az idő alatt az Üzbég SZSZK-ban 61-ről 663-ra, a Kazah SZSZK-ban 99-ről 654-re, a Kirgiz SZSZK-ban 56-ről 643-ra, a Tadzsik SZSZK-ban 45-ről 602-re, a Türkmen SZSZK-ban pedig 78-ről 682-re, tehát az átlagosnál jóval gyorsabban.

¹ SZSZSZR v cifrah v 1971 godu. 85. old.

² Lásd Itogi Vseszojuznoj perepisi naszelenyija 1959 goda. SZSZSZR. (Szvodnij tom.) (Az 1959. évi népszámlálás eredményei. SZSZKSZ. Összesítő kötet.) Moszkva 1962. 89. old.

A köztársaságok közötti maximális eltérés az iskolázottsági színvonal tekintetében 1939-ben 3,6-szeres volt, 1970-ben 1,4-szeres.¹

A nemzetek érdekei, csakúgy, mint az osztályok érdekei, a gazdaság, a politika és a kultúra területén jelentkeznek. A szocializmusban a nemzetek alapvető érdekeinek egységét valamennyi területen mindenekelőtt gazdasági alapjuk közös volta, a termelési eszközök társadalmi tulajdona határozza meg. Ebből fakad az a gazdasági szükségszerűség, hogy a szocialista gazdaságot mint egységes egészet kell fejleszteni. „A kommunizmus – tanította Lenin – megköveteli és feltételezi az egész ország nagyiparának legnagyobb fokú központosítását.”² Ezért szállt szembe 1918-ban „Az államosított vállalatok igazgatási szabályzatát”-t kidolgozó bizottság tervezetével: „Megvonni az oroszországi központtól azt a jogot, hogy közvetlenül alárendelje magának egy adott ágazat összes vállalatait az egész országban, mint ez a bizottság tervezetéből következik, területi anarcho-szindikalizmus, nem pedig kommunizmus lenne.”³

A termelés centralizálása, ha megfelelő, nem eltúlzott mértékben valósul meg, valamennyi köztársaság, terület, nemzet érdekének megfelelő, mivel lehetővé teszi a nagyüzemi termelés gazdasági előnyeinek legteljesebb kihasználását a közös érdekek szolgálatában.

A nemzetek érdekeinek egységét gazdasági kapcsolatuk objektív szükségszerűsége is megszabja; a szocialista gazdaság csak akkor fejlődhet sikeresen, ha az országban élő valamennyi nép kölcsönösen segíti egymást és együttműködik. Ugyanez vonatkozik a népek kulturális együttműködésére, amelynek eredménye az, hogy kölcsönösen gazdagítják egymás szocialista kultúráját.

¹ A számítások a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának alábbi kiadványának adatain alapulnak: Csizslenkoszty, razmescsenyje, vozraszt'naja sztruktura, uroveny obrazovanyija, nacionalnij szosztav, jaziki i isztocsnyiki szredsztv szuscsesztvovanyija naszelenyija SZSZSZR (A Szovjetunió népességének létszáma, területi elhelyezkedése, életkorstruktúrája, iskolázottsági szintje, nemzeti összetétele, nyelvi és megélhetési forrásai). Moszkva 1971. 24. old.

² Lenin Összes művei. 36. köt. 371. old.

³ Ugyanott.

Végül a nemzetek érdekközösségét meghatározza az a szükségszerűség is, hogy kölcsönösen támogassák egymást politikai téren. Egyedül nem lehet szembe szállni a tőkés világgal. A népek kölcsönös segítsége határozza meg a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének védelmi erejét és gazdasági függetlenségét a tőkés világtól. Magában a Szovjetunió megalakulásában is az jutott kifejezésre, hogy országunk valamennyi köztársaságának, valamennyi népének egységesek az alapvető érdekei.

A szocialista gazdaság fejlődése folytonosan szélesíti a Szovjetunió népei közti érintkezést, egyre szilárdabban egyesíti őket közös létérdekeik alapján egyetlen családdá. Ezt segíti elő, hogy a köztársaságok között erősödnek a gazdasági kapcsolatok, a Szovjetunió népei együttes erőfeszítéssel fejlesztik az ipart, az energiagazdálkodást és a közlekedést, növekszik a lakosság mobilitása, szélesül az anyagi és szellemi javak nemzetek közötti cseréje. Kétségtelen, hogy a szocialista társadalom fejlődésével, a szovjet köztársaságok közötti kapcsolatok és együttműködés erősödésével tovább erősödik majd érdekeik közössége.

A nemzetek baráti együttműködése azonban csak akkor erősödhet, ha gondosan figyelembe vesszük specifikus érdekeiket. Ezek az érdekek elsősorban életfeltételeik sajátosságaiból fakadnak: gazdasági fejlettségük színvonalának, népgazdaságuk ágazati struktúrájának történeti, valamint természeti és földrajzi körülményekkel összefüggő különbségeiből. A köztársaságok közötti munkamegosztás, gazdaságuk bizonyos specializálódása (például a gyapottermesztés fejlesztése a közép-ázsiai köztársaságokban) gazdasági kapcsolataik kiszélesedése irányában hat. E kapcsolatok előmozdítják érdekközösségük erősödését, s egyszersmind meghatározzák az egyes köztársaságok érdekeinek bizonyos specifikus voltát. A területnagyság, a lélekszám, a nyelvek, a nemzeti hagyományok stb. különbségei szintén hatással vannak az egyes nemzetek specifikus érdekeire.

A lenini nemzetiségi politika az egész állam és minden egyes szovjet köztársaság érdekeinek ésszerű összehangolásán alapul. E politika

megvalósítása kezdetben megkívánta, hogy ne csak az egyes – főleg a múltbeli örökségük miatt gazdaságilag és kulturálisan elmaradott – nemzetek, nemzetiségek valóságos érdekeire fordítsunk nagy figyelmet, hanem még előítéleteikre is, amelyeket nem lehetett egyszerűen félredobni, hanem türelmes nevelőmunkával kellett leküzdeni. Csak ez a rugalmas politika segíthette elő a nemzetek közötti hajdani bizalmatlanság és ellenségeskedés leküzdését. A soknemzetiségű szövetségi állam szervezeti formáit úgy alakították ki, hogy a hatalom legfelső szervében mind az össz-szövetségi érdekek, mind az egyes köztársaságok érdekei képviseltessenek (a Legfelső Tanácsnak két háza van: a Szövetségi Tanács és a Nemzetiségek Tanácsa).

A fejlett szocialista társadalom körülményei között a párt ugyanezt a politikát folytatja. A gazdasági építés terén a köztársaságok gazdaságának sokoldalú fejlesztését célzó irányvonalat valósít meg, tökéletesíti a köztársaságok közötti szocialista munkamegosztást. A nemzetek közötti gazdasági és kulturális egyenlőtlenség maradványai a kommunizmus építése során szűnnek meg teljesen. Az SZKP programja rámutat: „A párt a jövőben is folytatja azt a politikát, amely biztosítja valamennyi nemzet és kis nép tényleges egyenlőségét, s ugyanakkor érdekeiket teljes mértékben figyelembe véve, különös figyelmet szentel az ország azon vidékeinek, amelyek gyorsabb fejlesztésre szorulnak. A kommunista építés folyamán gyarapodó javakat igazságosan kell elosztani a nemzetek és a kis népek között.”¹

Ezt a célt szolgálják a kilencedik ötéves tervnek a termelőerők területi elosztásának megjavítására és a szövetségi köztársaságok gazdaságának fejlesztésére vonatkozó előírásai. A terv előírja valamennyi köztársaság iparának további fejlesztését – figyelembe véve gazdasági sajátosságait és az össz-szövetségi kooperációban elfoglalt helyüket –, s ugyanakkor a köztársaságok közötti gazdasági kapcsolatok erősítését. A Szovjetunió népgazdasága egységes, összefüggő komplexum, az egyes köztársaságok gazdasága ennek részét képezi.

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 809. old.

Az egységes állami népgazdasági terv figyelembe veszi mind az egész ország, mind az egyes köztársaságok érdekeit, s biztosítja sokágú népgazdaságuk komplex fejlődését. Amikor a kilencedik ötéves terv előkészítése során meghatározták a szövetségi köztársaságok gazdasági fejlődésének fő irányait, gondosan felmérték e köztársaságok természeti feltételeinek sajátosságait, emberi, gazdasági és egyéb erőforrásaikat. Ennek megfelelően az SZKP XXIV. kongresszusának az új ötéves tervre vonatkozó irányelvei előírják például, hogy a Belorusz SZSZK-ban célszerű a nem-anyagigényes gépgyártási ágazatok – a rádiótechnikai, elektrotechnikai, elektronikai, műszeripar –, valamint a vegyipar és a petrokémiai ipar fokozott ütemű fejlesztése, a Kazah SZSZK-ban biztosítani fogják a villamosenergia-termelés, a színesfém- és a vaskohászat, a fűtőanyagipar, a vegyipar, a gépgyártás, a könnyűipar és az élelmiszeripar további fejlesztését, a Türkmen SZSZK-ban a gázgyártás, a kőolajtermelés és a vegyipar gyors fejlődését. Az ipari termelés a köztársaságok többségében a tervidőszak alatt 40–50%-kal nő, a Moldovai SZSZK-ban 62%-kal, az Örmény SZSZK-ban pedig 64%-kal. Mint a XXIV. kongresszus rámutatott, a termelőerők racionális területi elosztása lehetővé teszi az állami érdekek jobb és teljesebb összehangolását a köztársaságok és a gazdasági körzetek fejlődésének érdekeivel.

Jelentősen bővült a köztársaságok jogköre a gazdasági és kulturális építőmunka irányításában, valamint az államépítés terén. Mindez hozzájárul a népek közötti barátság erősödéséhez, a kezdeményezés teljesebb kibontakozásához és az aktivitás fokozódásához valamennyi köztársaságban, lehetővé teszi a provincializmusnak és a nemzeti önzés maradványainak leküzdését.

Az összállami és a köztársasági érdekek közötti helyes kapcsolat bármilyen megsértése felélesztheti az általában igen szívós nacionalista csökevényeket. E csökevények felszámolása a Szovjetunió minden nemzetének és nemzetiségének érdeke.

A pártot politikájában az a lenini útmutatás vezérli, hogy maximális figyelmességet kell tanúsítani az egyes nemzetek fejlődése, érdekei

iránt. Ugyanakkor a párt elősegíti a Szovjetunió nemzeteinek és nemzetiségeinek további közeledését. Minden olyan kísérlet, amely e természetes folyamat feltartóztatására, a nemzeti elkülönülés mesterséges erősítésére irányul, ellentmond „társadalmunk fejlődése fő irányának, a kommunisták internacionalista eszményeinek és ideológiájának, a kommunista építés érdekeinek”¹.

A társadalmi-politikai és eszmei egység további fejlesztésének és erősítésének problémája tehát alapjában véve az érdekek, mindenekelőtt az osztály- és nemzeti érdekek helyes összekapcsolásának problémája. Elsősorban ez határozza meg a nép akcióegységét, aktivitását és kezdeményezőképességét. Márpedig a kommunizmus felé tartó haladásunk gyorsasága attól függ, hogy a tömegek milyen aktívan vesznek részt a kommunista gazdaság építésében.

4 / A szocialista társadalom struktúrájának fejlődési tendenciái

A szocialista társadalom konkrét elemzése során nemcsak az osztályok, hanem az osztályokon belüli rétegek és más társadalmi csoportok közötti különbségeket is figyelembe kell venni. A társadalmi különbség fogalma nem teljesen azonos az osztálykülönbség fogalmával. Az osztálykülönbségek feltétlenül a termelési eszközök tulajdonviszonyaihoz (és más, közvetlenül a tulajdonviszonyokból eredő ismérvekhez) kapcsolódnak; szélesebb értelemben vett társadalmi különbségekkel a termelési eszközökhöz való azonos viszony keretein belül is találkozunk. Ezek azonban valamilyen módon mindig az osztálytársadalomtól örökölt és még nem teljesen leküzdött vonásokhoz kötődnek. Így például az egyrészt a munkásosztály és a parasztság, másrészt az értelmiség között fennálló különbségek abból a történelmi örökségből fakadnak, hogy az osztálytársadalom társadalmi vonatkozásban elkülönítette a szellemi munkát a fizikai munkától.

¹ Az 50 éves Szovjetunió köszöntése. Kossuth Könyvkiadó 1973. 41–42. old.

A szocializmusban még megmaradó társadalmi különbségek nagyjából a következő fajtákra oszthatók fel: 1. osztálykülönbségek (a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság között); 2. a városi és a falusi lakosság közötti különbségek (így például az iparban és a szovhozokban dolgozó munkások között); 3. a fizikai és a szellemi dolgozók közötti különbségek; 4. a munkásosztályon, a parasztságon, az értelmiségen, az alkalmazottakon belüli csoportok közötti különbségek.

Ezek az alosztályok át- meg átmetszik egymást. Így például a munkások és parasztok, illetve a városi és falusi lakosság közötti különbségek nem teljesen esnek egybe. Figyeljük meg a városi és a falusi lakosság számarányának változását, amelyet az alábbi táblázat mutat (százalékosan)¹:

	1913	1940	1959	1966	1972
Városi lakosság	18	33	48	53	58
Falusi lakosság	82	67	52	47	42

A munkásosztály, az alkalmazottak és az értelmiség általános létszámnövekedésével együtt területi megoszlásuk is változik. 1959-ben a munkásoknak több mint kétharmada, az értelmiségnek és az alkalmazottaknak közel háromötöde a városokban összpontosult; újabban jelentékenyen megnövekedett arányuk a falusi népességen belül. A munkások és alkalmazottak a falusi lakosságnak már 1966-ban több mint 50%-át tették ki. Ők, akárcsak a parasztság, érdekeltek a falusi életkörülmények változásában. Következésképpen számos feladat, amely a város és a falu közötti lényeges különbségek leküzdése során oldódik meg, érinti a falvakban lakó munkások, alkalmazottak és értelmiségiek érdekeit is.

A társadalmi homogenitás felé haladó mozgás nyilvánvalóan magába foglalja mind a társadalmi csoportok közötti határvonalak fel-

¹ Vö. SZSZSZR v cifrah v 1971 godu. 7. old.

számolását, mind pedig a városi és a falusi lakosság társadalmi összetételének fokozatos kiegyenlítődését.

A szocializmusban fennálló leglényegesebb társadalmi különbségeket nem a szocializmus szüli, hanem az előző formációk még nem teljesen leküzdött örökségéből fakadnak. B. Minc lengyel közgazdász érdekes könyvében azt olvassuk, hogy a jelenkori szocializmusra is érvényes a következő általános tétel: „Az anyagi feltételek minden új láncszeme új réteget (vagy új rétegeket) szólít a történelem színpadára, a régieket eltávolítva, új érdekellentmondásokat és a nézetek új harcát idézi elő.” Ebből kiindulva Minc a továbbiakban arról beszél, hogy a „szocialista tulajdon két formájának alapján két osztály alakul ki”: a szocialista állami szektor dolgozóinak osztálya és a szocialista szövetkezeti szektor dolgozóinak osztálya.¹

Nem érintve egyelőre ezeknek az osztályoknak a meghatározását, leszögezzük, hogy már azzal a tézissel sem értünk egyet, mely szerint a szocializmusban új osztályok keletkeznek. Véleményünk szerint a szocialista társadalomban új osztályokról csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy arculatuk jellemző vonásai újak, de abban az értelemben egyáltalán nem, mintha ezeket az osztályokat a szocializmus hozta volna létre. Természetesen a szocialista építés során megnő bizonyos társadalmi rétegek, elsősorban a munkásosztály és az értelmiség létszáma és aránya. A Szovjetunió számos területén, ahol korábban nem volt nemzeti munkásosztály, újonnan alakult ki. Létrejött az összetételét és társadalmi szerepét tekintve új, szocialista értelmiség is. Ezeket a folyamatokat azonban, nézetünk szerint, nem szabad új osztály- és társadalmi különbségek keletkezéséként értelmezni. Mindazok az új vonások, amelyek a munkásosztályt, a szövetkezeti parasztságot és az értelmiséget jellemzik, ezeket a társadalmi csoportokat nem elkülönítik, hanem közelebb viszik egymáshoz. Ez, miként maga Minc is helyesen megjegyzi, az osztály nélküli társadalom felé tartó

¹ Lásd B. Minc: Polityicseszkaja ekonomija szocializma (A szocializmus politikai gazdaságtana). Moszkva 1965. 507., 510. old.

mozgás, nem pedig egy újabb, másik osztálytársadalom kialakulása. Úgy tűnik tehát, hogy a szocializmus születését helytelen lenne az előző társadalmak keletkezésének analógiájára elképzelni, amelyek új osztálytagozódást hoztak a régi helyébe.

A szocialista társadalom struktúrájának adekvát elemzéséhez elengedhetetlen, hogy tisztázzuk e struktúra változásának fő irányát. A társadalmi élet végtelenül bonyolult, s a társadalmi különbségek valóságos jelentőségében, fejlődési tendenciáiban lehetetlen eligazodni történelmi szemlélet nélkül. Merre halad a szocialista társadalom? A mind nagyobb mérvű egység és társadalmi homogenitás felé, vagy ellenkezőleg, új differenciálódás felé, amely a fokozatosan megszűnő osztálydifferenciálódás helyébe lép? Ha helyesen akarjuk elemezni a szocialista valóságot, erre a kérdésre feltétlenül válaszolnunk kell.

Az „egységes ipari társadalom” teóriájának hívei azt igyekeznek bizonyítani, hogy a szocializmus és a kapitalizmus tendenciái azonosak. Azt állítják, hogy a termelési eszközök tulajdonának problémája a társadalmi különbségek jellegzetességei szempontjából mindkét rendszerben elveszti jelentőségét. A valóságban azonban bizonyos, a modern termelőerők fejlődéséből következő folyamatok (például a termelés automatizálása) közös volta ellenére e folyamatok társadalmi következményei ellentétesek. Ellentétesek a társadalmi struktúra változásának tendenciái is. A kapitalizmus fejlődése általában a társadalmi differenciálódás folyamatának elmélyüléséhez vezet. A szocialista társadalom tökéletesedése viszont, éppen ellenkezőleg, az osztálykülönbségektől a teljes társadalmi homogenitás felé tartó mozgás. A termelési eszközök magántulajdona az osztálydifferenciálódás alapja; a társadalmi tulajdon az osztályok közötti határok elmosódásának, valamennyi társadalmi csoport közeledésének alapjává válik.

E folyamat fő vonalai a Szovjetunióban a következők:

1. Az osztálykülönbségek leküzdése szempontjából az a döntő jelentőségű, hogy a munkások és a parasztok a gazdasági viszonyok rendszerében elfoglalt hely és a termelési eszközökhöz való viszony

tekintetében közelednek egymáshoz. Ez kifejeződik a kolhozokban végzett munka társadalmasultságának fokozódásában, a kolhozok állóalapjának növekedésében és összetételének változásában, a kolhozok közötti, valamint a kolhozok és az állami vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok erősödésében.

2. A munkások, a parasztok és az értelmiség munkájuk jellegét tekintve fokozatosan közelednek egymáshoz. Az e kategóriák közötti különbségek, mint már többször rámutattunk, végső fokon a társadalmi munkamegosztás régi formáinak maradványaiból fakadnak, melyek a mezőgazdasági és az ipari, a fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségekben fejeződnek ki. A kommunizmus megszünteti ezeket a különbségeket, a mezőgazdasági munkát az ipari munka válfajává változtatja, s az emberek termelőtevékenységében szervesen egyesíti a szellemi és a fizikai munkát.

3. A munka jellegének kiegyenlítődésével együtt a parasztság kulturális és technikai színvonala közeledik a munkásságéhoz, s mindkettő az értelmiségéhez; ez a folyamat az egész nép kulturális felemelkedését jelenti.

4. A munkatermelékenység emelkedése és a dolgozók kulturális-technikai színvonalának kiegyenlítődése alapján fokozatosan kialakulnak az előfeltételei annak, hogy megszűnjenek a társadalmi csoportok közötti különbségek az elosztás és az életmód terén is.

Mindezek a folyamatok összefonódnak egymással, de előrehaladásuk menete és befejeződésük ideje távolról sem azonos. Fejlődésük elsősorban a termelőerők és a kultúra érettségi fokától függ. Szubjektív módon kezelnék a kommunista építés problémáit, ha a társadalmi viszonyok fejlődését elszakítanánk a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozásától, ha a társadalmi feladatokat a gazdasági feladatoktól elkülönítve jelölnék ki.

Társadalmunk haladása a teljes társadalmi homogenitás felé természettörténeti folyamat, amely teljesen a további gazdasági és kulturális felemelkedéstől függ. Ez a folyamat azonban nem spontán. A párt politikája irányítja, és minden oldalával óriási hatást gyakorol

rá: a gazdasági fejlődés céljainak és irányának kijelölésével éppúgy, mint a városi és a falusi lakosság életszínvonalának közelítésére, az ipari és a mezőgazdasági munkakörülmények megváltoztatására, a közoktatás fejlesztésére és a dolgozók szakképzettségének emelésére, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésére irányuló intézkedések rendszerével.

A teljes társadalmi homogenitás megvalósulását mindenekelőtt két összefüggő feladat megoldása határozza meg: a város és a falu, valamint a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek megszüntetése. Az első feladat megoldásától függ a munkásosztály és a parasztság közötti, a másodikétól az e két osztály és az értelmiség közötti határok elmosódása.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődésének egymást kölcsönösen feltételező folyamata egyre szorosabb szálakkal fűzi össze a várost és a falut, közelebb hozza egymáshoz a munkások és a parasztok munkakörülményeit, ipari alapon alakítja át a falu gazdasági életét, életmódját, kultúráját.

Nagy jelentőségű folyamatok ebből a szempontból: a társadalmasítás fokozódása a kolhozokon belül, a kolhoztulajdon gyarapodása és erősödése, a kolhozok közötti termelési kapcsolatok, valamint a kolhozok és az állami vállalatok közötti kapcsolatok fejlődése.

Ahogy a mezőgazdaság ipari alapra helyeződik, a kolhozok egyre inkább mezőgazdasági nagyüzemekké válnak. 1969-ben egy-egy kolhozra átlagosan négyszer annyi földterület jutott, mint 1935-ben, a kolhozok közös vagyona pedig ez idő alatt nyolcszorosára nőtt. Ez a termelési folyamat növekvő koncentrációjáról és társadalmasodásáról tanúskodik a kolhozokban.

A párt falusi politikája abból indul ki, hogy tovább kell erősíteni a kolhozokat és a szovhozokat is. A párt elutasította azt a téves álláspontot, hogy a szocialista tulajdon két formája közötti különbségeket le lehet küzdeni úgy, hogy egyszerűen szovhozokká alakítják át a kolhozokat. Ezt a feladatot, mint általában a nagy társadalmi felada-

tokat, természetesen nem lehet pusztán szervezeti intézkedésekkel megoldani.

A termelőerők fejlődésének a két tulajdonformában – az állami és a szövetkezeti-kolhoztulajdonban – rejlő lehetőségei távolról sincsenek teljes mértékben kihasználva. Realizálásukhoz tovább kell erősíteni és tökéletesíteni a falun a társadalmi gazdaság mindkét szervezeti formáját.

A kolhoz- és az össznépi tulajdon közeledése fokozatos folyamat, amely a termelőerők növekedéséből, a mezőgazdasági termelőfolyamat társadalmasodásának fejlődéséből, a kolhozok közötti, valamint a kolhozok és az állami vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok bővüléséből fakad. Ebbe a folyamatba illeszkedik a kolhozok további erősítése, a kolhozközi egyesülések fejlesztése (ezek ma lényegében az összes kolhozt magukba foglalják), különböző objektumok építése és közös használata az állam és a kolhozok által, agrár-ipari egyesülések fokozatos létesítése a gazdasági célszerűség szabta mértékben.

Az agrár-ipari egyesülés nemcsak a termelés szervezetének új formája, hanem egyben nagyon fontos társadalmi, gazdasági jelenség is. Ezekben az egyesülésekben a mezőgazdaság szervesen összekapcsolódik a termékeit feldolgozó iparral. Az ilyen egyesülések különböző fajtáit a gyakorlat sugallta: egyes esetekben a szovhozok állami feldolgozó üzemekkel (például konzervgyárakkal) egyesülnek; máskor kolhozok vagy kolhozközi egyesülések maguk létesítenek feldolgozó vállalatokat, vagy lépnek kooperációra állami üzemekkel. A kolhozközi és vegyes állami–kolhoz termelőegyesülésekben, agrár-ipari komplexumokban hatékonyabban használják ki a technikát és a munkaerő-tartalékokat, kiterjedtebben alkalmaznak nagyipari módszereket. A XXIV. pártkongresszus kinyilvánította, hogy a párt támogatni fogja a termelésnek ezeket a szervezeti formáit, melyek elősegítik a kolhoztulajdon színvonalának emelkedését, közeledését az össznépi tulajdonhoz, és ezzel a kolhoztagok és a munkások közötti társadalmi határok elmosódását.

A mezőgazdasági munkának az ipari munka válfajává való átala-

kulásával összefüggésben a kolhozparasztság összetételében olyan változások mennek végbe, amelyek közelebb viszik a munkásosztályhoz. Sok kutató a következő csoportokat különbözteti meg a parasztságon belül: 1. speciális szakképzettség nélküli kolhoztagok; 2. gépkezelők és egyéb, speciális szakképzettséget igénylő tömegszakmák képviselői (gépi fejőnők, gépesített baromfitelepeken dolgozó baromfigondozónők stb.); 3. a kolhoztermelés vezető és adminisztratív-irányítási dolgozói. A kolhoztagok zöme még a szakképzettség nélküli kategóriához tartozik, s csak kis részük dolgozik géppel. A mezőgazdasági termelés gépesítésével azonban az első csoport aránya fokozatosan csökken, a másodiké pedig nő. 1950 és 1971 között a mezőgazdasági dolgozókon belül a gépkezelők aránya megháromszorozódott, 4,4%-ról 13,2%-ra nőtt. Ez a folyamat mintegy megszemélyesíti a földművelő munkájának közeledését a munkáshoz. A pszkovi területen 1958-ban a kolhozokban és szovhozokban 16 dolgozóra jutott egy gépkezelő, 1967-ben pedig már minden hetedik dolgozó traktoros, kombájnos, gépkocsivezető volt.¹ A mezőgazdasági termelésben előrehalad a munka specializálódása. A múltban a paraszt egyszerűen földművelőnek, szántóvetőnek nevezte magát, és minden adódó munkát ő végzett a mezőgazdaságban; az ipari (még hozzá kézműves jellegű) munkát a falun úgyszólván egyedül a kovács képviselte; ma viszont a falvakban nagy számban élnek a különböző szakmák képviselői. Így a sztavropoli körzet „Rosszija” nevű kolhozának dolgozói körülbélül 120 foglalkozás között oszlanak meg.² Feltűnnek a falvakban új, azelőtt sohasem látott foglalkozások is.

A párt politikája az életkörülmények, a kulturális fejlődés terén is előmozdítja a falu közeledését a városhoz. A kommunista építés során

¹ Vö. Szovjetszkoje kresztyansztvo. Kratkij ocserk isztorii (1917–1969). (A szovjet parasztság. Rövid történelmi vázlat.) Moszkva 1970. 450. old.

² Kolhoz – skola kommunyizma dlja kresztyansztva (Kompleksznoje szocialnoje isszledovanyije kolhoza „Rosszija”) (A kolhoz a kommunizmus iskolája a parasztság számára. A „Rosszija” kolhoz komplex szociológiai vizsgálata). Moszkva 1965. 89. old.

a kolhozfalvak fokozatosan alakulnak át közművesített, városi típusú településekké.

Mindez arról tanúskodik, hogy az SZKP következetes irányvonala a városi és a falusi lakosság, a munkások és a kolhoztagok munkakörülményeinek és életszínvonalának közelítése. A mezőgazdasági munka termelékenységének fokozása, technikai rekonstrukciója, a falusi építkezések széles körű fejlesztése alapján fokozatosan megszűnnek a társadalmi-gazdasági, kulturális és életmódbeli különbségek a város és a falu, a munkások és a parasztok között.

A munkásosztály, a kolhozparasztág és az értelmiség közötti határok megszűnésének folyamata mellett nagy jelentősége van az ezeken belüli rétegek közti közeledésnek is. E rétegek elhatárolásának ismérveit irodalmunk még nem dolgozta ki eléggé, bár az utóbbi években észrevehetően több figyelmet fordít a munkásosztály, a parasztág, az értelmiség összetételének konkrét elemzésére.

A magunk részéről szükségesnek tartjuk, hogy objektív kritériumok alapján meghatározzuk a munkásosztályon, a parasztágon, az értelmiségen belüli rétegeket vagy csoportokat. Ilyen kritériumok lehetnek például az ágazati sajátosságok (eszerint megkülönböztethetjük például az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkásokat, vagy a termelési-műszaki funkciókat ellátó, a kulturális-népművelési szférában, az igazgatási szférában foglalkoztatott értelmiségi csoportokat stb.).

Sok esetben számításba kell venni a nagy-, illetve a kisüzemekben dolgozó munkások munka- és életkörülményeinek sajátosságait; ezek az üzemek többnyire a technikai ellátottság fokában is különböznek. A kolhozparasztágon belül még jelentős, noha perspektivikusan csökkenő különbségek vannak a gazdaság fejlettségi fokától függően az élenjáró, az átlagos és az elmaradó kolhozok dolgozói között. Ezzel kapcsolatban a kolhozparasztág összetétele heterogénebb, mint a munkásosztályé.

Végül a munka tartalma és a jövedelemszint alapján is meg kell különböztetnünk a munkásosztályon, a kolhozparasztágon, az értel-

miségen belüli rétegeket, és mindezeket a kritériumokat összefüggésbe kell hozni egymással.¹

A tudományos-technikai haladás hatással van a munka tartalmára, a foglalkoztatottak szakmastruktúrájára, a dolgozók szakképzettségére stb. Mutassuk ezt be a munkásosztály példáján.

A szovjet munkások szakképzettségének általános emelkedése mellett a munkásosztály egyes csoportjai között még jelentős különbségek vannak. A viszonylag alacsony szakképzettségű munkások rétege még nagy, de fokozatosan csökken. A szakmunkások rétege viszont gyors ütemben nő. A magasan kvalifikált munkások tevékenységében már nem ritkán a szellemi igénybevételt jelentő műveletek dominálnak, s iskolázottsági szintjük tekintetében is kevésbé különböznek a középszintű műszaki állománytól. Például a leningrádi állami egyetem gazdaságtudató laboratóriumának adatai szerint az automata gépsor beszállítója munkaidejének 55%-át fordítja a termelési folyamat megfigyelésére és ellenőrzésére, 22%-ot a berendezés beszállítására és utánigazítására, 18%-ot a berendezés javítására, és mindössze 5%-ot a munkadarabok felrakására és a kész részek levételére. A moszkvai műszaki-üzemben a műszerészek munkaidejük 56,3%-át fordítják a termelési folyamat ellenőrzésére és megfigyelésére. A magasan kvalifikált munkások tevékenységében a mérnöki-technikusi munka elemei válnak dominánssá. Ennek a munkáskategóriának a fejlődésé-

¹ S. Widerszpil lengyel szociológusnak a VI. Szociológiai Világkongresszusra készített tanulmánya szerint a munkások közötti különbségek Lengyelországban a következő tényezőkből adódnak: 1. a gazdaság típusa és ága; 2. a munka tartalma (bonyolultság, alkotó jelleg, felelősség), amely függ a vállalat műszaki színvonalától, technikai felszerelésétől és technológiájától, valamint a technikai munkamegosztásban elfoglalt helytől; 3. szakképzettségi és iskolázottsági szint; 4. a vállalat tulajdonformája, a munkások kapcsolatai a mezőgazdasággal. Widerszpil véleménye szerint a lengyel szociológusok empirikus kutatásai azt bizonyítják, hogy Lengyelországban a munkás társadalmi-szakmai helyzetére a legnagyobb hatást a termelési szakképzettség gyakorolja. [*St. Widerszpil: The change of worker's social position in the social structure of contemporary Poland (A munkás társadalmi helyzetének változása a mai Lengyelország társadalmi struktúrájában)*. 13. old.]

ben a munkáosztálynak az értelmiséghez való közeledése ölt testet: tagjai munkások maradnak, de sok tekintetben a műszaki állomány vonásaival rendelkeznek.

A szociológusok kutatásai sok közös sajátosságot mutatnak ki egyrészt az automaták beszabályozásával, az automatikus rendszerek működésének megfigyelésével és ellenőrzésével foglalkozó munkások, másrészt a műszaki állomány munkájában. Ezek a közös vonások elsősorban abban állnak, hogy mindkét kategória funkciója géprendszerek és emberi csoportok irányítása. Az automatizálás legmagasabb fokain olykor nehéz megállapítani, hogy az, aki a vezérlőpultnál dolgozik, a munkásokhoz vagy a műszaki állományhoz tartozik-e. Ennél a munkásnál az alkotó szellemi erő kifejtés, a helyzetmegítélés, a helyes döntéshozatal válik a legfontosabbá, és tevékenységének súlypontja a begyakorlott készségről a tudásra tolódik át. Mindez tehát azt jelenti, hogy a komplex automatizált rendszereknél dolgozó munkások munkájának tartalma és tényleges képzettségi szintjük közel kerül a műszaki állományéhoz.¹ A magasan kvalifikált munkásokat az újíto mozgalomban kifejtett nagyobb aktivitásuk is megkülönbözteti a többi munkáskategóriától.

A szovjet munkások között sok az olyan tehetséges újíto, feltaláló, aki nemcsak kiváló dolgozó, hanem igazi kutató is. A fogalmak ilyen összekapcsolása a tőkés világban élő ember számára meglepő lehet. Ott általános az a felfogás, hogy a munkást azért veszik fel az üzembe, hogy bizonyos műveleteket végrehajtson, a kutató pedig tudós, az az ember, aki a folyamatot tanulmányozza. A szocialista termelés egyesítette ezeket az ellentéteket. A munkás-kutatók nemcsak kivitelezők, hanem alkotók is. A mérnökökkel együtt dolgoznak ki új technológiai folyamatokat, és maguk alkalmazzák ezeket. A Szovjetunió iparában ma több mint 15 000 tervező- és technológiai iroda, több mint 68 000 gazdaságelemző iroda és több mint 7000 tudományos kutatóintézet,

¹ Lásd Szocialnije problemi truda i proizvodstva. Szovjetszko-polszkoje szravnyitelnoje issledovanyije (A munka és a termelés társadalmi problémái. Szovjet-lengyel összehasonlító vizsgálat). Moszkva 1969. 325-327. old.

laboratórium és kutatócsoport működik társadalmi alapon. A Fel-
találók és Újítók Össz-szövetségi Társaságának több mint 5,7 millió
tagjából 50% munkás.

Természetes, hogy az osztálykülönbségek megszűnésének mértéké-
ben egyre inkább a társadalmi munkamegosztáshoz kapcsolódó prob-
lémák kerülnek előtérbe. Mivel a munka megoszlása és a funkciók
differenciálódása a különböző csoportok között a társadalmi fejlődés
jelenlegi szakaszán tükröződik e csoportok társadalmi helyzetében, a
szocializmusban vannak még olyan tényezők, amelyek az emberek
között társadalmi különbségeket szülnek. A foglalkozásnem, a munka-
jelleg, az iskolai végzettség különbségei például befolyásolják a dol-
gozók különböző kategóriáinak keresetét, tükröződnek az elosztás-
ban, az életmódban. Többek között ez különbözteti meg a szocializ-
must a kommunizmustól, ahol a foglalkozási különbségek már nem
tükröződnek majd a társadalmi helyzetben, az anyagi ellátottság
fokában.

Fokozódnak-e a különbségek az alapvető társadalmi csoportokon
belül? Sem az elméleti meggondolások, sem a tények nem tesznek
indokoltá ilyen következtetést. A technikai és a társadalmi haladással
együtt természetesen változik a dolgozók szakmai összetétele, egyes
szakmacsoportok eltűnnek, mások létrejönnek. Ezt a folyamatot azon-
ban nem lehet a társadalmi differenciálódással azonosítani.

A munkamegosztás és a társadalmi differenciálódás nem azonos
fogalmak. A társadalmi munkamegosztás – abban az esetben, ha tár-
sadalmi különbségekkel jár együtt – csak a tulajdonviszonyokon, a
cserén és az elosztáson keresztül szül társadalmi differenciálódást. Ha
ezt szem elől tévesztjük, könnyen összekeverhetjük a foglalkozási
struktúrát az osztálystruktúrával.

A foglalkozási struktúra és a társadalmi struktúra fejlődési tenden-
ciái nem feltétlenül esnek egybe, ahogyan ezt a szovjet szocialista tár-
sadalom jelenlegi szakasza is tanúsítja. A foglalkozási struktúrában
jelenleg a differenciálódás tendenciája van túlsúlyban. Az új szakmák
kialakulásának erőteljes folyamata megy végbe, noha ugyanakkor a

technikai haladással összefüggésben sok szakma közelebb kerül egymáshoz és összeolvad. A társadalmi struktúrában az uralkodó mozgásfolyamat a homogenizálódás felé vezet. A szocialista társadalmat nem a társadalmi különbségek elmélyülése jellemzi. Ellenkezőleg, az alapvető társadalmi csoportok közeledésével együtt e csoportokon belül is közelednek egymáshoz az egyes rétegek.

Vegyük példaként az iskolai végzettség és a jövedelem mutatóit. Az 1939-es népszámlálás adatai szerint a kereső népességben a felső- vagy középfokú képzettséggel rendelkezők aránya (ideértve a hétosztályos általános iskolát is) a szakemberek és az alkalmazottak között 6,4-szerese volt a munkások közötti arányszámnak, és 30,1-szerese a kolhoztagok közöttinek. A következő népszámlálás idején, 1959-ben, a szakemberek és az alkalmazottak iskolázottsági szintje 2,3-szerese volt a munkásokénak (vagyis itt a különbség csaknem a harmadára csökkent) és négyszerese a kolhoztagokénak (itt tehát a különbség több mint hétszerte kisebb lett). Végül 1972-ben a szakemberek és az alkalmazottak iskolázottsági szintje 1,5-szerese a munkásokénak, és alig 2,2-szerese a kolhoztagokénak.¹ A tendencia tehát a különböző társadalmi csoportok között az iskolázottság színvonalában mutatkozó szakadások csökkenése és a fokozatos kiegyenlítődé.

Az iskolázottsági szint eltérései e társadalmi csoportokon belül is csökkenő tendenciát mutatnak. Vegyük példának a munkásosztályt. 1939-ben minden ezer foglalkoztatott munkásból 84 rendelkezett felső- vagy középfokú képzettséggel, beleértve a hétosztályos általános iskolát is. 1959-ben ez a szám 396, vagyis 1939-hez képest a munkások e kategóriájának aránya 4,7-szeresére nőtt. Végül 1972-ben a munkásoknak csaknem kétharmada (64%) végzett főiskolát vagy középiskolát.

A műszaki ellátottság, a szakképzettség és a munkatermelékenység általános növekedésével fokozatosan enyhül az elosztás egyenlőtlensége is. Csökken a jövedelemkülönbség a parasztok és a munkások,

¹ Lásd Narodnoje hozjajstvo SZSZSZR 1922–1972 g. 37. old.

az alacsony és a magas keresetű dolgozók, valamint az ország különböző területeinek lakossága között. Ez a folyamat kiterjed mind az osztályok, az alapvető társadalmi csoportok, mind pedig az ezeken belüli rétegek közötti jövedelemeloszlásra. Ami ez utóbbiakat illeti, életszínvonaluk kiegyenlítődése elsősorban az alacsony és a közepes fizetésű dolgozók munkabérének emelkedése útján valósul meg.

A különböző kategóriájú ipari dolgozók bérarányaiban bekövetkezett általános változásokat a következő adatok mutatják. 1940-ben a munkások havi átlagbére 32,4 rubel volt, az alkalmazottaké 36 rubel, a műszaki dolgozóké 69,6 rubel; 1971-ben a munkásoké 135,4 rubel, az alkalmazottaké 114,4 rubel, a műszakiaké 181,6 rubel, ami az eltérések jelentős csökkenését mutatja.¹ Ezeket az átlagos adatokat idézve meg kell jegyeznünk, hogy a műszaki állomány számos kategóriájában feltétlenül szükség van a bérezési rendszer tökéletesítésére.

Azt is meg kell említeni, hogy a gazdasági reformmal kapcsolatban mind a közvetlen munkabérben (a prémiumok következtében), mind a társadalmi elosztási alapokból származó jövedelmekben növekedhetnek a különbségek az egyes vállalatok dolgozó-kollektívái között. A gazdasági reform fokozza a dolgozó-kollektívák jövedelmének függését munkájuk eredményeitől, aminek lényeges szerepe lesz a termelés ösztönzésében.

Néha felteszik a kérdést: hogyan egyeztethető össze a kommunista egyenlőség felé haladás a termelés ösztönzésével? Nincs-e ellentmondás az anyagi érdekelttség elve és a társadalmi egyenlőtlenség felszámolása között?

Itt először is tisztában kell lennünk azzal, hogy az elosztás egyenlőtlenségét nem szabad azonosítani a termelés ösztönzésével. A termelés fejlődésének ösztönzői nem tűnnek el a kommunizmusban sem, ahol megvalósul a teljes társadalmi egyenlőség; megmarad az emberek társadalmi anyagi érdekelttsége munkájuk eredményeiben. Másfelől a szocializmusban az elosztási feltételeknek nem akármilyen egyenlőtlensége hat a termelés fejlesztése irányában. A jövedelmek indokolat-

¹ Ugyanott, 350. old.

lan egyenlőtlensége, amely nem felel meg a munka szerinti elosztás elvének, csak akadályozza a társadalom előrehaladását.

Az elosztásbeli egyenlőtlenség csupán akkor játszik ösztönző szerepet, ha a munkabérek olyan differenciálásából fakad, amely összhangban van a munkatermelékenységnek a dolgozók erőfeszítéseitől függő különbségeivel, tevékenységük bonyolultsági fokával, munkájuk nehézségével, szakképzettségükkel stb. De még ezek a bérkülönbségek is csak a megfelelő mérték betartása esetén tölthetnek be ösztönző szerepet. A szocialista termelés fejlődését éppúgy akadályozhatják a különböző kategóriájú dolgozók munkabérében mutatkozó túlzott eltérések, mint a különböző szakképzettségű és termelékenységű dolgozók munkabérének elégtelen differenciálása.

A „mindenkinek munkája szerint” elv feltételezi, hogy az egyes dolgozó részesedése az elosztásban megfelel annak, amivel munkája hozzájárul a társadalmi termeléshez. Ez a hozzájárulás természetesen függ mind az egyes munkás saját erő kifejtésétől, mind pedig a termelés és a munka szervezésétől, az egész adott termelőkollektíva tevékenységének hatékonyságától. Minden egyes termelő munkája közös alapba kerül, s a felhalmozást és a társadalmi szükségleteket szolgáló megfelelő rész levonása után ebből történik a fogyasztásra szánt rész elosztása a társadalom különböző rétegei között. Mint az előző fejezetben rámutattunk, már az összjövedelemnek a felhalmozási és a fogyasztási alap közötti elosztásánál is bizonyos ellentmondások lépnek fel. A fogyasztási alapnak a különböző osztályok, valamint egy-egy osztály rétegei (például a szakképzett és a szakképzetlen dolgozók) között történő felosztása szintén bizonyos ellentmondásokkal jár. A dolgozók némelyik csoportjának „túlfizetése” és „alulfizetése” egyaránt kiélezheti ezeket az ellentmondásokat.

De nemcsak a munka szerinti elosztás elvétől való eltérés szül ellentmondásokat. Az elv maga is ellentmondást tartalmaz, amely az egyenlőség (egyenlő munkáért egyenlő bért) és az egyenlőtlenség egységéből következik. Az egyenlőtlenség azon alapul, hogy a munka szerinti bérezés egyforma mércét alkalmaz olyan emberekre, akik gyakorlati-

lag nem egyformák, különböző erejűek, képességűek stb., s így a nagyobb munkaképesség mintegy a dolgozók egy részének természet-től való kiváltságaként jelenik meg. Ezenkívül a társadalom, ha munkájuk szerint fizeti az embereket, kénytelen elvonatkoztatni egyéb olyan különbségeiktől (például családi helyzetüktől) is, amelyek azt eredményezik, hogy ha egyenlően veszik is ki részüket a társadalom fogyasztási alapjának létrehozásából, fogyasztói részesedésük ténylegesen egyenlőtlen. Nem önmagában az elosztás szocialista elve teremti ezt az egyenlőtlenséget. Ez az elv csak azokat a valóságos különbségeket rögzíti és tükrözi az elosztási viszonyokban, melyek a dolgozók egyes kategóriái között munkájuk tartalmában, termelékenységében, bonyolultságában, valamint szakképzettségükben fennállnak. Ezért az elosztásbeli egyenlőtlenség – ha bizonyos mértékig enyhítik is szociális intézkedések, például a társadalmi fogyasztási alapokon keresztül történő elosztás – alapjában véve csak úgy küzdhető le, ha növekszik azoknak a dolgozóknak a szakképzettsége és termelékenysége, akik e téren elmaradtak, ha ezek felzárkóznak a magas szakképzettségű dolgozókhoz. Csak ezen az alapon egyeztethető össze a kommunizmus társadalmi eszményének megvalósítása, a kommunista egyenlőség, a személyes anyagi érdekelttség fejlesztésével és a munka ösztönzőinek erősítésével.

Ugyanebből a szempontból kell vizsgálnunk a vállalatok, cégek és más gazdasági egységek anyagi érdekeltségének problémáját is. Gazdasági tevékenységük egyenlőtlen eredményei következtében fokozódhatnak, sőt szükségképpen fokozódnak a dolgozók anyagi ellátottságában mutatkozó különbségek. Ezzel azonban nem kerül le a napi-rendről a teljes társadalmi egyenlőség felé haladás problémája. Az egyes dolgozó-kollektívák közvetlen és közvetett jövedelmeinek szintje csak azon az alapon egyenlítődhét ki, ha az elmaradott kollektívák felzárkóznak az élenjárók színvonalához. A jövedelmek differenciálása az új gazdasági rendszerben nem öncél, hanem ösztönzője a termelés általános fellendülésének, amely végső fokon a társadalmi egyenlőség felé haladást segíti elő.

Tehát a szovjet társadalom struktúrájában végbemenő változások iránya a következő: a) fokozódik a társadalmi homogenitás, s végül megszűnik az osztálytagozódás valamennyi maradványa; b) kialakul a kommunista egyenlőség, és megszűnik a társadalmi egyenlőtlenségnek a szocializmusban még meglevő minden maradványa.

Külön elemzést érdemel az értelmiség és az alkalmazottak helyzete a szocialista társadalomban. A szocialista értelmiség kialakulását olykor úgy tekintik, mint a társadalmi rétegek erősödő differenciálódásának mutatóját. A szocializmus kritikájával foglalkozó polgári szerzők olykor odáig mennek, hogy új elit, sőt „új osztály” kialakulásáról beszélnek a szocialista országokban.

Kétségtelen, hogy a szocializmusban az értelmiség létszáma és aránya gyorsan nő. E folyamat azonban nem azt fejezi ki, hogy az intellektuális erők elkülönülnek a néptől, hanem ellenkezőleg, azt, hogy a nép előtt egyre nagyobb mértékben megnyílik az út a szellemi tevékenységhez.

A szocialista társadalom, s különösen a népgazdaság irányításának bonyolult feladata a jelenlegi körülmények között, amikor még nem minden dolgozó vehet részt közvetlenül az irányító munkában, megköveteli a vezető funkciókat betöltő dolgozók külön rétegének létezését. Enélkül nem működhetne a szocialista társadalom.

Jegyezzük meg azonban, hogy ezt a réteget nem lehet azonosítani általában az értelmiséggel. „Értelmiség”, „alkalmazottak” és „vezető dolgozók” egyáltalán nem azonos fogalmak.

Az értelmiség nagy része az alkalmazottak kategóriájába tartozik. Ide tartoznak mindazok a szellemi dolgozók, akik állami vállalatoknál, intézményeknél stb. dolgoznak. Az értelmiség más része kolhozokban dolgozik, a kolhozok tagja. Vannak továbbá olyan szabad foglalkozásúak (írók, zeneszerzők, ügyvédek stb.), akik nem alkalmazottak.

Másrészt nem minden alkalmazott tartozik az értelmiséghez; sokan vannak köztük olyanok, akiknek tevékenységében nem a szellemi munka dominál (például az eladók).

De a szakemberek közül sem tölt be mindenki vezető funkciót. Az értelmiség nagy része olyan oktatási, tudományos, egészségügyi, számviteli stb. dolgozókból áll, akiknek nincs semmiféle vezető funkciójuk. A leggyorsabb létszámnövekedés az értelmiség következő csoportjaiban mutatkozik: mérnökök, műszaki dolgozók (számuk 1970-ben az 1941-eshez képest 11-szeres), egészségügyi dolgozók (4,6-szeres), pedagógusok és könyvtárosok (4,6-szeres).¹ A vezető állomány aránya (beleértve az egészségügyi intézmények, a tanintézetek, a kereskedelmi vállalatok és a szervezetek vezetőit is): az összes szellemi dolgozóknak kb. 10%-a, a szakembereknek kb. 20%-a. Ezekből az adatokból az következik, hogy a Szovjetunióban az értelmiség zöme nem irányítója vagy szervezője a társadalmi munkának, hanem a feladatok szakképzett végrehajtói közé tartozik.² Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy az értelmiség nagy része a bérezés terén sincs kiváltságos helyzetben a szakmunkásokhoz képest, nyilvánvalóvá válik, mennyire képtelenség minden olyan kísérlet, amely a szovjet értelmiséget „új elitként” tűnteti fel.

Hozzá kell még tenni, hogy a szocialista értelmiség egyáltalán nem zárt réteg, amelybe a munkásoknak, a parasztoknak vagy gyermekeiknek nehéz lenne bejutni. Ellenkezőleg, főképpen munkásokból és parasztokból alakult ki, és továbbra is ezek soraiból egészül ki. És noha a felsőoktatási intézményekbe való bejutás esélyei terén az értelmiségi családok gyermekeinek még vannak bizonyos tényleges előnyeik, az oktatási rendszer a maga egészében nem a társadalmi különbségek rögzítése, hanem, épp ellenkezőleg, megszüntetése irányában hat.

A tőkés társadalommal ellentétben, ahol az államügyek vezetése, a társadalmi termelés irányítása stb. a kizsákmányoló osztályok tagjai-

¹ Az adatok a felső- és középfokú szakképzettséggel rendelkező foglalkoztatottakra vonatkoznak. Lásd *Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR* v 1970 g. 523. old.

² Lásd *Klasszi, szocialnije szloji i gruppi v SZSZSZR* (Osztályok, társadalmi rétegek és csoportok a Szovjetunióban). Moszkva 1968. 147. old.; *M. N. Rutkevics-F. R. Filippov: Szocialnije peremescsenija* (Társadalmi mobilitás). Moszkva 1970.

nak és megbízottainak kezében összpontosul, a szocialista társadalomban ezeket a funkciókat a dolgozók látják el. A vezető funkciókat betöltő dolgozók rétege az össznépi érdekeket szolgálja.

Tehát a szocialista társadalomban az értelmiséget nem szabad szembeállítani a munkásosztállyal és a parasztsággal; másrészt viszont helytelen lenne „feloldani” ezekben az osztályokban. Néhány szerző azt javasolja, hogy az értelmiséget tekintsük a munkásosztály, illetve a szövetkezeti parasztság alkotórészének vagy rétegének. Ebből azonban az következne, hogy a szocialista értelmiség két részre bomlik, munkás és kolhoz értelmiségre, akik között osztálykülönbségek lesznek. Ezenkívül az értelmiség egyik része (a szabad foglalkozásúak és mások) nem sorolható sem az egyik, sem a másik osztályhoz, nem illeszthető be egy ilyen felosztás keretei közé.

Egyes szerzők véleménye szerint az értelmiségnek a munkásosztályhoz (illetőleg a kolhozparasztsághoz) sorolása megfelel a modern termelés és a társadalomszervezet jellegének, hiszen a korszerű szocialista termelés a munkások, technikusok, mérnökök és más szellemi dolgozók szoros együttműködésére támaszkodik. Kétségtelen, hogy a tudomány közvetlen termelőerővé válása, valamint a termelés automatizálása – amely a technikusok és mérnökök egy részét a bonyolult technikát közvetlenül kiszolgáló munkások állományába olvasztja – kiszélesíti a munkásosztály sorait. De ezt a tendenciát helytelen lenne úgy értelmezni, mintha az egész műszaki értelmiség, sőt mi több, az alkalmazottak is a munkásosztály részévé válnának.¹ Ha úgy tünetnénk fel a dolgot, mintha a munkások és a műszaki állomány közötti különbség már eltűnt volna, ezzel mintegy levonnánk a napirendről

¹ E felfogás hívei olykor Marxnak az „összmunkásról” szóló ismert tételére hivatkoznak. De – mint a „Naucsnij kommunyizm i falszifikacija jevo renegatami” (A tudományos kommunizmus és meghamisítása a renegátok által) című brosúra (Moszkva 1972) meggyőzően bizonyítja, az „összmunkás” fogalma Marxnál egyáltalán nem a munkásosztály meghatározása, hanem az egészében vett termelő személyzetet jelöli. Az „összmunkás” fogalmát Marx termelési-technikai értelemben használta, mint „a termelés megszemélyesített szubjektumát”.

egy igen fontos és bonyolult gyakorlati feladatot, amelynek megoldása még hosszú időt és kitartó munkát követel: az értelmiség mint külön társadalmi réteg és a munkások, parasztok közötti különbségek felszámolását. Ez a feladat nem oldódik meg azzal, ha az értelmiséget „besorolják” a munkásosztályba és a parasztságba, hanem a fizikai és a szellemi dolgozók közti lényeges különbségek valóságos leküzdését feltételezi, ami kapcsolódik munkájuk jellegének megváltoztatásához a tudományos-technikai haladás bázisán, valamint a munkások és a parasztok kulturális és technikai színvonalának felemeléséhez a mérnökök, műszakiak, agronómusok színvonalára.

A munka tartalmához, a szakképzettséghez, a munkafolyamaton belüli funkciókhoz kapcsolódó különbségek kétségtelenül sokkal hosszabb életűek, mint az osztálykülönbségek. Ahogy a szocialista társadalomban elmosódnak az osztályhatárok, egyre inkább ezek a különbségek kerülnek előtérbe. Egyúttal a kommunizmus felé haladva az osztályok mint a társadalom strukturális egységei fokozatosan elvesztik jelentőségüket a társadalmi életben, s az emberek más fajtájú közösségei és egyesülései kerülnek az első helyre. Ezért fontos, hogy már most ne csak az osztályok létezésével számoljunk, hanem az emberi közösségek különböző más formáival is, amelyeket a gazdasági szerkezet, a társadalmi munkamegosztás, a területi viszonyok stb. alakítanak ki.

Ezek közül a közösségi formák közül különösen fontosak a munkakollektívák, amelyeknek a fejlett szocialista társadalomban megnő a szerepük. A munkakollektívákat az SZKP Központi Bizottságának a XXIV. kongresszus elé terjesztett beszámolója úgy határozta meg, mint a szocialista társadalom alapsejtjeit.

Ha tisztázni akarjuk a munkakollektívák szerepét a szocializmusban, mindenekelőtt a társadalom gazdasági és társadalmi struktúrájában elfoglalt helyzetet kell jellemeznünk.

A kollektíva fogalma feltételezi az állandó, tartós kölcsönhatást olyan, közös érdekekkel és célokkal rendelkező egyének között, akik a társadalmi élet valamely területén közös tevékenységet folytatnak és akiket megfelelő szervezet egyesít. Ez a szükségszerűen rövid meghatározás is a problémák egész sorát veti fel.

A társadalmi életben egyrészt bizonyos objektíve kialakult emberi közösségekkel, másrészt egyesülésekkel vagy szervezetekkel van dolgunk. Az előbbiekhöz tartoznak például az osztályok, az utóbbiakhoz a pártok vagy a szakmai szövetségek. A különbség közöttük az, hogy az emberi közösségek objektíve jönnek létre, és az emberek akaratától és tudatától függetlenül léteznek. A valamely közösséghez való tartozás meghatározott érdekeket szül, melyeket az emberek csak bizonyos (néha meglehetősen hosszú) idő után ismernek fel. Az egyesületeket vagy szervezeteket viszont az emberek tudatosan hozzák létre azért, hogy érdekeiket megvalósítsák, hogy ezért közös harcot vívjanak, tehát ebben az esetben érdekeiknek már előzetesen tudatában vannak. A társadalmi struktúrát az emberi közösségek jelentik, az osztálytársadalomban mindenekelőtt az osztályok és egymáshoz való viszonyaik, és így objektíve adott. Az objektíve létrejövő társadalmi struktúra alapján alakul ki a politikai, a jogi stb. felépítményt alkotó szervezetek és egyesülések rendszere.

A kollektíva fogalma rendszerint éppen a szervezetekre és az egyesülésekre vonatkozik. A különböző – társadalmi, politikai, kulturális (például művészeti) stb. – tevékenységfajtáknak megfelelően, melyekben részt vesz, az ember különféle kollektívákhoz tartozik. Ezeket a kollektívákat azért hozzák létre, hogy érvényesítsenek meghatározott érdekeket, például gazdasági (így alakulnak ki többek között a mun-

kások szakmai szervezetei), politikai (ez a politikai pártok feladata) és kulturális érdekeket.

Az emberi tevékenység különböző fajtái közül a társadalom számára elsőrendű, életfontosságú a munkatevékenység. A munkatevékenység alapján a munka szférájában különböző formájú egyesülések keletkeznek. Ezeknek az a sajátosságuk, hogy a közösségek és a szervezetek bizonyos vonásait egyesítik magukban. Egyrészt a közösségekkel rokonítja őket az, hogy az embereket, akik ezekbe az egyesülésekbe lépnek, életbevágó szükségesség kényszeríti erre. A társadalomnak mindig termelnie kell ahhoz, hogy létezhesen, s a termelőerők fejlettségi szintje és jellege határozza meg benne a munkamegosztás rendszerét, a termelőknek a munka területei és fajtái szerinti eloszlását. Másrészt a közös termelésre létrejött emberi egyesülések minden esetben bizonyos szervezetet feltételeznek, és ez megkülönbözteti őket a társadalmi közösségektől. Ebben áll a termelési munkakollektívák sajátosságuk, amely megkülönbözteti őket a másfajta kollektíváktól.¹ Csak a félreértések elkerülése végett jegyezzük meg, hogy a „munkakollektíva” fogalma szélesebb, mint a „termelőkollektíváé”, mivel munkakollektívák nemcsak az anyagi szférában léteznek, hanem a szellemi termelés szférájában is (ide tartoznak például a különféle tudományos intézetek, kiadók, filmstúdiók, színházak stb.).

A munkakollektíva a társadalmi viszonyok sajátos csomópontja, a társadalom fontos sejtje, amely az egész társadalom gazdasági és társadalmi struktúrájának vonásait tükrözi. Sok polgári szociológus kereste azokat a legkisebb, legegyszerűbb egységeket, amelyekből a társadalom felépül, és ezeket többek között az individuumban (H. Spencer, N. Mihajlovskij) vagy a családban (A. Comte) vélték megtalálni. Felmerül a kérdés, vajon nem lehet-e ilyen elsődleges „társadalmi sejtnek” tekinteni a munkakollektívákat. De bármilyen csábító lenne is igenlően válaszolni erre a kérdésre, nem lenne elfogadható.

¹ Ennek a kérdésnek a kifejtése során általában Gak professzort követem. Lásd G. M. Gak: Gyialektika kollektivnosztij i individualnosztij (A kollektivitás és az individualitás dialektikája). Moszkva 1967. 121–123. old.

A szocializmusban a munkakollektíva valóban a társadalmi élet leg-egyszerűbb egysége. De nem szabad az egész társadalom struktúrájától elszigetelten, valamiféle elsődleges dolognak tekinteni. Ez esetben ugyanis elveszítenénk azt a lehetőséget, hogy a munka szférájában létrejött emberi egyesülések jellegét történetileg szemléljük, és feltárjuk függésüket a társadalom gazdasági és osztálystruktúrájától. Módszertanilag ez az utópikus szocialisták megközelítésmódjának felelevenítését jelentené: ők képzelték úgy a szocializmus megszületését, mint az egyes munkakommunák, falanszterek, termelői-fogyasztási társulások egyesülésének eredményét. A későbbiekben hasonló illúziókat tápláltak a „szövetkezeti szocializmus” hívei, akik azt hirdették, hogy a kapitalizmus keretei között is el lehet érni a társadalmi rend gyökeres átalakítását, csak meg kell honosítani bizonyos szövetkezeteket. Ez, Leninnel szólva, „teljesen hiú ábránd”¹. A szocializmus építésének gyakorlata a Szovjetunióban és más országokban is igazolta a marxizmus-leninizmusnak azt a tanítását, hogy a proletariátus politikai hatalmának kivívása és az alapvető termelési eszközök államosítása útján a társadalmi viszonyok teljességére kiterjedő gyökeres változásokat kell végrehajtani ahhoz, hogy a munkakollektívák fejlődésének gazdasági és társadalmi feltételei létrejöjjenek. Éppen ezekre az új társadalmi feltételekre – és csak ezekre – vonatkoznak Lenin szavai: „A szocialista állam csak mint termelő és fogyasztási kommunák hálózata jöhet létre, amelyek lelkiismeretesen nyilvántartják termelésüket és fogyasztásukat, takarékoskodnak a munkával, szakadatlanul emelik a munka termelékenységét és ezáltal lehetővé teszik a munkanap leszállítását napi hét, hat órára, sőt még kevesebbre.”²

A szocialista társadalom gazdasági és társadalmi viszonyainak jellege határozza meg a munkakollektíván belüli viszonyok természetét, és nem fordítva. Mi több, a „munkakollektíva” fogalmának – a szó teljes értelmében – csak abban a társadalomban van realitása, amely

¹ *Lenin* Összes művei. 36. köt. 138. old.

² Ugyanott, 172. old.

a termelési eszközöket társadalmi tulajdonba vette. Tőkés vállalatot nem lehet „munkakollektívának” nevezni, mert ott a munkásokat kizsákmányolják, és osztályantagonizmus van a termelési eszközök birtokosai és azok között, akik ezekkel az eszközökkel dolgoznak. Természetesen a kapitalista vállalatban is van kooperáció, de itt a munkások egyesülése kényszer jellegű, és munkájuk kizsákmányolására épül. Miként Marx mondta, „kooperációjuk csak a munkafolyamatban kezdődik, de a munkafolyamatban már megszűntek önmagukéi lenni. . . Mint kooperálók, mint egy dolgozó organizmus tagjai, maguk a munkások csak a tőke különös létezési formáját alkotják.”¹ Az ilyen egyesüléssel mint „látszatkollektivitással” Marx szembeállította a szocialista társadalom valóságos kollektivitását, a szocialista társadalomét, amely a saját és valamennyi tagja létfeltételeit ellenőrzése alá vonja. Az ilyen kollektivitásban az egyének szabad emberként vesznek részt, és minden eszközt megkapnak képességeik mindenoldalú kifejtéséhez.

A munkakollektíva alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona. És ez nem pusztán az egyes kollektíva tulajdona. Már említettük, milyen élesen válaszolt Lenin az anarcho-szindikalisták képviselőinek, akik azt javasolták, hogy a gyárakat és az üzemeket ezek kollektíváinak tulajdonába kell adni. A szocializmus a munkásosztály egyesítését kívánja, az egész állam érdekeinek nevében, s nem a termelői és szakmai érdekek szűk keretei között; az egész országra kiterjedő egységes ellenőrzést követel a társadalmi termelés és elosztás fölött. Enélkül elkerülhetetlenné válik a munkásosztály szétforgácso-lódása, a sorait megbontó konkurrencia, a szocialistaellenes ösztönösség feléledése, s mindez végül is megingathatja a szocializmus alap-pilléreit. Csak a legfontosabb termelési eszközök össznépi tulajdonba vétele, a népgazdaság parancsnoki állásainak (nagyipar, bankok stb.) a munkásosztály kezében való összpontosítása alakít ki olyan feltételeket, amelyek mellett a szövetkezeti, csoporttulajdon szocialista jel-

¹ *Marx-Engels* Művei. 23. köt. 312. old.

legűvé válik, s a kooperáció egyszerű növekedése – Leninnel szólva – a szocializmus fejlődésével azonos. Ilyen körülmények között az egész társadalom egységes munkakollektívát alkot, s ezen belül az elvtársi együttműködés és a kölcsönös szocialista segítség által egymáshoz kapcsolt termelési kollektívák egész rendszere jön létre.

Ahogy közgazdasági és szociológiai irodalmunkban helyesen megállapították, „az embereknek nem minden *halmaza kollektíva*. A kollektíva legfontosabb ismérve *a cél egysége és a cselekvés egysége a közös érdekek szolgálatában*.

A szocialista termelési kollektívát az elvtársi együttműködés és a kölcsönös segítség kapcsolatainak rendszere jellemzi, amely az egész társadalmi termelésnek az általános jólét érdekében való fejlesztését szolgálja.”¹

A termelőkollektíva a szocialista társadalom gazdasági szervezetének eleme; bizonyos fenntartással azt mondhatjuk, hogy úgy viszonyul hozzá, mint rész az egészhez. Tekinthetjük-e a kollektívákat a társadalmi struktúra elemeinek? Az irodalomban nemegyszer találkozunk azzal az állítással, hogy a társadalmi struktúra csak az osztályok létéhez kapcsolódik, hogy „sem a nemzet, sem a család, és különösen a kollektíva nem eleme a szoros értelemben vett társadalmi struktúrának”².

Egyes szociológusok hajlamosak a társadalmi struktúra fogalmát kizárólag az osztálykülönbségekhez vagy az olyan társadalmi különbségekhez kapcsolni, amelyek az emberek gazdasági helyzetének egyenlőtlenségét fejezik ki. Ezzel a nézettel nem lehet egyetérteni. A kommunizmusban a társadalom többé nem tagozódik osztályokra és rétegekre, melyeket a társadalomban elfoglalt helyzetük bizonyos egyenlőtlensége jellemez. Kétségtelen azonban, hogy az emberek a kommunizmusban is különféle munka- és egyéb kollektívákba tartoznak majd, amelyeket az együttműködés és kölcsönös segítség kapcsolatai fűznek

¹ I. I. Kuzminov: Ocserki polityiceszkoj ekonomii szocializma (A szocializmus politikai gazdaságtanának vázlata). Moszkva 1971. 173. old.

² Lásd „Voproszi filozofii”, 1971. 12. sz. 158. old.

egymáshoz. Miként az SZKP programja megállapítja: „Valamennyi termelési sejt, valamennyi öngazgatási egyesülés harmonikusan egybe-kapcsolódik a tervszerűen szervezett közös gazdaságban, a társadalmi munka egységes ritmusában.”¹

A munkakollektíva a társadalmi struktúra olyan sejtje, amely az osztály- és társadalmi különbségek leküzdése után is megmarad. Természetes tehát, hogy az osztálykülönbségek elmosódásával mindinkább előtérbe kerülnek a munkakollektívák problémái. De a szocialista társadalom jelenlegi fejlődési szakaszában a munkakollektívák belső viszonyait nem szabad a társadalom osztályszerkezetétől elszakítva vizsgálni. E kollektívákban nem általában vett termelők vannak, hanem meghatározott társadalmi csoportokhoz tartozó emberek (például a gyárakban munkások, értelmiségiek, alkalmazottak). A munkakollektíva ezek együttműködésének színtere, a társadalmi organizmus olyan sejtje, amelyben, akárcsak a társadalom egészében, a különböző társadalmi csoportok állandóan közelednek egymáshoz, a társadalmi különbségek elmosódóban vannak. Ez a folyamat ölt testet a kollektíva társadalmi struktúrájának tökéletesedésében is.

A munkakollektíva tehát a társadalomnak nemcsak gazdasági, hanem társadalmi sejtje is. A kollektíván belüli viszonyok ezért nem korlátozódnak az emberek közti gazdasági kapcsolatokra. Felmerülnek itt a kollektíva irányításának problémái is, amelyek jellegét a termelési eszközök társadalmi tulajdona és az együttes, kollektív munka szabja meg.

A kollektíva olyan társadalmi organizmus, amelyben az embereket nemcsak az objektív kapcsolatok rendszere egyesíti, hanem az ennek alapján kialakuló szociálpszichológiai viszonyok is. A közös munka csak objektív előfeltétele a kollektíva kialakulásának. Igazi kollektíva ott keletkezik, ahol az emberek tudatában vannak a közös ügy iránti felelősségüknek, megtanulják kollektívan megoldani a vállalatoknál felmerülő problémákat és irányítani a vállalat ügyeit, ahol kialakul és

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 765. old.

hatékony erővé válik a kollektíva közvéleménye, s kialakul a tudatos fegyelem, vagy – Lenin kifejezésével – a dolgozók „önfegyelme”. A munkakollektívát a kollektivizmus szelleme egyesíti, amelynek óriási jelentősége van az összehangolt munkában, a bonyolult feladatok megoldásában és a nehézségek leküzdésében. A személyiség is csak a kollektivizmus légkörében alakulhat megfelelően.

Azt mondhatjuk, hogy az összeforrott kollektívának és a szocialista személyiségtípusnak a kiformalódása egymást kölcsönösen feltételező folyamatok. „Szigorúan véve – írja L. P. Bujeva – csak akkor beszélhetünk kialakult kollektíváról, amikor a közös tevékenység és a demokratikus típusú irányítás objektív alapján létrejön ez az összetett pszichológiai struktúra, amely egyesíti tagjait, összehangolja cselekvéseiket, s egymás kölcsönös gazdagítása révén serkent és fejleszt minden egyes személyiséget.”¹ Ebből törvényszerűen következik a szerzőnek az a gondolata, hogy a vállalatok munkáját nemcsak gazdasági mutatók jellemzik, hanem a kollektíva társadalmi fejlettségének mutatói is (például a termelés demokratikus irányításának és a kollektíva társadalmi életének fejlettségi foka, az, hogy a kollektíva tagjai milyen mértékben tekintik magukat vállalatuk és munkájuk gazdájának stb.).

A szervezettségnek és a fegyelemnek a tömegek aktivitásával és kezdeményezésével való egyesítése a munkakollektíva érettségének fontos mutatója. E nélkül a kollektíva nem létezhet és nem fejlődhet; a kollektíván belüli viszonyok elfajulnak vagy abba az irányba, hogy egyesek bürokratikus parancsolgatnak és a többiek vakon engedelmeskednek, vagy a kollektívát felbomlasztó, különálló individuumok csoportjává változtató anarchisztikus önkényesség felé.

* * *

¹ L. P. Bujeva: Szocialnaja szreda i szoznanyije licsnyosztyi (A társadalmi környezet és a személyiség tudata). Moszkva 1968. 172. old. Lásd még G. L. Szmírnov: Szovjetszkij cselovek. Formirovanyije szocialiszticzeszkogo tyipa licsnyosztyi (A szovjet ember. A szocialista személyiségtípus kialakulása.) Moszkva 1971.

A termelőkollektíva szerepének növekedése a fejlett szocialista társadalom körülményei között mindenekelőtt a gazdasági reform megvalósításához, a tervezési és a gazdaságirányítási mechanizmus tökéletesítéséhez kapcsolódik.

A szocialista vállalat fontos láncszem a termelési viszonyok rendszerében: társadalmunk legfőbb termelési sejtje. A termelés méreteinek hatalmas arányú kibővülése és a gazdaság struktúrájának bonyolultabbá válása, a súlypontnak a társadalmi termelés határfokának növelésére, a fejlődés intenzív tényezőire való áthelyeződése szükségessé tette az állami tervezés mechanizmusának további tökéletesítését, és ezzel együtt az alulról jövő kezdeményezés maximális fejlesztését.

A gazdasági reform megteremtette a feltételeket a kollektív vállalati érdekek ösztönző szerepének erősítéséhez. A vállalat dolgozóinak anyagi ösztönzésére saját alappal rendelkezik, amelynek nagysága a kollektíva munkájának eredményeitől: a realizált termelési volumentől és a rentabilitás szintjétől függ. Megállapításánál figyelembe veszik a munkatermelékenységi terv teljesítését is. Az anyagi ösztönzési alapot a vállalat különböző formákban használja fel: prémiumokat oszt, jutalmazza a kiváló dolgozókat, egyszeri jutalmat ad az éves eredmény alapján, díjazza a gyárban meghirdetett szocialista munkaverseny győzteseit. Ez elősegíti a munka anyagi és erkölcsi ösztönzőinek szorosabb és szervezettebb összekapcsolását. A vállalati nyereségből továbbá szociális-kulturális és lakásépítési alapot létesítenek, amelyet a vállalat kollektív szükségleteinek kielégítésére, a társadalmi fogyasztás fejlesztésére fordítanak: lakóházak, kulturális és szolgáltató létesítmények, óvodák, úttörőtáborok, üdülők, szanatóriumok stb. építésére. Ezzel a vállalat és a kollektíva funkciói a termelés határain túl kiterjednek a társadalmi életre és a dolgozók életmódjára is. Mindez erősíti a termelőkollektívának, mint a társadalom nemcsak gazdasági, hanem társadalmi sejtjének is a szerepét.

A gazdasági reform végrehajtásával párhuzamosan megkezdődött a vállalatok szociális fejlesztési terveinek kidolgozása és végrehajtása,

ami fontos új lépcsőfok a gazdasági és társadalmi tervezés egységének megvalósításában. Az utóbbi években sok vállalatnál kidolgozták a kollektívák szociális fejlesztési terveit, amelyek előíranyozzák a dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelését, életkörülményeik javítását stb.

A vállalati szociális tervezés az ember életének legkülönbözőbb oldalaival összefüggő kérdésekre terjed ki: képességeinek a munkában való fejlesztésére, más emberekkel való kapcsolatára, életkörülményeik javítására stb. Ezekben a tervekben fontos helyet foglal el a kollektíva társadalmi struktúrájának megváltoztatása is, a fizikai és a szellemi dolgozók közötti viszony javítása, a szakmunkások és a segédmunkások, a demográfiai csoportok (férfiak és nők, fiatalok és idősebbek) közötti kapcsolatok tökéletesítése.

Azt is látnunk kell azonban, hogy a szociális fejlesztés számos problémájának megoldása túllépi a vállalati kereteket. Nemcsak arról van szó, hogy egyesíteni kell a vállalatok erőit és eszközeit, hanem kerületi és városi szintű tervezésre is szükség van. A városi közlekedés, a közművesítés, a parkosítás, a szolgáltatások fejlesztésének problémái stb. megkövetelik a vállalatok szociális fejlesztési tervezésének összekapcsolását a területi komplexumok tervezésével. Így elkerülhető lesz a – jelenleg olykor tapasztalható – szakadás a vállalatok és a helyi szervek szemlélete között, ti., hogy az előbbiek nem látnak mást az emberben, mint munkaerőt, az utóbbiak pedig mint körzetük lakóját. A körzet, város vagy terület komplex gazdasági és szociális fejlesztési terve elősegíti a munkaerő-mérleg pontos kiszámítását, a lakosság demográfiai és foglalkozási struktúrájában bekövetkező változások tekintetbe vételét, a kulturális és szolgáltató létesítmények, valamint a közlekedés iránti igények felmérését, a tervezés területi és termelési dimenzióinak összehangolását. A vállalat a termelés legfőbb sejtje, de a társadalom nem korlátozható e sejtek összességére. Ezért a vállalatot mindig a társadalommal mint összefüggő egésznek alkotó organizmussal való elszakíthatatlan kapcsolatában kell vizsgálni.

A szociális fejlesztési tervek kidolgozása és megvalósítása a dolgo-

zók egyre újabb és újabb rétegeit vonja be az aktív társadalmi életbe, tudatosítja bennük, hogy ők az ország gazdái. A szocializmus, a szociális problémákat állami szinten megoldva, tág lehetőségeket nyit a tömegek helyi kezdeményezései és aktivitása számára is.

Milyen szembeütköző az ellentét ebben a vonatkozásban a szocialista és a kapitalista vállalatok között! U. Jaeggi nyugatnémet szociológus „Hatalom és uralom a Német Szövetségi Köztársaságban” című könyvének tanúsága szerint a dolgozók összes demokratikus joga „kívül reked a vállalat kapuin; ahogy átlépik a gyár küszöbét, tekintélyuralmi és abszolút társadalomba kerülnek, amely ugyanolyan represszív módon és szigorúan felülről lefelé van megszervezve, mint a hadsereg. A gyárkapunál véget érnek a polgári jogok – a gyülekezési szabadság, a szólásszabadság és a sajtószabadság.”¹

A polgári szociológia lépten-nyomon hangoztatja, hogy a munkás nem pusztán „gazdasági lény” „homo oeconomicus”, hanem „társadalmi ember” vagy „pszichológiai ember” is, s ennek megfelelő bánásmódot igényel. Ez a tanítás gyakorlati intézkedések egész rendszerében fejeződik ki, amelyek célja „emberi kapcsolatok” kialakítása az iparban. Noha ezek az intézkedések hoznak bizonyos eredményeket a tőkések számára – emelik a munka termelékenységét –, a társadalmi konfliktusok forrását nem képesek kiküszöbölni. Semmiféle mesterkedés sem rejtheti el vagy semlegesítheti a kizsákmányoláson alapuló tőkés termelési viszonyok emberellenes és embertelen lényegét. A business legnyíltabb és legcinikusabb teoretikusai, mint például T. Lewitt, aki a „Harvard Business Review” hasábjain a nagyhangú szociális ígéretések nemkívánatos következményeitől óvja az üzleti köröket, nyersen kimondják, hogy „az általános jólét és a társadalmi problémák nem tartoznak a korporációkra. Nekik az a dolguk, hogy pénzt csináljanak, nem pedig kellemes muzsikát.”

A szocialista társadalomban a munkakollektíva az egyik láncszem

¹ U. Jaeggi: Macht und Herrschaft in der Bundesrepublik. Frankfurt am Main 1970. 58. old.

a szocializmus demokratikus alapelveinek megvalósításában, amelyek tehát nemcsak a politikai, hanem a gazdasági életben is testet öltenek. Lenin már a szovjethatalom első éveiben felhívta a figyelmet erre, amikor a dolgozó tömegeknek az irányításban való részvételét összekapcsolta a szocialista verseny fejlesztésével. „A szovjethatalom soron levő feladatai” című munkájában azt írta, hogy „éppen a szovjetszervezet, amely a polgári köztársaság formális demokráciájáról áttér a dolgozó tömegeknek az *irányításban* való tényleges részvételére, helyezi első ízben széles alapokra a versenyt. Politikai téren ezt sokkal könnyebb megtenni, mint gazdasági téren, de a szocializmus sikere szempontjából éppen az utóbbi a fontos.”¹

A munkakollektíva, mint a szocialista társadalom legfőbb sejtje, színtere az egyéni társadalmi aktivitás, az állampolgári tulajdonságok kialakulásának és fejlődésének, a demokratikus jogok gyakorlásának és a kötelességek hatékony teljesítésének.

A munkakollektíva szerepének növekedése a fejlett szocializmus körülményei között nemcsak a szocialista gazdaság fejlődésével függ össze, hanem a szocialista demokrácia továbbfejlődésével és a leg szélesebb néptömegek politikai érettségének és aktivitásának fokozódásával is.

A szocialista társadalom átalakulóban van osztály nélküli társadalommá. Ez az átalakulásfolyamat még távol van a befejeződéstől. Az e téren ténylegesen elért fejlettségi foknak, a szocialista társadalmat alkotó osztályok és társadalmi rétegek helyzetének és egymáshoz való viszonyának elemzése nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy helyesen határozzuk meg a politikai viszonyok jellegét, a politikai felépítmény állapotát, a politika szerepét a szocialista társadalom életében.

¹ *Lenin Összes művei.* 36. köt. 176–177. old.

V / A politika és a gazdaság viszonya a szocializmusban

A társadalom politikai szervezete a szocializmusnak mint a kommunizmus első szakaszának természetéből fakadó szükségesség. A szocializmus politikai szervezete elvileg új az előző társadalmakéhoz képest; magva a szocialista állam, a néptől nem elkülönülő, hanem vele egyre inkább összeolvadó politikai hatalom megtestesítője. Mindazonáltal a szocializmus még nem szünteti meg a különbséget a társadalom és az állam között, nem lehet még állam nélküli társadalom. A születő kommunizmus ebben az első szakaszában még nem érte el az érettségnek azt a fokát, ahol nélkülözhetné az irányítás állami mechanizmusát. Másképp lehetetlen egyesíteni és egységes cél felé irányítani a nép cselekvéseit a társadalmi fejlődésnek abban a szakaszában, amikor áll még a külső tőkés világ elleni osztályharc frontja, amikor az országon belül vannak még osztálykülönbségek, amikor a társadalmi fegyelem biztosításához még szükség van a politikai hatalom tekintélyére.

Ezzel magyarázható, hogy a szocializmusban a társadalmi viszonyoknak igen lényeges részét alkotják a politikai viszonyok. A szocializmus osztálystruktúrája, valamint a más társadalmak között elfoglalt helyzete a – bel- és kül- – politikai viszonyok rendszerében fejeződik ki. A szocialista társadalom működésének és a kommunizmus felé haladásának tudományos megértése szempontjából elsőrendű fontosságú az a kérdés, milyen irányba tart és milyen tényezőktől függ e

viszonyok fejlődése, továbbá hogy milyen szerepet játszik a politikai emelők alkalmazása a kommunista átalakulásban.

1 / A politika és a gazdaság viszonyának megváltozása a politikai hatalomnak a munkáosztály által való meghódítása után

„Az állam szerepének kérdéséhez” című cikktervezetében Lenin a következőképpen definiálja a politikát: „... a politika az *á l l a m* ügyeiben való részvétel, az állami tevékenység formáinak, feladatainak, tartalmának meghatározása”¹. E definíció a politika fő mozzanataként emeli ki a hatalomnak, tevékenysége tartalmának és irányának kérdését. Ezt a tartalmat egy adott társadalomban elsősorban a hatalom osztálytermészete, az osztályok egymáshoz való viszonyának jellege határozza meg. Ezért definiálta Lenin a politikát az osztályok közötti viszonyként. Természetesen nem az osztályok összes és mindenfajta viszonyára gondolt (hiszen az osztályokat a gazdasági, termelési viszonyok is összekapcsolják), hanem azokra a viszonyokra, amelyek a hatalomért, a hatalmi tevékenység irányáért stb. vívott harc kérdéseit ölelik fel.

A politika nemcsak az adott társadalom osztályai közötti viszonyokat fejezi ki, hanem a nemzetek és az államok közötti viszonyokat is. Az utóbbiak az osztályok közötti viszonyokból következnek, a politika osztálytartalma által determináltak.

A politikában, mint Lenin írta, az osztályoknak gazdasági helyzetükből adódó alapvető érdekei fejeződnek ki. Ezért Lenin a politikát a gazdaság koncentrált kifejeződésének tekintette. Már ebből is következik, hogy a politika a gazdaságon alapul, és egyúttal, mint a gazdaság koncentrált kifejeződése, óriási hatást gyakorol a gazdaság fejlődésére. A gazdaság mindennapos változásai végbemehetnek közvetlenül a termelőerők fejlődésének hatására, de a gazdasági rendszer mély,

¹ *Lenin* Összes művei. 33. köt. 236. old.

alapvető változásai, amelyeket szintén a termelőerők fejlődése készít elő, nem valósulhatnak meg a politika közreműködése nélkül, a hatalomnak a gazdasági viszonyok átalakítására való felhasználása nélkül.

A politika különleges szerepet játszik a gazdaság szocialista átalakításában. Mint ismeretes, a szocialista forradalomban a politikai fordulat megelőzi a gazdaságit. A forradalomban győztes munkássztyály a szocialista államot hatalmas emelőként használja fel a tőkés viszonyok felszámolására és a szocialista termelési viszonyok létrehozására, a parasztok és kézművesek kisárutermelő gazdaságának átalakítására, a többféle gazdasági formát összekapcsoló átmeneti gazdaságból az egységes szocialista gazdaságba való átmenet megvalósítására. A politikai hatalom nemcsak megszilárdítja a forradalom által létesített új gazdasági viszonyokat, nemcsak meggyorsítja a gazdaság átalakítását, hanem a szocialista gazdaság építésének eszköze is.

Ebből a tényből néha azt a hamis következtetést szűrik le, hogy a politika itt a gazdaság szülőke, maga teremti meg a saját alapját. A szocialista társadalom fejlődésének elemzésében előforduló szubjektivizmusnak az az egyik forrása, hogy helytelenül fogják fel a politika és a gazdaság viszonyát. A szubjektivista nézetek hívei azt állítják, hogy a politika parancsnokló erőként lép fel a gazdasággal szemben. Szerintük a szocialista felépítményt már nem az alap határozza meg, hanem ellenkezőleg, a felépítmény határozza meg és hozza létre az alapot. Ezek az állítások eltorzítják az alap és a felépítmény kölcsönhatásának azokat a valóságos változásait, amelyek a szocializmus és a kommunizmus építésének viszonyai közepette végbemennek.

A politika és a gazdaság viszonyának marxista felfogása abból indul ki, hogy a politika mint felépítmény a társadalom gazdasági rendjén, az adott politikát megvalósító osztályok gazdasági helyzetén alapul. Ez az általános tétel maradéktalanul alkalmazható a szocialista társadalom fejlődésére is, ennek minden sajátságúsága mellett, amelyet természetesen teljes mértékben számításba kell venni.

Az állam aktív szerepe a szocialista gazdaság építésében egyáltalán

nem azt jelenti, mintha az állam volna az *oka* az új gazdasági viszonyok megjelenésének. Ennek okai valójában magában az előző gazdasági fejlődésben, a tőkés társadalom méhében kibontakozó termelőerők és magántőkés formájuk konfliktusában rejlenek. A termelési eszközök társadalmi tulajdonára való áttérést maguknak a termelőerőknek a fejlődési szükségletei követelik, a politikai hatalom pedig nem forrása, hanem *eszköze* és megvalósítója ennek a szükségszerűségnek.

Helytelen az az elképzelés is, hogy a születő szocialista állam eleinte mindennemű gazdasági alap nélkül létezik. Ha a munkásosztály nem sajátítaná ki a forradalom során a tőkéseket és a földbirtokosokat, a tőlük elragadott termelési eszközöket nem változtatná szocialista tulajdonná, akkor képtelen lenne rá, hogy huzamosabb ideig kezében tartsa a politikai hatalmat. Az új politikai hatalom csak a gazdaság szocialista formájára mint saját gazdasági bázisára támaszkodva szilárdulhat meg, és hajthatja végre sikeresen az ország egész gazdaságának szocialista átalakítását.

Végül, magát az új politikai hatalom tevékenységének irányát, a gazdaságra gyakorolt hatásának jellegét és lehetőségeit is a gazdaság szükségletei és fejlettségi szintje határozzák meg. Ha a politikát olyan „parancsnokló erőnek” tekintjük, amely „mindennek parancsol” és saját belátása szerint irányítja a gazdaság fejlődését, veszélyes illúzió rabjai leszünk. Nem bármely politika, hanem csak a *helyes* politika hozhatja meg a kívánt eredményeket, és járulhat hozzá a szocializmus győzelméhez. Helyes politikának pedig csak azt mondhatjuk, amelyik 1. a gazdaságilag megérett, szükséges átalakulások megvalósítását szolgálja; 2. számításba veszi a reális gazdasági feltételeket és lehetőségeket; 3. az osztály-erőviszonyok józan felmérésére támaszkodik.

A politika aktív szerepét fejezi ki Lenin híres tétele a politikának a gazdasággal szembeni elsőbbségéről. Az irodalomban olykor azzal a véleménnyel találkozunk, hogy ez a tétel a szocializmust és kommunizmust építő társadalom specifikumát fejezi ki, s csak a szocialista államra vonatkozik. Ez nem így van. Lenin már az „ökonomisták”

elleni harcában felvetette azt a gondolatot, hogy a politikai harc elsődleges fontosságú az osztályok gazdasági harcához képest. Az „ökonomisták”, arra hivatkozva, hogy az osztályok gazdasági érdekei döntő szerepet játszanak a történelemben, a proletariátus gazdasági harcát állították előtérbe; Lenin a következőképpen érvelt ellenük: „Abból, hogy a gazdasági érdekek döntő szerepet játszanak, *semmiképp sem lehet* a gazdasági (= szakmai) harc elsőrendű jelentőségére következtetni, mert az osztályok leglényegesebb, »döntő« érdekei *csakis* gyökeres *politikai* átalakításokkal elégíthetők ki; nevezetesen, a proletariátus alapvető gazdasági érdeke *csakis* politikai forradalom útján elégíthető ki, mely a burzsoázia diktatúrája helyébe a proletariátus diktatúráját állítja.”¹ A politikának a gazdasággal szembeni elsőbbségét Lenin a szakszervezeti vitában is kifejtette, és ezt a tételt a marxizmus ábécéjének nevezte.

A politikának a gazdasággal szembeni elsőbbsége a marxista-leninista felfogás szerint a következőket jelenti: 1. a politikai hatalom meghódításának és megszilárdításának döntő jelentősége van az adott osztály alapvető gazdasági érdekeinek érvényesítése, gazdasági feladatainak megoldása szempontjából: 2. ebből következőleg minden gazdasági, kulturális, szervezeti kérdést politikailag kell szemlélni. A szakszervezeti vitában Lenin szembeszállt Buharin eklektikus álláspontjával, aki azonos szintre helyezte a szakszervezetek kérdésének politikai és gazdasági megközelítését. Lenin hangsúlyozta a politikai megközelítés elsőbbségét; a szakszervezetek ügyének politikailag helytelen kezelése esetén, amilyent például a trockisták igyekeztek ráerőszakolni a pártra, a munkásosztály nem tudná megtartani a hatalmat egy paraszti országban, és ebben az esetben szó sem lehetne a gazdasági kérdések megoldásáról.

Miután a munkásosztály meghódította a hatalmat, a politika és a gazdaság viszonyában nem az az új, hogy elismerjük a politikai megközelítés elsőbbségét – ez, amint láttuk, a marxizmus-leninizmus

¹ *Lenin* Összes művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 43. old.

általános tétele. Az új mozzanat az, hogy az alapvető politikai kérdés – a hatalom kérdése – már eldőlt a szocializmus javára, és ezzel összefüggésben törvényszerűen az első helyre kerülnek a gazdaságnak, a népgazdaság szervezésének, a termelés irányításának kérdései. „Az állam irányításának, amely most a szovjethatalom számára előtérbe került – írta Lenin „A szovjethatalom soron levő feladatai” című cikk fogalmazványában –, megvan még az a sajátossága is, hogy most – és a civilizált népek legújabbkori történetében alighanem első ízben – olyan irányításról van szó, amelyben nem a politikának van a legnagyobb jelentősége, hanem a gazdaságnak.”¹

Felvetődik a kérdés: nem mondanak-e ellent egymásnak ezek a tételek? Ha a politika annyira elsőrendű jelentőségű, ha „ez dönti el a köztársaság sorsát”², akkor miért beszélt Lenin ugyanakkor arról, hogy a súlypont a gazdaságra tolódik át?

E tételek között valójában nincs semmiféle ellentmondás: azt, hogy Október után a figyelem főképpen a gazdaságszervezés kérdéseire irányult, az magyarázza, hogy az alapvető politikai kérdés – a hatalom kérdése – már eldőlt a szocializmus javára.

A szocialista forradalom előtt a munkásosztály pártjának központi kérdése a politikai hatalom meghódítása volt. Ennek rendelődtől alá a párt egész tevékenysége. Gazdasági téren akkor a tőkések és a földbirtokosok voltak az urak, ezért a munkásosztály pártjának csupán arra nyílt lehetősége, hogy felvázolja a gazdaság jövődő átalakításának általános távlatait. A párt gazdasági tevékenysége főképpen a munkások mindennapos gazdasági szükségleteinek kielégítéséért való harcra korlátozódott, s e harc végső soron a munkásosztály politikai feladatainak rendelődtől alá. A termelés munkásellenőrzésének, a bankok, szindikátusok stb. államosításának kérdései gyakorlatilag csak akkor vetődtek fel, amikor a polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba nőtt át, és a háborús összeomlás közepette

¹ Lenin Összes művei. 36. köt. 122. old.

² Lenin Művei. 32. köt. 238. old.

égető kérdéssé vált Oroszország megmentése a fenyegető gazdasági katasztrófától.

Miután a proletariátus meghódította a hatalmat, az új mozzanat elsősorban az volt, hogy a munkásosztály a politikát, amelynek vezető erejévé vált, a gazdaság szocialista átalakításának szolgálatába állította. „A politikát – mondta Lenin 1920-ban – a polgári világnézet úgy tüntette fel, mintha el volna szakítva a gazdaságtól. A burzsoázia azt mondta: dolgozzatok parasztok, hogy élhessetek, dolgozzatok munkások, hogy a piacon megkapjátok mindent, amire szükségetek van, hogy élhessetek, a gazdaságpolitikát pedig majd intézik gazdáitok. Márpedig ez nem így van, a politikának a nép, a proletariátus dolgának kell lennie.”¹ Legfőbb politikánk – mutatott rá a továbbiakban – a gazdasági építés kell hogy legyen.

A proletárdiktatúra létrejötte után a szocializmus további sorsa a gazdaság átépítésétől, a burzsoázia feletti gazdasági győzelem kivívásától, a gazdaság maximális fejlesztésétől, a szocializmus gazdasági alapjának megteremtésétől függött. Éppen ezért hangsúlyozta Lenin oly állhatatosan a szocialista forradalom első napjaitól kezdve, hogy megkülönböztetett figyelmet kell szentelni a termelésirányítás megszervezésének, a termelés és az elosztás össznépi és mindent átfogó nyilvántartásának és ellenőrzésének, az élenjáró tapasztalatok terjesztésének stb. A polgárháború körülményei között, amikor az ellenséges osztályok újra meg újra megpróbálták visszahódítani az elvesztett hatalmat, a gazdasági építés kérdései természetesen nemegyszer háttérbe szorultak. De ahogy Lenin 1920 végén megjegyezte, minden nagy háborús győzelem „fokról fokra a gazdaságpolitikára helyezi át a harc súlypontját”². Lenin a gazdaság szocialista átalakításában, ebben a (különösen olyan ország számára, amilyen Oroszország volt) végtelenül bonyolult és nehéz feladatban látta a kapitalizmustól a szocializmushoz való átmenet lényegét. „A szovjethatalom soronlevő

¹ *Lenin Összes művei*. 41. köt. 384–385. old.

² *Ugyanott*, 385. old.

feladatai” című cikk első változatában ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy miután a proletariátus magához ragadta a hatalmat, a politikai feladatok alárendelt helyre kerülnek a gazdasági feladatokhoz képest.

A helyes politika a szocializmusért vívott harc sikerének döntő feltétele, de ha már kidolgozták és megvalósítják ezt a politikát, akkor lehetővé válik, hogy az erőket a gazdasági építésre összpontosítsák. Ezért hangsúlyozta Lenin, hogy azok az ellenzéki áramlatok, amelyek a pártra helytelen politikát igyekeztek ráerőszakolni, ezzel visszafelé húzták. „Persze – mondotta a szakszervezeti vita során – én mindig azt óhajtottam, óhajtom ma is és fogom is óhajtani, hogy kevesebbet foglalkozzunk politikával, többet a gazdasággal. De nem nehéz megérteni, hogy ezeknek az óhajoknak a teljesüléséhez arra van szükség, hogy ne legyen politikai veszély, és *ne legyenek politikai hibák*. Azok a politikai hibák, amelyeket Trockij elvtárs követett el, és amelyeket Buharin elvtárs elmélyített, súlyosbított, pártunkat *elvonják* a gazdasági feladatoktól, a »termelő« munkától, *sajnos, arra kényszerítenek bennünket, hogy az időt* ezeknek a hibáknak a kijavítására és arra *veszteges-sük*, hogy polémiát folytassunk a szindikalista elhajlással (amely a proletárdiktatúra bukására vezet), polémiát folytassunk a szakszervezeti mozgalom kezelésének helytelen módszere ellen (amely a szovjet-hatalom bukásához vezet)...”¹

Lenin tehát elkerülhetetlenül szükségesnek tartott bizonyos feltételeket ahhoz, hogy a hatalom megragadása után a párt áthelyezhesse tevékenységének súlypontját a gazdaságra, a gazdasági feladatok megoldására. Ez akkor válik lehetségessé, ha a politikai problémákat sikeresen megoldották, ha már nincsenek politikai veszélyek és hibák.

Amikor Lenin a párt és a szocialista állam tevékenységében a gazdasági építés feladatait helyezte előtérbe, egyben hangsúlyozta, hogy e feladatok megoldása gyakorlatiasságot és szakértelmet követel. A szakértelem jelszava, amely korábban, amikor a kapitalizmus szétzúzása volt a feladat, egyáltalán nem volt népszerű a forradalmárok

¹ *Lenin Művei*. 32. köt. 77. old.

körében, most, az alkotó jellegű feladatok teljesítése idején, a legfőbb és soron levő napi jelszóvá vált. Lenin nyomatékosan követelte, hogy a gazdasági építés valamennyi kérdését konkrétan, szakszerűen közöltsék meg, gondosan tanulmányozzák a legjobb gyárak, szövetkezetek tapasztalatait, és ezeket széles körben terjesszék az egész országban. „A burzsoá rendszerben – mondta Lenin – a vállalkozók végezték a gyakorlati munkát, nem pedig az állami szervek, nálunk viszont minden gazdasági kérdés – mindannyiunknak közös ügye. Ez számunkra a legérdekesebb politika.”¹ A szocialista államnak fejlődése első periódusában erőinek jelentős részét még arra kellett fordítania, hogy elnyomja a kizsákmányoló osztályok ellenállását. De már ekkor megjelent és jelentős fejlődésnek indult a szocialista állam egyik fő funkciója, a gazdaság megszervezése. E fejlődés annál nagyobb lendületet kapott, minél sikeresebben oldották meg a proletariátus osztályharcának feladatait.

A proletárdiktatúra létrehozása elvileg új típusú állam megszületését jelentette, a szocialista államét, amelynek új funkciói is vannak. Az állammonopolista kapitalizmus idején a burzsoá hatalom is kénytelen bizonyos gazdasági funkciókat betölteni. Mint ismeretes, a gazdasági emelők egész sorát használja fel a nemzeti jövedelemnek a monopóliumok javára történő újraelosztására, a kizsákmányolás növelésére. A burzsoá állam tevékenységében azonban a kizsákmányoltaknak, vagyis a lakosság többségének az elnyomása, a kapitalista rend alapjainak megőrzése marad a legfontosabb. A szocializmus építésének körülményei között az állam tevékenysége, az ország irányítása olyan alkotó, építő cselekvéssé válik, amelynek legfőbb tartalma a népgazdaság fejlesztésének tervszerű megszervezése a dolgozók érdekében.

Ez a tudatos tevékenység már a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában széleskörűen kibontakozik; mindenoldalú fejlődése a szocializmus győzelme után következik be, amikor jelen-

¹ *Lenin Művei*. 32. köt. 464. old.

tősege még tovább nő. A gazdasági-szervező munka jelentőségének fokozódását a szocializmusban az magyarázza, hogy mind a gazdasági rendszer, mind a társadalom osztálystruktúrája gyökeresen megváltozik. A kizsákmányoló osztályok felszámolásával megszűnt ellenállásuk elnyomásának funkciója. A szocialista állam tevékenységében minden irányban fejlődésnek indultak fő funkciói, a gazdasági-szervező és a kulturális-nevelő funkció.

A súlypontnak ezekre a funkciókra való áttolódása a heterogén átmeneti gazdaságnak egységes szocialista gazdasággá való átalakulásával is összefügg. „Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában” című cikkében Lenin így jellemezte a társadalmi gazdaság fő formáit a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában: kommunizmus, kisárutermelés és kapitalizmus. Míg a kommunista (szocialista) gazdasági forma a szervező, irányító princípiumot képviselte, a másik kettőben a gazdaság spontán elemei fejeződtek ki. A szocialista állam hatást gyakorolt az utóbbiak fejlődésére is, a paraszti gazdaságot fokozatosan szocialista mederbe terelte, a kapitalista gazdasági formát korlátozta, majd fokozatosan kiszorította. Az ország egész gazdasági életének közvetlen irányítása azonban csak akkor vált lehetségessé, amikor teljesen kialakult az egységes szocialista gazdasági rendszer. Amikor a társadalmi tulajdon valamennyi fontosabb termelési eszközre kiterjed, s az egész társadalom gazdasági alapjává válik, követelő szükségességgé lesz a termékek előállításának és elosztásának tervszerű megszervezése, amire a szocializmus körülményei között csak az államnak van ereje. Az irányítás itt már nemcsak és nem is első-sorban adminisztratív feladatot jelent, hanem inkább gazdasági-szervező munkát, az egész népgazdaság és kultúra tervszerű vezetését.

A párt és az állam gazdasági tevékenységének döntő jelentőségét mindenekelőtt az határozza meg, hogy a gazdaság a kommunizmusért folytatott harc fő területe. A kommunizmusba való átmenetről beszélni anélkül, hogy ezt a termelés mindenoldalú fejlődésével, a munkatermelékenység erőteljes emelkedésével kapcsolják össze – súlyos elhajlás a marxizmus-leninizmustól. A kommunizmust sem a szegény-

ségnek, sem a felhalmozott javak szétosztásának alapján nem lehet felépíteni. A kommunizmus megvalósítása a társadalmi termelés olyan óriási arányú növekedését követeli, hogy biztosítani lehessen az emberek szükségleteinek kielégítésére szolgáló anyagi és szellemi javak bőségét. Ezért a párt a kommunizmusra való áttérés fő feltételének a kommunista társadalom anyagi-műszaki bázisának létrehozását tekinti. E bázis megteremtésétől függ a szocialista társadalmi viszonyoknak kommunista viszonyokká való átnövése. A város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közti lényeges különbségek leküzdését is csak a termelés és a kultúra további hatalmas fellendülése teszi lehetővé. A nép életszínvonalának emelkedése, a szovjet emberek anyagi és szellemi szükségleteinek mind teljesebb kielégítése teljes mértékben a termelés fejlődésétől függ, mely a párt figyelmének középpontjában áll.

A párt és az állam gazdasági tevékenységének döntő jelentősége az ország fejlődésének nemzetközi körülményeiből, a szocializmus és a kapitalizmus közötti versenyből is következik. Közismertek Lenin gondolatai arra vonatkozólag, hogy a győztes szocializmus a szocialista társadalom és mindenekelőtt a szocialista gazdaság sikeres fejlődésével gyakorolja a legnagyobb hatást a világesemények menetére. Az új társadalmi rendnek a régi rend fölött aratott győzelme végső soron éppen gazdasági fölényével magyarázható. Ezért a szovjet gazdaság fejlődéséért, a munkatermelékenység emeléséért folytatott küzdelem egyben a szocializmusnak a kapitalizmus feletti győzelméért vívott küzdelem is. A szovjet társadalom gazdaságának és kultúrájának sikeres fejlesztése megteremti az alapot ahhoz, hogy megerősödjön az ország védelmi ereje, hogy gondoskodni lehessen az egész szocialista közösség megbízható védelméről és biztonságáról, s egyszersmind erősíti a szocialista világrendszer pozícióit a tőkés világrendszerrel folytatott versenyben.

Csak a marxizmus-leninizmust kispolgári kalandorsággal felcserélő emberek, mint például Mao Ce-tung és csoportja, állíthatnak olyasmit, hogy a fentiekben kifejtett álláspont – annak elismerése, hogy a gazdasági sikerek döntő jelentőségűek a kapitalizmus legyőzése szempontjából – az „ökonomisták” tézisének megismétlését jelenti,

akik másodrendű szerepet szántak a politikai harcnak, és a munkásosztály gazdasági küzdelmét állították az első helyre.

A két rendszer versenye a gazdaság területén egyfelől, s a munkásosztály gazdasági harca a tőkés országokban másfelől – két teljesen különböző jelenség. Azonosításuk semmivel sem járul hozzá a vizsgált probléma tisztázásához, csak összezavarja a dolgokat. Az osztályharc különböző formái közötti viszonyt a munkásmozgalomban mindenekelőtt az határozza meg, hogy a politikai harc a munkásosztály alapvető érdekeit fejezi ki, a gazdasági harc pedig részleges érdekeit (azaz a béremelésben és a munkakörülmények megjavításában való érdekelttségét). Márpedig a szocializmus és a kapitalizmus között a nemzetközi küzdőtéren folyó gazdasági verseny nem pusztán a két fél részleges érdekeiért vívott harc. Ez a harc a társadalmi életnek abban a szférájában folyik, ahol a kapitalizmus és a szocializmus sorsa eldől; abban a szférában, amelytől végső soron mindegyik rendszer katonai-politikai ereje is függ. A szocializmusnak ebben a gazdasági versenyben aratott sikerei óriási politikai jelentőséggel bírnak: nemcsak a nemzetközi küzdőtéren változtatják meg az osztály-erőviszonyokat a dolgozók javára, hanem kedvezőbb feltételeket teremtenek a proletariátus politikai osztályharcának kibontakozásához a kapitalista országokban, valamint az elnyomott népek nemzeti-felszabadító mozgalmához is.

Tehát a Szovjetunió fejlődésének belső és külső körülményei is előtérbe állítják a párt tevékenységében a szocialista gazdaság fejlesztését, a kapitalizmushoz képest magasabb munkatermelékenység elérését.

A gazdaság és a politika a szocialista társadalomban megbontathatlan egységet alkot. Ez mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy minden nagyobb gazdasági vagy egyéb probléma megoldásának egyúttal szükségképpen politikai jelentősége is van; azért is, mert összekapcsolódik a két rendszer nemzetközi versenyével, harcával, a szocialista világrendszer megerősödésével, s a belső viszonyok szempontjából is, hiszen országunkban még nem tűntek el az osztálykülönbségek, s a

gazdaság és a kultúra fejlődése egy vagy más módon érinti az osztályok és a nemzetek közötti viszonyokat (ezek a viszonyok pedig, mint láttuk, a politikában is kifejeződnek).

Vegyük például a termelőerők területi elosztásának kérdéseit. E tekintetben a tervezés módszere, mint az első öt éves terv leszögezte, ez volt: „a munka területi megszervezése a körzeti szakosítás alapján a lehető legnagyobb hatékonyság elérése céljából”. Ezt a célt szolgálta például az ipar közelebbvitele a nyersanyagforrásokhoz az ésszerűtlen és túlságosan távoli szállítások elkerülésére, a gazdasági körzetek szakosítása természeti kincseiknek megfelelően stb. A termelőerők egyik vagy másik telepítési variánsának kiválasztásában azonban mégsem vezérelhettek kizárólag a gazdasági hatékonyság szempontjai. Jelentős szerepük volt a politikai megfontolásoknak is, különösen annak, hogy meg kellett oldani a nemzeti kérdést, fel kellett számolni a népeknek a régi rendszerből rájuk maradt gazdasági és kulturális egyenlőtlenségét. Köztudott, hogy a Szovjetunióban a szocialista építés éveiben megvalósult a nemzetiségi peremvidékek iparosítása, s ennek eredményeként a gazdaságilag és kulturálisan elmaradott népek felzárkózhattak a legfejlettebbek színvonalához. Nyilvánvalóan helytelen lett volna a termelőerők területi elosztásának kérdéseit úgy megoldani, hogy csak a gazdasági szempontokat veszik figyelembe, és mellőzik ezek politikai jelentőségét. Az ilyen dolgokban feltétlenül össze kell kapcsolni a gazdasági hatékonyság és a politikai célszerűség szempontját.

A politika a tervezés általános célját fejezi ki. E cél megvalósítása azonban megköveteli, hogy kiválasszuk a különféle gazdasági ágazatok fejlesztésének leghatékonyabb változását, helyes arányt alakítsunk ki a társadalmi termelés ágazatai között, a termelés növelését egybekapcsoljuk a népjólét emelésével stb. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági megfontolások a politikától elszakítva nem lehetnek hatékonyak, s másfelől a gazdasági kérdések politikai megközelítése nem pótolhatja a konkrét gazdasági analízist, ezeket szervesen össze kell kapcsolni. Érténünk kell ahhoz, hogy helyesen határozzuk meg a beruházások

hatékonyságát, minimális ráfordítással maximális termelési eredményeket érünk el – enélkül korunkban lehetetlen a népgazdaságot irányítani, és elképzelhetetlen a helyes politika is.

A gazdasági és a kulturális munka feladatainak a szocialista társadalomban nemcsak azért van politikai jelentőségük, mert összefüggnek az osztályok és a nemzetek közötti viszonyokkal, hanem azért is, mert a kapitalizmusnak a gazdaságban, az életmódban és az emberek tudatában is ható csökevényei elleni küzdelemben valósulnak meg. A gazdaság további tervszerű fellendüléseért folytatott harcban a párt biztosítja az országos, össznépi érdekek maradéktalan érvényesülését, és védelmükben erélyesen fellép a provincializmus káros megnyilvánulásai ellen. A kommunizmus építésének feladatai megkövetelik a szüntelen gondoskodást a munkafegyelem erősítéséről, ami a széles körű nevelő munka mellett szükségessé teszi a kényszer alkalmazását is a semmittevőkkel, napolópokkal szemben. Végül, a kultúra területén igen nagy jelentőséggel bír a harc az apolitikusság, az eszmeietlenség ellen, a tőkés világ eszmei hatása ellen, amely még érződik a nem eléggé szilárd és politikailag nem eléggé edzett emberek körében. Ilyen körülmények között a kulturális építés kérdései nem szakíthatók el az ideológiai kérdésektől. Mindez azt mutatja, hogy a kommunizmus felső szakaszától eltérően, a szocializmusban a gazdaság és a kultúra még szorosan a politikához kapcsolódik.

2 / A gazdaságpolitika és a társadalompolitika viszonya

Politikájának kidolgozása és végrehajtása során a párt szem előtt tartja a kérdések komplex és szisztematikus megközelítésének szükségességét. Az ilyen megközelítésmódot az teszi szükségessé, hogy a társadalom egységes egésznek alkotó rendszer, amely az élet különböző szféráit – gazdasági és politikai viszonyok, szellemi kultúra stb. – foglalja magába. Ezért a társadalmi élet tudományos irányításának figyelembe kell vennie mind a társadalmi organizmus általános törvényszerűségeit,

mind a társadalmi élet egyes szféráinak – melyekre a párt politikája befolyást gyakorol – specifikus törvényszerűségeit.

E szférák szerint különülnek el a politika egyes területei is, melyek szoros kapcsolatban vannak egymással.

Legáltalánosabb síkon a politikát bel- és külpolitikára osztjuk fel, melyek – mint Lenin ismételten hangsúlyozta – kölcsönösen összefüggnek egymással, és végső soron a gazdasági rend jellege, az uralkodó osztályok gazdasági érdekei által determináltak.

A belpolitika gazdaságpolitikára, társadalompolitikára és kultúrpolitikára oszlik.

A politika – mind a belpolitika, mind a külpolitika – összes szférái bizonyos sajátosságokkal bírnak, különböznek egymástól tárgyuk és a tárgyra való ráhatás módszerei tekintetében, ugyanakkor elszakíthatatlan kapcsolatban vannak egymással. Az SZKP a gazdaság fejlesztése, a társadalmi viszonyok tökéletesítése, a szellemi kultúra felvirágoztatása és az új ember nevelése terén előtte álló feladatokat szerves egységet alkotó egésznek tekinti.

A *gazdaságpolitika* azokat a célokat fejezi ki, amelyeket a párt, a szocializmus objektív gazdasági törvényeivel és a kommunizmus felé tartó haladásának kívánalmaival összhangban, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem fejlesztése, a nép jólétének emelése terén maga elé tűz. Az SZKP XXIV. kongresszusa hangsúlyozta, hogy a gazdaságpolitika legfontosabb feladata a nép életszínvonalának további javítását célzó irányvonal megvalósítása. E cél elérése érdekében a párt a gazdaság területén a gazdaságfejlesztés intenzív módszereit helyezi előtérbe, hogy ezzel biztosítsa a szocialista termelés gyors ütemű növekedését. Ez megköveteli a tudományos-technikai haladás meggyorsítását és az egységes műszaki politika megvalósítását a gazdasági élet valamennyi területén, ami módot nyújt a szocialista gazdasági rendszerben rejlő valamennyi tartalék és lehetőség teljes kiaknázására, a tudományos-technikai forradalom vívmányainak a szocializmus szolgálataiba állítására.

A párt *társadalompolitikája* átfogja a társadalmi-politikai viszonyok

teljes rendszerét: az osztályok és társadalmi csoportok közötti, a nemzetek, népek és nemzetiségi csoportok közötti, valamint a társadalom, a közösség és az egyén közötti viszonyokat.

A szocializmus történelmi hivatása nem szorítkozik a gazdasági feladatok megoldására, arra, hogy utat nyisson a termelőerők szabad és gyors fejlődésének, amelyet az idejétmúlt kapitalista rendszer akadályoz. A szocializmus hatalmas társadalmi feladatokat is megvalósít: az embert nemcsak mint termelőt, hanem mint állampolgárt is felszabadítja, biztosítja sokrétű, gazdag társadalmi viszonyok hordozójaként való kifejlődését. A Szovjetunió további fejlődésének az SZKP XXIV. kongresszusán felvázolt programja a gazdaság rohamos növekedése mellett nagy horderejű társadalmi feladatok megvalósítását irányozza elő: valamennyi társadalmi csoport fokozatos közelítését és társadalmunk egységének erősítését, a szocialista demokrácia tökéletesítését, a tömegek mind szélesebb körű bevonását az állami és a társadalmi ügyek irányításába, a tudomány és a kultúra még nagyobb felvirágoztatását, a dolgozók kommunista öntudatának erősítését.

Az SZKP társadalom- és gazdaságpolitikája szorosan összefügg egymással. A párt a gazdaság fejlesztésében a társadalmi feladatok megoldásának alapját látja. Éppen ezért a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtését úgy tekinti, mint a szocializmus kommunizmusba való átnövésének meghatározó feltételét. A nép anyagi jólétének növelése és a közszükségleti cikkek bőségének megteremtése, a társadalmi viszonyok tökéletesítése, az osztály- és a társadalmi különbségek megszüntetése, az oktatás és a kultúra továbbfejlesztése – mindez közvetlenül vagy közvetítéseken át a termelőerők fejlődésétől, a munka termelékenységének és a szocialista termelés hatékonyságának növelésétől függ.

A marxizmus-leninizmus ellenfelei, a jobboldali és a „baloldali” revizionisták elszakítják egymástól a gazdasági és a társadalmi feladatokat. A „baloldaliak” semmibe veszik az objektív törvényszerűségeket, a gazdasági viszonyokba való erőszakos beavatkozást hirdetik, és mindent a felhalmozott javak szétosztására redukálnak. E vonatko-

zásban nagyon jellemző a maóisták álláspontja. A pekingi propaganda sok éven keresztül „sötét ökonomizmusnak”, „burzsoá elfajulásnak” nyilvánította a nép anyagi jólétének emeléséről való gondoskodást. A dolgozók anyagi érdekeltsége szerintük „tördőfés a proletárforradalom hátába”. A munka szerinti elosztás szocialista elvével, a termelőerőknek az egyre növekvő emberi szükségletek kielégítését célzó fejlesztésével a kispolgári egyenlősdi szegezték szembe, amely helyrehozhatatlan kárt okoz a gazdaság fejlődésének és az emberek nevelésének is. A kommunizmus nagy társadalmi eszményeit ily módon a katonai-bürokratikus kaszárnya-„kommunizmus” elméletével és gyakorlatával, az aszkézis hirdetésével és az egyén érdekeinek elnyomásával cserélték fel. A gazdaságpolitikában előírták az „ésszerűen alacsony munkabér” rendszerének szigorú megvalósítását. Ez az irányvonal nem egyszerűen Kína gazdasági életének gyengeségéből következik. A maóisták eszményítik a dolgozók szegénységét, melyet a forradalmi szellem egyedüli forrásának tekintenek. „Szörnyű arra az időre gondolni, amikor minden ember gazdag lesz” – jelentette ki Mao Ce-tung. Ezzel lényegében értelmetlennek nyilvánította a dolgozók küzdelmét a szocializmusért és a kommunizmusért. Hiszen a dolgozók azért harcolnak, hogy mindenki számára biztosítsák a jómódú és kulturált élet feltételeit, s korántsem azért, hogy szegénységüket állandósítsák. Ez a politika azonban mindinkább tarthatatlannak bizonyult; az élet rákényszerítette a kínai vezetőket, hogy eltérjenek a leginkább kompromittálódott tételektől, és a gyakorlatban alkalmazzák az önálló elszámolást, a nyereséget, a munka szerinti bérezést, amelyeket egyenlősítő „elméleteik” propagandájában oly élesen elítéltek.

A kommunizmus társadalmi eszményeit a jobboldali revizionisták is elárulják, s a „fogyasztás” és az önzés burzsoá filozófiájának alig leplezett eszményeire cserélik fel. A jobboldaliak álláspontja fejeződik ki például az úgynevezett „piaci szocializmus” koncepciójában, mely szerint a szocialista termelés fejlődésének egyedüli hajtóereje a nyereség. Ez az álláspont kizárja a társadalmi feladatok megoldásának lehe-

tőségét, szabadjára engedi a piaci spontaneitást, és aláássa a munka társadalmi ösztönzőinek hatását.

A „piaci szocializmus” elmélete és gyakorlata lényegében a szocializmus alapjának, a termelési eszközök társadalmi tulajdonának meggyengítésére irányul; az össznépi tulajdont végső fokon csoporttulajdonnal váltja fel; kibebbíti a szocialista állam szervező tevékenységének, a központi tervezésnek a jelentőségét, és ezt a piacra dolgozó vállalatok teljes függetlenségével váltja fel. A CSKP KB plenumának „A Csehszlovák Kommunista Pártban és társadalomban a CSKP XIII. kongresszusa után kialakult válság tanulságai” című dokumentuma rámutat, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a jobboldali erők a terv teljes tagadására és az össznépi tulajdon fokozatos felszámolására vettek irányt, hogy így a piaci spontaneitás kerekedjen felül, a dolgozók társadalmi és anyagi helyzetét illető minden negatív következményével együtt. A „piaci szocializmus” koncepciója kibékíthetetlen ellentmondásban van mind a gazdasági, mind a társadalmi haladás szükségleteivel. Elfogadása lehetetlenné teszi a beruházásoknak a társadalom szükségleteit és a tudományos-technikai forradalom követelményeit figyelembe vevő hatékony elosztását a népgazdaság egészében. Lehetetlenné válik az olyan nagy társadalmi feladatok megoldása is, amelyek a falu, valamint a kevésbé fejlett területek gazdasági, kulturális felemelkedésével, minden nemzet és nép tényleges egyenlőségének elérésével függnek össze.

A marxizmus-leninizmus elveti mind a jobboldali, mind a „baloldali” álláspontot. Elítéli a kommunista építés problémáinak szubjektivistá megközelítését, elutasít mindenfajta utópizmust, amely elhanyagolja a szocialista termelés hatékonyságának emelésével kapcsolatos feladatokat. Ezeknek a feladatoknak az elhanyagolása egyet jelentene azzal, hogy eleve feladjuk pozíciónkat a kapitalizmussal folytatott gazdasági versenyben. De a szocializmus feladatai nem korlátozódnak a termelés magasabb hatékonyságának biztosítására.

A kapitalizmusban, ahol a termelés egyetlen célja a magántulajdonosi haszon elérése, a gazdasági hatékonyság növekedésének gyümöl-

cseit a monopolista elit élvezi. A szocializmusban, ahol a termelés célja a társadalom igényeinek mind teljesebb kielégítése, minden eredmény az egész nép hasznát szolgálja. Ez teszi lehetővé a szocialista országok számára a társadalmi feladatok megoldását és a társadalmi igazságosság eszményének mind teljesebb megvalósítását.

A szocialista társadalom, a társadalmi termelést fejlesztve és a nép szükségleteinek egyre teljesebb kielégítésére törekedve, mindig szem előtt tartja azt a magasztos társadalmi eszményt, hogy megteremtse a feltételeket az ember legteljesebb, mindenirányú fejlődése számára. Lenin már pártunk első programjának kidolgozásakor tudományosan megfogalmazta azt a célt, amelyet a szocialista termelés fejlesztésének szolgálnia kell. A szocializmus a termelést nemcsak az egész társadalom és egyes tagjai szükségleteinek kielégítése, hanem „a társadalom *valamennyi* tagja *teljes* jólétének és *mindenirányú* szabad fejlődésének biztosítása céljából”¹ növeli.

A szocialista gazdaság természetében rejlik a termelés fejlesztésének érdekei és a termelésben dolgozók érdekei közötti azonosság, mivel a termelés itt az embert szolgálja. A szocializmus szervesen egyesíti a gazdaságot az ember fejlődésének érdekeivel, melyeket a kapitalizmus elszakít egymástól. A szocializmus mindebből következően széttephetetlenül összekapcsolja a gazdasági és a társadalmi feladatok teljesítését.

Mindezt alátámasztja a szocialista építőmunka egész gyakorlata, a Szovjetunió népgazdaságának valamennyi fejlesztési terve. Lenin már 1922-ben, az Állami Tervbizottság feladatainak kijelölésekor hangsúlyozta, hogy végre kell hajtani „gazdasági és társadalmi építésünk tervét”². Ez a terv később az ötéves tervekben testesült meg, amelyek összekapcsolták a gazdasági és a társadalmi feladatok megoldását. S ami különösen fontos, a társadalmi feladatok megoldásának lépése együtt nő az ország gazdasági potenciáljának növekedésével.

¹ *Lenin* Összes művei. 6. köt. 214. old.

² *Lenin* Válogatott művei. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 446. old.

E tekintetben különösen jellemző a kilencedik ötéves terv grandiózus szociális programja. A program előírányozza a nép anyagi és kulturális életszínvonalának jelentős emelését, a munka- és életkörülmények további javítását, a városi és a falusi lakosság életkörülményeinek közelítését, a dolgozók iskolázottsági és szakképzettségi szintjének emelését.

A szociális intézkedéseknek a kilencedik ötéves tervben előírányzott kiterjedt programja az alábbi egymással összefüggő feladatok megoldását foglalja magában:

- a lakosság valamennyi rétegének életkörülményeit javító intézkedések rendszerének végrehajtása;

- a munkaerőtartalékok racionálisabb felhasználása, a munkafeltételek további javítása;

- a lakosság jövedelmének növelése az elosztási mechanizmus, a bérezési rendszer és a gazdasági ösztönzés tökéletesítése mellett;

- a felnövekvő nemzedék nevelésére fordított összegek jelentős növelése, a sokgyermekes családok anyagi támogatása, a nők munka- és életkörülményeinek javítása;

- a lakosság kulturális és technikai színvonalának további emelése, a közép fokú oktatás általánossá tételének befejezése;

- a falusi és a városi lakosság életszínvonalának jelentős közelítése.¹

Vizsgáljuk meg azokat a körülményeket, amelyek lehetővé és szükségessé tették a szociális feladatok ilyen széles körű felvetését. E körülmények elszakíthatatlanul kapcsolódnak a fejlett szocialista társadalom sajátosságaihoz.

A társadalompolitika nemcsak támaszkodik a gazdaság fejlődésére, hanem aktívan befolyásolja is azt. Ez a befolyás különösen megnő a fejlett szocializmusban, ama társadalomban, amely történelmi feladatot old meg: a tudományos-technikai forradalom vívmányainak egyesítését a szocializmus előnyeivel. Napjainkban nem lehet a gazdaságot fejleszteni, ha nem gondoskodunk az emberek fejlesztéséről is, szak-

¹ Lásd Az SZKP XXIV. kongresszusa. 286. old.

képzettségük és iskolázottságuk emeléséről. Az ember a társadalom legfőbb termelőereje. A termelés hatékonysága nemcsak a munkás technikai felszerelésétől függ, hanem szakképzettségétől, felkészültségétől, ismereteitől és készségeitől is. A tudományos-technikai forradalom megnöveli a dolgozók képzésével szemben támasztott követelményeket, s ez egyaránt vonatkozik azokra, akik a gépeket megalkotják, és azokra, akik dolgoznak rajtuk, irányítják őket. A munka termelékenységét nemcsak a dolgozó szaktudása, szakmai képzése befolyásolja, hanem általános műveltsége is; mindezekről együttesen függ ugyanis, hogy képes-e alkotó módon dolgozni, hatékonyan alkalmazni és tökéletesíteni a technikát.

Az emberek anyagi jólétének és műveltségének emelkedése, szükségleteik egyre teljesebb kielégítése, képességeik sokoldalú fejlődése gyorsítja a szocialista gazdaság előrehaladását. Az SZKP KB-nak a XXIV. kongresszusa elé terjesztett beszámolója rámutat: „A nagy ügy – a kommunizmus építése – nem juthat előbbre az ember sokoldalú fejlődése nélkül. Magas kulturális színvonal, közoktatás, társadalmi tudat, az emberek érettsége nélkül elképzelhetetlen a kommunizmus, mint ahogy elképzelhetetlen a megfelelő anyagi-műszaki bázis nélkül is.”¹

Az SZKP, hangsúlyozva a gazdasági bázis döntő jelentőségét a társadalmi problémák megoldása szempontjából, ugyanakkor fellép az ellen, hogy a társadalmi problémákat a gazdaság területére korlátozzák. A gazdaság fejlődése nem oldja meg automatikusan ezeket a problémákat. Sőt mi több, a fejlődés egyes szakaszaiban a gazdasági és a szociális feladatok megoldása között bizonyos ellentmondások is lehetségesek, melyeket figyelembe kell venni, és idejében le kell küzdeni. Mutassuk meg ezt két példán.

A korszerű termelőerők fejlődésének alapvető tendenciája az, hogy a technikai haladás a dolgozók szakképzettségének növekedéséhez vezet, mentesíti őket a nehéz fizikai munkától, a mechanikus műveletektől, és emeli az általános műveltségi szintjükkel szemben támasztott

¹ Ugyanott, 99. old.

követelményeket. A Szovjetunióban 1925 és 1969 között az ipari munkások összlétszáma megítésszereződött; ezalatt a műszerészek és segéd-személyzetük létszáma 318-szorosára nőtt, a szerszámgépek és automaták beszállítói és beállítói száma 27-szeresére, a gépkezelőké és segéd-személyzetüké 26-szorosára, a villanyszerelőké pedig 54-szeresére emelkedett.¹ A szakmunkás foglalkozások gyorsabb növekedése következtében nő az arányuk az ipari munkásságon belül.

Ugyanakkor a technika fejlődésének bizonyos szakaszain a bonyolult munkafolyamat egyszerű műveletekre tagolódik, amelyek nem kívánnak nagy szakértelmet (például a futószalagrendszerű termelésben); a termelés részleges automatizálása (mondjuk, a félautomaták alkalmazása) együtt járhat a munkások szakképzettségének csökkenésével is.

Mutatkozik egy másik ellentmondás is. A Szovjetunióban egyre emelkedik azoknak a száma, akik magas szintű általános oktatásban részesültek; a mostani ötéves tervben befejeződik az áttérés az ifjúság általánosan kötelező középfokú oktatására. A tudományos-technikai forradalom mind több iskolázott embert igényel. Már most 290 munkásszakmához szükséges középfokú végzettség. Vannak egész termelési ágak, ahol a szociológusok becslése szerint a dolgozók többségének (például a gépgyártásban a munkásszakmák 80%-ának) technikai vagy általános középiskolai végzettséggel kell rendelkeznie. Vannak azonban a termelésnek olyan területei is, ahol a technikai fejlettség színvonala még nem kíván a munkástól magasfokú általános képzettséget, és nem teszi lehetővé számára, hogy teljes mértékben felhasználja ismereteit és képességeit.

Ezekből az ellentmondásokból természetesen nem az a kiút, hogy lassítjuk a dolgozók általános képzettségének és műveltségének növekedését, ami létező a szocialista társadalomnak, hanem az, hogy gyorsítjuk a technikai haladást, az elavult technikát korszerűbbel vált-

¹ Lásd SZSZSZR i zarubeznije sztrani poszle pobedi Velikoj Oktyabrszkoj szocialiszticeszkoj revoljucii (A Szovjetunió és a külföldi országok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után). Moszkva 1970. 156. old.

juk fel, amely megszabadítja az embert a manuális, nehéz, szakképzetlen munkától, továbbá hogy a termelés részleges automatizálásáról fokozatosan áttérünk a teljes automatizálásra. A közoktatás fejlesztésével kapcsolatos kérdések eldöntése során a szocialista társadalom nemcsak a munkaerőképzés érdekeit tartja szem előtt, hanem a személyiség sokoldalú fejlődésének mint nagy fontosságú társadalmi feladatnak az érdekeit is.

A szocializmus eszményeivel és szellemével homlokegyenest ellentétes a termelés hatékonyságának emelésével kapcsolatos problémák szűk, prakticista kezelése, amely nemegyszer akadályozza a gazdasági és a szociális feladatok sikeres összekapcsolását. Így például a munkatermelékenység és a hatékonyság maximális emelésére való törekvés egy adott termelési területen olykor a munkavédelmi feladatoknak, a dolgozók képességei fejlesztésének elhanyagolásával jár együtt. Ha a termelés egyes szakaszain egyszerűsödnek a munkaműveletek, előnyösnek tűnhet a szakképzett munkásoknak alacsonyabb képzettségű és ennek megfelelően alacsonyabb fizetésű munkásokkal való felváltása, csak hogy nem szabad szem elől téveszteni sem a technika, sem az ember fejlődésének általános perspektíváját. A szocializmusban a technika tökéletesítése, ha a folyamat egészét, fő tendenciáját tekintjük, megteremti a feltételeket az ember képességeinek teljes kifejlődéséhez és felhasználásához, ahhoz, hogy munkája mind tartalmasabb és gazdagabb legyen. Csak az ilyen munka válhat a kommunizmus építése során az ember elsőrendű életszükségletévé.

Az ember érdekével, munkájának könnyebbé és gazdagabbá tételével már a gépek megtervezésekor is számolni kell. A gépet kiszolgáló ember kényelmének és biztonságának, a munkafolyamatban való fizikai és pszichikus megterhelésének figyelmen kívül hagyása ellenkezik a szocialista társadalom követelményeivel.

A tudományos-technikai forradalom különös élességgel veti fel a termelésben az emberi tényező problémáját. A technológiai folyamatok intenzitásának fokozása és sebességük növelése szükségessé teszi az emberek pszichofiziológiai lehetőségeinek figyelembevételét. Más-

részt, az automatizálás körülményei között megváltoznak az ember funkciói a termelési folyamatban: számos olyan műveletet, amelyet eddig emberek végeztek, a gép vesz át, és ezzel kitágulnak az ember alkotó tevékenységének lehetőségei. Az ember a munka szubjektuma, s a szocializmusban egyszersmind a legfőbb érték. Ezzel összefüggésben kivételes jelentőségre tesz szert az emberre nézve optimális munkafeltételek megteremtése, amelyek elősegítik a munka magas termelékenységét és ugyanakkor magának az embernek a fejlődését is.

A termelés gépesítésének és automatizálásának problémái számunkra nem pusztán gazdasági, hanem társadalmi problémák is. Természetesen a termelés gépesítésében – különösen a komplex gépesítésben – és automatizálásában elsősorban a gazdasági hatékonyságot veszik figyelembe, azt, hogy milyen mértékben növeli a munka termelékenységét és csökkenti az önköltséget stb. Nem kevésbé fontos azonban az sem, hogy milyen hatást gyakorolnak ezek a változtatások a munka tartalmára, mennyire könnyítik meg az ember munkáját, és segítik elő képességeinek fejlődését. Ezért az ipar és a mezőgazdaság technikai rekonstrukciójának, a termelési kultúra emelésének problémáit az SZKP XXIV. kongresszusa társadalmi hatásuk, az ember fejlődése szempontjából is megvizsgálta. A kongresszus megszabta az irányelvet: a termelés technikai színvonalának emelése alapján a népgazdaság minden ágában következetesen csökkenteni kell a manuális, nehéz, szakképzetlen munka alkalmazását. Az emberről, az ember javáról való gondoskodás hatja át a XXIV. kongresszus útmutatását: a jelenlegi ötéves tervben tovább kell javítani a munkakörülményeket, növelni kell a vállalatok korszerű biztonsági és munkavédelmi eszközökkel való ellátottságát.

A szocialista társadalom fejlődésének objektív feltételei megkövetelik, hogy a termelés gazdasági hatékonyságának emelését kapcsoljuk össze a szociális problémák megoldásával. Ez az irányvonal érvényesül mind a termelésben, mind pedig az elosztásban, amely hatékony emelője a termelőerők gyorsabb fejlődésének.

A szocialista termelés hatékonyságának fokozása megkívánja a gaz-

dasági ösztönzők legteljesebb kihasználását. Ezzel kapcsolatban az SZKP XXIV. kongresszusának az új ötéves tervre vonatkozó irányelvei hangsúlyozzák, hogy tökéletesíteni kell a munka szerinti bérezést, amely továbbra is fő forrása marad a lakosság jövedelmi emelkedésének. Ugyanakkor az irányelvek tervbe veszik a társadalmi fogyasztási alapok további, a beralapénál gyorsabb ütemű növelését. Míg a munkások és az alkalmazottak munkabére az öt év alatt átlag 22,4%-kal emelkedik, s a kolhoztagoké a kolhozok közös gazdaságaiban 30–35%-kal, a társadalmi fogyasztási alapok 40,6%-kal. A növekedés az új ötéves tervben az egészségügyi ellátás javítását, a közoktatás fejlesztését, a szakemberképzést és a gyermeknevelést, a munkások, alkalmazottak, kolhoztagok nyugdíjának és a tanulók ösztöndíjának emelését szolgálja.

A párt és a szocialista állam a társadalmi fejlődés minden egyes szakaszán meghatározza a célszerű arányt a munkabér és a társadalmi alapokon át történő elosztás között, hogy ne gyengüljön, ellenkezőleg erősödjön a munkabér ösztönző szerepe, és ugyanakkor a társadalom gondoskodjon az emberek képességeinek fejlődéséről, egészségük megővéséről.

A közvetlen és a közvetett juttatások kombinálása nagy jelentőségű a teljes társadalmi egyenlőség felé való közeledés általános perspektívájának szempontjából is. A társadalmi alapokon át történő elosztás lehetővé teszi a szocialista társadalom számára, hogy bizonyos fokig enyhítse a kommunizmus első szakaszában még történelmileg elkerülhetetlen egyenlőtlenséget.

Ennek az egyenlőtlenségnek két forrása van: egyrészt az egyének szakképzettségi szintjének és munkaképességének, testi és szellemi erejük fejlettségi fokának különbségei, másrészt családi körülményeik eltérései. A különbségek első csoportja a munkabérben idéz elő egyenlőtlenséget, melyet – mint a IV. fejezetben már rámutattunk – csak úgy lehet megszüntetni, ha emelkedik a kevésbé bonyolult munkafajtákat végző munkások szakképzettsége, kiegyenlítődik a különböző munkakategóriák tevékenységének tartalma és termelékenységé.

A különbségek második csoportja egyenlőtlenséget okoz az emberek anyagi ellátottságában még abban az esetben is, ha azonos munkát végeznek és azonos bért kapnak. A család anyagi ellátottságának szintje természetesen függ az összjövedelem nagyságától is, elsősorban a dolgozó családtagok keresetétől, de az eltartottak számától és életkorától is. Ez az egyenlőtlenség a társadalmi fogyasztási alapok fejlesztésével küzdhető le, amely fokozatosan enyhíti a nagy és a kis családok anyagi ellátottságában mutatkozó különbségeket.

A társadalmi alapok elosztása részben összefügg a munkabérrel, mivel a fizetés nagyságától függ a nyugdíj, a táppénz stb. mértéke is. A társadalmi alapokat terhelő javak és szolgáltatások másik csoportjának elosztása független a munka szerinti elosztástól. Ezek ingyenesek (ingyenes oktatás, orvosi ellátás stb.), vagy kedvezményesek az alacsony fizetésűek, illetve a nagycsaládosok számára (például lakbérkedvezmény, kedvezményes üdülés, szanatóriumi beutalás, bölcsődei és óvodai ellátás stb.).

A Szovjetunióban a dolgozók jövedelmét már ma több mint egyharmadával növelik a társadalmi alapok. Különösen sokat nyernek ezen a sokgyermekes családok. Az állam magára vállalja a gyermekek neveltetési költségeinek egy részét. A társadalmi alapokból a gyermeknek már születése előtt és első életében 200 rubelt juttatnak. A bölcsődei és az óvodai ellátás négyötödét az állam fizeti, és csak egyötödét a szülők. A kilencedik ötéves tervben a sokgyermekes és kis fizetésű családok életkörülményeinek javítása érdekében bevezetik a gyermekgondozási segélyt. Ezt azok a családok kapják, ahol az egy főre jutó jövedelem nem haladja meg az 50 rubelt. A Szovjetunióban az iskolai oktatás ingyenes; jelenleg az állam minden tanulóra évente több mint 100 rubelt költ. Egy technikus középfokú szakiskolai képzése az államnak 2500 rubelbe kerül, egy mérnök képzése 5000 rubelbe (csak a közvetlen oktatási költségeket számolva). Jórészt éppen ezektől a kiadásoktól és az egész – mind az általános, mind a szakmai – oktatási rendszer megszervezésétől függ az, hogy megteremtjük a tényleges feltételeket

a szocialista társadalomban élő emberek képességeinek mindenirányú fejlődéséhez.

Ha a munka szerint differenciált bérezés arra ösztönzi a dolgozókat, hogy fokozzák a munka termelékenységét, növeljék szakképzettségüket, fejlesszék képességeiket, úgy a társadalmi alapokon át történő elosztás csökkenti a szocialista társadalom tagjai közötti különbségeket a szakképzettségük emelésére, képességeik fejlesztésére nyíló lehetőségeik terén.

A társadalmi alapok növelése következtében a társadalom nemcsak a képességek feltárulását befolyásolhatja, hanem az emberek szükségleteinek alakulását is. A szocialista társadalom természetesen nem kívánja szabályozni az egyén szükségleteinek kielégítését – az utóbbi maga dönti el, mit és hogyan fogyaszt. De a társadalom törekedhet és kell is hogy törekedjen arra, hogy finomítsa az emberek szükségleteit, elősegítse ezek fejlődését. Ha az elosztás teljesen a munka szerint történne és minden szolgáltatásért fizetni kellene, akkor az emberek egy részének költségvetésében a kulturális szükségletekre fordított kiadások túlságosan alacsonyak lennének. Nem mindenkiben alakult ki eléggé az az igény, hogy magasabb képzettséget szerezzen, szélesítse kulturális látókörét stb. Amikor azonban a társadalom magára vállalja a kulturális fejlesztés fő kiadásait – a tanintézetek, könyvtárak, múzeumok stb. fenntartási költségeit –, és polgárai részére lehetővé teszi e javak jórészt ingyenes élvezetét, ezzel kedvezőbb feltételeket teremt a szellemi értékek elsajátításához. Ez pedig egyaránt érdeke az egész társadalomnak és minden egyes embernek.

A munka szerinti elosztásnak mint a szocializmus alapvető elosztási formájának a szükségletek kielégítését szolgáló társadalmi alapok fejlesztésével való helyes párosítása megteremti a feltételeket a gazdasági és társadalmi feladatok komplex megoldásához, előmozdítja a munka anyagi és erkölcsi ösztönzésének megerősödését, s ezzel a szocialista dolgozó ember nevelését is.

A gazdaság fejlesztése a szocialista társadalom szempontjából nem öncél, hanem az ember fejlődésének eszköze és feltétele. Bizonyos

értelemben azt mondhatjuk, hogy a társadalmi feladatok a társadalom számára szükséges irányba terelik a gazdasági fejlődést. Persze, a gazdasági tervezés mindenekelőtt a meglevő erőforrásokat veszi számításba. Azokat a célokat azonban, amelyeket a társadalom maga elé tűz, társadalmi eszményei, a szocialista életforma követelményei szabják meg.

Ezekből a követelményekből indul ki a párt, amikor olyan szociális problémák sokaságát oldja meg, mint az emberek munka- és életkörülményeinek javítása képességeik sokoldalú fejlődése érdekében, a lakosság ellátása jó minőségű lakásokkal, a városok és falvak rekonstrukciója, a városi és a falusi lakosság életkörülményeinek közelítése, az egészségügyi hálózat és a közoktatási rendszer fejlesztése, a férfiak és a nők helyzetében mutatkozó egyenlőtlenség kiküszöbölése stb. E problémák megoldása elsősorban társadalmunk további gazdasági és kulturális előrehaladásától függ, amit számításba vesznek a gazdaságfejlesztési tervek kidolgozásában, a beruházásoknak a termelés és a szolgáltatás szférája közötti elosztásában, a kulturális építés távlatainak meghatározásában stb. Ezek a feladatok csakis akkor oldhatók meg sikeresen, ha a gazdaság- és a társadalompolitikát úgy tekintik és következetesen úgy valósítják meg, mint egyetlen egésznek szervesen összefüggő részeit.

A gazdaság- és a társadalompolitika egysége az emberek különböző – társadalmi és nemzeti – közösségei közötti viszonyok szabályozásában is érvényesül. Az osztályok, illetve a nemzetek közti viszonyok átfogják a gazdasági, a politikai és a kulturális élet területét. Ezért e viszonyok szabályozása is megköveteli a gazdasági és a szociális intézkedések összehangolását. Csak ennek a feltételnek a teljesülése esetén lehet közös mederbe terelni a szocialista társadalmat alkotó összes társadalmi csoportoknak, a Szovjetunió összes népeinek érdekeit. A társadalompolitika nagy fontosságú feladata az – mint a XXIV. kongresszus határozata rámutat –, „hogy a munkásosztály vezető szerepe szüntelenül érvényesüljön, erősödjék a munkásosztály és a parasztság szövetsége, s a munkások, kolhoztagok, értelmiségiek, az

összes szovjet emberek egybeforrjanak a közös munkában”¹. E feladatok megoldásának eszköze, az egész népet megszervező erő: a szocialista állam mint a társadalom élettevékenységének szabályozásához a kommunizmus első szakaszában nélkülözhetetlen politikai hatalom szervezete.

3 / A szocialista állam fejlődési tendenciái

A szocialista állam fejlődésének problémái egész sereg konkrét kérdést foglalnak magukba – például: a szocialista állam funkciói és formái, a szocialista demokrácia tökéletesítésének útjai stb. –, melyeket e könyv keretei között nem vizsgálhatunk meg részletesen. Itt csak két kérdést emelünk ki, amelyeknek véleményünk szerint általános módszertani jelentőségük van más, konkrétabb kérdések megoldása szempontjából. Ezek: 1. az osztályviszonyok és a politikai hatalom összefüggése a szocialista társadalomban; 2. az állam és a társadalom kölcsönviszonya a kommunizmus felé való előrehaladás során. Mindkét kérdés törvényszerűen azzal összefüggésben vetődik fel, hogy milyen mértékben a szocialista társadalom közeledik a kommunizmus felé, úgy halványulnak el benne fokozatosan az osztálytársadalomra jellemző vonások, és ez feltétlenül hat a társadalom politikai szervezeteire is.

Az állam tudományos elemzésének feltétele az osztályszemlélet. Egyben ez a döntő különbség a marxista-leninista és a polgári liberális, reformista megközelítésmód között. A marxista-leninisták elvetik a kapitalista viszonyok közepette fennálló „össznépi” állam burzsoá-reformista koholmányát, és a burzsoá hatalom osztálylényegének reális elemzését állítják a helyébe; elvetik az „általános emberi” eszmék, erkölcsi elvek burzsoá-reformista illúzióját, és az eszmék, erkölcsi elvek valóságos osztálytartalmának feltárását szegezik szembe vele. „A poli-

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 335. old.

tikában az emberek – írta Lenin – mindig az átvétel és az önvétel együgyű áldozatai voltak és azok is maradnak, amíg meg nem tanulják, hogy bármely erkölcsi, vallási, politikai, szociális frázis, nyilatkozat, ígéret mögött fel kell fedniük egyik vagy másik osztály *érdekeit*.¹

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet idején, amikor fokozatosan elmosódnak, eltűnnek a társadalmon belüli osztályhatárok, a társadalmi élet kérdéseinek vizsgálatában egyre inkább ezek össznépi tartalma kerül előtérbe. A szocialista állam is egyre inkább a szocialista társadalom dolgozóinak össznépi szervezetévé, az egész társadalom képviselőjévé válik. Hiba volna azonban azt hinni, hogy ilyen körülmények között értelmét veszti a szocialista állam kérdéseinek osztályszemlélete. A szocialista állam fejlődése során bekövetkező változásokat csak a gazdasági és az osztályviszonyok változásainak tükröződéseként érthetjük meg; tevékenységének irányát nem vizsgálhatjuk a kommunizmusért vívott osztályharc feladataitól elszigetelten. Amíg a társadalmon belül nem tűntek el az osztálykülönbségek, amíg folyik a nemzetközi osztályharc a szocialista és a kapitalista rendszer között, addig a marxisták számára kötelező a politikai és társadalmi problémák elemzésének osztályszempontú megközelítése.

A szocialista állam, a gazdasági alap felépítményeként változva, természetesen a társadalomnak, a társadalom osztálystruktúrájának fejlődésével együtt tökéletesedik. De attól a pillanattól fogva, hogy a proletárforradalom győzelmének eredményeképpen megszületett, új típusú, természetére nézve szocialista állam. Ezért fejlődése folyamán mindvégig – keletkezésétől elhalásáig – megőriz olyan lényeges általános vonásokat, amelyek mindaddig fennmaradnak, amíg egyáltalában szükség van államhatalomra.

A szocialista államnak fejlődése valamennyi fokán első és legáltalánosabb vonása, hogy a dolgozókat szolgálja. Az állam évszázadokon

¹ *Lenin* Összes művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 46. old.

és évezredekén át a kizsákmányoló kisebbség eszköze volt; már Morus Tamás úgy jellemezte, mint a gazdagok összeesküvését, akik az állam nevében és cégére alatt saját egyéni hasznukat szolgálják. Csak a proletárforradalom győzelmével született meg az az új típusú állam, amely a dolgozókat, a dolgozó népet szolgálja.

A szocialista államnak fejlődése valamennyi fokán általános vonása az is, hogy történelmi rendeltetése az osztályok megszüntetése. E történelmi feladat végrehajtása a proletárdiktatúra megteremtésével kezdődik és a kommunizmusra való áttéréssel fejeződik be. Ez a cél határozza meg egyúttal a szocialista állam döntő különbségét minden előző államtól. Ebből következik az a sajátossága, hogy nem a politikai hatalom létének állandósítására törekszik, hanem úgy tekinti ezt a hatalmat, mint a társadalmi élet megszervezésének történelmileg átmeneti fokát, amely az osztály és állam nélküli társadalomba való átmenethez szükséges.

Az osztályok megszüntetésének nélkülözhetetlen feltétele a munkásosztály vezető szerepének megvalósulása. Ez a legfőbb a proletárdiktatúrában, amelynek lényegét Lenin az összes dolgozók vezetőjének szerepét betöltő munkásosztály szervezettségében és fegyelmeztségében látta. A társadalom fejlettségi fokától és az egyes országok konkrét történelmi körülményeitől függően a munkásosztály vezető szerepe különböző formákat ölthet – például jogi rögzítést nyerhet a törvényekben és az államhatalmi szervek választásának rendjében vagy nem –, de ettől függetlenül ez szabja meg a szocialista állam tevékenységének irányát – azét a szocialista államét, amely nem más, mint a proletár osztályharc végcéljának, a kommunizmus megvalósításának eszköze.

A szocialista állam tevékenységének fő tartalma fejlődésének valamennyi fokán az alkotó munka, az új társadalom építése. A szocialista állam legfőbb jellemzője már akkor is az alkotó munka volt, amikor még léteztek kizsákmányoló osztályok, és ellenállásuk elnyomása rengeteg erőt vett igénybe. A proletariátus diktatúrája már akkor az új élet építésének eszköze volt. Ez a vonás még inkább felerősödik a szocializmus győzelmével, amikor az alkotó munka területe óriási

mértékben kiszélesedik, és az állam a kommunizmus építésének eszközévé válik.

A szocialista állam fejlődésével bontakozik ki teljesen az az új típusú demokratizmus is, amely a proletariátus diktatúrájának születésétől fogva szerves sajátja. Lenin a proletárdiktatúrát úgy jellemezte, mint olyan államot, amely új módon demokratikus – a proletárok és általában a dolgozók *számára* –, és új módon diktatórikus – a burzsoázia *ellen*. Sokszor hangsúlyozta, hogy a proletárdiktatúrában nem az erőszak a fő, noha ez a diktatúrának szükségszerű eleme, hanem az, hogy a munkásosztály vezeti a dolgozók széles tömegeit, mindenekelőtt a parasztságot, s ezek támogatását élvezi. Ezért a szocialista állam nem tökéletesedhet és nem is létezhet, ha nem biztosítja a valóságos demokráciát e tömegek számára. A demokratizmus mértékét természetesen a társadalmi fejlődés minden fokán az objektív körülmények, elsősorban az osztályharc élessége határozza meg, tehát ezeknek megfelelően változik. De a szocialista állam fejlődésének általános tendenciája, törvényszerűsége a demokratizmus szélesedése és mélyülése a kommunizmus felé való közeledés mértékében.

A demokratizmus fejlődésének lehetőségei magából az állam osztálytermészetéből, társadalmi bázisából fakadnak. Bármennyit hangoztatják is a mai burzsoázia ideológusai és a reformisták, hogy a burzsoá állam népi állammá, „egyetemes jóléti állammá” válik, ettől nem válik igazzá. Az imperializmus korában a burzsoá államban végbemenő tényleges változások iránya az, hogy társadalmi bázisa leszűkül, hogy „a burzsoázia ügyeit intéző bizottság”-ból egy még szűkebb réteg, a kapitalista elit, a maroknyi legnagyobb monopólium uralmi eszközévé alakul át. A munkásosztály és a dolgozó tömegek harca természetesen hatékonyan szembeszállhat a demokrácia korlátozásával, kivívhat az uralkodó osztályoktól bizonyos demokratikus jogokat és intézményeket. De ez a harc nem szélesíti a burzsoá uralom társadalmi bázisát, mivel a demokratikus erők szemben állnak vele.

Éppen ellenkező irányba fejlődik a proletariátus diktatúrája, amely kezdettől fogva a társadalom túlnyomó többségének érdekeit fejezi ki.

Társadalmi bázisa folytonosan szélesedik, és ezzel együtt tökéletesedik a szocialista demokratizmus is, amely szerves jellemzője. Ebben a mennyiségi folyamatban van egy minőségi határ, amely a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet periódusának befejeződéséhez, a kommunizmus első fázisának kialakulásához kapcsolódik. Ennek a történelmi határvonalnak az elérése olyan mélyreható változásokat idéz elő a társadalom gazdasági és osztálystruktúrájában, hogy ez szükségképpen politikai felépítményének fejlődésében is minőségileg új szakaszt jelent.

Emlékeztessünk mindenekelőtt a társadalmi életben bekövetkező változások jellegére. A kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában a társadalom gazdasági rendjét több gazdasági forma egymás melletti létezése jellemzi, az országon belül még maradnak antagonisztikus osztályellentétek, van még talaja a kapitalista elemek kialakulásának. A proletariátus osztályharca a kapitalizmushoz képest új formák között folyik, de történelmileg még elkerülhetetlen. Mindezzel összefüggésben a munkásosztály állama az átmeneti időszakban még a munkásság osztályuralmának eszköze a már megdöntött, de még nem teljesen felszámolt kizsákmányoló osztályok fölött.

A fejlett szocializmusnak és a kommunizmusba való átnövésének időszaka a társadalmi fejlődésnek már más, minőségileg különböző periódusa. Kizárólagossá vált az egységes, rohamosan fejlődő szocialista gazdaság. A gazdaság szocialista átalakulása megszüntette a tőkés restauráció veszélyének belső forrásait. A szocialista társadalom nem bomlik antagonisztikus osztályokra, mentes az osztályösszeütközésektől. A társadalmi csoportok közötti viszonyt a baráti együttműködés és nem az osztályharc jellemzi. Ennek megfelelően az állam az országon belül többé már nem egyes osztályok más osztályok feletti uralmának eszköze. A szocialista állam társadalmi bázisa a fejlődésnek ezen a fokán gyakorlatilag már valamennyi társadalmi csoportot magában foglalja.

Ez egyben azt jelenti, hogy a proletárdiktatúra állama össznépi állammá alakul át. Ez, mint az előző fejtegetésekből kitűnik, azoknak

a fő vonásoknak a természetes kifejlődése és folytatódása, amelyek a proletárdiktatúra államát is jellemezték. A szocialista össznépi állam nem új típusú állam, hanem ugyanannak az államformának új fejlődési fokozata, amely a proletárforradalom győzelmével jön létre. A proletárdiktatúra államának egyes vonásai és funkciói (mindenekelőtt a megdöntött osztályok ellenállásának elfojtása az országon belül) megszűnnek, elhalnak, mások minden irányban kibontakoznak (különösen az alkotó jellegű funkciók, a demokrácia, amely a többség számára biztosított demokráciából valamennyi társadalmi csoport számára biztosított demokráciává válik).

Az össznépi állam kétségtelenül új történelmi jelenség. Nem egy osztály hatalmi szerve, hanem az egész nép – a munkásosztály, a kolhozparasztság és az értelmiség – akaratát és érdekeit kifejező szerv. A proletárdiktatúra államát a kizsákmányoló kisebbség fölött gyakorolt diktatúrának a többség, a dolgozók demokráciájával való összekapcsolódása jellemezte; az össznépi állam már nem az osztályelnyomás szerve, senki felett nem gyakorol diktatúrát (az osztályuralom értelmében).

Ez ellen időnként azzal érvelnek, hogy az össznépi állam lehetetlenség; amíg államra szükség van, addig az egy osztály uralmát fejezi ki, amikor pedig a közakarat kifejezőjévé válik, már nincs rá szükség. Ennek alátámasztásául arra hivatkoznak, hogy Marx és Engels felléptek az „össznépi állam” jelszava ellen.

A marxizmus klasszikusai valóban elvetették ezt a jelszót, és bírálták Lassalle-t és a német szociáldemokrata párt más képviselőit, akik azt állították, hogy a burzsoá államot mint az osztályuralom eszközét „népállammal” kell felváltani. Ezzel szemben Marx és Engels azt hangsúlyozták, hogy a burzsoá államot a proletárdiktatúra fogja felváltani, amely szintén az osztályuralom eszköze, csak nem a kizsákmányolók, hanem a kizsákmányoltak uralmáé. A proletariátus diktatúráját olyan hatalomnak tekintették, amely a dolgozók többségének támogatását élvezi, de osztálytermészetére nézve egyetlen osztály politikai uralmát jelenti.

Az a marxista tétel, hogy a burzsoá államot nem az össznépi állam fogja felváltani, hanem a proletariátus diktatúrája, helytálló volt, és ma is az. Meghatározott történelmi feltételek mellett sor kerülhet arra, hogy a reakciós osztályok hatalmát például a népfrontba vagy nemzeti frontba tömörült különböző osztályok tömbjének demokratikus hatalma váltja fel. De először is ez a hatalom szintén az osztályuralom eszköze, másodszor ez az állam, amely a demokratikus feladatok megoldásához szükséges, nem helyettesítheti a proletárdiktatúrát, a szocialista feladatok megvalósításának eszközét. „A Szovjetunió tapasztalatai – olvashatjuk az SZKP programjában – bebizonyították, hogy a népek csakis *a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra* megvalósításával juthatnak el a szocializmushoz.”¹

Mindebből azonban nem következik, hogy az össznépi állam elismerése általában ellentmondana a marxizmusnak. Abból, hogy a kapitalizmusban, abban a társadalomban, amely antagonisztikus osztályokra bomlik, nem lehetséges össznépi állam, egyáltalán nem következik az, hogy nem lehetséges a szocializmusban, tehát olyan társadalomban sem, ahol nincs osztályantagonizmus. Ez az állam természetesen nem volna lehetséges, ha – mint ezt a marxisták korábban feltételezték – az államnak az egész társadalom képviselőjévé válása egybeesne az államnak mint olyannak az elhalásával, eltűnésével. Számos belső és külső oknál fogva azonban az állam elhalása nem ilyen gyors folyamat. A társadalmon belüli osztályuralom előbb válik fölöslegessé az államhatalomnál mint olyannál.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai nem látták előre ezt a sajátos szituációt. Műveikben azonban számos olyan kijelentést találhatunk, amelyek arra engednek következtetni, hogy különbséget tettek a proletariátus diktatúrája és a kommunista társadalom elhaló államisága között. Közismert Marx klasszikus tétele „A gothai program kritikája”-ban:

„A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak,

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 723. old.

melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája*.

Nos, a program nem szól sem az utóbbiról, sem a kommunista társadalom jövőendő államiságáról.”¹

A befejező szavakból kitűnik, hogy Marxnál a proletariátus diktatúrája és a kommunista társadalom jövőendő államiséga két különböző fogalom.

Az az átmeneti időszak, amely, Marx kifejezésével, „a tőkés és a kommunista társadalom között van”, a kommunizmus alsó, és nem a felső szakaszával zárul. A marxizmus-leninizmus klasszikusai a szocializmust nem az átmeneti időszak állomásának, hanem a kommunista társadalom első fokának tekintették. Marx idézett tételét elemezve, Lenin az „Állam és forradalom” V. fejezetében a társadalmi fejlődés következő szakaszait különíti el, mindegyiknek külön alfejezetet szentelve: „átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba”, „a kommunista társadalom első fázisa”, „a kommunista társadalom felső fázisa”.

A társadalmi fejlődés időszakainak felelnek meg az állam fejlődésének szakaszai is. Az első szakaszban, vagyis a kapitalizmusról a kommunizmus alsó fázisára, a szocializmusra való átmenet időszakában szükség van a proletárdiktatúrára. Ez, Lenin meghatározása szerint, „átmeneti típusú állam”. Itt „demokrácia” van „a szegények számára, a lakosság 9/10 része számára”; „majdnem teljes demokrácia, amelyet csak a burzsoázia ellenállásának *elnyomása* korlátoz”.²

A szocializmus megvalósulásával megszűnik a valamely osztály feletti diktatúra szükségessége, de az állam még nem tűnik el. Marxszal szólva, megmarad „a kommunista társadalom eljövendő államiséga”. Marx gondolatát továbbfejlesztve, Lenin hangsúlyozta, hogy a szocia-

¹ *Marx-Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 26. old.

² *Lenin* Összes művei. 33. köt. 143–144. old.

lizmusban a demokrácia valóban teljes, minden kivétel nélküli, megszokássá válik, s ezért elhal. Az állam elhalóban van, mivel nincsenek tőkések, nincsenek osztályantagonizmusok. De még nem halt el teljesen, mivel továbbra is szükség van a termelési eszközök köztulajdonának védelmére, a munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésére, a szocialista elv – „aki nem dolgozik, ne is egyék” – megvalósítása érdekében. „Az állam teljes elhalásához a teljes kommunizmusra van szükség.”¹

A Szovjetunióban az össznépi állam megvalósulásának időpontja körül olykor viták támadnak. Így például A. P. Koszicin szerint az 1936. évi szovjet alkotmány elfogadása a proletárdiktatúra államának az egész nép politikai szervezetévé való átalakulását tükrözte.² A szerző véleménye szerint a szocialista állam fejlődésében két szakaszt kell megkülönböztetni – a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakát és a szocializmus alapjainak lerakásával kezdődő második szakaszt, amely az össznépi állam szakaszának tekinthető.

Az 1936-os alkotmány elfogadása valóban fontos változásokat jelentett a Szovjetunió életében, az államépítésben, és megteremtette az össznépi állam kialakulásának feltételeit. De ennek az államnak a keletkezése folyamat, amely csak az érett szocialista társadalom megteremtésével fejeződik be. Ha a kérdést másképpen vetjük fel, elkerülhetetlenül elszakítjuk az összefüggést a fejlett szocialista társadalom megteremtése és a proletárdiktatúra államának össznépi állammá való átalakulása között.

Az össznépi állam kialakulásfolyamata a Szovjetunióban már befejeződött, de számos szocialista országban éppen csak a kezdeteknél tart, vagy még a jövő kérdése. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szocialista államnak össznépi állammá nyilvánítása terén nem helyénvaló az elhamarkodottság. A szocialistaellenes elemek ugyanis

¹ Ugyanott, 86. old.

² Lásd A. P. Koszicin: *Szocialiszticeszkoje goszudarsztvo. Zakonomnosztyi voznyiknovenyija i razvityija*. (A szocialista állam. Kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségei). Moszkva 1970. 262., 263. old.

még akkor is rendelkezhetnek bizonyos eszközökkel és lehetőségekkel az események menetének befolyásolására, ha a kizsákmányoló osztályok már elvesztették pozícióikat a gazdaság terén. Ez különösen azokra az országokra érvényes, ahol a szocialista forradalom viszonylag békés úton ment végbe. Ilyen körülmények között a régi rendhez kötődő, vonzó rétegek jelenlétéből bizonyos veszélyek származhatnak az ország fejlődésére nézve, különösen ha a politikában súlyos jobb- vagy „bal”-oldali hibákat követnek el.

A szocializmusban az osztályharc az ország belső életében megszűnik a fejlődés hajtóereje lenni, súlypontja az országon kívülre helyeződik. Ez azonban meglehetősen hosszú folyamat, és még a fejlett szocializmus körülményei között is harcolni kell a múlt tudati csökevényei ellen, át kell nevelni hordozóikat, azaz továbbra is szükséges a hagyományok erejére vagy külső hatásokra támaszkodó burzsoá ideológia befolyása elleni eszmei küzdelem.

Ilyen körülmények között (vagyis a kommunizmus első szakaszában, szemben a másodikkal) az össznépi egyáltalán nem azt jelenti, hogy nem osztályjellegű. Az össznépi állam osztályjellegű marad: eszköze egyrészt a nép védelmének a tőkés világgal szemben, másrészt a nemzetközi küzdőtéren az imperialista reakció erői ellen harcoló forradalmi erők támogatásának. Osztályjellegű azért is, mert a szocialista társadalom vezető osztályának, az egész népet maga köré tömörítő munkásosztálynak az eszményeit és politikáját valósítja meg.

Ha a fejlett szocializmusban az államot össznépi államnak ismerjük el, ez nem ellentétes a marxizmus-leninizmusnak az állam osztályjellegére vonatkozó általános tételével. A marxisták az államot mindig az osztályuralom eszközének tekintették. Lenin gyakran hangoztatta, hogy az állam, a szó voltaképpeni értelmében, az egyik osztály eszköze más osztályok elnyomására. De már a proletárdiktatúra állama – noha ugyancsak az osztályuralom szerve – a többség uralmát fejezi ki a kisebbség felett, s Lenin már ezért félállamnak nevezte. Az össznépi állam az osztály nélküli és végeredményben állam nélküli kommunista társadalomhoz vezető út egy további szakaszát tükrözi.

Tehát: a szó szoros értelmében vett állam az antagonisztikus osztály-társadalomban létezik; a proletariátus diktatúrájának létrehozása már átmenet a félállamhoz; az össznépi állam megszületése pedig azt eredményezi, hogy az államra jellemző számos vonás fokozatosan elsorvad. A szocialista állam fejlődésének és elhalásának útja a proletárdiktatúrától az össznépi államon keresztül vezet a kommunista társadalmi öngazgatáshoz.

A szocialista állam természeténél fogva elhaló állam. Ez a folyamat azonban mindeddig nem bontakozhatott ki nagy méretekben és gyors ütemben, az alábbi okok folytán: először is, a szocialista társadalomban még megmaradnak az osztályok, amit a múltban a marxisták nem láttak előre (a szocializmusban fennálló osztálykülönbségek és a múlt maradványai szükségszerűvé teszik a szocialista társadalom állami megszervezését); másodszor, mivel továbbra is létezik a tőkés világ, tehát a nemzetközi küzdőtéren osztályharc folyik, továbbra is szükség van az ország védelmére, ami megköveteli a hadsereg és egyéb állami szervek létezését; harmadszor, maga a szocialista világ is államok rendszereként létezik, és az államközi viszonyok állami szabályozást igényelnek.

Míg a szocialista állam a tőkésállamokkal szemben a szocialista vívmányok védelmének eszköze, a szocialista közösségen belül az országok közötti politikai, gazdasági és kulturális kölcsönös segítség eszköze. A szocialista országok egymás közötti kapcsolatai a nemzetközi kapcsolatoknak a szocializmust és a kommunizmust építő népek testvéri együttműködésére alapozott, elvileg új típusát képviselik. E kapcsolatok azonban még állami jellegűek, és sokáig azok is maradnak.

A szocialista társadalom állami megszervezésének szükségességét egyesek azzal hozzák összefüggésbe, hogy a társadalomnak szüksége van egy olyan szervre, amely képes a népgazdaság és a kultúra irányítására. Valóban, a szocialista állam betölt ilyen funkciókat. De a népgazdaságot és a kultúrát a kommunizmusban is irányítani kell, s ezek

a funkciók akkor már nem lesznek politikai jellegűek, hanem az állam nélküli kommunista társadalmi öngazgatás látja el azokat.

A jövőben, amikor a kommunizmus nemzetközi méretekben véglegesen megszilárdul, és nem lesz többé harc tárgya, a gazdaság fennmarad, a politika azonban elhal. A gazdaság tudatos irányítására, a gazdaság tervszerű megszervezésére, a kulturális építésnek a társadalom általi vezetésére a kommunista társadalomban is szükség lesz, de ezt a gazdasági-szervező és kulturális-nevelő munkát maga a társadalom, a kommunista társadalmi öngazgatás szervei fogják végezni, és elveszti politikai jellegét. A gazdasági élet szervezéséhez és irányításához nem lesz szükség politikai hatalomra és az ehhez kapcsolódó állami kényszerrendszabályokra. Az emberek irányítását – Engels szavaival – a dolgok és a termelési folyamatok irányítása váltja fel.

Más a helyzet ma a mi társadalmunkban, amely meghatározott belső és külső feltételek között építi a kommunizmust, olyan helyzetben, amikor még számolni kell az ellenséges tőkés világgal. E feltételek között a gazdaság és a kultúra állami irányítása hivatott biztosítani a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtését, a szocialista viszonyoknak kommunista viszonyokká való átalakítását, ellenőrzést gyakorolni a munka és a fogyasztás mértéke felett, megóvni a szocialista jogrendet és tulajdont, kialakítani a tömegekben a tudatos munkafegyelmet stb. Az állam szükségességét külső feltételek is meghatározzák. Ezek nélkülözhetetlenné tesznek egy olyan politikai szervezetet, amely alkalmas arra, hogy gondoskodjon az ország szilárd védelméről és biztonságáról, védelmezze a béke ügyét, fejlessze a baráti együttműködést a többi szocialista országgal.

Az, hogy a szocializmusban a gazdaságirányítás állami, vagyis politikai funkció, kétségtelenül összefügg azzal, hogy még léteznek osztálykülönbségek. Amíg vannak osztályok, feltétlenül szükség van egymáshoz való viszonyuk szabályozására, a gazdaságpolitikában – mint már említettük – érdekeik figyelembevételére és helyes összeegyeztetésére. Ugyanez vonatkozik a nemzetekre is.

A kérdést tágabb síkon vizsgálva, azt mondhatjuk, hogy a szocia-

lista állam szabályozza a társadalmat alkotó összes emberi közösségformák és csoportok egymáshoz való viszonyát. Az előző fejezetekben már szóltunk a sok különféle érdek helyes összehangolásának szükségességéről. E feladat megoldása a kommunizmus első szakaszában, amikor még nincs meg a fogyasztási cikkek teljes bősége, hatalmi szervezetet igényel, és ezt a hatalmat a szocialista állam képviseli. Ezért a gazdasági-szervező funkció, csakúgy, mint az állam egyéb funkciói, politikai jellegű. Ezenkívül, amíg léteznek a kapitalista csökevények és hordozóik, az állami kényszer is szükséges marad. Ezeket a funkciókat teljesítve az állam az egész nép akaratát fejezi ki.

Így a szocialista társadalom fejlődésének belső viszonyai szempontjából az állam szükségességét mindenekelőtt az határozza meg, hogy a kommunizmus első szakaszán még nem tűnt el az osztálytársadalom minden maradványa és nyoma. A termelőerők még nem jutottak olyan fejlettségi fokra, hogy biztosítani tudnák a teljes termékbőséget, és a munka még nem vált a társadalom valamennyi tagjának elsőrendű életszükségletévé. Ennélfogva ellenőrzést kell gyakorolni az egyes dolgozók munkájának és fogyasztásának mértéke felett, meg kell óvni a termelési eszközök köztulajdonát. A munkavégzés területén is szükség van még bizonyos kényszerre, amely az „aki nem dolgozik, ne is egyék” elvnek megfelelően valósul meg. Nem szabad azt hinni, hangsúlyozta Lenin, hogy a kapitalizmus megdöntése után az emberek egy csapásra megtanulnak minden jogszabály nélkül a társadalomnak dolgozni, nem is szólva arról, hogy a kapitalizmus megszűnésével e változás gazdasági előfeltételei sem születnek meg azonnal. Lenin ebből azt a következtetést vonta le, hogy „az állam akkor halhat majd el teljesen, amikor a társadalom megvalósítja majd ezt a szabályt: »mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint«, vagyis amikor az emberek annyira hozzászoknak majd az együttélés alapvető szabályainak megtartásához és amikor munkájuk annyira termelékeny lesz, hogy önkéntesen fognak *képességeik szerint* dolgozni”¹.

¹ Lenin Összes művei. 33. köt. 88. old.

Az állam teljes elhalásának belső feltétele a fejlett kommunista társadalom létrejötte, külső feltétele pedig a szocializmus győzelme és megszilárdulása a nemzetközi küzdőtéren. Már ebből is látható, hogy az össznépi állam léte, mint minden más államé, az osztályviszonyokkal függ össze. Ezért a szocialista állam össznépi jellegének elismerését helytelen úgy értelmezni, mintha ezzel lemondanánk a kérdés osztályszempontú megközelítéséről.

Nem, a szocialista állam osztályjellegű marad, és továbbra is az osztályharc szervezeteként áll szemben a tőkés világgal. Világméretekben a két rendszer, a szocialista és a tőkés rendszer viszonyának tartalma az osztályharc, akár fegyveres, akár békés formát ölt. A békés együttélés, amelyért a szocialista államok következetesen sikra szállnak, a szocializmus és a kapitalizmus közötti osztályharc sajátos formája. A szocialista állam külső funkciói továbbfejlődtek, de a proletárdiktatúra egyetlen külső funkciója sem szűnt meg, ezeket a szocialista össznépi állam továbbra is ellátja.

Más a helyzet a proletárdiktatúra államát jellemző belső funkciókkal. Lenin a proletárdiktatúrát úgy tekintette, mint a proletariátus osztályuralma, az osztályharc fegyverét. A szocialista államon belül azonban már nincsenek olyan osztályok, amelyekkel szemben diktatúrát kellene alkalmazni, és ennek megfelelően az elnyomó funkciók megszűntek.

Természetesen a szocializmus körülményei között is harcolni kell a kapitalizmus csökevényei, a régi erkölcsök és szokások ellen, az állami kényszer eszközeit is felhasználva. Ez a harc azonban már nem a szocialista társadalmat alkotó osztályok és csoportok között folyik, hanem az élenjáró munkások, kolhoztagok és az értelmiségiek együttesen vívják a társadalmat visszahúzó régi maradványok hordozói ellen.

A kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet időszakában a kapitalista csökevények hordozói mögött ott álltak a proletariátussal szemben ellenséges kizsákmányoló osztályok, melyek nemegyszer használták ki saját céljaikra a dolgozók öntudatlan rétegeit, a munkás-

osztály diktatúrája ellen mozgósították őket. Akkor lényegében a dolgozó tömegek fölötti befolyásért kellett harcolni a kizsákmányoló osztályok ellen. Az a küzdelem, amely most folyik, a nép élenjáró erőinek küzdelme a burzsoá erkölcs mérgével fertőzött emberek társadalomellenes cselekedetei, szokásai, előítéletei ellen, mindenekelőtt az elmaradott emberek átnevelésére irányul, s az állami kényszer mellett egyre inkább megköveteli a társadalmi ráhatást.

Ugyanakkor helytelen lenne nem észrevenni, hogy e harcnak határozott osztálytartalma van, amennyiben a régi társadalom tradíciói ellen irányul, s amennyiben a múlt csökevényeit a kapitalista környezet tartja fenn és élteti.

Ezzel függ össze annak az elismerése, hogy az össznépi államban is szükséges a munkásosztály vezető szerepének biztosítása. A munkásosztály a szocialista állam fő pillére marad, alkotó kezdeményező-készségről tesz tanúságot a munkában, és számos, az egész népre kiterjedő kezdeményezés elindítója. De vezető szerepének legfőbb megnyilvánulása az, hogy ideológiája és politikája az egész nép ideológiájává és politikájává válik. Ebből a szempontból a szocialista állam társadalmi bázisának kiszélesedése az egész népre gyakorolt befolyásának nem gyengüléséről, ellenkezőleg, erősödéséről tanúskodik. A munkásosztály fokozatosan a társadalom egyre szélesebb rétegeit állította maga mellé, míg végül az egész társadalom valamennyi rétege köréje tömörült.

A munkásosztály vezető szerepe a párton keresztül érvényesül, amely megvalósítja a munkásosztály harci programját, szervezi a kommunizmus építését. A munkásosztály által kinevelt értelmiségi káderek – köztük azok is, akik nem munkás származásúak ugyan, de mélységesen magukévá tették a párt ideológiáját és politikáját – szintén segítik a munkásosztály vezető szerepének megvalósulását. Mivel pedig ez a szerep nincs jogilag, az államszervezetben rögzítve, különösen nagy figyelmet kell fordítani a munkásosztály aktivitásának, az egész állami és társadalmi életre gyakorolt befolyásának tényleges növelésére.

A szocialista össznépi államra vonatkozó elméleti tételek mögött a szovjet társadalom életében bekövetkezett valóságos változások állnak, amelyeknek további változásokat kell előidézniük államunk tevékenységének tartalmában és az állam szervezeti formáiban. Az államnak össznépi jellegűvé válása a gyakorlatban a szocialista demokrácia olyan fejlődéséhez vezet, amely az irányítás funkcióját az egész nép ügyévé változtatja. Ahogy a kommunizmus felé haladunk, fokozatosan megvalósul az a lenini útmutatás, hogy az irányításba az egész felnőtt lakosságot be kell vonni. Ez elősegíti az állam további közeledését a társadalomhoz.

A marxizmus-leninizmus klasszikusai az állam történelmi fejlődését úgy jellemezték, mint a társadalomtól való egyre fokozódó elidegenedésének folyamatát. A szocialista államban az ellentétes tendencia törvényszerű. Mióta az állam a népet szolgálja, fejlődésének iránya az, hogy a hatalom egyre inkább összeolvad a társadalommal.

Időnként felbukkan az a koncepció, amely szerint minden államra egyaránt érvényes az a tendencia, hogy elidegenedik a társadalomtól és önálló erővé válik, mely az őt létrehozó osztályok fölé helyezi magát.

Valóban elidegenedik-e a hatalom a kapitalizmusban a társadalomtól? Kétségtelenül igen. Már a marxizmus klasszikusai olyan erőnek tekintették az államot, amely a társadalomból ered, de fölébe helyezi magát és egyre inkább elidegenedik tőle. Hangsúlyozták, hogy mind az államok közötti versengés, a „hódítás konkurenciája”, mind pedig az osztályharc éleződése a kapitalista országokon belül az államapparátusnak és katonai-rendőri szerveinek növekedéséhez vezet, és ezek eltartása a társadalomnak egyre több erejét emészti fel. Ez a folyamat az imperializmus korában jelentősen felerősödik és az állammonopolista tendenciák növekedésében fejeződik ki. De ebből csak szofisták vonhatják le azt a következtetést, hogy az állam az osztályok fölött áll, és önállóságra tesz szert az uralkodó osztállyal szemben. Ami a legnagyobb monopóliumokat illeti, az államhatalom ezektől csak látszólag független. Az állam elidegenedése a társadalomtól a valóságban azt jelenti, hogy megerősödik az antagonizmus az államot

hatalmi eszközöként birtokló uralkodó osztály és a társadalom túlnyomó többsége között. Napjainkban ez nem egyéb, mint egyik kifejeződése annak a ténynek, hogy a nagymonopóliumok érdekei – melyeknek az állam eszközük – azon túl, hogy kibékíthetetlen ellentmondásban vannak a munkásosztálynak, a parasztságnak, a városi középrétegeknek – kisiparosoknak, kiskereskedőknek – és az értelmiség jelentős részének az érdekeivel, összeütközésbe kerültek a burzsoázia egy részének (a kis- és középburzsoáziának) érdekeivel is.

Ez pedig ellentendenciákat is kivált: növeli a monopóliumok teljes hatalmával szembeszegülő erőket. Mialatt a végrehajtó hatalom egyre inkább a monopóliumok uralmának eszközévé válik, a néptömegek nyomása számos országban lehetőséget nyújt arra, hogy a képviseleti rendszeren alapuló törvényhozó hatalmat nagyobb mértékben használják fel a nemzet többségének érdekeit szolgáló haladó intézkedések keresztülvitelére.

A politikai hatalomnak a társadalomtól való elidegenedése elkerülhetetlen, szükségszerű a burzsoá állam vonatkozásában, amely a nép fölött áll. Szükségszerűsége ott a kisebbség (a kizsákmányolók) és a társadalom túlnyomó többsége közötti antagonizmusból fakad. De nem lehet elkerülhetetlen, törvényszerű – és nem is az – a szocialista állam körülményei között, ahol a politikai hatalom a társadalom többségének (a dolgozóknak), majd később az egész társadalomnak az akaratát képviseli és fejezi ki.

Természetesen a szocialista társadalomban is megmarad a határvonala az állami és a közvetlen társadalmi hatalom között. Továbbra is szükség van a politikai hatalom apparátusára és olyan emberekre, akik ebben az apparátusban foglalkozásszerűen végzik munkájukat. Ha ezt a problémát az érdekek viszonyának szempontjából vizsgáljuk, amelyet a szocialista állam szabályoz, azt mondhatjuk, hogy rendeltetése: biztosítani az össznépi érdekek racionális összekapcsolását a különböző társadalmi csoportok érdekeivel. A szocialista állam az össznépi érdekek kifejezője. De az irányításban foglalkozásszerűen dolgozók közül egyesek a hatásköri, hatósági érdekeket olykor az

össznépi érdekek fölé helyezik. Már csak ezért sem tekinthetjük ki-
zárttnak azt a lehetőséget, hogy elszakadjanak a néptől – különösen,
ha a szocialista demokrácia csorbát szenved vagy nem fejlődik
kellőképpen. De nem szabad elfelejteni, hogy a lehetőség még nem
szükségszerűség. A szocialista társadalom megfelelő eszközökkel ren-
delkezik az ilyen jelenségek elhárítására. Ide tartozik a szocialista
demokrácia olyan elveinek következetes megvalósítása, mint a tiszt-
ségviselők beszámolási kötelezettsége és elmozdíthatósága, az állam-
apparátus tevékenysége fölött gyakorolt népi ellenőrzés megerősítése, a
következetes harc a bürokratizmus ellen s a dolgozók egyre szélesebb
rétegeinek bevonása az állami és a társadalmi ügyek irányításába.
A tanácsi apparátus nemcsak arra hivatott, hogy a nép érdekeinek
megfelelően irányítsa a társadalom ügyeit, hanem egyben a széles
néptömegek számára az államirányítás iskolája is.

A tömegektől való elszakadás és az egyéb negatív jelenségek elhá-
ríthatók a kommunista párt irányító tevékenysége révén. A párt,
lévén a nép élcsapata, a munkásosztály legmagasabb szervezeti for-
mája, mentes mindenféle hatósági, helyi és más korlátozott érdekektől.

A párt a fejlett szocializmusban is a néptömegek politikai vezetője,
szervezője és nevelője, amely az egységes cél felé irányítja a szocializ-
mus politikai rendszerét alkotó különféle állami és társadalmi szervek
tevékenységét. Olyan társadalomban, ahol a tudatosságnak még kü-
lönböző szintjei léteznek, a párt, mint a nép leghaladóbb és legtudato-
sabb, tudományos ismeretekkel felvértezett része, biztosítja a társada-
lom tudományos irányítását, minden dolgozó számára világossá teszi
a fejlődés perspektíváit, növeli a tömegek társadalmi aktivitását.
A pártot, amely a nép legjobbjait egyesíti, mind magas fokú tudatos-
sága, mind pedig jellege – a vezető és legnagyobb tekintéllyel bíró tár-
sadalmi szervezet – alkalmassá teszi arra, hogy ellenőrzést gyakoroljon
a hatalmi szervek fölött, biztosítsa a nép iránti beszámolási kötelezett-
ségük betartását, s az egész nép érdekeinek megfelelően oldja meg a
különböző csoportok, szervezetek, hatóságok érdekei között fellépő
ellentmondásokat.

Tehát a szocialista államnak nem természetéből következő belső tendenciája a tömegektől való elszakadás. Ha másként látnánk a dolgot, ez azt jelentené, hogy elmosnánk az alapvető ellentétet a szocialista és a burzsoá állam fejlődési törvényszerűségei között, ahogy ezt a revizionisták teszik is. Ezért hibás minden olyan kísérlet, amely általában az állam és a politikai hatalom létét az „elidegenedés” megnyilvánulásának fogja fel. Hiszen a munkások és a parasztok államának kialakulása maga is döntő, világtörténelmi jelentőségű lépés azon az úton, amelyen megszűnik az államhatalomnak a néptömegektől való elidegenedése. A szocialista állam további fejlődése pedig abba az irányba tart, hogy a dolgozók mind nagyobb tömegeit vonják be a vezetés munkájába. Ebből következően az irányító apparátusban végzett munka bizonyos idő múlva már nem lesz foglalkozásszerű. A gazdaság és az államügyek irányításának funkciói az emberek többségének ügyévé válnak, s az osztálykülönbségek megszűnése, vagyis a kommunizmus teljes győzelme után elvesztik politikai jellegüket. Végül is ez oda vezet, hogy az államhatalom szervei a társadalmi öngazgatás szerveivé válnak.

Mit jelent a marxista-leninista koncepció szerint az állam elhalásának folyamata?

Először is, elsorvad a fegyveres elnyomás funkciója, általában összességül az állami kényszer alkalmazásának területe, ennek megfelelően egyre kevésbé lesz szükség olyan szervekre, amelyek ezt gyakorolják.

Másodszor, az állam elhalása feltételezi, hogy a gazdaság és a kultúra irányításának területén a politikai jellegű funkciók társadalmi jellegűvé válnak. Az állam elhalása nem azt jelenti, hogy a gazdasági funkciók általában megszűnnek, hogy többé nincs szükség a gazdaság irányítására, hanem azt, hogy ezek a funkciók elvesztik politikai jellegüket. Ez akkor lesz lehetséges, amikor megszűnnek az osztálykülönbségek, és leküzdötték a kapitalizmus csökevényeit a gazdaságban, a tudatban és az emberek életmódjában is.

Harmadszor, az állam elhalása feltételezi minden ember bevonását a termelés irányításába, a közügyek megoldásába; ezzel fokozatosan

megszűnik a politikai hatalom apparátusának szükségessége. Az állam elhalása a demokrácia fejlődésének és kiszélesedésének folyamatát jelenti a társadalmi élet valamennyi területén.

Az állam léte nyilvánvalóan a politikai hatalom szervei által gyakorolt kényszer szükségességéhez kapcsolódik. Ha e szükségesség megszűnik, az állam is fölöslegessé válik. Kétségtelen az is, hogy a szocialista rendszer erősödésének, a társadalmi-politikai és eszmei egység megszilárdulásának és fejlődésének mértékében fokozatosan leszűkül az országon belül az állami kényszer alkalmazásának szférája.

Durva hiba lenne azonban ebből arra következtetni, hogy már elérkezett az ideje annak, hogy gyengítsük az állami kényszert gyakorló szerveket. Az új társadalmi fegyelem kialakítása nem egyenes vonalú folyamat. A dolgozók kíméletlen osztályelnyomásán alapuló régi fegyelem felbomlása nem jár együtt automatikusan az új, tudatos fegyelem kialakulásával. Gyakran megfigyelhetjük, hogy olyan emberek, akik lerázták magukról a régi fegyelem jármát, de még nem tették magukévá az új fegyelmet, a szocialista jogrend alapjai ellen irányuló anarchikus magatartás hordozói lesznek. A társadalmi kötelezettségek és normák semmibevevése az anarchikus beállítottságú, olykor pedig bűncselekményeket is elkövető egyének részéről konfliktust eredményez köztük és a társadalom között. A társadalomnak ilyen esetekben nemcsak a meggyőzés módszerét, hanem a hatalmi erővel való kényszerítés eszközét is alkalmaznia kell. A társadalmi fejlődés bizonyos szakaszain egyenesen elkerülhetetlenné válhat a kényszerítő eszközök fokozása és szigorú rendszabályok alkalmazása a társadalomellenes elemekkel vívott harcban. Ez egyáltalán nem mond ellent annak, hogy történelmi perspektívában, a kommunizmushoz való közeledés mértékében az állami kényszer alkalmazásának területe egyre jobban összezsugorodik.

A szocialista társadalom a társadalmi fegyelem megbontóival szemben a ráhatás különböző formáit alkalmazza: állami-adminisztratív, társadalmi és gazdasági eszközöket. Ezek aránya nem változatlan, a konkrét helyzettől függ, amely a különböző rendszabályok hatékonyságát is megszabja. Az adminisztratív rendszabályok önmagukban

nem elégségesek, csak ha nevelő jellegű intézkedésekkel párosulnak. De a nevelő ráhatás sem elég eredményes a gazdasági és adminisztratív eszközök elhanyagolása esetén. A negatív jelenségek elleni harcban a gazdasági és a társadalmi, a nevelő jellegű és az adminisztratív rendszabályokat komplex módon kell alkalmazni.

A jelen körülmények között a társadalomellenes cselekmények elleni harc fokozása nem csupán a kényszer eszközeinek erélyes alkalmazását teszi szükségessé. Nem elég az elkövetett vétségeket megbüntetni; meg is kell előzni ezeket, mindenekelőtt a társadalmi fegyelem erősítésével, fokozott igényességgel a társadalom iránti kötelesek teljesítése terén, állampolgári felelősségre neveléssel.

A demokrácia nem pusztán jogok összessége, hanem az egyénnek a társadalom iránti kötelezettségei is. Ha nem értjük meg, hogy a szocialista állam minden egyes polgára felelős a társadalom rendjéért, nem lehet szó igazi állampolgári aktivitásról, tehát magának a demokráciának a fejlődéséről sem. A szocialista társadalomban a demokrácia feltételezi magukat az ország gazdáinak tudó emberek nevelését, s a gazda nemcsak jogokat élvez, hanem felelős is mindenért.

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet elszakíthatatlanul összefügg a szocialista demokrácia továbbfejlődésével. A kommunizmus elképzelhetetlen a gazdaság és a kultúra magas fokú fejlettsége, a tömegek kezdeményezésének és öntevékenységének-sokoldalú kibontakozása nélkül. A kapitalizmus csak úgy maradhat fenn, ha elfojtja a dolgozók politikai aktivitását – a kommunizmus csak akkor működhet zavartalanul, ha fejleszti a tömegek aktivitását, bevonja őket a társadalmi és az állami ügyek megoldásába. Ez a kommunizmus felépítése szempontjából nem kevésbé jelentős, mint az új társadalom anyagi-termelési bázisának megteremtése. A szocialista demokrácia az az eszköz, amely biztosítja a tömegek aktivitásának szakadatlan emelkedését, a nép mind szélesebb rétegeinek bevonását a tudatos történelmi alkotásba.

Az össznépi államra vonatkozó tétel gyakorlati jelentése éppen az, hogy a szocializmusban és a kommunizmusba való átmenet során

minden téren fejleszteni kell a szocialista demokráciát. Az össznépi állam: demokrácia mindenki számára. Tehát mindent ki kell küszöbölni, ami zavarja a demokrácia fejlődését, a dolgozók bevonását az állam irányításába.

Az SZKP programja a következőképpen határozza meg a szocialista államiság fejlődésének fő irányát a kommunizmus építésének időszakában: a szocialista demokrácia sokoldalú kibontakozása és tökéletesedése; valamennyi állampolgár aktív részvétele az állam irányításában, a gazdasági és a kulturális építés vezetésében; az államapparátus munkájának javítása és népi ellenőrzésének erősítése.

A szocialista demokrácia fejlesztésének és tökéletesítésének két fő vonala a következő: először, az állami szervek további demokratizálása, egyre szélesebb tömegek bevonása munkájukba; másodsor, a közvélemény hatásának és szerepének megnövekedése a társadalmi élet irányításában.

Az SZKP programjában az első helyen a szovjetek szerepének növelése áll. Ezek a nép átfogó szervezetei, a nép egységének megtestesítői. A dolgozók küldötteinek szovjetjei államhatalmi szervek, s egyben a legszélesebb körű tömegszervezetek. Ezért a szovjetek szerepének növelése egyben a közvélemény befolyásának erősítése is az államügyek intézésében.

A hatalmi szervek munkájában mind nagyobb részt vállalnak a különböző társadalmi szervezetek és az aktivisták. A szovjetek tevékenységében több mint 25 millió ember vesz részt, ami több mint tízszerese a küldöttek számának.

A dolgozók államirányításban való részvételének egyik fontos formája a népi ellenőrzés. Az ellenőrzés a közügyek intézésében való igazán tömeges és igazán össznépi részvétel egyik formájává válik. A népi ellenőrzés csoportjaiban és felelős posztjain – 1972-es adat szerint – csaknem 8,5 millió aktivista dolgozik.

A demokrácia erőteljes fejlesztése előkészíti a feltételeket – és egyben közvetlenül elvezet – a szocialista államiságnak kommunista társadalmi önigazgatásba való átnövéséhez. De látni kell, hogy a szocia-

lista társadalom jelenlegi fejlettségi fokán a gyakorlati feladat eme egységes folyamat első, és nem második szakaszának a megvalósítása. Ha a súlypontot ma az öngazgatásra való áttérésre helyeznénk, ez nyilvánvalóan elszietett lépés lenne.

A marxizmus-leninizmus az állam elhalását természetes folyamatnak tekinti, amely abból következik, hogy megoldódnak vagy megszűnnek azok a feladatok, amelyeket a szocialista államnak kell ellátnia. Így a megdöntött osztályok elnyomásának belső funkciója a Szovjetunióban ezeknek az osztályoknak a felszámolása után, ennek természetes és szükségszerű eredményeképpen szűnt meg, sorvadt el. Érthető, hogy a kizsákmányoló osztályok elnyomásának funkciója nem szűnhetett meg, amíg a társadalom osztályszerkezetében ez a változás be nem következett; ha akkor adták volna ki e funkció megszüntetésének jelszavát, ez lefegyverezte volna a dolgozókat az osztályellenséggel szemben.

A példa azt mutatja, hogy az államnak és funkcióinak elhalását nem lehet mesterséges intézkedésekkel siettetni. Ez a folyamat nem feltétele, hanem következménye a szocializmus és a kommunizmus sikeres építésének. Az állam elhalása a szocialista társadalomban azoknak a gazdasági, politikai és kulturális változásoknak a természetes eredménye, amelyek a kommunizmus felé tartó előrehaladás során végbemennek. E folyamat fejlődése elsősorban a társadalom gazdasági és kulturális érettségének fokától függ. Ezért megértéséhez nemcsak a gazdasági változásokat kell figyelembe venni, hanem a kultúrában, a szocialista társadalom szellemi életében bekövetkező változásokat is.

A társadalmi élet változásfolyamata kiterjed a társadalmi organizmus dologi oldalára (a társadalom anyagi kultúrájára), a társadalmi viszonyok egész rendszerére (a gazdasági, politikai, életmódbeli stb. viszonyokra) és végül, magukra az emberekre (tudatukra, erkölcsükre, szokásaikra, szellemi kultúrájukra) is. Mindezek a változások egységes egészet alkotnak, de a társadalmi élet minden egyes szférájában megvannak a maguk sajátosságai. Az anyagi, gazdasági viszonyokban bekövetkező fordulattól eltérően, amely, mint Marx megfogalmazta, természettudományos pontossággal konstatálható, az emberek tudatában lejátszódó változások megállapítása és mérése összehasonlíthatatlanul bonyolultabb. Ezek rendszerint lassabban is mennek végbe és nagyobb nehézségekkel is járnak, mint a termelés gazdasági feltételeinek változásai. Pedig a tudat megváltoztatása ugyanolyan szükségszerű része a társadalom kommunista megújulás-folyamatának, mint az anyagi élet megváltoztatása. Ezért a szocialista társadalom fejlődésének és a kommunizmusba való átnövésének tudományos megértése kötelezően magába foglalja a tudati változások törvényszerűségeinek elemzését is. Ez különösen fontos, ha figyelembe vesszük a tudatnak a szocialista társadalom fejlődésében játszott különleges szerepét, amelyre a II. fejezetben már rámutattunk.

Jules Renard, a századforduló ismert francia írója, ezt írta naplójába: „Eszményi közösséget teremteni? Nagyszerű. De kikből?”

Még a haladó gondolkodók közül is sokan elérhetetlen álmoknak tartották az új ember kialakulását. Hiszen az élet annyi rosszat szül, kegyetlenségre, önzésre stb. neveli az embereket.

Sokszor megpróbálták tisztán ideológiai elvek szerint átalakítani az életet, de ezek a kísérletek mind kudarcba fulladtak. S ez nem véletlen: sokáig megoldhatatlan probléma maradt, hogyan lehet összekötni az emberek objektív életkörülményeinek megváltoztatását maguknak az embereknek a megváltoztatásával.

A marxizmus előtt számos neveléstudomány abból a helyes elgondolásból indult ki, hogy az ember a körülmények terméke, tehát ahhoz, hogy az emberek megváltozzanak, előbb a körülményeknek kell megváltozniuk. Hogy új embert nevelhessünk, ahhoz magukat a körülményeket kell emberivé tenni. De amikor felmerült a kérdés, hogyan kell megváltoztatni a körülményeket, kiderült, hogy ezeket maguk az emberek változtatják meg, tehát az igazán emberi körülmények létrehozásához előbb az embert kell igazi emberré tenni.

„A körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek vagy önmegváltoztatásnak egybeesését csak mint *forradalmi gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni”¹ – így oldotta meg Marx a gordiuszi csomót.

A marxi elméletet a XIX. századi utópikus szocialisták neveléstudományaitól alapvetően az különbözteti meg, hogy Marx elvetette a reális társadalmi átalakításfolyamatnak a nevelésre való felcserélését, és feltárta az olyan elképzelések utópikus jellegét, melyek szerint a társadalom megváltoztatásához elegendő a nevelési rendszert megváltoztatni.

¹ Marx–Engels Művei. 3. köt. 8. old.

Marx meghaladta az előző elméletek dualizmusát. Ezek kezdetben elkülönítették egymástól és önálló lényeknek fogták fel a körülményeket és az embereket, nem tudván megérteni dialektikus egységüket, majd pedig szükségszerűen eljutottak oda, hogy magát a társadalmat is két részre osztották, a nevelőkre és azokra, akiket nevelni kell, s az előbbieket ténylegesen a társadalom fölé állították.

Ily módon az a naturalista elképzelés, hogy az emberek életkörülményei a gyakorlati tevékenységüktől függetlenül adóttak, végül is idealista nézetekhez vezetett, melyek szerint az embereknek, majd életkörülményeiknek megváltoztatását valamiféle kiválasztott társadalmi elit hajtja végre. Ezzel szemben Marx abból indul ki, hogy a történelmet úgy kell felfogni, mint az ember önteremtési folyamatát, amelyet gyakorlati tevékenységében, a tárgyi világ átalakítása során valósít meg.

Marx felfogásában a nevelés nem korlátozódik az ember tulajdonságait kívülről formáló hatásokra, mint például Owennél, aki szerint „az ember egész – testi, szellemi és erkölcsi – karaktere *tőle függetlenül* formálódik ki”. A nevelés az ember önmegváltoztatásának folyamata, amely saját tevékenysége során valósul meg. Az élet igazi iskolája, a jellemek formálója a tömegek gyakorlati tevékenysége, harca.

Marx rámutatott, hogy a forradalmi gyakorlatban az emberek a külvilággal együtt önmagukat is megváltoztatják. Amikor forradalmi úton megdöntik a kapitalizmust és létrehozzák az új, kommunista társadalmat, a dolgozó tömegek, élükön a munkásosztállyal, a nevelés nagy iskoláját járják végig, és megszabadulnak a régi rend minden szennytől.

Végül Marx fogalmazta meg azt a gondolatot is, hogy „a nevelőt magát is nevelni kell”¹. Ebből következőleg azok az erők, amelyek képesek irányítani és vezetni az új ember kiformálódásának folyamatát, nem jöhetnek valahonnan kívülről, hanem magának a társadalomnak a fejlődési folyamata alakítja ki őket, a tényleges osztályharc

¹ Ugyanott.

folyamatából születnek meg; csak ebben nőhet fel és edződhet meg az élenjáró párt, a munkásosztály élcsapata is.

Csak a kérdés ilyen felvetése esetén érthetjük meg az új ember ki-formálódását mint valóságos folyamatot, a kommunizmus építésének szerves részét.

A marxizmus-leninizmus a leghatározottabban elutasít minden arra irányuló próbálkozást, hogy az emberek nevelését elkülönítsék a kommunizmusért vívott gyakorlati harctól. Ha ez bekövetkezik, a nevelés óhatatlanul elveszti anyagi alapját, és erőtlen moralizálássá válik. Ezt használják ki a burzsoáziának azok az ideológusai, akik az emberi természet megváltoztathatatlanságát bizonygatják. Az új embernek az erkölcsi öntökeletesítésen munkálkodó falanszterekben, kolóniákban, kommunákban való kinevelésére irányuló utópista kísérletek kudarcait mindig arra használták és használják fel, hogy kétségbe vonják az emberi tudat átalakításának pusztá lehetőségét is. Az SZKP programjának elfogadását követően például az angol munkáspárti hetilap, a „New Statesman”, azt bizonygatta, hogy a párt-programmal „szemben áll az egyik legrégebbi kihívás: a szocializmus nem tudja megváltoztatni az emberi természetet”. A lap azt állította, hogy a pártprogramnak a nevelés kérdéseivel foglalkozó részei „segítségül hívják a szocialista utópiák valamennyi tradicionális célját”, és hogy a szovjet rendszer egész apparátusát arra fogják használni, hogy állampolgárait megtanítsa az új kódex szerint élni, amelynek normáit akár egy utópikus műből is kölcsönözhatték volna.

Ezeket a polgári tamáskodásokat maga az élet cáfolja meg. Vajon az emberek milliói, akik már ma a szocializmus erkölcsi követelményei szerint élnek, nem jelentik-e a legjobb bizonyítékát annak, hogy a társadalmi feltételek megváltozásával megváltozik az emberek tudata is? Az új ember születése reális folyamat, amelynek tápláló közege a legszélesebb néptömegek gyakorlati részvétele a kommunizmus építésében. Aki nyitott szemmel jár, bármely építkezésnél megláthatja, hogy nemcsak erőmű, gyár, lakóház születik ott, hanem az új, közösségi ember is.

A munkáspárti hetilap egész fejtegetése azon az ősrégi eszmén nyugszik, hogy az emberi természet lényege antiszociális, s ez mindig, minden társadalmi rendben érvényre jut. Ebből ered az az elképzelés is, hogy a kommunista erkölcs normáit kívülről kell ráerőszakolni az emberekre, a „szovjet rendszer egész apparátusának” segítségével.

Ennek az elképzelésnek azonban semmi köze nincs ahhoz, ahogyan mi az emberi tulajdonságok kialakulásának folyamatát felfogjuk. Nem vagyunk utópisták, és nem tagadjuk, hogy a társadalmi rend megrögzött megsértőivel, az antiszociális elemekkel szemben szükség van kényszer alkalmazására. De a kényszer csak akkor hatásos, ha morális tekintélyen, a dolgozó tömegek támogatásán alapszik.

Nyilvánvaló, hogy a régi rendben felnőtt és a múlt csökevényeitől nem mentes tömegek tudatát átformálni összehasonlíthatatlanul nehezebb, mint néhány tucat vagy pár száz különösen erényes embert kiválogatni, és falanszterbe gyűjtve üvegházi tenyészetet létrehozni belőlük. De, ahogy Lenin még a forradalom első éveiben rámutatott, ez nem pusztán nehézség a kommunizmus építésében, hanem egyben realitásának biztosítéka is. A szocializmust olyan emberek kezdik építeni, akiket megrontottak a szétaprózott gazdálkodás évszázadai, elnyomott a tőkés kizsákmányolás, de akik megedződtek a kizsákmányolás ellen vívott harcokban. Ezért a szocializmus építésének megkezdésével nem kell valamiféle különlegesen erényes és kulturált emberek megjelenésére várni, ami a reformisták álláspontjából lényegében következik. Ez egyáltalában véve a forradalomról és a kommunizmusról való lemondást jelentené, mivel ilyen emberek a kapitalizmusban soha nem nőhetnek fel, nem „jelennek meg” mindaddig, amíg a kommunizmusért vívott küzdelemben ki nem formálódnak. De ugyanilyen helytelen lenne azt képzelni, hogy a kommunizmust felépíthetjük új emberek nélkül, hogy beérhetjük anyagi bázisának megteremtésével.

A körülmények és az emberek megváltoztatásának egybeesése nem jelenti e folyamat két oldalának, az objektív és a szubjektív oldalnak a teljes egybeolvadását. Dialektikus egységük ellentmondásos jelenség, melynek különböző oldalai egyenlőtlenül fejlődnek. Az élet lépten-

nyomon azt tanúsítja, hogy a folyamat szubjektív oldala elmarad az objektív mögött. Így például azok az emberek, akik objektíve az új világ alkotói, nem mindig tudatosítják ezt teljes mértékben, s ezért nem fejtenek ki olyan aktivitást és energiát, amelyet történelmi szerepük megvalósítása kívánna. A nevelésben a szubjektív tényezőt gyakran nem aknázzák ki elég hatékonyan az emberek tudatának befolyásolására. Holott ha e téren a spontaneitásra hagyatkozunk, és nem gondoskodunk a kommunizmust építő emberek eszmei, erkölcsi és kulturális fejlődéséről, ezzel nemcsak fékezniük, hanem sok tekintetben kudarcra is kárhoznánk az új társadalom építését.

A kommunizmus az új ember nélkül éppannyira lehetetlen, mint hatalmas anyagi-műszaki bázis nélkül. Ez röviden azzal magyarázható, hogy az új típusú ember kialakulása a kommunista társadalmi viszonyok fejlődésének és a kommunizmus alapelve megvalósulásának egyik elengedhetetlen feltétele. A kommunizmus alapelveinek már az első része – „mindenki képességei szerint” – feltételezi az emberek képességeinek sokoldalú fejlődését, vagyis nemcsak a technikának, hanem magának az embernek a tökéletesítését is. Második része pedig – „mindenkinek szükségletei szerint” – csak akkor valósulhat meg, ha az emberek megtanulnak minden erejükkel, nem díjazástól, jutalomtól hajtva a társadalomnak dolgozni, ha a munka és a társadalmi gazdagság iránti kommunista magatartás erkölcsi arculatuk meghatározó vonásává válik. A kommunizmus feltételezi az állami-jogi viselkedésszabályozó mechanizmusok elsorvadását is, amelyeket a szocialista társadalom azért hozott létre, mert az emberek életmódjukban és tudatukban még nem szabadultak meg a múlt örökségétől, még nem szokták meg, hogy jogi normák nélkül dolgozzanak a társadalomnak. Ezért a kommunizmus felső szakasza, az alacsonyabbtól eltérően, összeegyeztethetetlen a régi erkölcsökkel, a múlt csökevényeivel az emberek viselkedésében, és feltétlenül megköveteli szellemi, erkölcsi és kulturális arculatuk megtisztítását a múlt nehéz terhétől.

A szocialista társadalom tudományos elemzésének egyik feltétele, ahogy már nemegyszer hangsúlyoztuk, a gazdasági és kulturális érettség elért fokának józan, reális megítélése. Ugyanez vonatkozik a társadalmi tudat érettségi fokára is.

A szocializmusban a társadalmi tudat sajátossága az új és a régi jegyeinek összefonódása. A szó szoros értelmében vett szocialista tudat, vagyis a nép életében meggyökeresedett új nézetek, erkölcsök és szokások mellett megtalálhatók a múlt lerakódásai is, melyek kisebb-nagyobb mértékben megnyilvánulnak az emberek magatartásában. Magát a szocialista tudatot is érettségi fokának figyelembevételével kell szemlélni. Világos például, hogy noha sok olyan vonást hordoz magában, amelyek a kommunizmus felső szakaszára is jellemzők lesznek, ezek a szocializmusban még nem fejlődnek ki teljesen. A kommunista tudat számos vonása pedig (például az ember megszabadulása az anyagi gondoktól, a létfenntartás gondjaitól) csak akkor bontakozhat ki, amikor már nem lesz szükség munka szerinti elosztásra, pénzre, jogszabályokra stb.

A szocializmusbeli társadalmi tudat elemzésekor filozófiai irodalmunkban gyakran azoknak a tényeknek szentelik a legnagyobb figyelmet, melyek arra utalnak, hogy a tudat fejlődése elmarad a társadalmi lététől, vagy ellenkezőleg, megelőzi azt. Konstatálják például, hogy a szocializmusban a mellett a tendencia mellett, hogy az élenjáró tudat megelőzi a gazdasági építés gyakorlatát, a lakosság egy részének tudata még jelentősen elmarad társadalmi lététől. Ez a kérdésfeltevés azonban olykor háttérbe szorítja a legfőbbet: azt, hogy a szocialista társadalom társadalmi tudata megfelel társadalmi létének, ez által determinált. Holott, ha a szocialista tudat legjellemzőbb, társadalmunkban kétségtelenül uralkodó vonásait vesszük (például a munka, a társadalmi érdekek, a szocialista rend iránti tudatos magatartást), ezek a gazdaságban uralkodó szocialista viszonyok tükröződései.

A társadalmi tudat érettségének foka maguknak a társadalmi viszonyoknak – a tulajdon, a csere és az elosztás formáinak stb. – az érettségétől függ. Így például a munkásosztály szocialista tudatának a

kolhozparasztságénál magasabb fejlettségi szintje nemcsak a munkás-ság nagyobb forradalmi tapasztalataival, gazdagabb hagyományaival függ össze, hanem azzal is, hogy az iparban előbb ment végbe a szocialista átalakulás, mint a mezőgazdaságban, hogy a szocialista viszonyok az állami szektorban érettebbek, mint a kolhozokban, szövetkezetekben. Az a tény, hogy a kolhozoknak háttáji gazdasága van, ami a jelenlegi szakaszban gazdaságilag szükséges, az, hogy mint a kolhozban vagy a háttájában előállított termékek eladója részt vesz a piaci kereskedelemben, tükröződik a pszichikumában, és lassíthatja a magántulajdonosi maradványok leküzdését. Vagy a szellemi munkának a fizikai munkától való elkülönülése, egyes értelmiségi kategóriák (az ún. szabad foglalkozásúak) munkájának individuális jellege bizonyos fokig késleltetheti náluk az individualizmus tudati maradványainak leküzdését. Kétségtelen, hogy a munkásosztály a kollektivistá pszichológia érettsége tekintetében megelőzi az értelmiség említett kategóriáit, ha ezek magasabb kulturális szintet értek is el.

Továbbá, azokat az eseteket, amikor a társadalmi tudat elmarad az életben kialakult társadalmi viszonyoktól, vagy megelőzi őket, konkrétan kell elemeznünk. Ami a megelőzést illeti, itt véleményünk szerint a jelenségek két osztályát kell megkülönböztetni: a további társadalmi fejlődés távlatainak előrelátását és az új, kommunista erkölcsi tudat csíráit. A tudat képes rá, hogy tükrözze a további előrehaladás tendenciáit, a jövőbe tekintsen. A gyakorlat immár maradéktalanul bebizonyította az elméleti gondolkodásnak azt a képességét, hogy tudományosan előre lássa a társadalmi fejlődés menetét, de természetesen az elméleti gondolkodás is mindig végső fokon az élet által determinált: az életben már megjelent tendenciák elemzéséből indul ki, és az előrelátás határait is sok tekintetben e tendenciák érettségi foka határozza meg. A párt előre látja az események menetét, és ezáltal lehetővé válik, hogy a nép óriási többsége, a kommunizmus tudatos építői is megértsék a társadalmi fejlődés távlatait. Ez különbözteti meg a kommunista formációt az előzőktől.

A jelenségek másik osztálya: a kommunista erkölcsi tudatnak a szo-

cializmusban megszülető csírái. A szocialista társadalomban tömegesen vannak olyan kiemelkedő tudatosságú, élenjáró emberek, akik magatartásukkal mintegy a kommunista társadalom normáihoz és eszményeihez közelítenek. Ezek jóval magasabban állnak a tömegek általános tudati színvonalánál. Makarenko annak idején rámutatott, hogy a nevelésnek éppen ezekre a példaképekre kell orientálnia. „Erkölcsi kódexünknek meg kell haladnia alkotmányunkban tükröződő gazdasági és jogi berendezkedésünket, annál is magasabb rendű társadalmi formákat kell maga előtt látnia.”¹ A nevelési eszményt illetően Makarenko gondolata teljesen helyes. Ahogy azonban a jog sohasem lehet előbbre a fennálló gazdasági viszonyoknál, úgy a társadalom tudata, erkölce is egészében véve a társadalmi viszonyok érettségi fokát tükrözi, még némi lemaradással is. Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a tömegekben megszülessenek és kifejlődjenek egy magasabb rendű erkölcsi tudat csírái, de ezek mindaddig nem válhatnak dominánssá, amíg maguk az emberek életfeltételei meg nem változnak.

Így például már a szocializmusban fejlődésnek indulnak a munkához mint elsőrendű életszükséglethez való viszony csírái. Ez a viszony azonban csupán akkor válhat a társadalom valamennyi tagjának normájává, amikor létrejött a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa, eltűnnek a nehéz, szakképzetlen munkák stb.

Konkrét elemzést igényelnek azok az esetek is, amikor a tudat elmarad a lét mögött. Itt feltétlenül különbséget kell tenni a probléma ismeretelméleti és társadalmi oldala között. Ha a kérdés ismeretelméleti oldalát tartjuk szem előtt (a tudat, másodlagos lévén, nem azonnal és nem teljesen tükrözi a társadalmi lét változásait), akkor azt kell mondanunk, hogy ilyenfajta elmaradás mindig lesz, a kommunizmusban is. A tudományos megismerés magasabb fejlettségi szintje lehetővé teszi az elmaradás fokának csökkentését, az életben érlelődő tendenciák gyorsabb felismerését és további mozgásuk előrelátását, de az elmara-

¹ A. Sz. Makarenko Művei. 4. köt. Akadémiai Kiadó–Tankönyvkiadó 1955. 36. old.

dást nem szünteti meg teljesen. Más dolog az elavult, a megváltozott életfeltételeknek már nem megfelelő nézetek, normák, szokások megőrződése a társadalom életében. A múlt csökevényeinek ez a fajtája idővel eltűnik, vagy legalábbis nem fog konzerválódni, ránehezedni a társadalmi életre. Ezek már a szocializmusban is csökevények, mivel nincsenek többé olyan osztályok, amelyek megrögzítenék vagy védelmeznék az elavult nézeteket és szokásokat. Mégis, ezek nagyon szívósak, és gyakran nemhogy eltűnnének, de felélénkülnek és újjászületnek.

Ezzel kapcsolatban gyakran felvetődik a kérdés: mi az oka az ilyen jelenségek létezésének. A válaszok között, úgy véljük, két helytelen tendencia található.

Egyes elvtársak, akiket nem elégít ki az általánosságban való hivatkozás arra, hogy a társadalmi tudat elmarad a társadalmi léttől (és ez a hivatkozás valóban egyszerű ténymegállapítással helyettesíti a magyarázatot), azt állítják, hogy a társadalomellenes jelenségek a szocializmusban maguknak a szocialista gazdasági viszonyoknak a tökéletlenségéből erednek, például a csere és az elosztás szocialista formáiból. Azt mondják például, hogy a személyes anyagi érdekeltség kapzsiságot, önzést szül, az elosztás egyenlőtlensége irigységet, intrikát stb. Ezeknek az elvtársaknak a véleménye szerint a kereskedelem kedvező talajt teremt a spekuláció, a visszaélések stb. számára.

Nézetünk szerint ez az álláspont hibás; a munka szerinti elosztás elve, ha vannak is bizonyos történelmi korlátai, természeténél fogva szocialista jellegű, és nem szül polgári erkölcsöket. Ellenkezőleg, helyes alkalmazása esetén a polgári erkölcsi szokások leküzdésének, az emberek kommunista nevelésének egyik legfontosabb eszköze. A „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” szocialista elvének megfelelő elosztás ösztönzi a termelés fejlődését, a munkást személyileg érdekeltté teszi a termelékenység fokozásában, és egyúttal nevelési szempontból is nagy jelentősége van. Előmozdítja, hogy az emberekben kialakuljon a társadalomnak végzett munka szokása, munkafegyelemre tanít. Más lapra tartoznak a szocialista elosztási elvtől való elhajlások, a megvalósításában elkövetett hibák és fogya-

tékosságok, melyek valóban lehetőséget teremtenek antiszociális jelenségek fellépésére.

Éppily hibások azok a kísérletek is, amelyek a szocialista kereskedelemben jelölik meg a társadalomellenes jelenségek forrását. Persze, spekulációra csak ott adódik lehetőség, ahol áru- és pénzviszonyok vannak, de a spekulációt nem a szocialista kereskedelem szüli, hanem ennek elégtelen fejlődése vagy az áruhiány. Csak ilyen körülmények között válik valósággá a spekuláció lehetősége. A szocialista termelés és áruforgalom fejlődése, a kereskedelem ideális megszervezése a szocializmusban mindennemű gazdasági talajától megfosztja a spekulációt.

Mások hajlamosak tagadni a kapitalista csökevények létezésének bármiféle objektív okait, és kizárólag szubjektív okokkal, például az ideológiai munka fogyatékoságaival magyarázzák e csökevények életképességének vagy feléledésének tényeit.

Ezzel összefüggésben a kapitalizmus csökevényeit olykor kizárólag az egyéni tudatra korlátozzák, és életképességük okait az emberek egyéni életkörülményeiben keresik; holott az egyéni életfeltételek és tudat sajátosságai csupán azt magyarázzák meg, miért fogékony valaki a szocializmustól idegen nézetekre és erkölcsi szokásokra, de ezeknek mint társadalmi jelenségeknek a létezését nem. Megmagyarázhatjuk például egyik vagy másik fiatalkorú büntettes magatartását sajátos életkörülményeivel, például azzal, hogy apa nélkül nőtt fel, a „galeri” hatása alá került stb. De az egyedi esettől fel kell emelkednünk az általánosításig, akkor pedig meglátjuk, milyen hatással voltak a háború utáni években felnövekedett fiatalok egy részére a háború okozta bajok, csapások, különösen, hogy sok család megcsönkült, széthullott.

Ha kizárólag szubjektív okokkal próbáljuk magyarázni a kapitalista csökevények fennmaradását egy-egy állampolgár tudatában, szem elől tévesztjük a tudat összefüggését az emberek konkrét életkörülményeivel. Ez a megközelítés gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy megértsük: a kommunista viszonyok és a kommunista tudat fejlődéséhez elengedhetetlen a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése, az életmód átalakítása stb.

A társadalomellenes jelenségeket nem a szocialista rendszer szüli, de ez nem jelenti azt, hogy semmiféle talajuk sincs az objektív életkörülményekben. Miként A. B. Szaharov helyesen mutat rá „A kommunizmus építése és az ember szellemi világa” című kollektív munkában, az objektív feltételek nem azonosak a szocialista léttel.¹ A szovjet társadalom tagjainak tudatára ható objektív feltételek közé nemcsak a szocialista társadalmi viszonyok tartoznak, hanem a múltnak a gazdaságban és az életmódban megtalálható csökevényei, a termelés még nem kielégítő fejlettsége stb. is.

A kapitalizmus csökevényeinek leküzdését lassíthatják a gazdasági nehézségek, a gazdasági aránytalanságok, amelyek időlegesen a negatív jelenségek felélénküléséhez, sőt bizonyos erősödéséhez is vezethetnek. Ezért a múlt csökevényei elleni eredményes harc feltételezi a szocialista gazdaság további fellendülését és a nép anyagi jólétének emelkedését. Erre hívja fel a figyelmet az SZKP programja, amely a bűnözés végleges kiküszöbölését a dolgozók anyagi ellátottságának, kulturális színvonalának és tudatosságának növelésével hozza összefüggésbe, vagyis mind az emberek életkörülményeinek objektív változásaival, mind szellemi életük változásaival.

A kapitalista világ hatását szintén azokhoz az objektív feltételekhez kell sorolnunk, amelyek nehezítik a kapitalizmus csökevényeinek leküzdését a szocialista társadalom tagjainak tudatában. Ez a hatás már abban is megnyilvánul, hogy az imperialista támadás veszélye némileg lassítja a szocialista társadalom gazdasági és szociális fejlődését, s egyúttal bizonytalanságot, passzivitást kelthet a nem elég szilárd és nem eléggé megedződött emberekben. A kapitalista világ hatását a szocialista társadalomban élő emberek egy részének tudatára az is megkönnyíti, hogy a szocializmus, amely nem a legfejlettebb tőkésországokban aratott győzelmet, még nem szárnyalta túl azokat az anyagi javak egy főre jutó termelése terén. Ezt aknázzák ki az imperialista

¹ Lásd Sztroityelsztvo kommunyizma i duhovnij mir cseloveka. Moszkva 1966. 350. old.

körök kommunistaellenes propagandájukban, hogy az ideológiailag nem elég szilárd embereket elvakítsák a burzsoá életforma és kultúra talmi csillogásával.

Az objektív körülmények mellett, amelyek lassíthatják az emberek tudatában élő kapitalista csökevények leküzdését, vagy újjáéleszthetik ezeket, nagy szerepet játszanak a szubjektív okok is. Ezek közé kell sorolnunk mindenekelőtt a szocialista elvek megvalósításának fogyatékoságait a munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésében, a munka és az elosztás szervezésében, a nyilvántartásban stb. A szocialista elvek bármely megsértése nemcsak anyagi, hanem erkölcsi kárt is okoz a társadalomnak.

Vegyük például a munka szerinti elosztás szocialista elvét. Ha megsértik a munka és a fogyasztás mértéke közötti összhangot – akár úgy, hogy nem jutalmaznak kellőképpen a lelkiismeretes munkát, akár a rossz munka mértéktelen jutalmazásával –, ez rendkívül káros hatással van az emberek pszichológiájára. Így például, ha az egyes gyártmányfajták között gazdaságilag indokolatlan eltérések vannak a munkák normázásában és bérezésében, ez az „előnyös” és „előnytelen” munkák megkülönböztetéséhez vezet, és szembeállíthatja a munkás egyéni érdekeit a vállalat érdekeivel.

A munka szervezésében és bérezésében, az elosztásban stb. jelentkező fogyatékoságok azért is ártalmasak, mert visszaélésekre adnak alkalmat, ez pedig a szocializmustól idegen erkölcsöknek úgyszólván bővített újratermeléséhez vezet. A szovjet sajtó számos olyan tényt közölt, hogy könyvelési lazaságok vagy a kálló (természetes súlyvesztés, minőségromlás stb.) egyes termékekre túl magasán megállapított normái a kereskedelemben jogtalan haszonszerzésre adtak módot. Persze, az ilyen lazaságok önmagukban még nem szülnek becstelenséget, de lehetőséget adnak a tisztességtelen elemeknek arra, hogy mesterkedéseikbe olyanokat is bevonjanak, akik becsületesek ugyan, de nem elég állhatatosak, nem tudnak ellenállni a könnyű pénzszerzés csábításának. Így a kapitalista csökevények hordozói a szervezési fogyatékoságokat kihasználva erkölcsileg megfertőzhetik környezetüket is.

A gazdasági, kulturális és nevelő munka hibái szintén elősegítik a társadalomellenes jelenségek terjedését. Így például a negatív jelenségeknek az ifjúság körében való terjedése az iskolai és a családi nevelőmunka hiányosságairól is tanúskodik. Ismeretes pl., hogy az iskolában nem mindig fordítottak kellő figyelmet arra, hogy a fiatalokat az „egyszerű” munka tiszteletére neveljék, ami egy részükben óhatatlanul olyan törekvéseket váltott ki, hogy életüket különféle „romantikus” foglalkozásoknak szenteljék. Másrészt vannak szülők, akik igyekeznek megkímélni gyermekeiket mindennemű nehézségtől, és akarva-akaratlanul is követelőzésre, uraskodásra, nem pedig munkára nevelik őket.

Végül, a kapitalista csökevények leküzdését lassító legfontosabb szubjektív tényező: az ideológiai munka hiányosságai, gyengeségei, amelyeket gyakran kihasználnak a kommunizmus ellenségei.

Ebből a szükségképpen rövid elemzésből elsősorban azt a konklúziót szűrhetjük le, hogy a kapitalizmus csökevényeinek felszámolása és az új, kommunista tudat kialakítása csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük és helyesen mérjük fel mind az objektív feltételek, mind a szubjektív tényező szerepét.

* * *

Az objektív feltételek hathatnak a szubjektív tényezővel ellentétes vagy azonos irányban az emberek tudatára. Jórészt ez szabja meg a szubjektív tényező hatásfokát. Ha például a termelés szervezetlenül, egyenetlen ütemben, pazarló módon folyik, a takarékosagra, a minőségi munkára stb. buzdító leglelkesebb felhívások is hatástalanok maradnak. A felvilágosító, ideológiai munka mellett megfelelő intézkedéseket kell tenni a munkaszervezés tökéletesítésére is. Csak az objektív feltételek és a szubjektív tényező egységes hatása biztosíthatja a régi tudati vonások leküzdését és az új, szocialista vonások kifejlődését.

A kommunizmus felépítésének objektív feltételei között döntő jelentőségű az anyagi-műszaki bázis megteremtése és az ennek megfelelő

gazdasági viszonyok fejlesztése. A gazdaság sokrétű hatást gyakorol az új ember formálódására.

A szocialista társadalom gazdasági viszonyai természetüknél fogva olyan emberi tulajdonságok kialakulásának alapját képezik, mint a kollektivizmus, a kölcsönös elvtársi segítség stb. A szocialista termelési viszonyok tökéletesítése, például az önálló elszámolás bevezetése nemcsak gazdaságilag hatékony, hanem érdekeltébbé teszi a dolgozókat abban, hogy keressék és hasznosítsák a termelés tartalékait, felkelti bennük a vállalat fejlesztéséért érzett felelősségtudatot. A szocialista vállalatoknál végzett munka – ha helyesen van megszervezve – a tömegek gazdasági és állampolgári nevelésének iskolájává válik.

Az emberek fejlődésére nagy hatással van a szocialista munkaszervezés tökéletesítése, a termelési kultúra növelése, a tudomány vívmányainak és a munkatermelékenység leghatékonyabb formáinak meghonosítása is. A szocializmusban a következő tendenciák jellemzik a termelés fejlődését: a szocialista kooperáció, a tapasztalatcsere és a versenymozgalom fokozódása, a fizikai és a szellemi munka fokozatos közeledése. A tőkés vállalatoknál nem ritkaság, hogy ha egy munkás új munkamódszert, fogást sajátított el, titokban tartja társai előtt, elrejtí az idegen szemek elől, mint magántulajdonát, biztos ütőkártyáját a létért való küzdelemben. A szocialista vállalatoknál az újító, az élmunkás, éppen ellenkezőleg, erkölcsi kötelességének tekinti, hogy tapasztalatait átadja másoknak. De nemcsak egyes élmunkások, hanem egész kollektívák is védnökséget vállalnak az elmaradók felett. A tapasztalatcsere és a kölcsönös elvtársi segítség tehát az emberek millióinak élet- és munkanormájává válik.

A kommunizmus felé való közeledés során a műszaki haladással együtt tökéletesedik a munkaszervezés is. Ismeretes, hogy sok vállalatnál az alapvető munkafolyamatok magas fokú gépesítése mellett sok gépesítetlen segédmunka marad, melyek nem adnak módot a dolgozók képességeinek fejlődésére. Gyakori a műveletek szükségtelen elaprózása is, ami a munkát egyhangúvá teszi. A gyors technikai haladás körülményei között sok brigádban sikeresen alkalmazzák a szakma-

kapcsolást, a dolgozók kölcsönösen helyettesíthetik egymást, periodikusan váltják a munkaműveleteket, melyeket a brigád minden tagja el tud végezni. Ez növeli a termelékenységet, és kedvezően hat maguknak a dolgozóknak, a társadalom legfontosabb termelőerejének a fejlődésére is.

Az új ember formálódásának egyik legdöntőbb objektív feltétele a tömegek anyagi jólétének további növekedése.

A szocializmusban a dolgozók anyagi jólétének emelkedése igen kedvező feltételeket teremt a kommunista tudatosság kialakításához és a kapitalizmus csökevényeinek leküzdéséhez. Egyes polgári politikusok és szociológusok a jólét emelkedésének állítólagos veszélyeivel ijesztgetnek bennünket. Szerintük ez a szocialista országok lakosságának „elpolgáriasodásához”, a forradalmiság elvesztéséhez vezet. Ezen a ponton egyetértenek velük a „baloldali” revizionisták is, akik a „forradalmi tisztaság” megőrzése nevében az aszkézist hirdetik.

Az anyagi jólét emelése kedvezően hat a tömegek nevelésére is: elősegíti a munkában való aktivitás fokozódását, a szocialista rendszer hatékonyságának tudatosulását, azoknak a negatív tulajdonságoknak a megszűnését, amelyeket a múltban a dolgozók nyomora és kulturálatlansága szült. Ezért a termelés gyors ütemű fejlesztése, a dolgozók anyagi jólétének növelése jelentősen hozzájárul a szocialista elemek erősödéséhez az emberek tudatában, alapot teremt a múlttól örökölt negatív tudati vonások leküzdéséhez. Nekünk a jólét növekedésétől azért sem kell félnünk, mert a kapitalizmustól eltérően nálunk ez a folyamat a szocialista gazdasági viszonyok talaján megy végbe, és nemcsak kevesek gazdagodásához vezet, hanem az egész társadalom és minden egyes tagja életkörülményeinek javulásához.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy az anyagi jólét növekedése automatikusan erősíti a szocialista tudatosságot. Ha nem párosul az elosztás és az életmód megfelelő szervezésével, valamint az ideológiai és nevelő munkával, akkor az emberek egy részében az önzést, a kapzsiságot, a fukarságot, a „fogyasztói pszichológiát” erősítheti. Figyelembe kell venni azt is, hogy az egyéni keresetek növekedése, ha nem

jár együtt a kultúra megfelelő fejlődésével, az emberek kulturális szükségleteinek nevelésével és szabad idejük megszervezésével, negatív jelenségeket is szülhet (például az iszákosság fokozódását). Ezért a múlt tudati maradványainak leküzdése szempontjából az anyagi jólét növelése mellett igen nagy jelentőségű a nevelés, a tömegek kulturális színvonalának, iskolázottságának emelése, tehát a közoktatás és a kulturális-közművelődési intézmények rendszerének fejlesztése.

A szocialista társadalom nagy gondot fordít arra, hogy az emberekben értelmes szükségleteket alakítson ki. Az értelmes szükséglet nem önkényes kategória, hanem annak a kifejeződése, ami valóban szükséges a kulturálisan fejlett ember teljes értékű életéhez. Ezeknek a szükségleteknek semmi közük a nyárspolgár értelmetlen mohóságához, ahhoz, hogy lehetetlent követel a társadalomtól. Nem is korlátozódnak anyagi javak megszerzésére. Az anyagi szükségletek kielégítése számunkra nem öncél, hanem az emberek sokoldalú fejlődésének, alkotó tevékenységük fokozásának feltétele. Még a jólét magas foka sem jelent önmagában teljes értékű és tartalmas életet, mert ez az anyagi szükségletek mellett a kulturális szükségletek fejlődését, tehát az emberek szellemi gazdagodását is feltételezi.

Az értelmes szükségletek kialakulását jelentősen befolyásolják az elosztás formái. A kommunizmusra való áttérés során a munka szerinti bérezés mellett – amely az elosztás fő formája marad – megnövekednek a szükségletkielégítés társadalmi alapjai. Ezzel összefüggésben fokozatosan átalakul az életforma is. A társadalmi alapok növekedésével kiszélesedik a társadalmi gyermeknevelés rendszere, nagymértékben fejlődik a közétkeztetés, és bővülnek a szolgáltatások egyéb formái, amelyek végeredményben lehetővé teszik, hogy a család anyagi szükségleteinek kielégítésében a háztartási munkát társadalmi szolgáltatások váltsák fel. Az életmód átalakulása természetesen nem marad hatástalan a családtagok viszonyára sem. Elősegíti a nő és a férfi közti tényleges egyenlőtlenség maradványainak megszűnését, a nők felszabadulását a kimerítő, szellemi fejlődésüket gátló házimunka alól.

A szükségletkielégítés társadalmi alapjainak fejlődésével összefüg-

gésben az emberek mindennapi életét egyre inkább áthatják az igazi kollektívizmus elvei. Az életmód társadalmasodása azt eredményezi, hogy sok szükséglet kielégítését – mely most egyénileg, családi keretek között történik – mindinkább különböző vállalatok és létesítmények veszik át (vállalatok, intézmények és nagy lakóházak étkezdéi és büféi, panziórendszerű lakások, üdülők, város környéki szállodák, klubok stb.). Ez elő fogja segíteni az emberek közötti érintkezés sokoldalúbbá és gazdagabbá válását a közös anyagi és szellemi igények talaján.

Az elosztási formák változásával együtt változnak majd a használati cikkek személyi tulajdonának formái, határai és keretei is. A szocializmusban meglevő személyi tulajdont olykor az individualizmus és önzés forrásának minősítik, különösen súlyosan elmarasztalva bizonyos fogyasztási cikkek (például ház, gépkocsi stb.) tulajdonát. A dolog lényege azonban nem az, hogy milyen tárgyak vannak személyi tulajdonban, hanem az, hogyan szerzik meg és mire használják fel őket. Az individualista tendenciák forrása nem a fogyasztási cikkek személyi tulajdona mint olyan, hanem az a tulajdon, amelyet nem munkával, nem egyenes úton, vagy az elosztás szocialista elvének megsértésével szereznek, és nyereszkesedésre, mások kárán való meggazdagodásra használnak fel. A feladat tehát nem az, hogy megszüntessük általában a személyi tulajdont, hanem hogy lehetetlenné tegyük az ezzel való visszaélést, a szocialista elvek megsértését. Ugyanakkor az emberekben ki kell alakítani és megszilárdítani a kommunista eszmeiséget, szélesíteni kell látókörüket és fejleszteni szellemi igényeiket, hogy ne váljanak tárgyaik rabjává.

A munkabér emelkedése törvényszerűen növeli az állampolgárok személyi tulajdonának mértékét, noha a szükségletkielégítés társadalmi formáinak fejlődése perspektivikusan a személyi tulajdon számos fajtájának fokozatos megszűnéséhez vezet, egyszerűen fölöslegessé téve azokat. Ahogy közelebb jutunk a kommunizmushoz, az emberek személyes szükségletei egyre inkább a társadalmi alapokból nyernek kielégítést. Ez elvágja az individualista tendenciák gyökereit, és elősegíti az embereknek a kollektívizmus szellemében való nevelését.

A gazdasági haladás nemcsak közvetlenül, a munka- és életkörülmények megváltoztatásával hat az új ember formálódására. A termelőerők fejlődésétől és mindenekelőtt a társadalmi munka termelékenységének növekedésétől függően válik lehetővé a munkaidő csökkentése és a szabad idő növelése is.

Jelenleg valamennyi felnőtt munkás és alkalmazott megszabott heti munkaideje (beleszámítva a tanítók, egészségügyi és egyéb dolgozók rövidített munkanapját) 39,4 óra. A munkaidő általános csökkentésén kívül fontos tényező a szolgáltatások (közlekedés, kereskedelem, közétkeztetés stb.) javítása, amely csökkenti a munkán kívüli idő ésszerűtlen elfecsérlését, megnöveli az emberek valódi szabad idejét, és táj lehetőségeket nyújt képességeik fejlesztésére, a társadalmi tevékenységre, művelődésre, a tudományos-technikai és a művészi alkotótevékenységre, a testedzésre és a sportra. E növekvő lehetőségek kihasználása természetesen megköveteli, hogy valamennyi társadalmi szerv nagyobb gondot fordítson a dolgozók kulturális ellátására.

Az új ember kiformálódása szervesen összefügg a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésével és a szocialista társadalmi viszonyoknak kommunista viszonyokká való átalakulásával. A kommunista társadalmi viszonyok kialakulása összetett, sokoldalú folyamat. Feltételezi a szocialista termelési viszonyok további tökéletesedését, fokozatos átváltozásukat kommunista termelési viszonyokká; a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek leküzdését s a munkásosztály, a kolhozparaszság és az értelmiség közötti társadalmi különbségek eltűnését; a munka és a mindennapi élet kommunista formáinak fejlesztését, és végül a szocialista demokrácia mindenirányú fejlesztését és tökéletesítését. Mindezek a folyamatok döntő hatást gyakorolnak az emberek szellemi arculatának alakulására.

A kommunizmus felé való előrehaladás során magában az életben születnek meg és fejlődnek ki a társadalmi berendezés kommunista formái, és hatásukra egyre erősebbé és szilárdabbá válik a kommunista eszmeiség. „A társadalom tagjainak közös, tervszerűen szervezett

munkája, mindennapi részvétele az állami és társadalmi ügyek intézésében, az elvtársi együttműködésen és kölcsönös segítségen alapuló kommunista kapcsolatok fejlődése azt eredményezi, hogy az emberek tudata átalakul a kollektívizmus, a munkaszeretet és a humanizmus szellemében.”¹

A tömegek tudatának változása azonban, noha társadalmi létük változásain alapul, nem teljesen spontán jelenség. A társadalom tervszerűen irányítja ezt a folyamatot, egyfelől az életkörülmények átalakításán át, másfelől megfelelő ideológiai munkával befolyásolva az emberek tudatát. A nevelési folyamat maximális sikere érdekében e két oldalnak szervesen egybe kell kapcsolódnia. Az első oldal elhanyagolása megfosztja objektív alapjától és jórészt hatástalanná teszi az ideológiai munkát. A másik oldal elhanyagolása csökkenti a tömegek eszmeiségét, a személyes érdekekre szűkíti látókörüket, elapasztja a munkában tanúsított lelkesedésük és alkotó kezdeményezésük forrásait. Ha abban reménykednénk, hogy az emberek tudata magától megújul, és a társadalomellenes jelenségek elhalnak, anélkül, hogy aktív harcot folytatnánk ellenük, ezzel a dialektikus materializmus álláspontjáról a vulgáris materializmus álláspontjára csúsznánk át. Ha a spontaneitásra hagyatkozás tűrhetetlen a gazdasági munkában, még inkább az a nevelés terén. Hiszen a kommunista nevelés nemcsak támaszkodik a szocialista gazdaság és a szocialista társadalmi viszonyok fejlődésére mint objektív alapjára, hanem hat is rá. A munka erkölcsi ösztönzőinek növekedése és erősödése sietteti a kommunizmus anyagi-műszaki alapjának megteremtését, elősegíti a szocialista társadalmi viszonyok megszilárdulását és fokozatos átalakulásukat kommunista társadalmi viszonyokká.

Elismerve az emberek tudatára való tervszerű, célirányos ráhatás óriási szerepét, helytelen volna tagadni a spontán elem jelentőségét az erkölcsi nézetek és szokások kialakulásában. Etikai irodalmunkban itt-ott felbukkan az az elképzelés, hogy az új, kommunista erkölcsöt

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 812. old.

kizárólag a párt és más társadalmi szervezetek, a közoktatási rendszer, az ideológiai munka stb. honosítják meg a szocialista társadalomban. Ha ez így lenne, aligha lehetne gyökeresen megváltoztatni az emberek tudatát, és jogosnak bizonyulnának az emberi természet átalakíthatóságát illető polgári kételyek.

Valójában a szocialista társadalomban maga az élet neveli az embereket a megfelelő erkölcsi követelmények szellemében. Az új ember kialakulása kettős folyamat eredménye: egyrészt az objektív körülmények hatása, azaz maga az élet neveli, másrészt a szubjektív tényező hatása, vagyis az ideológiai ráhatás eszközei.

E folyamatok közül az első jórészt spontánul megy végbe. Az emberek azoknak a társadalmi viszonyoknak a hatására, amelyek közé kerülnek, minden társadalomban megszoknak bizonyos magatartási formákat, melyek vitathatatlan normákként rögződnek tudatukban. A lényeg az, hogy milyenek ezek a viszonyok, milyen hatással vannak az erkölcsi tudatra. A szocializmusban, mint majd kimutatjuk, ez a hatás merőben ellentétes irányú, mint a kapitalizmusban. Az életkörülményeknek az emberek tudatára gyakorolt spontán hatása olyan erő, amelyet a leghatékonyabban ki kell aknázni. A kommunista nevelés eszközei nem lehetnének oly hatékonyak, ha nem maga a szocialista társadalom élete mozdítaná elő az erkölcsi szokások kimunkálását az emberekben. Ezért az új ember kiformalódása nem akkor halad előre a legsikeresebben, ha megpróbálják teljesen kiküszöbölni az objektív feltételek spontán hatását (ez amúgy is lehetetlen), hanem akkor, ha sikerül úgy megváltoztatni az objektív feltételeket, hogy a társadalom szempontjából szükséges irányban hassanak az emberek tudatára. Ez pedig csak akkor érhető el, ha a nevelőmunkában számításba vesszük az emberek valóságos érdekeit.

Már jóval a marxizmus előtt megállapítást nyert, hogy a társadalom erkölcsi megújulásának legfontosabb feltétele a társadalmi és a személyes érdekek egybekapcsolódása. Ezt a gondolatot fejtették ki a feudalizmus ellen harcoló francia materialisták, különösen Helvétius. Abból a tételtől indultak ki, hogy az emberek nem természetüknél fogva rosszak, csupán érdekeiket követik. Ha bünteteket követnek el, akkor ez a rossz társadalmi berendezkedés következménye. A despotikus államokban a személyes érdek sohasem kapcsolódik a társadalmi érdekhez, mert itt az aljasságot tisztelik, a középszerűséget jutalmazták. Meg kell változtatni a társadalmi rendet, el kell pusztítani a feudalizmust, és akkor a személyes érdekek nem lesznek többé ellentétesek a társadalmiakkal. A bölcs törvényhozónak az a feladata, hogy a magánérdekeket összekösse a társadalmi érdekekkel. Helvétius szerint ez a törvények valódi szelleme. „Állítom – írta „Az észről” című művében –, hogy minden ember egyedül a boldogságra törekszik, hogy őket e törekvéstől eltéríteni nem lehet, hogy ezt megpróbálni hasztalan lenne és elérni veszélyes, s hogy következésképpen csak úgy lehet éretnyekké tenni őket, ha a személyes hasznót a közhaszonnal egye-sítjük.”

Helvétiusnak az a gondolata, hogy a nevelésre nézve nagy jelentősége van a személyes és a társadalmi érdekek összekapcsolásának, alapjában helyes volt. Az a meggyőződése azonban, hogy ez a kapitalizmusban megvalósítható, illuzórikusnak bizonyult.

Közismert, milyen csekély hatásúak az erkölcsi prédikációk a kapitalizmusban. A burzsoá társadalom nem szenved hiányt magasztos erkölcsi előírásokban, de ezek sorra hajótörést szenvednek az élettel való összeütközésekben. Ennek az az oka, hogy a kapitalizmus nem hozta és nem is hozhatta meg a személyes és a társadalmi érdekeknek azt az összhangját, amelyet a felvilágosítók ígértek.

Az erkölcsi elvek szigorúan megkövetelik ugyan egymás segítségét,

a más emberek iránti együttérzést, humánus viszonyt, de az élet másra tanítja az embereket: kapzsiságra, önzésre, a társadalmi kötelezettségekkel szembeni közömbösségre.

Néhány éleselméjű gondolkodó már a kapitalizmus ifjúkorában felfigyelt az erkölcsi elvek és az élet közötti ellentmondásra, és a polgári erkölcs ebből fakadó álszentségére.

A XVIII. század elején Angliában megjelent egy állatmese a következő címmel: „Mese a méhekről, avagy magánbűnök, közjótétemények”. Egyszer volt, hol nem volt – meséli a szerző, Bernard de Mandeville –, volt egyszer egy gazdag és tágas méhkas. A kaptárt benépesítő méhek ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkeztek, mint az emberek. Vakmerő gazfickók voltak, és lépten-nyomon rászédtek egymást. Mindegyikük a saját boldogulására törekedett, ám a kaptár ennek ellenére virágzott. Egy szép napon azonban megjelent a méhkasban egy becsületes méh. Sikerült rávennie nővéreit, hogy hagyjanak fel a gazságokkal, és legyenek erényesek. A méhek többé nem csapták be egymást, a bíráknak és a rendőrségnek nem akadt dolguk, mert senki sem sértette meg többé a rendet. De a bűnnel együtt kiveszett a kaptárból a gazdagodás vágya is. A méhek elszegényedtek; a társadalmi élet lehanyatlott; a méhkas halálos álomba merült.

Mandeville azt a következtetést vonta le meséjéből, hogy a polgári társadalomban a bűnök nélkülözhetetlenek és hasznosak. „Nem a jó és szeretetreméltó tulajdonságok teszik az embert az állattól különböző társaslénnyé – írta Mandeville –, hanem a fogyatékosai, a tökéletlensége.” Az ember önző, és éppen a gyengéi mozdítják elő a társadalom fejlődését.

Mandeville – akit Marx „becsületes és világosfejű embernek” nevezett – őszintén kimondta azt, amit mások inkább elhallgattak: a tőke szétrombolja a valóban emberi kapcsolatokat az emberek között, és egyetlen köteléket hagy meg a tulajdonosok világában – a készpénzt, a kapzsiságot.

A kapitalista termelés legfőbb bálványa, a profit, megrontja az emberi kapcsolatokat, elpusztít minden emberi erkölcsöt, a legdurvább

és legalantasabb önzést teszi az egymással gazdasági viszonyra lépő magántulajdonosok viselkedésének legfőbb ösztönzőjévé.

Ezért van az, hogy a polgári közgazdasági gondolkodás keletkezésétől kezdve egymástól idegen területnek tekintette a gazdaságot és az etikát. A politikai gazdaságtan egyik megalapítója, Adam Smith, mindkét területen járatos volt. Nemcsak a „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól” került ki a tolla alól, hanem „Az erkölcsi érzelmek elmélete” is. A két mű kiindulópontja azonban ellentétes. Erkölcsi téren Smith a mások iránti együttérzést, rokonszenvet fogadja el alapelvül – a gazdaságban az egoizmust, a mások iránti közömbösséget és a csak a saját érdekek kielégítésére való törekvést. De mennyivel halványabb az „etikai altruizmus” ábrázolása, mint az a kép, amelyet a gazdasági „önzésről” rajzol!

Az etikától eltérően, a gazdaság területén Smith teljes mértékben realista. „A mészárosnak, a serfőzőnek vagy a péknek nem jóindulatától várjuk ebédünket, hanem attól, hogy azok saját érdekeikre vannak tekintettel. Nem az emberiességükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem emlegetjük előttük saját szükségletünket, hanem az ő előnyüket.” Akkortájt a polgári ideológusok még megengedhették maguknak az őszinteséget. Nem kellett elrejteniük azt a tényt, hogy a tőkés gazdaságban nincs hely az emberiesség számára: mindenki a saját érdekeit követi, és másokkal nem törődik. A konkurrencia, a mindenki harca mindenki ellen abban az időben a haladás feltételének tűnt.

Ma azonban más időket élünk. A tömegek egyre kevésbé hisznek a konkurrencia jótékony szerepét bizonygató fejtegetésekben. A tőkés monopóliumok uralma a gazdaságban és az egész társadalmi életben szétfoszlatta azt a legendát, hogy a siker csak az egyéni rátermettségtől függ. De minél inkább lelepleződnék a kapitalizmus ellentmondásai, annál képmutatóbban beszélnek apologetái. Azt bizonygatják, hogy a kapitalizmus „demokratikussá” vagy „népivé” vált. Egyesek közülük egyenesen azt indítványozzák, hogy az elavult „kapitalizmus” szó helyett ezentúl a „gazdasági humanizmus” megjelölést kell alkalmazni.

Szélteben-hosszában propagálják az „emberi kapcsolatok” elméletét és a tőkés vállalatokban való gyakorlati alkalmazását – mintha a kapitalizmus, mely arra törekszik, hogy mindent kipréseljen az emberekből, összeegyeztethető lenne a valóban emberi kapcsolatokkal.

Csak a gazdasági rendszer gyökeres átalakítása vethet véget az ember elnyomításának, s nem a munkásoknak tett kisebb-nagyobb engedmények, amelyeket a „munka humanizálásának” hirdetői a tőkés rendszer fenntartása érdekében javasolnak. Csak a szocializmus egyesíti széttephetetlenül a „gazdaság” és a „humanizmus” fogalmát. A szocialista termelés célja, a nép növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek mind teljesebb kielégítése, mélységesen humánus cél. Azt jelenti, hogy a termelés fejlesztése többé nem a magánvállalkozó profitszerzési érdekeit szolgálja, hanem a társadalom, az emberek érdekeit. A dolgozók tudják, hogy nem a kizsákmányolókért, hanem önmagukért, a saját társadalmukért dolgoznak, és ez munkájukat mély társadalmi értelemmel tölti el. Tudják, hogy a szocialista termelés fejlesztésének útján minden megtett lépés a nép jólétének emelkedését is jelenti, és a munkakörülmények javulását, a munka könnyebbé válását vonja maga után. Teljesen törvényszerű az is, hogy a Szovjetunió népgazdasági terveiben a gazdaságépítési feladatok mellett ott szerepelnek a nép anyagi jólétének emelését célzó feladatok is. Ezek egymással elszakíthatatlanul összefüggnek: éppen a szocialista termelés szakadatlan fejlesztésétől és tökéletesítésétől függ a nép életszínvonala.

A termelési eszközök társadalmi tulajdonára épülő szocialista gazdaság alapján a szocialista humanizmus elveinek megfelelő elvtársias viszonyok alakulnak ki az emberek között. Ezek az elvek hatják át a szocialista gazdaságot is, amely nem ismeri az embernek ember által való kizsákmányolását, a konkurrenciát, az emberek közötti engesztelhetetlen ellenségeskedést. Az antagonisztikus társadalom évezredei után először jött létre olyan társadalmi rendszer, amelyben a gazdaság és a valóban emberi erkölcs nem áll szemben egymással. Ez biztosítja a szilárd alapot az új ember neveléséhez.

Az ember tevékenységét minden társadalomban erőteljesen befolyá-

solja a mindennapi tapasztalatok hatására kialakuló életfelfogása, beállítottsága: arra vonatkozó képzetei, hogy mire kell irányulniuk szándékainak és törekvéseinek, hogy milyen cselekvések biztosíthatnak számára sikert az életben.

A polgári erkölcsprédikációk lelkesen dicsőítik a társadalmi érdekeket, de az élet másra tanítja az embereket: ha boldogulni akarsz, csak a saját érdekeddel törődj. „A szülők azt akarják, hogy gyermekeiknek szilárd erkölcsi elveik legyenek, de ugyanakkor azt akarják, hogy gazdag ember legyen belőlük. Ezek összeegyeztethetetlen dolgok” – jegyezte meg melankolikusan a „Look” című amerikai folyóirat.

A szocialista rendszerben nincs talaja az erkölcsi követelmények és az élet közötti szakadásnak, elsősorban azért, mert a szocialista társadalom objektív alapja maga teremt eltéphetetlen kapcsolatot a társadalmi és a személyes érdekek között.

A szocialista társadalomban az ember helyzetét elsősorban személyes képességei és munkája határozzák meg. Az emberek milliói számára nyitja meg az érvényesülés útját nem az, hogy tőkére, hanem hogy tudásra és tapasztalatokra tesznek szert, és becsületesen dolgoznak a társadalomnak. Természetesen nem szabad szemet hunynunk az előtt, hogy a szocializmusban is vannak olyan emberek, akik mellékutakat keresnek – és sajnos gyakran találnak is – a sikerhez, hízelgéssel, protekcióval és más tisztátalan eszközökkel egyengetik útjukat. Ezek nemcsak azzal okoznak kárt a társadalomnak, hogy olyan helyeket foglalnak el, amelyekre nem méltók, hanem azzal is, hogy erkölcsileg züllesztik környezetüket, és a „könnyű” érvényesülés illúzióit táplálják.

Mindez azt mutatja, hogy a hatékony erkölcsi nevelés egyik feltétele a következetes harc a szocializmus elveinek megsértése ellen. A szocializmus körülményei között a gazdasági életben még van mód arra, hogy egyesek magánérdekeiket a társadalmi érdekek ellenére érvényesítsék. Ha a munka szerinti elosztás elve csorbát szenved vagy nem valósul meg elég következetesen, ez a semmittevőknek és a harácsolóknak lehetővé teszi, hogy mások kárára, a társadalom rovására

megszedjék magukat. Ugyanilyen következménnyel jár az is, ha a szocialista demokrácia vagy a káderkiválasztás elvei szenvednek csorbát. Be kell tehát zárni minden kiskaput, amelyet egyes élelmes emberek arra használnak fel, hogy kibújjanak a társadalmi termelésben való részvétel alól; következetesen és hajthatatlanul védelmezni kell a társadalmi tulajdont, szigorúan ellenőrizni kell az egyes dolgozó munkájának és fogyasztásának mértékét, harcolni kell a szocialista törvényesség megsértései ellen, meg kell óvni a társadalom érdekeit az idegen erkölcsök hordozóitól.

* * *

A szocialista társadalom elítéli egyesek azon próbálkozásait, hogy személyes érdekeiket szembeállítsák a társadalmi érdekekkel. De ez természetesen nem azt jelenti, hogy elítéli az ember törekvését személyes érdekeinek kielégítésére. A szocialista társadalomban mind a gazdasági, mind az erkölcsi viszonyok a személyes és a társadalmi érdekek racionális összekapcsolására épülnek.

A személyes és a társadalmi érdekek egybekapcsolásának marxista értelmezése elvileg különbözik Helvétiusnak és a haladó burzsoázia más ideológusainak elképzeléseitől. Helvétius a személyes érdeket állítja az első helyre; ebből vezeti le a közjót. A tudományos szocializmus viszont a társadalmi érdeket tekinti elsődlegesnek. „Csak a [másokkal való] közösségben [kapja meg mindegyik] egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kiművelje; csak a közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság.”¹ Ezért a marxisták, a kommunisták a személyes érdeket *alárendelik* a közjónak.

Ily módon a személyes és a társadalmi érdekek összekapcsolásának tétele új, *kommunista* tartalommal telik meg.

A társadalmi érdekek elsőbbségének elismerése egyáltalán nem jelenti a személyes érdekek elnyomását. Itt csak arról a vitathatatlan

¹ *Marx-Engels* Művei. 3. köt. 63. old.

tényről van szó, hogy a társadalmi körülményeket senki sem képes egyedül, egymagában megjavítani.

Az egyén helyzetét és érdekeit mindig a társadalmi körülmények határozzák meg, melyeket viszont az egyes egyén nem tud megváltoztatni vagy megjavítani, ehhez csak az élenjáró osztály, a történelmet alkotó néptömegek elég erősek. Ezért a marxisták, a féktelen individualizmust hirdető anarchistákkal ellentétben, a tömegeket mindig kollektivizmusra, az önként vállalt fegyelem és a tudatos közös harc szükségességének felismerésére nevelték. A proletariátus forradalmi harca sikerének egyik legfontosabb feltétele az, hogy részvevői alá tudják rendelni személyes érdekeiket az osztály érdekeinek, a dolgozók sorait egybeforrasztó fegyelem és a kizsákmányolók elleni tudatos harc követelményeinek. A forradalmi harcosok erkölcsé összeegyeztethetetlen az anarchisztikus beállítottságú kispolgári individualisták erkölcsével, akik nem hajlandók tekintettel lenni a társadalmi fegyelemre, a közösségre, s akik szüntelenül csak ezt hajtogatják: „Én”. Ezek az emberek a nyárspolgári individualizmus képviselői, amelyet annak idején Gorkij könyörtelenül leleplezett. Az ő törekvéseiket fejezi ki a „Kispolgárok” c. dráma egyik hőse, Pjotr Besszemenov, ez a „kispolgár, aki polgártárs volt egyszer – egy félóráig”. „A társadalmat? Azt gyűlölöm csak igazán! – jelenti ki cinikusan. – ...Az ember elsősorban jó polgártárs legyen! – kiáltotta nekem a Társadalom... Én... nem akarok engedelmeskedni a Társadalom követelményeinek. Nem kötelességem. Én egyéniség vagyok. Szabad egyéniség...”¹ Gorkij az egész drámával az ilyen személyiség semmisségét, lelki ürességét, „szabadságának” illuzórikus voltát leplezi le.

A társadalmi érdekek elsőbbségének elismerése az új társadalom építésében sem kisebb jelentőségű, mint a régi társadalmi rendszer ellen vívott forradalmi harcban. A szocializmus és a kommunizmus építése megköveteli az új társadalmat építő dolgozó milliók erőfeszí-

¹ Gorkij művei. 5. köt. Színművek 1901–1906. Európa Könyvkiadó, Budapest 1961. 26. old. Makai Imre fordítása.

téseinek egyesítését. A kommunista párt arra törekszik, hogy a tömegek megértsék: az építőmunka sikereitől függ minden egyes részvevőjének személyes jóléte. A kapitalizmus évszázadokon keresztül arra tanította az embereket, hogy csak a saját jólétükkel törődjenek, a „minden szentnek maga felé hajlik a keze” közmondás szellemében éljenek. A kommunizmus az effajta szokásokkal és tradíciókkal vívott harcban bontakozik ki.

A termelési eszközök társadalmi tulajdona megszünteti a kapzsiság termőtalaját, s szüntelenül fokozza a társadalmi ösztönzők jelentőségét az emberek tevékenységében. Végző fokon a szocialista rendszer felvirágzása szabja meg a társadalom egyes tagjainak személyes lehetőségeit is. Csak a kollektív gazdagság gyarapodásának alapján növekedhet tartósan és állandóan a szocialista közösség egyes tagjainak jóléte. Mindebből az következik, hogy a személyes érdekeket alá kell rendelni a társadalom érdekeinek. Ezeknek az érdekeknek az egybekapcsolódása a szocializmus hatalmas hajtóereje.

A személyes és a társadalmi érdekek racionális összekapcsolása nem azonossá válásukat, teljes egybeolvadásukat jelenti. Éppen azért vetődik fel problémaként a személyes érdekek alárendelése a társadalmi érdekeknek, mert lehetnek és vannak is köztük ellentmondások. Igaz, a marxista irodalomban találkozhatunk olyan nézetekkel is, hogy a személyes érdekek alárendelése a társadalmi érdekeknek már mint kérdésfeltevés is jogosulatlan, mivel, úgymond, a társadalmi érdekek egyúttal a személyiség meghatározó, lényegi érdekei.

Igaz, hogy a társadalmi érdekek beépülnek az egyén érdekeinek körébe. Másképp nem is lehetne, hiszen a társadalmat, az osztályt stb. alkotó emberek a társadalmi, osztály- stb. érdekek hordozói. De a társadalmi és a személyes érdekek közti viszony az összefonódás, nem pedig az azonosság viszonya. A társadalmi érdekek, mint említettük, nem oldódnak fel a személyes érdekekben. Noha beépülnek az egyén érdekeinek körébe, nem veszítik el önállóságukat. Másfelől, az ember érdekeinek összességében nyilvánvalóan meg kell különböztetni azokat, amelyek neki mint individuumnak a szükségleteihez

kapcsolódnak, és azokat, amelyek a szocialista társadalom egészéhez való tartozásához kapcsolódnak.

A személyes érdekeket már csak azért is alá kell rendelni a társadalmi érdekeknek, mert a tartós boldogságot és személyes jólétet nem lehet pusztán egyéni erőfeszítésekkel elérni, csak az egész társadalom érdekeiért vívott közös harc útján.

Mint már említettük, ebből fakad a társadalmi és a személyes érdekek *egysége*. De a társadalmi érdekekért vívott harc, amely a társadalom minden tagja számára megnyitja a boldogsághoz vezető utat, bizonyos körülmények között megkövetelheti az egyénektől vagy egész csoportoktól, hogy áldozatokat, nélkülözéseket vállaljanak, hogy tudjanak lemondani egyéni érdekeikről. Hiba lenne azt gondolni, hogy csak a nem elég öntudatos emberek ütköznek ilyen ellentmondásokba, mert tévesen értelmezik személyes érdekeiket. Természetesen találkozunk a személyes érdekek téves, helyesebben túlságosan szűk, korlátozott értelmezésével is. De a személyes és a társadalmi érdekek nemcsak ilyen esetekben kerülhetnek ellentmondásba egymással. Az ember magas fokú tudatossága nem abban nyilvánul meg, hogy mentes az ilyen ellentmondásoktól, hanem abban, *hogyan* oldja meg azokat: a társadalom érdekében, feláldozva nemcsak személyes érdekeit, hanem ha kell, életét is (például a haza védelmében).

A társadalmi és a személyes érdekek közti ellentmondásoknak több fajtájuk van: származhatnak például abból, hogy a kommunizmusért vívott harc nehézségei megkövetelik bizonyos személyes szükségletek kielégítésének időleges korlátozását vagy későbbre halasztását, bizonyos áldozatok vállalását. Az ilyen ellentmondások átmeneti jellegűek, az új társadalom építésében elért sikerekkel egyre inkább eltűnnek. A kommunizmus első szakaszában a termelőerők nem kielégítő fejlettsége következtében a társadalom még nem tudja kielégíteni az emberek valamennyi létszükségletét, ami elkerülhetetlenül bizonyos ellentmondásokat szül a személyes és a társadalmi érdekek között; ezek az ellentmondások eltűnnek a kommunizmus második sza-

kaszában, amikor a termelőerők magas fejlettsége alapján harmonikus-sá válik a személyes és a társadalmi érdekek viszonya.

Az ellentmondások másik fajtája abból fakad, hogy az életben az embernek nemcsak személyes törekvésekkel kell számolnia, hanem a társadalom szükségleteivel is. Így például a társadalomnak mindig szüksége lesz olyan emberekre, akik bizonyos munkákat vagy feladatokat el tudnak végezni ott, ahol az adott pillanat megköveteli. És előfordulhat, hogy e feladatok teljesítése az emberek egy részétől azt kívánja, hogy egy időre mondjanak le személyes érdekeikről. Ilyen ellentmondások a kommunizmusban is lesznek; nem tűnnek el, ahogy a hősiesség talaja is mindig megmarad. És természetes, hogy a kollektíva mindig a társadalmi kötelesség tudatára fogja nevelni az embereket, arra, hogy ha szükséges, alárendeljék személyes érdekeiket a társadalom érdekeinek.

Ezekről a szükségszerű ellentmondásokról meg kell különböztetnünk azokat, amelyek a társadalmi élet, a munka, az elosztás stb. megszervezésének fogyatékoságaiból erednek. Az ilyen ellentmondások nem mindig egyszerűen hibák következményei; keletkezésük törvényszerű lehet, ha a társadalmi viszonyok bizonyos formái elavulnak. Ezek azonban egészen más módon oldhatók meg, és más kapcsolatban vannak a nevelési feladatokkal. Nyilvánvaló, hogy semmiféle nevelőmunka nem javíthatja ki a munkaszervezés hiányosságait. Hiába foglalkozunk magasrendű erkölcsi ösztönzőkhöz és késztetésekhez, ha például a dolgozó, a vállalat és az egész népgazdaság érdekei közötti ellentmondásokat akarjuk kiküszöbölni; ehhez mindenekelőtt a gazdaságszervezés formáit kell tökéletesíteni. Csak ezáltal biztosítható a társadalmi, a kollektív és a személyes érdekek mélyebb egysége magában az *objektív* valóságban, következésképpen csak így teremthetők kedvezőbb feltételek ahhoz, hogy ennek az egységnek minden ember *tudatában* legyen.

A társadalmi és a személyes érdekek helyes összekapcsolása a tömegek nevelésének egyik legfontosabb eszköze, mozgatója. A nevelés ugyanis az emberek gyakorlati tevékenységén keresztül valósul meg,

erre a tevékenységre pedig érdekeik készítetik őket. Ezért az embereket csak úgy lehet bevonni olyan tevékenységbe, amely maximálisan elősegíti a kommunizmus szellemében való nevelésüket, ha személyes érdekeiket egybekapcsoljuk a társadalmi érdekekkel. Ha ennek az egységnek bármelyik oldalát, akár a személyes, akár a társadalmi érdekeket mellőzzük, kudarcra ítéljük a nevelés ügyét.

Nem szabad például figyelmen kívül hagyni a személyes érdekeket, a személyes érdekek és törekvések elfojtására építeni a nevelést. Az ilyen próbálkozásokat olykor azzal indokolják, hogy a magasrendű erkölcsi tulajdonságokra nevelés a társadalom ügyének önzetlen szolgálatát feltételezi, tehát idegen a személyes érdekektől. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy a kommunista társadalmat, ahol a munka az emberek elsőrendű életszükségletévé válik, csak a munka magasrendű erkölcsi ösztönzőinek kifejlesztése alapján lehet felépíteni, a személyes anyagi érdekeltség pedig csak zavarja e feladat megoldását.

A személyes anyagi érdekeltség és a kommunista öntudat szembeállításának annak a hibának a megismétlését jelenti, amelyet annak idején a „baloldali kommunisták”, a trockisták követtek el, és amelyet Lenin jogosan megbírált. „Ez elméletileg teljesen zavaros. ...Azonkívül ezzel lemondunk arról, amit a gyakorlatban kipróbáltunk és kivívtunk. Ilyet nem szabad tenni, ebből semmi jó sem származhat.”¹ Lenin rámutatott, hogy a szocializmushoz vezető szilárd utakat nem egyedül a lelkesedésre kell építeni, hanem a nagy forradalom kiváltotta lelkesedés segítségével a személyes érdekeltségre, a gazdasági számvetésre.

Annak tagadása, hogy a szocializmusban szükség van a dolgozó személyes anyagi érdekeltségére munkája eredményeiben, a kommunizmus első szakaszának természetét és objektív törvényszerűségeit figyelmen kívül hagyó szubjektivizmus megnyilvánulása. Jól látható itt a szubjektivista megközelítésmód jellemző sajátága: látszólag olyan előreszaladási kísérlet, amely átugorná a fejlődésnek még meg

¹ *Lenin* Összes művei. 42. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 204–205. old.

nem élt szakaszait, valójában azonban visszalépés a tudományos kommunizmustól a kispolgári szocializmus egyenlősdi és aszkézist hirdető ósdi nézeteihez.

A kispolgári szocializmus felélesztésének kísérletei természetesen csak károkat eredményezhetnek. Az egyenlősdi eddig, bárhol valósult is meg, mindig súlyos veszteséget okozott a szocialista termelésnek és az emberek nevelésének is. Aláásta a munkafegyelmet, fokozta a munkaerővándorlást, fékezte a munka termelékenységének növekedését, a munkakerülőknél és az ingyenezőknél kedvezett.

Az egyenlősítő tendenciák nemcsak a termelés fellendítésének érdekeire, hanem a munka iránti kommunista magatartás nevelésére nézve is károsak. Nem munkás, hanem „eltartott” pszichológiát szűlnék, amely nem a társadalmi gazdagság létrehozására, hanem „szétosztására” irányul.

A magasrendű erkölcsi ösztönzők nem az anyagi ösztönzőktől elszakadva alakulnak ki és fejlődnek. A kommunista építés gyakorlatából nagyon sok példát ismerünk arra, amikor az eszmeiség magas fokán álló, társadalmi érdekeiknek mélyen tudatában levő emberek anyagi áldozatokat hoznak a társadalomért, lemondanak személyes érdekeikről. Helytelen lenne azonban ezen az alapon semmibe venni a személyes anyagi érdekeltséget, és azt gondolni, hogy erkölcsi ösztönzőkkel helyettesíthető. Amíg az emberek olyan társadalomban élnek, ahol szükségleteik kielégítése a keresetüktől függ, a személyes anyagi érdekeltség nem veszítheti el számukra a jelentőségét. Ha erről megfeledkeznénk, elszakadnánk az élettől, a tömegektől, melyektől végső soron a kommunizmus felé haladás függ.

Ha nem egyes emberek, hanem milliók neveléséről van szó, ezt nem építhetjük a személyes érdekek mellőzésére; ezeket a társadalom szolgálatába kell állítani és meg kell találni a helyes mértéket a közös érdekekkel való összekapcsolásukban. Csak így módon lehet eredményes a nevelés.

Nem eshetünk azonban a másik végletbe, nem építhetjük a nevelést kizárólag a személyes érdekekre sem. Nem számíthatunk sikerre a

nevelő munkában ott, ahol a dolgozók személyes érdekei csorbát vagy mellőzést szenvednek, de ott sem, ahol a személyes érdekek háttérbe szorítják a társadalmi érdekeket. Ha megfelelkezünk az erkölcsi ösztönzőkről, olyan embereket nevelünk, akik lehet ugyan, hogy becsületesen dolgoznak, de minden egyes lépésüket pénzben mérik, adott esetben habozás nélkül visszautasítják az „előnytelen” munkát, mintha ez nem lenne szükséges a társadalomnak. Az effajta „élelmes” emberek tudatában természetesen semmiféle kommunista vonás sincsen.

A személyes anyagi érdekeltség elvének következetes megvalósítását párosítani kell a munkára nevelés erkölcsi, eszmei ösztönzőinek erősítésével, melyek az emberek társadalmi érdekeltségét fejezik ki kollektív munkájuk eredményeiben. Az erkölcsi ösztönzőknek is megvan a gazdasági alapjuk; a szocializmusban az egyének jóléte nemcsak személyes munkájuk eredményeitől függ, hanem – döntően – a közös munka eredményeitől, az egész népgazdaság fellendülésétől.

Ezért az anyagi ösztönzők fejlesztése nem jár együtt szükségképpen az eszmei ösztönzők gyengülésével. Csak akkor kerülnek ellentmondásba egymással, ha magában az életben sértik meg a személyes, a kollektív és a népgazdasági érdekek kapcsolatát. Ismeretes például, hogy a korábbi tervezési rendszerben, amikor a vállalati munka értékelésének fő mutatója a bruttó termelés volt, a vállalat nemegyszer abban volt érdekelt, hogy drága és a fogyasztó számára szükségtelen termékeket bocsásson ki.

Az ilyen ellentmondások nemcsak a termelés fejlődésének, nemcsak a műszaki haladásnak okoztak kárt. Rendkívül negatív hatást gyakoroltak az emberek nevelésére is, ami talán még veszélyesebb és ártalmasabb a kommunizmus építése szempontjából. Ha a vállalati munka értékelésének mutatói ellentétbe kerülnek az állami érdekekkel, ez a vállalat dolgozóiban provincializmust szül, gátolja őket abban, hogy munkájukat a kommunizmus építésének általános érdekei szempontjából értékeljék. Ilyenkor a személyes anyagi érdekeltség összeütközésbe kerül azokkal a magasrendű erkölcsi ösztönzőkkel,

amelyekre egész társadalmi rendünk neveli az embereket, s ez a gyengébb jellemű emberekben konfliktust szül lelkiismeretük és mindennapos magatartásuk, szavaik és tetteik között. „Mit ér a gyűléseken és előadásokon, az irodalomban, a filmekben, a festészetben kifejtett nevelő munka, ha ostoba »mutatók« a szovjet embert gyakorlati munkájában olyan cselekedetekre kényszerítik, amelyek ellentétesek lelkiismeretével, a társadalmi hasznosságról vallott felfogásával?”¹ – írta Antonov repülőgép-főkonstruktor.

Ismeretes, hogy az embert nemcsak az eszmei ráhatás eszközei nevelik, hanem a mindennapi élet is, többek között a termelés, az elosztás, a szolgáltatások szervezési formái stb. Ezért nagyon fontos, hogy a gazdasági, szociális, életmódbeli, politikai és jogi emelők azonos irányban hassanak, erősítsék a kollektivista és irtsák az individualista pszichológiát. Ehhez az ügyek olyan megszervezése szükséges, amely egységes egészbe fogja össze a termelés fejlesztésének és az emberek nevelésének érdekeit. Ezért a gazdasági intézkedéseket nemcsak közvetlen termelési következményeik szempontjából kell mérlegelnünk, hanem a társadalom erkölcsi fejlődésére gyakorolt hatásuk szempontjából is.

Így például a nyersanyaggal, üzemanyaggal és egyéb anyagokkal való takarékoskodás a termelésben nemcsak a gazdasági eredmények szempontjából fontos, hanem abból a szempontból is, hogy az emberek ránevelődjenek a szocialista módon való gazdálkodásra, a társadalmi vagyon takarékos kezelésére, arra, hogy úgy viszonyuljanak a vállalathoz, mint a saját tulajdonukhoz.

A tervezés és a gazdasági ösztönzés új rendszerének nevelő hatása minden bizonnyal nemcsak a munka és az elosztás szervezési formáin keresztül nyilvánul majd meg, hanem a mindennapi élet megszervezésén keresztül is, amely az eddiginél nagyobb mértékben függ majd a vállalati munka eredményeitől, a vállalati nyereség mértékétől és

¹ O. K. Antonov: *Dlja vszeh i dlja szebja* (Mindenkinek és magadnak). Moszkva 1965. 124. old.

felhasználásának jellegétől. A vállalati kollektíva ebben a rendszerben maga dönthet arról, mire használja fel ezeket az eszközöket, milyen szükségleteket kíván elsősorban kielégíteni: lakóházakat épít vagy bölcsődéket, parkosítja-e területét stb.

A szocialista vállalatnál a termelés tökéletesítése és a nevelés szorosan összefonódik, nem különíthetők el, még kevésbé állíthatók szembe egymással. A személyes és a társadalmi érdekek helyes összekapcsolása esetén jobban fejlődik a szocialista gazdaság is, és építői, az emberek is. Az egyén, a vállalat és az állam érdekeinek racionális összekapcsolása gyorsítja a termelés fejlődését és egyben elősegíti az emberek nevelését, a fejlett társadalmi kötelességtudat, a munkaszeretet, a fegyelem, a nép érdekei iránti odaadás kialakulását.

A gazdasági reform pozitív jelentősége abban rejlik, hogy lehetővé teszi a népgazdaság, a vállalat és az egyes dolgozó érdekeinek jobb összehangolását. Ez pedig nemcsak a szocialista termelés hatékony fejlesztésének, hanem az emberek sikeres nevelésének is feltétele.

Helytelen lenne azonban azt hinni, hogy a tervezés és a gazdasági ösztönzés új rendszere automatikusan kialakítja az emberekben a társadalom számára szükséges tulajdonságokat. A gazdasági érdekeltség fokozódása nem csökkenti a nevelőmunka jelentőségét, ellenkezőleg, növeli a vele szemben támasztott igényeket. A gazdasági reform végrehajtásával egyidejűleg különleges figyelmet kell fordítani a munka erkölcsi ösztönzőire, helyesen kell párosítani őket az anyagi ösztönzőkkel. Enélkül még erősödhetnek is az individualista törekvések, az emberek látóköre leszűkülhet saját személyes jólétük biztosítására. Az ideológiai munka továbbra is nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az emberek felismerjék és átéljék valóságos társadalmi érdekeiket.

Figyelembe kell venni a különféle érdekek tudati tükröződésének sajátosságait is. A személyes érdek az emberek számára közvetlenül adott, többnyire mindennapi életük során tudatosan bennük. Ez természetesen nem teszi feleslegessé, hogy személyes érdekeik helyes felfogására neveljük őket, mivel gyakran előfordul, hogy ezeket túlságosan szűken, korlátozottan értelmezik. De mindenesetre a személyes

érdekek a köznapi tudat szintjén, szociálpszichológiai szinten tudatosíthatók.

Más a helyzet a társadalmi érdekekkel; ezek csak ideológiai tevékenység eredményeként tudatosulhatnak; tudatosításuk a valóság jelenségeinek bizonyos általánosítását, e jelenségek – nem ritkán rejtett – lényegének megragadását igényli. E lényeg feltárása nélkül az ember tudata a személyes érdekek és törekvések szűk világába zárulhat. Ezért az ideológiai munka feladata: kitágítani az emberek látókörét családjuk, brigádjuk, vállalatuk érdekeinek felismerésétől az egész társadalom érdekeinek megértéséig.

Csak céltudatos ideológiai munka eredményeképpen kerülhet a társadalmi érdek első helyre az ember tudatában. A szocialista társadalom által nevelt emberek számára a társadalmi személyessé válik.

Az emberek nevelésére egyre nagyobb hatást gyakorol a munkakollektíva, amelynek mint társadalmi sejtnek a jelentőségére már a IV. fejezetben rámutattunk.

A munkakollektíva fontos helyet foglal el a szocialista társadalom életében az állampolgári nevelés iskolájaként is. Társadalmunkban vannak élenjáró és elmaradott emberek, de aligha van olyan, aki így vagy úgy, kisebb vagy nagyobb mértékben ne érezte volna a kollektíva hatását. S a kollektívák között, amelyekben az ember felnő és nevelődik, hatásának időtartama és ereje tekintetében vitathatatlanul a munkakollektívát illeti az első hely. Az iskolában és más tanintézetekben az ember felkészül az önálló életre és munkára, de idővel elhagyja ezeket az intézményeket. Munkakollektívához viszont egész aktív élete során hozzátartozik. A munkakollektívák különleges szerepét kiemelve, természetesen egyáltalán nem kívánjuk kisebbiteni a többi kollektíva jelentőségét sem. A szocialista társadalmat alkotó sokféle kollektíva lényegében egységes rendszert képez, amely arra hivatott, hogy – az egyes kollektívák funkcióinak megfelelően – elsősegítse az egyénnek, világnézetének, erkölcsi tulajdonságainak, képességeinek és szükségleteinek fejlődését, formálódását.

A munkakollektíva az embereket arra neveli, hogy vállalatuk gaz-

dáinak érezzék magukat, megtanítja őket arra, hogy összehangoltan és barátian dolgozzanak együtt másokkal, megérteti velük az elvtársi szolidaritás és a szocialista kölcsönös segítség jelentőségét. Ahogy a XXIV. kongresszuson a Központi Bizottság beszámolójában elhangzott: „Itt alakulnak ki a dolgozók új, szocialista tulajdonságai, formálódnak a barátság és a kölcsönös elvtársi segítség kapcsolatai. Az egyén felelőssége a kollektíva előtt és a kollektíva felelőssége minden dolgozóért a mi életformánk elidegeníthetetlen vonása.”¹

A munkában való kölcsönös segítség jelenségei a szocializmusban valóban tömeges jellegűek. Alapelve ez a szocialista munkaversenynek, mely nemcsak a versengés, a vetélkedés mozzanatát foglalja magában, hanem a közös siker érdekében a lemaradók segítségét is. A munkakollektíva a szocialista verseny kibontakozásának legfőbb színhelye, s a szocialista verseny, mint az SZKP KB határozata megállapítja, „az alkotó tömegkezdeményezés fejlesztésének, a szocialista kollektivizmus kialakításának leghatalmasabb eszköze volt és marad”². A munkakollektíva keretei között kifejlődnek a barátság és a kölcsönös elvtársi segítség kapcsolatai, egyre szorosabban összekapcsolódik a munka és a tanulás. A Szovjetunióban több mint két és fél millió ember tanul például a kommunista munka iskoláiban, amelyek fontos formái annak, hogy a dolgozók kicseréljék a legjobb termelési tapasztalatokat, bekapcsolódjanak a szocialista munkaversenybe és a munka iránti kommunista magatartás mozgalmába.

Természetesen a szocialista tulajdonságok kialakítása a munkakollektívában nem automatikusan történik, nem elég hozzá önmagában a vállalatnál közösen végzett munka. E tulajdonságok kialakulásához, mint az SZKP XXIV. kongresszusának határozata rámutat, feltétlenül szükséges „a kollektíva gondoskodása a dolgozókról, szük-

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 96. old.

² О дальнейшем улучшении организации социалистического соревнования. Послановление ЦК КПСС (A szocialista verseny szervezésének további javításáról. Az SZKP KB határozata). Moszkva 1971. 3. old.

ségleteik megértése, a kölcsönös segítség és igényesség”¹. Szükség van a pártszervezet aktív munkájára, amely minden egyes munkakollektíva lelke. A pártszervezet segíti a kollektívát abban, hogy fenntartsa és megerősítse tekintélyét, a dolgozókat arra nevelje, hogy legyenek büszkék vállalatukra, és segíti abban is, hogy eredményesen hasson a fegyelem és a szocialista jogrend megsértőire, harcoljon a múlt csökevényei ellen.

A kollektíva szeretetére és tiszteletére nevelés nem azt jelenti, hogy zárkózzunk be a kollektíva keretei közé. A kollektíva csak része az egésznek. Ezért a „saját” kollektívának „idegen” kollektívákkal való mindennemű szembeállítása a kollektivizmus hamis értelmezését jelenti, és a provincializmus zsákutcájába vezet.

Az emberek nevelését a fejlett szocializmus körülményei között elősegíti az új, szocialista életforma megszilárdulása is.

Az életforma nem pusztán publicisztikai, hanem tudományos fogalom, amely lényeges kiegészítője valamely formáció általános társadalmi-gazdasági jellemzésének. Az életforma legfontosabb elemei: *a)* a tömegek munkakörülményei; *b)* életkörülményeik, beleértve a szabad idő felhasználásának társadalmilag elfogadott módjait és a családi élet formáit; *c)* a magán- és a közélet között kialakult kölcsönviszonyok, az emberek társadalmi tevékenységének gyakorlati formái stb. Az életforma normákat, kulturális értékeket is magában foglal, amennyiben az emberek mindennapi tevékenységének elemeivé válnak. Az antagonisztikus osztálytársadalomban a különböző osztályokhoz tartozó, szellemi vagy fizikai munkát végző emberek életformája nem csupán eltérő, hanem egyenesen ellentétes is lehet. Ha megállapítjuk a népesség egésze vagy a különböző társadalmi csoportok életformájának jellemző vonásait egy adott társadalmi rendszerben, konkrét képet nyerünk arról, hogyan alakul itt az emberek mindennapi élete, hogyan hat gondolataikra és cselekvéseikre, mit ad és általában mit képes adni ez a társadalom az embernek.

¹ Az SZKP XXIV. kongresszusa. 339. old.

Az ember formálódásának folyamatát elemezve, mindenekelőtt Marxnak abból a tételéből indulunk ki, hogy az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben lakozó elvontság, hanem a társadalmi viszonyok összessége. Ez azt jelenti, hogy a társadalom a maga képére és hasonlatosságára formálja az embert. De maga a társadalom is az emberek kölcsönhatásának terméke. Ezért az embereket nemcsak a körülmények formálják, hanem saját gyakorlati tevékenységük is. Ha életformájukat tanulmányozzuk (ez a fogalom magában foglalja az emberek tevékenységtípusát is), kulcsot kapunk gondolkodásmódjuk, pszichológiájuk megismeréséhez is.

Ma, a tudományos-technikai forradalom körülményei között az emberek életformáját mind erősebben befolyásolja a tudomány és a technika haladása. Hatására változik az ember és a természet viszonya, változnak az emberek munka- és életkörülményei, a településformák stb. De mindezeket a termelőerők fejlődése által előidézett változásokat nem értékelhetjük helyesen, ha figyelmen kívül hagyjuk a termelési viszonyokat, amelyekről jelentős mértékben függnek a tudományos-technikai haladás társadalmi következményei, a termelés céljai és a társadalmi élet megszervezésének elvei. Éppen a termelési viszonyok jellege határozza meg az emberek életének társadalmi tartalmát, magatartásuk formáit, szokásaikat és erkölceiket.

A szocialista életforma legmélyebb alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona. Ez egyesíti az embereket, közössé teszi alapvető érdekeiket és ennek folytán a kollektívizmus szellemét táplálja. A dolgozó ember az ország egész gazdagságának birtokosává, a politikai hatalom hordozójává vált.

Az emberek életformáját természetesen nemcsak munka- és életkörülményeik alakítják, bár ezek óriási jelentőségűek. Az életformának minden társadalomban elidegeníthetetlen elemét alkotják az emberek társadalmi tevékenységének formái, részvételük (vagy, ellenkezőleg, ennek hiánya) országuk sorsának meghatározásában, társadalmi aktivitásuk (vagy passzivitásuk). A szocialista életforma olyan, a szó igaz értelmében demokratikus normákat foglal magában, amelyek az

élet részévé, magatartási szabállyá váltak a szocialista társadalomban, ahol az embert nem a régi elv vezérli – „nem rám tartozik” –, hanem az új elv: „mindenért felelős vagyok”.

A szocialista életformát tehát az embereknek a szocialista munkakollektívában és a társadalmi életben kifejtett mindennapi tevékenysége alakítja ki. A szocialista életforma: a szabad dolgozók kölcsönös elvtársi segítsége és együttműködése, kollektivizmusa és humanizmusa; a társadalom gondoskodása az egyes emberről, és az egyes ember gondoskodása a társadalomról.

A sokoldalú termelőmunkában, az aktív társadalmi-politikai tevékenységben, a tudásszerzésre irányuló fáradhatatlan törekvésben tárul fel azoknak az embereknek a gazdag lelkivilága, akik népük életét élik, nem különítve el saját érdekeiket az egész társadalom érdekeitől. Az ilyen emberek számára a társadalmi kötelesség teljesítése nemcsak tudatos törekvés, hanem belső szükséglet és szokás. Ez pedig, mint a következőkben látni fogjuk, a kommunizmusba való átmenet egyik feltétele.

3 / A kommunista magatartás normáinak szokássá válása

A kommunista nevelés feltételezi, hogy a társadalom céltudatos ráhatást fejt ki az emberek meggyőződésére, érzéseire, ízlésére és szokásaira. Nemcsak az emberek ideológiáját kell a kommunizmus szellemében átalakítani, hanem pszichológiájukat is, meg kell tisztítani erkölcsüket, szokásaikat a kizsákmányoló társadalom szülte régi vonásoktól, ki kell fejleszteni a magatartás új, kommunista vonásait. E nevelő munka következtében a kommunista világnézet, a kommunista erkölcs elveinek az ember személyes meggyőződésévé kell válnia, meggyőződésének pedig a mindennapos, szokásszerű magatartás normájává.

Ehhez kapcsolódik a kommunista társadalom működési mechanizmusának kialakulása is, amely sokban különbözik majd azoktól a

mechanizmusoktól, amelyek a szocializmusban az emberek viselkedését szabályozzák.

Amíg a munka termelékenysége nem éri el azt a szintet, amelyen biztosítani lehet az emberek szükségleteinek teljes kielégítését, s amíg maguk az emberek nem szabadulnak meg a régi erkölcs csökevényeitől, addig a társadalom kénytelen szigorúan ellenőrizni az egyes dolgozók munkájának és fogyasztásának mértékét. Lenin az „Állam és forradalom”-ban a kommunizmus első fázisát gyárhoz hasonlítva, ahol „gyári” fegyelem uralkodik, s a fizetés szigorúan az elvégzett munkától függ, hangsúlyozta, hogy ez a rend nem ideálunk, nem is végcélunk, csupán lépcsőfok, mely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a társadalmat gyökeresen megtisztítsuk a kapitalista kizsákmányolás szennyétől és aljasságaitól, és tovább haladhassunk előre.

A szocializmusnak a kommunizmusba való átnövését Lenin azzal hozta összefüggésbe, hogy az emberek fokozatosan hozzászoknak az emberi együttélés elemi szabályainak kényszer nélküli betartásához. Előre látta, hogy az új társadalmi fegyelem körülményei között „a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályok megtartásának *s z ü k s é g e s s é g e* nagyon hamar *s z o k á s s á* fog válni”¹.

Lenin többször is visszatért arra a gondolatra, hogy a kommunizmus feltételezi az emberi együttélés alapvető szabályainak szokássá válását. Így például, továbbfejlesztve Engelsnek a demokrácia jövőjével foglalkozó tételét, megjegyezte, hogy „amikor a szocializmus felé törekszünk, meg vagyunk győződve arról, hogy ez át fog nőni a kommunizmusba, s ezzel kapcsolatban általában megszűnik majd annak a szükségessége, hogy emberekkel szemben erőszakot alkalmazzunk, hogy az egyik embert a másiknak, hogy a lakosság egyik részét a másiknak *alárendeljük*, mert az emberek *meg fogják szokni*, hogy a társadalmi együttélés elemi feltételeit *erőszak és alárendelés nélkül* tiszteletben tartásák.

¹ Lenin Összes művei. 33. köt. 93. old.

Engels éppen azért, hogy a megszokásnak ezt az elemét kiemelje, új *nemzedékről* beszél, »új, szabad társadalmi állapotok között felnőtt nemzedékről.«¹

Az állam elhalását Lenin éppen azzal kapcsolta össze, hogy az „emberek fokozatosan *h o z z á s z o k n a k* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *a nélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül*, amelyet államnak neveznek... Csak a megszokás gyakorolhat és fog kétségtelenül ilyen hatást gyakorolni, mert milliószor megfigyelhetjük magunk körül, hogy milyen könnyen megszokják az emberek, hogy megtartsák a társadalmi együttélés számukra nélkülözhetetlen szabályait, ha nincs kizsákmányolás, ha nincs semmi olyasmi, ami felháborít, ami tiltakozást és lázadást kelt, ami szükségessé teszi az *elnyomást*.”²

Viszonylag hosszan idéztük Leninnek e kérdésre vonatkozó fejtegetéseit, mivel rendkívül szemléletesen mutatják ki az egyszerű együttélési szabályok szokássá válásának szükségességét, és feltárják a kapcsolatot a tömegek kommunista nevelése és az emberi viselkedést szabályozó mechanizmus változása között. Foglalkozzunk kissé részletesebben ezekkel a kérdésekkel.

Elsősorban hangsúlyoznunk kell, hogy a kommunizmus, mint Lenin idézett szavaiból is kitűnik, egyáltalán nem veti el, sőt megerősíti az erkölcsnek és az igazságosságnak a néptömegek által kialakított elemi normáit. Ezeket a normákat a nép évezredek során dolgozta ki, a társadalmi elnyomás és az erkölcsi bűnök elleni harcban. De a kizsákmányolók uralma idején e normákat elferdítették vagy szemérmetlenül semmibe vették. Az erkölcsi példabeszédekben gyakran emlegették, de a gyakorlati életben nem követték őket. A kizsákmányoló világ erkölcsét elfogadó emberek ezeket az elemi normákat rendszerint nyíltan

¹ Ugyanott, 75. old.

² Ugyanott, 81. old.

nem tagadták meg, de mindenkor megsértették, ha ez előnyösnek tűnt és büntetlenül tehettek.

A kommunista társadalom viszont az erkölcsiségnek és az igazságosságnak ezeket a szabályait „mind az egyes egyének, mind a népek közötti kapcsolatok sérthetetlen életelveivé teszi”¹. A kommunizmusban az emberi együttélés elemi szabályait a társadalom minden tagja kényszer nélkül, szokásból fogja betartani. Az ebbe a társadalmi rendbe való átmenetnek elkerülhetetlen lépcsőfoka a szocializmus, ahol a társadalmi fegyelem követelményeinek betartását egyrészt a meggyőzés ereje, a dolgozók óriási többségének szakadatlanul fejlődő öntudata biztosítja, másrészt állami kényszer alkalmazása a kisebbséggel szemben, azokkal szemben, akik nem engednek a meggyőzésnek, és makacsul ragaszkodnak a burzsoá erkölcsökhöz.

Azokban az években, amikor országunkban éppen csak megkezdődött a szocializmus építése, amikor a háború okozta bomlás ellen kellett harcolni, Lenin „a társadalmi élet fenntartásának elemi és leg-
elemibb feladatait”, az „elemi rend” biztosítását tekintette a legfontosabbnak.

„Tartsd számon gondosan és lelkiismeretesen a pénzt, gazdálkodj takarékosan, ne henyélj, ne lopj, tarts szigorú fegyelmet a munkában – írta Lenin –, éppen ezek a jelszavak, amelyeket a forradalmár proletárok joggal kigúnyoltak akkor, amikor a burzsoázia mint kizsákmányoló osztály az efféle beszédekkel leplezte uralmát, válnak most, a burzsoázia megdöntése után, a mai helyzet időszerű és fő jelszavaivá.”² E jelszavaknak a dolgozó tömegek által, a szovjethatalom által, a szovjethatalom módszereivel és törvényei alapján való gyakorlati megvalósítását nemcsak úgy fogta fel, mint a bomlás leküzdésének feltételét, hanem úgy is, mint a szocializmus győzelmének szükséges és elégséges feltételét.³

A Lenin felsorolta jelszavak szintén az együttélés elemi szabályaihoz

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 814. old.

² *Lenin* Összes művei. 36. köt. 161. old.

³ Lásd ugyanott, 161–162. old.

tartoznak, melyeket a kommunizmusban feltétlenül be fognak tartani. Igaz, a kommunizmusban nem lesz már szükség pénzre, de továbbra is szükség lesz a társadalmi vagyon nyilvántartására és gazdaságos, pazarlásmentes felhasználására. A „ne lopj” erkölcsi parancsolata is szükségtelenné válik, de éppen azért, mert szilárdan megrögződött, magától értetődővé vált az emberek fejében és mindennapi gyakorlatában. Másfelől az együttélés elemi szabályai közé kerülnek olyan normák is, amelyek az előző társadalmakban soha nem tartoztak ide, például az a követelmény, hogy az ember ne csak lelkiismeretesen, hanem minden erejét és képességét felhasználva dolgozzon a társadalom javára. A kommunizmusban ez is a társadalom minden tagjának szokásává lesz. Kétségtelen, hogy az együttélés elemi szabályainak tartalma sok más elemmel is gazdagodni fog, például a kollektívizmus, a kölcsönös segítség normáival, annak a szokássá válásával, hogy senki ne húzódjon félre a közügyektől, hanem viselje szívén mindazt, ami a társadalom érdekeit érinti stb.

Az emberek viselkedését ily módon nemcsak az együttélésnek azok az évszázados szabályai irányítják majd, amelyeket a kommunista erkölcs – új tartalommal megtöltve – az előző társadalmaktól átvehet, hanem sok új, a kommunizmus építése és fejlődése során kialakuló szabály is. Képzeljük el azokat az embereket, akik – Engels szavaival – a „kommunista rezsím . . . melletti társadalmi fejlődésnek néhány nemzedéke”¹ után élnek majd. Abból, ami most a tudatosan követett, magasrendű erkölcsi normák közé tartozik, akkorra sok minden szokássá lesz, az együttélés olyan elemi szabályává, amelyet az emberek szinte gondolkodás nélkül követnek. A szokássá vált elemi normák szférája jelentősen kitágul. Nemcsak a társadalmi rend, a társadalmi fegyelem betartásának normái, nemcsak a mindennapi becsületesség, lelkiismeretesség megnyilvánulásai stb. tartoznak majd ide, hanem olyan, sajátosan kommunista magatartási normák is, mint a közügyek eldöntésében, intézésében való részvétel, a közös érdekekről való gon-

¹ *Marx–Engels Művei*. 20. köt. 673. old.

doskodás, az, hogy mindenki legjobb képességei és ereje szerint dolgozik stb.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kommunista társadalomban az emberek egész magatartását az együttélés elemi szabályai irányítják, hogy minden erkölcsi normát szokások fognak helyettesíteni. Ez az elképzelés roppant szegényes képet fest a kommunista társadalom emberének szellemi világáról. Az emberek nemcsak szokásokkal szabályozzák viselkedésüket. A kommunizmusban is lesznek olyan bonyolult erkölcsi problémáik, amelyek egymáshoz vagy a társadalomhoz való viszonyukat érintik, s melyek megoldása komoly megfontolást, a kommunista erkölcs magasrendű elveinek helyes alkalmazását követeli. De nem erről kell beszélni, amikor a kommunista társadalom létezésének feltételeiről van szó. E feltételekhez éppen azoknak az elemi viselkedési szabályoknak a betartása tartozik, amelyek szokássá válhatnak és azzá is kell válniuk.¹

Vegyük például azokat a feltételeket, amelyek a kommunizmus alapelveinek – „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” – megvalósulásához szükségesek. Ilyen feltétel először is, hogy az embereknek szokásukká legyen legjobb erejük és képességeik sze-

¹ Irodalmunkban felvetődött az a kérdés, hogy csak az együttélés elemi szabályai válnak-e szokássá, vagy a bonyolultabbak is. Siskin „A marxista etika alapjai” című művében kifejtette azt a nézetét, hogy a kommunizmushoz közeledve nemcsak a társadalmiság elemi követelményei épülnek be a mindennapi életbe, hanem a kommunista erkölcs tartalmilag sokkal gazdagabb követelményei is. (A. F. Siskin: Osznovi markszisztikoj etyiki. Moszkva 1961. 432. old.) Kejzerov ezzel egyetértve hangsúlyozza, hogy nemcsak az elemi normák hatnak majd a szokás erejével, hanem olyan egyéb társadalmi normák is, amelyeket nem nevezhetünk elemieknek. [N. M. Kejzerov: Voszpitanije privicski szobljudaty szovjetszkij zakon (A szovjet törvény szokásszerű betartására való nevelés). Moszkva 1965. 18. old.] De miért mindig elsősorban az *elemi* normákról van szó? Mert ezek azok, amelyeknek teljesítése a kommunista társadalom létezésének feltétele, melyeknek szokássá válása elengedhetetlen a kommunizmus felső fázisának normális működéséhez. Az pedig, hogy e normák egyszerűek-e vagy bonyolultak, nem lényeges kérdés. Bonyolultságuk foka maga is történelmileg meghatározott: ami a társadalmi fejlődés egyik fokán bonyolultnak számít, az idővel átkerülhet az elemi normák közé.

rint a társadalomnak dolgozni. Arra van szükség, hogy fel se merüljön bennük a kérdés: így kell-e dolgozni, hogy el se tudják képzelni életüket a társadalomnak végzett munka nélkül. A munka iránti ilyen magatartás akkor alakul ki, amikor mindenki nemcsak szükségesnek ismeri el, hanem szokásává fejlesztí, hogy a köz javáért dolgozzon; amikor a munkához való tudatos viszony szokásukká lesz. Ugyanilyen fontos a kommunista szokások kifejlesztése az alapelv második részének megvalósításához. Ez az anyagi előfeltételektől (azaz a fogyasztási cikkek bőségének megteremtésétől) eltekintve az új embert jellemző készségeknek és értelmes szükségleteknek a társadalom minden tagjában való kialakításától függ. *Le kell szoktatni* az embereket az értelmetlen mohóságról, arról, hogy igyekezzenek megkaparintani mindent, ami ingyen megkapható a társadalomtól. A kommunista társadalom embere maradéktalanul kielégíti értelmes szükségleteit, de nem akar többet elvenni a társadalomtól, mint amennyire tényleg szüksége van. *Rá kell szoktatni* az embereket arra, hogy a társadalomnak adjanak mindent, amire képesek, hogy erejüket nem kímélve, legjobb képességeik szerint dolgozzanak. Ezeknek a szokásoknak a kialakítása nélkül a kommunista társadalom nem működhet zavartalanul.

Miért éppen szokásokról van itt szó? Miért nem kielégítő, ha azt mondjuk: ki kell fejleszteni az emberek tudatos viszonyát munkájukhoz s szükségleteik értelmes kielégítéséhez?

Etikai irodalmunkban vita folyt az emberi magatartás tudatos és szokásszerű elemei közötti viszonyról. Egyes elvtársak úgy vélték, hogy a szokások jelentőségét hangsúlyozva alábecsüljük a tudatos princípium szerepét az emberek magatartásában. Ez a szemrehányás azonban nem megalapozott. Magától értetődően helytelen volna a nevelés feladatait a szokások fejlesztésére korlátozni. Mi több, magas fokú tudatosságra nevelés nélkül erkölcsileg teljes értékű szokások kifejlesztése sem lehetséges.

Vannak természetesen olyan szokások, amelyek különösebb megfontolás nélkül, a mindennapi körülmények hatására alakulnak ki az

emberekben. S ha ezek jó szokások, nem vagyunk ellenük. De az is lehetséges, hogy nincs erkölcsileg tudatosított tartalmuk. Vannak olyan szokások is, amelyek határozott meggyőződések hatására alakulnak ki. Az ilyen szokásokra való ránevelés első lépése az erkölcsi meggyőződések kifejlesztése. Az ember pszichikuma itt mindenekelőtt az ideológiájára való ráhatás eredményeképpen alakul át. Az ember mélyen *tudatosítja* magában egy meghatározott viselkedés szükségességét és ésszerűségét. A tudati felismerés belső meggyőződéssé válik, ez pedig a mindennapi viselkedésben ölt testet. A szokások általában bizonyos cselekvések rendszeres *ismétlésének* eredményeképpen fejlődnek ki. Ezért az erkölcsi elveket az erkölcsös viselkedés megszokása *rögzíti*.

Az ilyen szokások kialakulása a cselekvések erkölcsi értelmének tudatosítása után következő és annál magasabb fok az ember szellemi fejlődésében. Így például meggyőzhetünk valakit arról, hogy nem kevésbé, hanem jobban kell törődnie a közvagyon védelmével, mint személyes jólétével, s az illetőben kialakul egy tudatos magatartás a társadalmi javak felhasználása, a nyersanyag, villamosenergia-takarékosság stb. iránt. De még az is szükséges, hogy a közvagyonnal való takarékoskodás „második természetévé” váljon; szokásává legyen, hogy sohase nézze közömbösen a pazarlást.

Ugyanezt mondhatjuk a kollektívizmus normáinak megvalósításával kapcsolatos szokásokról. Kalinyin már hosszú évekkel ezelőtt rámutatott, hogy „a kollektív szellem felkeltésének nagy jelentősége van a kommunista nevelésben”, „... olyan társadalmi szokásokat kell meghonosítanunk, a termelésben, a mindennapi életben olyan légkört kell kialakítanunk, amelyben a kollektív érzés elválaszthatatlan részévé válik viselkedésünknek, magatartásunknak, nemcsak akkor, amikor meggondoltan, tudatosan, hanem akkor is, amikor ösztönösen, belső hajlamból cselekszünk”¹. Ha ez megvalósul, elmondható, hogy az ember természete szerint valóban kollektív lénné vált.

¹ M. I. Kalinyin: A kommunista nevelésről. Szikra 1951. 102. old.

Aligha szorul bizonyításra, hogy az ilyen szokások kifejlesztése egyáltalán nem csökkenti a tudatos elem szerepét az ember viselkedésében. Ellenkezőleg, azáltal, hogy az elemi cselekvéseket gondolkodás nélkül tudja végrehajtani, értelmének és szellemének alkotó energiáit inkább fordíthatja az életben mindig felvetődő nagy kérdések megoldására.

Makarenko írta, hogy viselkedésünket minden egyes esetben, minden egyes lépésnél ellenőriznünk kell a kommunista erkölcs szempontjából, hogy megtudjuk, kommunista módon cselekszünk-e. „De ez is kevés. Meg is kell szokni az új erkölcsiség új követelményeit, annyira, hogy eleget tudjunk tenni nekik anélkül, hogy tudatunkat mindannyiszor egyedi elhatározásokkal terhelnénk . . .

Nemcsak az a feladatunk, hogy helyes, értelmes viszonyt alakítsunk ki magunkban a magatartás kérdéseire, hanem helyes szokásokat is ki kell nevelnünk, úgyhogy ne azért cselekedjünk helyesen, mert megdöntük, hanem azért, mert másként nem is tudnánk cselekedni, mert így szoktuk meg. Az ilyen szokásokra nevelés sokkal nehezebb, mint a tudat nevelése.”¹

Makarenkónak természetesen igaza van abban, hogy a szokások kifejlesztése bonyolultabb feladat, mint a nézetek átalakítása. Ez azonban nemcsak nehézség, amelyet a kommunista nevelés feladatainak megoldása során le kell küzdeni, hanem e munka tartós sikerének záloga is. Hiszen a kommunista társadalom emberét úgy kell nevelni, mint harmonikus személyiséget, akitől idegen a tudat kettéhasadása, és ez nemcsak a világnézet összhangját, valamennyi vonásának egységét feltételezi, hanem az erkölcsi meggyőződéseknak, nézeteknek, vagyis a tudat ideológiai oldalának az ember pszichikumával, vagyis érzéseiével és szokásaival való egységét is.

Az egyén számára az értelmes szokások kifejlesztése lehetővé teszi, hogy különösebb fontolgtatás nélkül, habozás, kételkedés nélkül helye-

¹ A. Sz. Makarenko: *Pedagógia eszközei* (Pedagógiai művek). Moszkva-Leningrád 1948. 69. old.

sen cselekedjen; a társadalom számára a tömegeknek ilyen szokásokra való ránevelése biztosítja az együttélés meghatározott szabályainak állandó, szilárd megtartását. Ez esetben nem szükséges minden alkalommal újra meg újra meggyőzni az embereket, hogy így cselekedjenek és ne másképp, vagy külön hatalmi apparátussal kényszeríteni őket a helyes magatartásra. Mindezt a szokás ereje biztosítja.

Ha a tömegek hozzászoknak valamilyen magatartáshoz, ez a megszokás hatalmas társadalmi erő, sokszor hatékonyabb, mint a tételes törvény ereje. Ez a társadalmi erő a körülményektől függően akadályozhatja, vagy ellenkezőleg, segítheti a társadalmi fejlődést. Közismertek Lenin gondolatai a szétforgácsolt magángazdálkodás évezredeiben kialakult régi szokások hatalmáról. „Milliók és tízmilliók szokásainak ereje – a legrettenetesebb erő.”¹ E szokások leküzdése nagyon nehéz, de megoldható feladat, amit szemléletesen bizonyít a paraszti milliók gazdaságában és tudatában sikeresen véghez vitt szocialista átalakulás. A maradiságot és előítéleteket kifejező szokások a szocializmus és a kommunizmus építése során megszűnnek, s új szokások alakulnak ki, amelyek a szocialista együttélés szabályait rögzítik, és gyorsítják a társadalmi fejlődést.

A kapitalizmus csökevényei nemcsak a régi ideológia maradványaiban élnek tovább, hanem az emberek pszichikumában is. Nemegyszer olyanoknál is tapasztalhatók káros szokások, akik nem az elavult nézetek meggyőződéses hívei. Ez többnyire éppen azzal magyarázható, hogy nem alakították át meggyőződéseiket és szokásaikat a kommunista erkölcs szellemében. A kommunista erkölcs normáinak szavakban való elismerése távolról sem elegendő. Amíg nem válnak az ember belső meggyőződésévé, teljesítésük belső szükségletté, addig a szavak és a tettek között lehetséges az ellentét. Ha e lehetőséget meg akarjuk szüntetni, nemcsak az emberek nézeteit és meggyőződéseit kell kommunista szellemben átalakítani, hanem mindennapi szokásaikat is.

Ha a tudat átalakulása nem érinti a szokásokat, előfordulhat, hogy

¹ *Lenin* Összes művei. 41. köt. 26. old.

a tudati kontroll gyengülése esetén az ember olyan társadalomellenes cselekedeteket visz végbe, amelyeken utóbb maga is csodálkozik és sajnálkozik. Nem véletlen, hogy a garázdaságért elítélt fiatalok legtöbbje részegen követte el tetteit.

Noha az erkölcsi szokások rendszerint az erkölcsi tudat, a meggyőződések alapján keletkeznek, bizonyos egyszerű szokásoknál lehetséges, hogy öntudatlanul alakulnak ki a mindennapi életkörülmények hatására, és erkölcsi jelentőségük csak később tudatosodik. Így például, ha a társadalomban vagy kollektívában a többség által tudatosan fenntartott szilárd fegyelem uralkodik, a kollektívába újonnan belépő emberek pusztán életkörülményeik hatására megtanulják tisztelni a fennálló rendet, ha kezdetben nincsenek is tisztában ésszerű és társadalmilag szükséges voltaival. A kollektívában való életük hatására elfogadják a kollektíva hagyományait, és fokozatosan kezdik tudatosan ápolni ezeket.

A szocialista társadalomban mind a jogi normák, mind pedig az adott kollektívában megállapított szabályok nagy szerepet játszanak az emberek erkölcsös magatartásra szoktatásában. Vegyük például a szükségletkielégítéshez való értelmes viszony kialakítását. A perspektívákat tekintve olyan társadalmi rend felé haladunk, ahol fölösleges lesz az egyes ember munkájának és fogyasztásának ellenőrzése. A kommunizmusban senkinek sem jut majd eszébe azzal vesződni, hogy kiszámítsa, megfelel-e az ember által kapott termékek mennyisége annak, amit ő a társadalomnak adott. De az ilyen társadalmi rend előfeltételeinek megteremtése és a szükségletkielégítéshez való értelmes viszony kialakítása nem a fogyasztás normákhoz kötésének és szabályozásának eltörlése útján történik. Ellenkezőleg, a fogyasztásnak a szocializmusban megállapított társadalmi szabályozása – mindenkinek munkája szerint – óriási jelentőségű az értelmes szükségletkielégítés szokásának kifejlesztése szempontjából. Az állam által megszabott jogi normák a nevelésnek is hatékony eszközei. A törvény erejének szervesen össze kell kapcsolódnia a közvélemény erejével. A rend megsértéseinek erélyes elítélése a közvélemény részéről nemcsak a

bűncselekmények elkövetőire hat, hanem a többi embernek a társadalmi fegyelem tiszteletére való nevelését is elősegíti.

Olyan társadalomban, ahol nincs osztályantagonizmus, s amelyet nem fenyeget külső támadás veszélye, a társadalmi viselkedés szokásainak kifejlődése az állam elhalásának szükséges és elégséges feltétele. Magától értetődik, hogy az állam elhalásához meghatározott anyagi előfeltételek is szükségesek: a társadalomnak a termelőerők olyan fejlettségi szintjét kell elérnie, amely lehetővé teszi a kommunizmus alapelveinek megvalósítását. De ha az állam elhalásának perspektíváját abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mi szükséges hozzá maguknak az embereknek a felkészítése terén, akkor a feladatok ebben foglalhatók össze: ki kell fejleszteni bennük társadalmi ügyeik irányításának készségeit, a kollektívizmus készségeit és azt a szokást, hogy minden kényszer nélkül betartsák a szocialista együttélés szabályait. Ez fölöslegessé teszi az e szabályok általános tiszteletben tartását biztosító külön apparátust, az államhatalmat. Természetesen a kommunista társadalomban sincs teljes garancia az egyedi kihágások ellen. De, amint Lenin előre látta, e kihágások kiküszöböléséhez nem lesz szükség külön elnyomó apparátusra; maga a nép fogja elvégezni ugyanolyan egyszerűen és könnyen, ahogy bármely civilizált embercsoport szétválasztja a verekedőket, vagy megakadályozza, hogy erőszakot kövessenek el egy nőn.

A kommunizmushoz közeledve az együttélés kommunista szabályainak betartása egyre inkább az emberek belső szükségletévé, szokásává válik. Így például a társadalomnak végzett munka kötelessége egybeötvöződik az ember belső szükségletével. Ilyen körülmények között megszűnik a jogok és kötelességek szembeállításának lehetősége, mivel a társadalom minden tagja önként és lelkiismeretesen teljesíti kötelességét. Ez, miként az SZKP programja rámutat, „elvezet oda, hogy a jogok és a kötelességek szervesen összekapcsolódnak a kommunista együttélés egységes szabályaiban”.¹

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 802. old.

Hogy világosan felfogjuk e tétel értelmét, nem haszontalan felidézni a jogok és kötelességek fejlődésének történelmi dialektikáját. Az emberi társadalom legkorábbi stádiumában, az ősközösségi rendben még nem volt különbség jogok és kötelességek között. Engels kifejti, hogy például az indián számára az a kérdés, hogy a közügyekben való részvétel vagy a vérbosszú stb. jog-e vagy kötelesség, éppolyképtelennek tűnne, mint az, hogy az evés, alvás, vadászat jog-e avagy kötelesség. Más a helyzet az antagonisztikus osztálytársadalomban, ahol maga a mindennapi élet teszi szemléletessé a jogok és a kötelességek közötti különbséget és ellentétet azzal, hogy az egyik osztálynak biztosít szinte minden jogot, s a másakra hárít szinte minden kötelességet.¹ Az osztályellentétek megszüntetésével, a szocialista társadalom megteremtésével megvalósul a jogok és a kötelességek egyenlősége és egyetemessége: minden állampolgár egyenlő jogokkal rendelkezik és egyenlő kötelességeket visel. De a kommunizmus első szakaszában még marad lehetőség a jogok szembeállítására a kötelességekkel. Vannak például olyan emberek, akik szívesen élvezik a társadalom által nyújtott jogokat és javakat, de mindenképpen igyekeznek kibújni kötelességeik teljesítése alól. A kommunizmus véget vet ennek, a társadalom valamennyi tagja számára sérthetetlen életszabállyá teszi a jogok és kötelességek szerves egységét.

Magától értetődik, hogy a jogok és kötelességek egybeolvadása a kommunista társadalomban egészen más talajon megy végbe, mint egykor az ősközösségi rendben, ahol az együttélés legegyszerűbb szabályainak betartása az emberekre nehezedő nem-tudatosított hagyományok erejére támaszkodott, amelyeket az elemi erőktől való rettegés, az ősök tekintélye stb. táplált. A kommunista társadalom, a maga összetett és sokrétű társadalmi életével, az emberek magas fokú tudatosságára fog támaszkodni, arra, hogy mélyen megértik és átérzik társadalmi kötelességüket, s ennek teljesítése a társadalom minden tagjának belső szükségletévé, szokásává válik. Az állam elhalása

¹ Lásd *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 140–141., 152. old.

után az emberek viselkedését már nem jogi, hanem erkölcsi normák szabályozzák, amelyeket a közvélemény ereje, a társadalmi élet szervezetének kialakított rendje rögzít.

Az SZKP programjában ez olvasható: „A párt támogatni fogja az állampolgárok tudatos önfegyelmének minden példáját, amely a kommunista együttélés fő szabályainak megszilárdulását és fejlődését eredményezi.”¹ A tudatos önfegyelem formái természetesen nem maradnak változatlanok, módosulnak és módosulni fognak a kommunizmus felé való előrehaladás során. Jelenleg az a feladat, hogy minden eszközzel erősítsük és fejlesszük a rend védelmét szolgáló társadalmi szerveket, és munkájukat helyesen kapcsoljuk össze az állami szervek tevékenységével. Idővel, amikor majd mindenki hozzászokik, hogy a társadalmi rendre ügyeljen, valószínűleg nemcsak az állami, hanem bizonyos, éppen e rend fenntartása érdekében létrehozott társadalmi szervezetek is fölöslegessé válnak (például az önkéntes rendőrség). A közrend megóvása a szó teljes értelmében közüggé válik, és megsértése ritkaság lesz. Mivel a társadalomellenes jelenségek és kihágások forrásai megszűnnek, egyre kevésbé lesz szükség az állami kényszer alkalmazására. „Kialakulnak a kommunista együttélés egységes és általánosan elismert szabályai, ezek megtartása minden embernek belső szükséglete és szokása lesz.”²

A kommunista társadalom az emberek jól szervezett és összehangolt közössége lesz. Az ilyen szervezet természetesen elképzelhetetlen meghatározott társadalmi normák nélkül, amelyek betartásáról az állam elhalála után – miután jogi érvényüket elvesztették – a nyilvánosság, a közvélemény fog gondoskodni. De sok minden már egyáltalán nem igényel majd külön társadalmi rendszabályokat, mivel, Leninnel szólva, a kultúra, a mindennapi élet, a szokások részévé válik.³

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 814. old.

² Ugyanott, 805. old.

³ Lásd *Lenin Válogatott művei*. III. köt. 472. old.

A kisgyermeket megtanítják arra, hogy mindennap mosakodjon. A felnőttek azonban nem kell ehhez semmiféle parancs, előírás; számára ez szokás, amely egybeesik saját szükségleteivel. Ugyanígy számos olyan norma, amelyet a kommunizmusba való átmenet során különböző eszközökkel, többek között állami és jogi ráhatással kell beoltani az emberek tudatába, a kommunizmusban annyira megszokottá lesz, hogy már nem igényel társadalmi szabályozást.

Az elmondottakból következtetést vonhatunk le arra vonatkozólag, hogy a szocialista társadalom milyen érettségi foka szükséges a kommunizmus felső fázisára való áttéréshez.

Anyagi téren ennek az érettségi foknak a mércéje nyilvánvalóan a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése, amely biztosítja az anyagi javak bőségét, az emberek mindenirányú fejlődésének valamennyi feltételét.

Társadalmi téren e fejlettségi fok mércéjének minden bizonnyal a kommunista viselkedés normáinak szokássá válását kell tekinteni. Amikor a társadalom minden tagjának szokásává lesz, hogy legjobb képességei és ereje szerint dolgozzon a társadalomnak, ne vonuljon vissza a közügyektől, hanem vegyen részt ezek megoldásában, tartsa be a társadalmi fegyelmet és rendet, akkor, Lenin kifejezésével élve, megnyílik az út a kommunista társadalom első szakaszából a felső szakaszba.

VII / A történelmi fejlődés jellegének megváltozása a szocializmusban

A társadalmi-gazdasági alakulatok nemcsak struktúrájukban különböznek egymástól, hanem a fejlődés jellegében és ütemében, a történelmi folyamat ritmusában is. A kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet a társadalmi fejlődés jellegének olyan mélyreható változását jelenti, hogy a történelmi fejlődés új, legmagasabb rendű típusaként jellemezhetjük. A termelési eszközök köztulajdonára épülő, az osztályantagonizmustól megszabadult társadalomban az előrehaladás másként megy végbe és más társadalmi következményekkel jár, mint az osztálytársadalmakban. A társadalmi haladás új, a szocializmusra és a kommunizmusra jellemző típusában mintegy összegezve jutnak kifejezésre a termelési módnak, az alapnak és a felépítménynek mindazok az eddigiekben tárgyalt vonásai, amelyek e társadalom sajátjai.

1 / A történelmi haladás általános kritériuma és alkalmazása a szocialista társadalom fejlődésének elemzésére

A történelmi haladás útja, amely az emberiséget az osztályelnyomás útvesztőin és szakadékain át elvezeti a kommunizmus magaslataira, igen bonyolult. Az emberiség fejlődésének törvényszerű útja az emberi történelem első, az osztálytagozódást még nem ismerő lépcsőfokaitól

az osztályantagonizmussal terhes társadalmi-gazdasági alakulatokhoz vezet – amelyek közül az utolsó a kapitalizmus –, s innen a szocializmus, a kommunizmus.

Az egyes népek különböző időben érték és érik el ennek az útnak a szakaszait; vannak, amelyek meghatározott történelmi körülmények folytán egyes fokozatokat el is kerülnek. De ahogy a sok, sebes folyású kis patak bővízi folyammá egyesül, valamennyi nép történelme végül is a kommunizmusba vezet. Korszakunk kiemelkedő fordulatot jelent az emberiség történelmében; ez az a kor, melyben gyakorlatilag megvalósul a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, egyre újabb népek lépnek a szocializmus útjára, míg végül a szocializmus és a kommunizmus az egész világon győzni fog.

Ma világosabb, mint eddig bármikor, hogy az emberiség történelme nem a véletlenek összege, és nem redukálható a különböző „szociális változások” tömegére, ahogyan számos mai polgári szociológus feltüntetni igyekszik, kiiktatandó a társadalomtudományból a haladás fogalmát. A társadalom története a maga egészében: fokozatos, felfelé ívelő fejlődésfolyamat. És bár a történelemben nemegyszer előfordul, hogy a forradalmi időszakokat a reakció, sőt a visszahátrálás periódusai követik, vagy a gyors előrehaladást pangás, mégis kétségtelen, hogy a társadalom fokozatos mozgásának általános vonala az előrejutás.

A haladás vonala különösen szembeötlő a technika és a tudomány területén; az emberiség eljutott az ősi, primitív kőszerszámoktól a mai bonyolult szerszámgépekhez és automata vezérlésű gépekhez, az egyszerű halászcsonaktól az óceánjárókhoz, a vadember nyomorúságos kunyhójától a sokemeletes, világos, levegős lakóházakhoz. A tudomány és a technika haladása annyira szembetűnő, hogy egyetlen mai szociológus sem tagadja. Rendkívül eltérőek azonban az álláspontok, ha azt vizsgálják, mi a viszonya e haladásnak a társadalmi haladáshoz. Egyes polgári szociológusok a tudományos-technikai haladást olyan erőnek tekintik, amely nemcsak a társadalmi fejlődést veszélyezteti, hanem magát az emberiség fennmaradását is. A tudományt és a tech-

nikát a keleti mesék félelmetes szelleméhez hasonlítják, amelyet az óvatlan ember kiengedett a lepecsételt palackból. A tudományos-technikai haladást, amely megerősítheti és meg is kell hogy erősítse az ember hatalmát a természet elemi erői felett, úgy fogják fel, mint ami új elemi erőknél, a technika „démoni erőinek” hatalma alá veti az embereket. Néhány polgári szociológus egyenesen azt jósolja, hogy a robotok ki fogják szorítani az embereket. A tudományos-technikai haladás ilyen felfogása a tudománynak és a technikának a kapitalizmus körülményei között ténylegesen érvényesülő emberellenességét abszolutizálja. Csakhogy ennek oka nem magában a tudományban és a technikában rejlik, hanem a tudomány valódi rendeltetését eltorzító, és sok vívmányát az emberiségre nehezedő fenyegetéssé változtató tőkés viszonyokban.

Más polgári szociológusok, éppen ellenkezőleg, a technikai haladást *azonosítják* a társadalmi haladással. Ezt az álláspontot képviseli Fourastier francia szociológus, aki – saját kifejezésével – az emberi társadalom haladásának optimista elméletét dolgozta ki. Royaumontban, a haladás problémájáról rendezett vita során Fourastier azt állította, hogy „a haladás gyorsulásának oka először is és másodszor is a tudomány haladása”¹. Szerinte a tudomány és a technika haladása teljesen egybeesik a gazdasági és társadalmi haladással. Ez az álláspont valóban szerfölött „optimista” a kapitalizmus és jövője szempontjából; nem vesz tudomást a technikai és a társadalmi fejlődés ellentmondásosságáról és egyenlőtlenségéről.² A tőkés valóság azonban szemléletesen mutatja, hogy a viszonylag gyors tudományos-technikai haladás is párosulhat az elavult termelési viszonyok uralmával, a rothadás tendenciájával a gazdaságban és a kultúrában. Ez a „kom-

¹ Kakoje buduscseje ozsidajet cselovecsesztvo? (Milyen jövő vár az emberiségre?) Prága 1964. 149. old.

² Igaz, későbbi műveiben, különösen a „Nyílt levél négy milliárd emberhez” című írásában Fourastier felhagy féktelen optimizmusával, és úgy találja, hogy a tudományos-technikai haladás bonyolultabbá teszi az antropológiai és az erkölcsi problémákat.

bináció” persze mélységesen ellentmondásos, de az önmagát túlélő kapitalista rendszer körülményei között mégis létezik.

Megint más szociológusok arról panaszkodnak, hogy az erkölcsi haladás lemarad a technikai haladás mögött. Véleményük szerint a mai ember, a technika csodáinak megalkotója, erkölcsileg egyáltalán nem jutott feljebb az ősebernél. Ők ebben látják az emberiség jövőjét fenyegető nagy veszedelmet. A „Figaro”-ban látott napvilágot például André Francois-Poncet-nak, a Francia Akadémia tagjának az SZKP programjával foglalkozó cikke. A szerző kijelenti, nem osztozik abban az optimista elképzelésben, hogy az ember erkölcsi arculatát meg lehet változtatni: „Ellenkezőleg, ha egy pillantást vetek a jelenkorra, arról győződöm meg, hogy a civilizáció hanyatlóban van, és előretör a barbárság... Mire jók a legjobb gépek, mire jó a holdraszállás, ha a technika csodáit az emberiség erkölcsi hanyatlása kíséri?”

De korunk, amelyben a társadalmi és nemzeti felszabadulásért küzdő tömegek rendkívüli hősiességről tesznek tanúbizonyságot, egyáltalán nem ad okot az egész emberiség erkölcsi hanyatlása fölötti sirámokra.

Tudjuk, hogy a régi társadalom hanyatlásának korszakai mindig a régi rend hívei erkölcsi bomlásának periódusai is. Ez alól a kapitalizmus alkonya sem kivétel. Természetesen a régi társadalom bomlása és rothadása a nép egy részét is megfertőzi, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy az erkölcs terén is haladás tapasztalható. Ennek hordozói a felszabadulásért küzdő munkásosztály és a néptömegek, amelyek nem békélnek meg a rabszolgasorssal, és harcukban kifejlesztik saját erkölcsi elveiket.

A marxizmus távol áll a társadalmi és a technikai haladás azonosításától. Kétségtelen azonban, hogy végső fokon, ha hosszabb időszaktól nézünk, az egészében vett termelés (nem csupán a technika) fejlődése alapozza meg az emberiség társadalmi és kulturális fejlődését. Ez mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy a termelőerők fejlődésének hatására váltják egymást a társadalmi-gazdasági alakulatok. A történelem folyamán egymást követő társadalmi-gazdasági alakulatokat

Marx a történelmi haladás lépcsőfokainak tekintette. „A politikai gazdaságtan bírálatához” előszavában úgy jellemzi az ázsiai, az antik, a feudális és a modern polgári (kapitalista) termelési módot, mint „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakait”¹. Korunkban e termelési módok sora egy újjal egészül ki: a szocialista termelési móddal, amely a történelemnek az összes előzőnél magasabb fejlődési foka. Ez már nemcsak elméletileg nyert bizonyítást, hanem gyakorlatilag is: igazolták az új társadalom építésének tapasztalatai a szocialista országokban, ahol az emberiségnek több mint egyharmada összpontosul.

A haladás nem pusztán az egyik fejlődési foknak egy másikkal való felváltását, a társadalom állapotának minőségi változását feltételezi, hanem alacsonyabb fokokról és minőségekről magasabb fokokra és minőségekre való átmenetet. Ilyen fejlődésről beszélünk akkor, ha az új fok nemcsak tagadja az előzőt, hanem megőrzi mindazt a pozitívumot, amit az létrehozott, s egyúttal tágabb lehetőségeket nyújt a további előrehaladás számára. Felvetődik a kérdés: milyen kritériumok alapján minősítjük magasabb rendűnek a társadalmi fejlődés valamely fokát a másiknál?

A haladás meghatározása vitathatatlanul magába foglalja a társadalmi jelenségek értékelésének mozzanatát, ez pedig, néhány szociológus véleménye szerint, kétségesse teszi, hogy egyáltalán objektív jelenségnek tekinthetjük-e a haladást. A haladás eszméje ellen felhozott egyik érv, amelyet többek között Raymond Aron francia szociológus használ, éppen az, hogy a haladás fogalma értékítéletet tartalmaz: azt az állítást, hogy a jelenlegi társadalom fölényben van a régihez képest. „De a tudományos ismeretnek elvileg nem szabad értékítéletet tartalmaznia. Következésképpen, a haladás fogalma automatikusan kizárt.”²

¹ Marx–Engels Művei. 13. köt. 7. old.

² R. Aron: Dix-huit leçons sur la société industrielle (Tizennyolc előadás az ipari társadalomról). Gallimard 1962. 75. old. – Aron a továbbiakban elismeri a haladást ott, ahol kumulatív folyamat vagy mennyiségi felhalmozódás tapasztalható, például – bizonyos fenntartásokkal – a tudományban és a technikában, de nem a művészetben stb. (lásd 78. skk. old.).

Mint látjuk, e nézet hívei az értékelést merőben szubjektív aktusnak fogják fel. Csakhogy a társadalmi rendszer objektív elemzése és az előzőkhöz képest magasabb rendűnek ítéltése, az igazság és az érték nem egymást kizáró fogalmak. A lényeg az, hogy milyen álláspontról végezzük az értékelést. A haladás kritériumát nem szabad erkölcsi vagy más olyan fogalmakban keresni, amelyeket mintegy kívülről húznak rá a társadalomra. Így például, ha kizárólag az igazságosság vagy az egyenlőség követelményei, vagy a lehető legnagyobb számú ember jóléte szempontjából próbálják értékelni a haladást, az értékelés tudománytalan, szubjektív lesz, bármennyire rokonszenvezzünk is az igazságosság, az egyenlőség, a jólét eszményével. Tudománytalan mindenekelőtt azért, mert a haladás kritériumát itt nem az objektum önfejlődéséből vezetik le, hanem egy adott szubjektum arra vonatkozó elképzeléseiből, hogy miképpen *kell* fejlődnie a történelemnek. És elvileg mit sem változtat a dolgon, ha azt mondjuk, hogy a szubjektum, amelynek szemszögéből az értékelés történik, a társadalom többsége, például a néptömegek¹. Az osztályantagonizmuson alapuló formációk

¹ Ezért nem értek egyet J. Szemjonov tartalmas munkájának – „A társadalmi haladás és a jelenkori burzsoázia társadalomfilozófiája” – a haladás szubjektumára vonatkozó kérdésfeltevésével. A szerző feltételezi, hogy a haladás meghatározása szükségképpen ahhoz a szubjektumhoz kötődik, amelyre vonatkoztatva egyedül lehetséges a társadalmi élet értékelése. Szemjonov úgy véli, hogy a haladás és a hanyatlás kategóriáinak „csak a lakosság dolgozó tömegeinek helyzetére vonatkoztatva van értelmük”. (Lásd *J. Szemjonov: Obscsesztvennij progressz i szocialnaja filozofija szovremennoj burzsuaizii*. Moszkva 1965. 273–274. old.)

Persze, még kevésbé tehetjük a haladás kritériumává a társadalomnak egy meghatározott cél felé való mozgását. „A dialektika kategóriái mint a kommunizmusba való átmenet törvényszerűségeinek tükröződése” címmel megjelent könyv, amelyet V. P. Tugarinov professzor szerkesztett, megbírálja a haladás kritériumának Szemjonov-féle meghatározását, de nézetem szerint teljesen helytelen álláspontról. A megfelelő fejezet szerzői (Sz. G. Sljahtyenko és G. P. Sljahtyenko) azt vetik Szemjonov szemére, hogy elutasítja a történelem „magasabb rendű célszerűségének” és „végcéljának” fogalmát. Véleményük szerint a történelemnek feltétlenül van „végcélja”, mégpedig a kommunizmus, és a társadalmi-gazdasági alakulatok progresszivitásáról csak úgy mondhatunk ítéletet, ha összevetjük őket „a társadalom fejlődésének ezzel a végeredményével. Minden soron következő formációt csak annyiban tekinthetünk progresszívnek, amennyiben szükségszerű

története nagyon gyakran a néptömegek óhajai ellenére zajlott le, és mégis a fejlődés útján haladt.

A marxizmus másképp teszi fel a haladás kritériumának kérdését. Abból indul ki, hogy a társadalmi fejlődés egymást váltó fokozatai determináltak, azaz törvényszerűen meghatározottak. Ezért értékelésüknek a valóságos társadalmi mozgásfolyamat vizsgálatán kell alapulnia. A haladás kritériumának meghatározása annak a tényezőnek a kiválasztásán alapul, amelytől a társadalom előrehaladása függ, amely ezt *meghatározza*. Ez a tényező pedig végső soron a termelőerők fejlődése. Ezért a termelőerők fejlődése – Leninnel szólva – „a társadalmi haladás legfőbb kritériuma”¹. Amikor Lenin a nagyipar fontosságát jellemezte a szocializmusba való átmenet szempontjából, azt írta, hogy a nagyipar „a termelőerők fejlettsége szempontjából, vagyis az egész társadalmi fejlődés legfőbb kritériuma szerint, a szocialista gazdasági szervezet alapja”².

láncszem, lépcsőfok a kommunizmus felé vezető úton” (Kategorii gyialektyiki kak otrazsenyje zakonomnosztyej perehoda k kommunizmu. Leningrád 1965. 36. old.). A szerzők javaslata értelmében tehát például a rabszolgatartó rend progresszivitását az ösközösséghez képest vagy a feudalizmusét a rabszolgasághoz képest aszerint kell értékelnünk, hogy mennyire viszik közelebb az emberiséget a kommunizmushoz! Ez azonban teleologikus történet szemlélet, mely szerint a kommunizmus mint végcél kezdettől fogva benne rejlik a társadalom fejlődésében. Az ilyen felfogás összeegyeztethetetlen a társadalmi fejlődés valóban történelmi szemléletével, amely megköveteli, hogy minden társadalmi jelenséget a fejlődés előző szakaszaihoz viszonyítva értékeljünk. Ezzel természetesen nem tagadjuk, hogy a társadalmi jelenségek progresszivitása értékelhető a társadalom fejlődésének következő szakaszaival való egybevetés útján is. A jelenkorban, amikor a történelem napirendre tűzte a kommunizmusba való átmenet feladatát, a társadalmi jelenségek progresszivitásának értékelésekor természetesen azt is figyelembe lehet és kell venni, hogy mennyire segítik elő vagy ellenkezőleg, mennyire akadályozzák az előrehaladást e cél felé. Az ilyen értékelés azonban csak azoknak a feladatoknak a vonatkozásában jogosult, amelyeket már objektíve napirendre tűzött a történelmi fejlődés menete. Történelmietlenül járunk el azonban, ha a kommunizmus felé való előrehaladást tesszük a történelmi fejlődés mércéjévé minden előző korszakra, többek közt olyan távoli korszakokra nézve is, amikor a történelem még objektíve nem tűzte és nem is tűzhette napirendre a kommunizmusba való áttérés feladatát.

¹ Lenin Összes művei. 16. köt. 203. old.

² Lenin Művei. 32. köt. 246. old.

Ez a kritérium nem tartalmaz semmiféle szubjektív mozzanatot. A termelőerők tökéletesedése azért kritériuma a társadalmi haladásnak, mert végső soron ez szabja meg a társadalom egész fejlődésének fokát és lehetőségeit. Helyénvaló emlékeztetnünk ezzel kapcsolatban Engelsnek arra a gondolatára, hogy a munka termelőerejének növekedése és ennek eredményeképpen a társadalmi termelő- és tartalékalapok képzése és gyarapodása „volt és marad minden társadalmi, politikai és intellektuális továbbfejlődés alapzata”¹.

A haladás tudományos kritériuma mindenekelőtt lehetővé teszi a társadalmi fejlődés adott szintjének pontos megítélését. Végső soron a termelőerők állapotán mérhető le a történelmi haladásnak az a foka, amelyet egy adott társadalom elért. Természetesen előfordulhat, hogy a forradalmi változások korszakaiban a régi és az új társadalom a termelőerőknek megközelítőleg azonos fejlettségi szintjén áll. Ez azonban csak akkor fordul elő, ha az új társadalmi-gazdasági alakulat még nem érte el teljes felvirágzását, és még nem fejlesztette ki a neki megfelelő termelőerőket, a régi formációban pedig a termelőerők már túlnőttek a fennálló gazdasági viszonyok keretein. Az ilyen esetek egyáltalán nem cáfolják azt az általános tételt, hogy minden társadalmi-gazdasági alakulatnak megfelel valamely meghatározott, rá jellemző anyagi-műszaki bázis és munkaerő-típus. Nagy történelmi szakaszokat nézve a termelés társadalmi szervezete, a társadalmi rendszer jellege általában és egészében megfelel a termelőerők fejlettségi szintjének.

A haladás tudományos kritériuma továbbá lehetővé teszi, hogy a társadalmi rend progresszivitásának mértékét aszerint ítéljük meg, hogy milyen lehetőségeket biztosít a termelőerők további fejlődése számára, elősegíti vagy akadályozza ezt. A történelem tanúsága szerint az a társadalom, amely a termelőerők fejlődésének akadályozójává, tehát reakcióssá vált, előbb-utóbb megsemmisül. Ez abból az egyszerű tényből következik, hogy az emberek soha nem mondanak le a társadalom által létrehozott termelőerőkről, s annak érdekében, hogy meg-

¹ *Marx-Engels Művei*. 20. köt. 189. old.

örizzék ezeket és lehetővé tegyék továbbfejlődésüket, kénytelenek megsemmisíteni az elavult termelési viszonyokat, az idejétmúlt társadalmi rendet.

Irodalmunkban olyan vélemény is felmerült, hogy a haladás kritériumának a termelési módot és az általa meghatározott egész társadalmi rendszert kell tekinteni. E nézet képviselői szerint annak helyes megítéléséhez, haladó-e egy társadalom az adott pillanatban a világtörténelmi fejlődés szempontjából, nemcsak a termelőerők fejlettségét, hanem a termelési viszonyok jellegét, azaz az egész termelési módot és az általa meghatározott társadalmi rendszert is vizsgálnunk kell. Természetesen, ha a társadalom állapotát abból a szempontból értékeljük, hogy haladó-e vagy reakciós, akkor a társadalom egészét vizsgálni kell, gazdasági rendszerét, társadalmi struktúráját, politikai berendezkedését és szellemi életét is. Ha például a jelenkori kapitalizmust pusztán a termelőerők általa elért fejlettségi szintjéről ítélnénk meg, torz képet kapnánk, olyant, amelyet apologetái, közöttük W. Rostow festenek róla. Egy adott társadalmi rendszer progresszív vagy reakciós voltát az jellemzi, milyen e rendszer állapota a maga egészében.

De véleményünk szerint ebből nem következik, hogy a haladás kritériumának a társadalmi élet valamennyi említett oldalát tartalmaznia kell. Az értékelés tárgyát nem lehet összekeverni az értékelés kritériumával. Csak olyan társadalmi jelenség szolgálhat ilyen kritérium gyanánt, amely először is feltétlenül, vagyis mindig és minden körülmények között haladó, és másodszor, amelytől végső soron a társadalmi élet valamennyi más területének haladása függ. Ennek a két feltételnek pedig csak a termelőerők fejlettsége tesz eleget. A termelési mód megszabja a társadalom struktúráját, de nem tekinthető a haladás végső kritériumának, hiszen maga is megítélendő a progresszív vagy reakciós jelleg szempontjából. Ugyanaz a termelési mód fejlődésének különböző szakaszaiban lehet haladó is (amikor a termelési viszonyok alapján összhangban vannak a termelőerők jellegével, és kellő teret nyújtanak fejlődésük számára), és reakciós is (amikor a termelési vi-

szonyok már nem felelnek meg a termelőerők jellegének, és bilincsbe verik fejlődésüket). A termelőerők fejlődése viszont a történelem valamennyi szakaszában progresszív.¹

Könnyen belátható, hogy a haladást csak az egész társadalmi fejlődés érdekeinek szempontjából lehet objektíven értékelni. Ezért Marx az „Értéktöbbslet-elméletek”-ben objektívnek minősítette Ricardo eljárását, aki a felfelé ívelő kapitalizmus progresszivitását azon mérte le, hogy mennyire segíti elő a termelés fejlődését és a társadalmi gazdagság megteremtését. A kapitalizmus szentimentális kritikusai (például J. Sismondi) tagadták e kritérium jogosultságát, és az egyes individuumok jólétét állították szembe vele. Ez a megközelítésmód, jegyezte meg Marx, nem ad magyarázatot arra, hogy az emberiség fejlődése „bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével”². Marx tehát a történelmi haladás kritériumának nem az egyes egyén vagy osztály, hanem „az egész emberi nem” érdekeit tekintette. Bár az antagonisztikus osztálytársadalomban ezek az érdekek az egyének érdekeinek rovására törtek utat maguknak, Marx előre látta, hogy a társadalmi haladás végül is az egyéniség magasabb szintű kifejlődéséhez vezet. A termelés ezért Marxnál „az emberi termelőerők kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*”³.

A marxizmusban a társadalmi jelenségeknek a történelmi haladás egészének érdekei szempontjából és a saját osztályérdekei szempontjából való értékelése nem kerül összeütközésbe egymással. A kizsákmányoló osztályok, a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia ideológusai számára a kétféle értékelés összeütközése elkerülhetetlen volt, és arra kényszerítette őket, hogy vagy a tudományos tisz-

¹ Más kérdés, hogy a termelőerők, akárcsak a haladás más vívmányai (például a tudomány) különböző, haladó és reakciós célokra is felhasználhatók. Így a jelenkori kapitalizmusban az imperializmus reakciós erői a társadalom, az emberiség ellen használják fel őket.

² Marx: Értéktöbbslet-elméletek. II. rész. Budapest 1961. 100. old.

³ Ugyanott.

tességet vagy osztályszimpátiáikat áldozzák fel. A tudományos tisztességhez ragaszkodó tudós, mint például Ricardo, a társadalmi jelenségeket a termelőerők fejlődésének érdekei szempontjából értékelte, tekintet nélkül arra, hogy melyik osztálynak volt hasznára vagy kárára ez a fejlődés. „Ha – írta Marx – Ricardo felfogása egészében az *ipari burzsoázia* érdekében áll, akkor csak *mert* és *amennyiben* ennek érdeke egybeesik a termelésnek vagy az emberi munka termelő kifejlődésének az érdekével.”¹ Azokban az esetekben, amikor a burzsoázia ellentétbe került ezzel a fejlődéssel, Ricardo épp olyan könyörtelenül foglalt állást ellene, mint más esetekben a proletariátus és az arisztokrácia ellen. Merőben másként „oldotta meg” ezt az összeütközést Malthus, akit Marx az „uralkodó osztályok szemérmetlen tányérnyalójának” bélyegzett: ő a tudomány által nyert premisszákból csak olyan következtetéseket vont le, amelyek hasznosak voltak az arisztokráciának a burzsoáziával szemben és mindkettőnek a proletariátussal szemben. A tudománynak ezt a hozzáidomítását a kizsákmányoló osztályok érdekeihez Marx a tudomány elleni bűnnek, tudományos aljasságnak minősítette.

A proletariátus ideológusainak nem kell ilyen összeütközéssel szembenéznük, mivel számukra a jelenségek értékelésének tudományos, illetve osztályszempontú, pártos megközelítése tökéletesen egybeesik. A társadalmi jelenségeknek a proletariátus – a történelem legforradalmibb osztálya – álláspontjáról való értékelése egyben a legobjektívebb értékelés.

Ezért a társadalmi jelenségek elemzése során a marxista mindig tisztázza a társadalmi haladás egészéhez való viszonyukat és a dolgozó tömegek helyzetére gyakorolt hatásukat is. Éppen ez az, ami gyökeresen megkülönbözteti a társadalmi jelenségek értékelésének marxista megközelítését a burzsoá objektivizmustól, melynek számára bizonyos jelenségek szükségszerűségének az elismerése (például annak elismerése, hogy Oroszországban a kapitalizmus a termelőerők fejlődése

¹ Ugyanott, 101. old.

szempontjából progresszív volt) a kapitalista kizsákmányolás igazolásával egyértelmű. Miként Lenin megvilágította, a történelmi materializmus nem szorítkozik az adott folyamat szükségszerűségének megmutatására, hanem feltárja, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulat adja e folyamat tartalmát, és milyen osztály határozza meg szükségszerűségét. A történelmi materializmus pártossága arra kötelez, hogy bármely esemény értékelésénél egyenesen és nyíltan egy meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk. Így például a különböző gazdasági formák progresszivitásának összehasonlításánál a marxisták nemcsak a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatásukat értékelik, hanem a termelőerők felhasználásának jellegére, a munkásosztály, a dolgozó tömegek helyzetére gyakorolt hatásukat is. Lenin, egybevetve a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének két útját, a földesúri típusúval szemben a paraszti típusú polgári fejlődés előnyösebb voltát hangsúlyozta, mivel ez „azt jelenti, hogy a leggyorsabban fejlődnek a termelőerők és a legkedvezőbben alakulnak (amennyire ez az áruterelés viszonyai között egyáltalán lehetséges) a paraszttömegek létfeltételei”¹. Mind a termelőerők gyorsabb fejlődése, mind a dolgozók életkörülményeinek javulása progresszív jelenség; előkészítik a feltételeket a proletár osztályharc céljainak megvalósulásához – a szocialista forradalom érlelődéséhez – és ezen keresztül az átmenetet a szocialista társadalomhoz, amely szabad teret nyit a termelőerők fejlődése számára, és mindennemű kizsákmányolás alól felszabadítja a dolgozókat.

A kizsákmányoló osztálytársadalmak viszonyai között a termelőerők fejlődése ellentmondásos; gyakran nemcsak hogy nem könnyíti a dolgozók helyzetét, hanem új szenvedéseket hoz rájuk. De ezek az ellentmondások nem oldhatók meg sem a történelmi haladás megállításaival – lényegében ezt akarták elérni a kapitalizmus kispolgári kritikussai, akik a szubjektivista szociológia álláspontjáról ítélték el a tőkés rendet –, sem az antagonisztikus osztályellentétek eltussolásával, amin

¹ *Lenin Összes művei*. 16. köt. 203. old.

a burzsoá objektivizmusnak, a kapitalizmus apologetikájának álláspontjára süllyedt reformisták fáradoztak és fáradoznak. Az ilyen ellentmondások marxista megközelítését nagyszerűen világította meg Lenin a trösztök fejlődése, a női munka elterjedése stb. értékelésén. „A burzsoázia dolga – a trösztöket fejleszteni, a gyermekeket meg a nőket a gyárakba hajszolni és ott kínozni, megnyomorítani és a legnagyobb nyomorúságra kárhoztatni. Mi nem »követeljük« az ilyen fejlődést, nem »támogatjuk«, mi harcolunk ellene. De *hogyan* harcolunk? Tudjuk, hogy a trösztök meg a nők gyári munkája haladást jelentenek. Mi nem akarunk visszafordulni a kézművesiparhoz, a premonopolista kapitalizmushoz, a nők háztartási munkájához. Előre a trösztökön stb. keresztül és azokon túl a szocializmus felé!”¹

A marxizmus a termelőerők fejlődését a társadalmi haladás legfőbb, de nem egyetlen kritériumának tekinti. A társadalmi élet különböző területein specifikus kritériumokat alkalmaz, melyek e területek természetéből és sajátosságaiból következnek. Így például a tudományos haladás mércéje az objektív törvényszerűségek megismerésének és gyakorlati birtokba vételének foka; az egészségügy terén a haladás mérhető az átlagéletkorral, a betegségek elleni harc eredményességével, egyes betegségek végleges kiküszöbölésével stb. Képtelenség lenne tagadni az ilyen specifikus kritériumok létét, mivel nyilvánvaló, hogy a társadalmi életnek nem minden területét határozza meg közvetlenül a termelőerők tökéletesedése. A társadalmi élet különböző oldalai egyenlőtlenül változnak, s ezért egyes történelmi időszakokban a termelőerők fejlődésében bekövetkező haladást visszaesés kísérheti a társadalmi élet egy-egy területén.

A történelmi fejlődés egyenlőtlenségét polgári szociológusok gyakran arra használják fel, hogy általában elutasítsák a haladásnak és objektív értékelésének lehetőségét. Jellemző e tekintetben R. MacIver és Ch. Page amerikai szociológusok álláspontja. A primitív társadalmat a modern társadalommal összehasonlítva az utóbbit differenciál-

¹ *Lenin* Összes művei. 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 133. old.

tabbnak ismerik el, de tagadják, hogy az egyiket jobbnak lehet ítélni a másiknál. „A primitív népek a rabszolgatartás révén a társadalmi szervezetnek magasabb fokára jutottak, de vajon haladás volt-e ez?... A mi civilizációnk növelte a komfortot, és a gépesítés és szabványosítás révén javította a szolgáltatásokat. Az urbanizáció előnyeivel karöltve jár a túlnépesedés, valamint a természettel való fesztelen kontaktus elvesztése.” Véleményük szerint nem marad más hátra, mint esetenként mérlegelni a nyereségeket és a veszteségeket, ez pedig „kockázatos egyéni megítélés”¹. Ily módon a haladást megfosztják objektív tartalmától, s szubjektív szempontból értékelt „nyereségektől” és „vesztésegektől” teszik függővé.

A kérdés tudományos megoldásának nehézsége abban rejlik, hogy a társadalom anyagi életében bekövetkező haladás nem mindig esik egybe közvetlenül a szellemi élet haladásával, a társadalmi lét különböző oldalainak változása egyenlőtlenül megy végbe. Mégis, mivel a társadalom története a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődésének és váltakozásának összefüggő egészét alkotó folyamata, a haladásnak van objektív, a szubjektív értékelésektől és nézetektől független kritériuma. Ez a kritérium a termelőerők fejlődése, amely életre hívja a termelési viszonyok neki megfelelő típusát. Az új társadalmi rend fölénye a régivel szemben a gazdaságban, a társadalmi-politikai viszonyokban és a kultúrában is megnyilvánul, de végső soron a társadalmi élet döntő szférája határozza meg, az, amelytől közvetlenül vagy közbülső láncszemekén át az összes többi szféra változása függ: a termelés. Ezért tekinti a marxizmus-leninizmus a termelőerők fejlődését a társadalmi haladás *legfőbb* kritériumának.

Az új, progresszív társadalmi rend végső soron azért arat győzelmet a régi felett, mert biztosítja a termelőerők gyorsabb fejlődését és hatékonyabb kihasználását. Ezzel függ össze Lenin ismert tétele, mely szerint végső elemzésben a munka termelékenységének növekedése az új társadalmi rend győzelmének legfontosabb, legfőbb feltétele. A kapi-

¹ R. M. MacIver—Ch. H. Page: Society (Társadalom). London 1961. 613. old.

talizmus azért győzte le a feudalizmust, mert a munka magasabb termelékenységet tudta biztosítani. Ugyanígy a szocializmus azért győzi le végleg a kapitalizmust, mert képes magasabb munkatermelékenységet biztosítani a társadalom számára. Tehát az adott termelési viszonyoknak, az adott formáció egészének progresszivitása mindenekelőtt azon mérhető le, hogy mennyire képes biztosítani a termelés és a kultúra leghatékonyabb fejlődésének feltételeit.

A haladásnak ezt a kritériumát természetesen dialektikusan kell alkalmazni. Nem elég, ha pusztán a termelésnek a különböző társadalmi rendszerű országok által az adott pillanatban elért *szintjeit* hasonlítjuk össze. A termelőerők fejlődési *szintjének* és fejlődési *lehetőségeinek* a társadalmi haladáshoz való viszonyuk szempontjából való megítélése korántsem mindig esik egybe. Lehetnek olyan társadalmak, amelyek magas *szintet* értek el a termelőerők haladása terén, és mégis már korlátozzák további tökéletesítésük *lehetőségeit*, akadályozzák azt. Ez a helyzet például korunk fejlett tőkésországaiban. A termelőerők magas fejlettsége – és elavult gazdasági rendszer, reakciós társadalmi-politikai rend: ez a jelenkori kapitalizmus egyik kirívó ellentmondása.

Másfelől, számos szocialista országnak kellett vagy kell leküzdenie a múlttól örökölt technikai-gazdasági elmaradottságot, valamint a rájuk erőszakolt háborúk következményei, a reakciós erők ellenállása stb. által előidézett nehézségeket. Ezért bizonyos időre van szükség ahhoz, hogy a termelőerők szintje tekintetében utolérjék azokat az országokat, amelyek jóval korábban hajtották végre az iparosítást.

De hasonlítsuk össze a különböző társadalmi rendszerek által a termelés fejlődése számára nyitott *lehetőségeket*, és a haladás csálhatatlan mércéjét kapjuk. Kitérünk, hogy a fölény annak a társadalmi rendszernek az oldalán van, amely képes biztosítani a termelési kapacitások teljes kihasználását, amely nem ismeri a vállalatok krónikus kihasználatlanságát és velejáróját, a krónikus munkanélküliséget. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése megszabadítja a társadalmat mindezekről a bajokról és azokról a hatalmas

veszteségektől, amelyeket a konkurrencia, a termelés tervszerűtlensége, az időszakos visszaesések és válságok okoznak.

A születő szocializmus nem egy csapásra, azonnal szilárdítja meg fölényét a kapitalizmussal szemben. Először – közvetlenül a szocialista forradalom győzelme után – a progresszív társadalmi-politikai berendezkedés jön létre. A társadalmi életnek ezen a területén érvényesül leghamarabb a szocializmus fölénye. És noha eleinte az osztályharc körülményei megkövetelhetik a demokrácia bizonyos korlátozásait és a megdöntött kizsákmányoló osztályok maradványainak a demokráciából való kirekesztését, a szocialista állam megteremtése kezdettől fogva a demokrácia óriási kiszélesítését jelenti a dolgozók számára. Egyébként is, ezen a területen a haladás igazi fokmérője nem a demokratikus normák formális kinyilatkoztatása, hanem éppen a tömegek tényleges részvétele az államügyek eldöntésében és intézésében.

Annak folytán, hogy a szocializmus eredetileg nem az iparilag legfejlettebb országokban aratott győzelmet, ellentmondás keletkezett a forradalom nyomán létrejött leghaladóbb társadalmi-politikai berendezkedés és a régi rendtől örökölt gazdasági elmaradottság között. Ezt az ellentmondást a termelőerők fokozott ütemű fejlődése oldja meg. A kialakuló szocialista gazdasági rendszer, amely a társadalom gazdasági szervezetének új, a kapitalizmusnál magasabb rendű típusa, lehetőséget teremt a termelőerők gyorsabb tökéletesítésére és a lakosság kulturális színvonalának gyorsabb emelésére.

A szocialista országok többségének nemcsak a termelés, hanem a kultúra területén is le kellett küzdenie a múlttól örökölt elmaradottságot. Ezek az országok új, szocialista kultúrát hoztak létre – és hoznak létre ma is –, amely *típusát* tekintve egész fokozattal a burzsoá kultúra fölött áll, még ha a kultúra elemeinek egyes *mutatói* (például a tv-készülékek száma stb.) tekintetében számos szocialista ország átmenetileg elmarad is egyes tőkésországok mögött. A szocializmusban a lakosság kulturális felemelkedésének lehetőségei korlátlanok, és nincs más társadalom, ahol a magasrendű szellemi értékek az egész nép

közkincsévé válhatnak. Ezért a szocializmus a kultúra területén is bebizonyítja felsőbbrendűségét a kapitalizmussal szemben.

A haladás ütemének mérésére nemcsak mennyiségi mutatók szolgálnak, hanem az emberek életét jellemző minőségi mutatók is. Az SZKP XXIV. kongresszusán Gus Hall, az Egyesült Államok Kommunista Pártjának főtitkára, felszólalásában joggal hangsúlyozta: „Hogyan is lehetne összemérni egyfelől a holnap tátongó bizonytalanságát, a társadalmi életben való aktív részvételből kirekesztett ember növekvő elidegenedetttségét és kiábrándultságát a kapitalizmusban – és másfelől a szocializmusban élő embernek azt az érzését, hogy szüksége van rá a társadalomnak, és azt a lehetőségét, hogy maga határozhatja meg a társadalom fejlődését.”¹ Az életértékek mélyülő széthullása a kapitalizmusban és az emberi élet tartalmának mind nagyobb gazdagodása a szocialista társadalomban – a két rendszer közti alapvető ellentét egyik megnyilvánulása.

A szocializmus keletkezésének sajátos történelmi feltételeivel függnek össze azok a színvonalkülönbségek, melyek a két világrendszer társadalmi életének különböző területei között mutatkoznak. A szocialista világrendszer a leghaladóbb társadalmi rendet, az új, születő társadalmi-gazdasági alakulatot képviseli. Következésképpen, a társadalmi rend szempontjából a szocialista országok messze megelőzik a legfejlettebb tőkésországokat. De a termelőerők tökéletessége tekintetében még nem múlták felül azokat; ezen a téren utol kell érniük a vezető tőkésországokat. A tőkés világrendszer, éppen ellenkezőleg, elavult, reakciós társadalmi rendet képvisel, s ugyanakkor a vezető tőkésországokban a termelőerők magas színvonalat értek el.

Az ismert angol történész, Arnold Toynbee, az Egyesült Államokban tett egyik utazása alkalmával a következőkben összegezte benyomásait: „Minden gazdasági rendszernek két oldala van: a termelés tech-

¹ XXIV szjezd Kommunyisztjicseszkoj partyii Szovjetszkovo Szozjuza. Sztyenograficseszki otcot (Az SZKP XXIV. kongresszusa. Gyorsírásos jegyzőkönyv). I. köt. Moszkva 1971. 416. old.

nikai eszközei és a termékelosztás társadalmi rendszere. Ami a technikát illeti, napjaink Amerikája ugyanolyan radikális, mint a múltban volt. Ami azonban a társadalmi rendszert illeti, Amerika ma a legnagyobb mértékben konzervatív.” A gazdasági rendszer két oldala közötti ellentmondások, jelenti ki Toynbee, annyira kiéleződtek, hogy valamelyiknek felül kell kerekednie. És felteszi a kérdést: „Vajon az amerikai technika lesz-e úrrá az amerikai társadalmi rendszer fölött, vagy fordítva, a társadalmi rendszer veti alá magának a technikát?”¹ Toynbee persze világnézeti korlátai miatt nem képes teljes mélységében feltárni a kapitalizmus termelőerői és termelési viszonyai közötti ellentmondást, és megoldására gyenge, utópisztikus recepteket javasol. Cikke mégis nagyon jellegzetes: a szerző szándékaitól függetlenül kiderül belőle, milyen kibékíthetetlen ellentmondásokba keveredett a kapitalizmus, milyen égető szükségletté vált a társadalmi haladás szempontjából az elavult burzsoá gazdasági és társadalmi rend fel számolása.

Ennek a feladatnak a megoldása, amely 1917-ben Oroszországban kezdődött meg az októberi forradalommal, új korszakot nyit az emberiség történelmében: a legmagasabb rendű, kommunista társadalomra való áttérés korszakát, amelyben a társadalmi haladás minőségileg új, az előző koroktól eltérő vonásokra tesz szert.

2 / A társadalmi haladás új típusa

A társadalmi haladásnak a szocializmusban vannak a kapitalizmussal közös és attól eltérő, sajátos vonásai is.

A jelenkorban a haladást általánosan jellemző vonások közé tartozik például az ipar vezető szerepe a társadalom gazdasági fejlődésében, a

¹ *A. Toynbee*: A July 4 question for U.S.: Where will the coming social revolution stop? (Július 4-i kérdés az Egyesült Államoknak: Hol fog megállni a közelgő társadalmi forradalom?) „The Globe and Mail” (Toronto), 1961. júl. 4.

kultúra anyagi alapjainak megteremtésében. Ez különbözteti meg a kapitalizmusbeli haladást például a feudalizmus vagy más prekapitalista társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődésétől. Ez a vonás jellemzője marad a haladásnak a szocialista és a kommunista társadalomban is, amennyiben ezek a gépi nagyiparon alapulnak. Továbbá mind a kapitalizmusra, mind a szocializmusra jellemző a munka társadalmosodásának fejlődése, és ennek következményeként a termelés nemzetközi jellegének korunkban tapasztalható erősödése. A tudománynak közvetlen termelőerővé válása olyan tendencia, mely a kapitalizmusban születik meg, és a kommunista társadalomban valósul meg teljesen. A tudomány és a technika haladása során az emberiség korunkban a tudományos-technikai forradalom küszöbére érkezett, s e forradalom a legfejlettebb – mind kapitalista, mind pedig szocialista – országokban már kibontakozóban van.

De sem ezek, sem az egyéb közös vonások, amelyek megkülönböztetik a jelenkori tudományos-technikai haladást a kapitalizmust megelőző korokétól, nem teszik indokolttá a haladás különböző társadalmi típusainak azonosítását. Ez az azonosítás jellemzi a polgári szociológiában elterjedt „egységes ipari társadalom” elméletét.

E teória hívei azt állítják, hogy a jelenlegi tudományos-technikai haladás az egységes típusú „ipari társadalom” kialakulásához vezet. Amint Fourastier a royaumont-i találkozón kifejezte, „Kelet országai és a nyugati országok ugyanazt a házat építik”¹. E koncepció képviselőinek népes tábora a kapitalizmust és a szocializmust nem a történelmi fejlődés egymást követő szakaszainak, hanem csupán az „egységes technicizált társadalom” válfajainak tekinti. És noha a szocializmus országai a saját útjukat járják, mely gyökeresen különbözik a kapitalista országok által annak idején követett úttól, ezek a szociológusok mégis azt állítják, hogy a fejlődés stádiumai és törvényszerűségei ott és itt lényegüket tekintve azonosak.

Ebből a szempontból nagyon jellemző W. Rostow amerikai köz-

¹ Kakoje buduscseje ozsidajet cselovecsesztvo? 157. old.

gazdász és szociológus „stádium”-elmélete. „A gazdasági növekedés stádiumai” című könyvének bevezetőjében Rostow kijelenti, hogy elmélete a következő kérdésekre hivatott választ adni: hogyan és milyen ösztönzők hatására ment és megy végbe a tradicionális agrártársadalmak modernizálódása? hová vezet ez a folyamat: a kommunizmushoz, a gazdag elővárosokhoz, a pusztuláshoz vagy a Holdra?¹ Rostow, elméletét a jelenkori történelem marxista felfogásával szembeni alternatívának szánva, könyvének ezt a hangzatos alcímet adta: „Nem-kommunista kiáltvány”.

De mit tudott Rostow szembeállítani a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődésének és váltakozásának szigorúan tudományos marxista elméletével? Olyan elméletet, amely híján van a haladás egzakt tudományos kritériumának, és hol a tömegfogyasztás növekedését, hol pedig a tudomány fejlődését és a termelésben való alkalmazását használja a haladás mércéjéül. Olyan elméletet, amely az összes prekapitalista formációt a „tradicionális társadalom” zavaros és bizonytalan fogalma alá vonja össze, melyet kizárólag negatívumokkal jellemez: a termelés alacsony színvonalával, az ipar alárendelt jellegével, a tudományos tevékenység hiányával stb. A pozitív ismertetőjegyeket Rostow egytől egyig az „ipari társadalomra” ruházza, amely az „érlelődés” és a „tömegfogyasztás” stádiumait futja be. Az utóbbi stádiumot Rostow szerint eddig csak az Egyesült Államok érte el. Ami a szocialista országokat és elsősorban a Szovjetuniót illeti, Rostow ezeket az előző stádiumokba sorolja, azt állítva, hogy csak megismétlik – késéssel – a kapitalista országok által már befutott stádiumokat.

A „modern társadalom fejlődésének” képét látva, önkéntelenül is egy bűvész mesterkedései jutnak eszünkbe. Rostow, elszakítva a technikai változásokat a társadalmi-gazdasági viszonyoktól, figyelmen kívül hagyva a társadalmi-gazdasági rend jellegének jelentőségét a haladás fokának meghatározásában, varázspálcájának egyetlen intézésével a haladás avangardjává változtatja a rothadó kapitalizmus orszá-

¹ W. W. Rostow: The Stages of Economic Growth. Cambridge 1960. 2. old.

gait a maguk reakciós gazdasági és politikai rendjével, a szocializmus országait pedig, amelyek új korszakot nyitottak az emberiség fejlődésében, a történelem hátsó udvarába bűvöli.

Mind Rostow elméletének, mind az „egységes ipari társadalom”-teória egyéb változatainak az a fő fogyatékoságuk, hogy nem vesznek tudomást a haladás társadalmi lényegéről. Abszolutizálják a kapitalista és a szocialista társadalom fejlődésének néhány, a modern *termelőerők* többé-kevésbé egyforma fejlettségi szintjéből következő közös vonását, és mellőzik a társadalmi haladás típusainak alapvető különbségeit, amelyek a két társadalmi rendszer specifikus *termelési viszonyainak* jellegéből fakadnak. Az „ipari társadalom” általános fogalma az összes gyökeres társadalmi különbséget eltakarja előlük.

Igaz, egyes polgári szociológusok (például T. Parsons) az iparosítás két típusáról és ennek megfelelően az ipari társadalmak két típusáról beszélnek, de ezeket a típusokat is a társadalmi-gazdasági rendtől függetlenül határozzák meg. Az egyik típusba azokat a társadalmakat sorolják, ahol megítélésük szerint minden tevékenység alapja a kormányzattól viszonylag független magánvállalkozás, a másikba pedig azokat, amelyekben az ipari rendszer fejlődése – úgymond – a kormányok vezető szerepe mellett megy végbe.

Természetesen az államnak az agrárországok ipari országokká való átalakulásában játszott szerepe, a konkrét történelmi körülményektől függően, lehet kisebb vagy nagyobb. Az állami beavatkozás mértéke azonban még nem határozza meg az iparosítás társadalmi értelmét és következményeit. Ezek elsősorban attól függnek, hogy milyen társadalmi rendszer szilárdul meg az iparosítás következtében: tőkés vagy szocialista.

A haladás lényege nem redukálható a termelési technikában végbe-menő változásokra. A történelmi fejlődés meghatározott szakaszain forradalmi változásokat feltételez a tulajdonformákban, a társadalmi-gazdasági viszonyok egész rendszerében is. És éppen ezektől a változásoktól függ a technikai haladás üteme, társadalmi következményei és törvényszerűségei. Ezért az iparosítás típusait mindenekelőtt aszerint

kell megkülönböztetni, hogy milyen úton halad az ország fejlődése: a tőkés vagy a szocialista úton.

„Egységes ipari társadalom” a valóságban nem létezik, pusztán fikció csupán. Két rendszer, két társadalom létezik, amelyek különböző társadalmi-gazdasági alakulatokat képviselnek. És ezek különbsége nyomja rá bélyegét a társadalmi élet valamennyi oldalára, a tudományos-technikai haladás jellegére is.

A VII. Szociológiai Világkongresszuson (1970. szeptember) a marxista felszólalók bírálták a „posztindusztriális társadalom” elméletét, amelyet D. Bell amerikai szociológus fejtett ki előadásában. Ez az elmélet osztozik elődjének, az „egységes ipari társadalom” elméletének valamennyi hibájában. Módszertani alapja: bizonyos, a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatos tendenciák egyoldalú s ezért hamis extrapolációja. Tény, hogy napjainkban nő a tudomány jelentősége és a tudományos dolgozók részaránya, súlya a társadalomban, valamint hogy a foglalkoztatottak egy része a szolgáltatás szférájába áramlik át. Ha azonban ebből azt a következtetést vonják le, hogy az indusztriális rendszert, amelyben az üzletembereké vagy a korporációké volt a vezető szerep, egy új, „posztindusztriális” rendszer váltja fel, melyben az egyetemek és a tudósok játsszák a vezető szerepet, ez azt jelenti, hogy figyelmen kívül hagyták a termelési viszonyoknak azt a rendszerét, melyen a tőkés társadalmi rend alapszik. Hová tűnt a „posztindusztriális társadalom” teóriájában a kapitalizmus alapvető ellentmondása, a termelőerők és a termelési viszonyok, a tulajdonrendszer közötti antagonizmus? Egyszerűen nemlétezőnek nyilvánítatják, s ez az egész prognózist homokvárrá változtatja. Igaz, Bell állást foglal a naiv technokrata nézetek ellen, és elismeri, hogy a társadalom céljait a politika szabja meg, melyet kirekeszt a racionalitás keretei közül. De nem vesz tudomást arról a tényről, hogy magát a politikát is a gazdasági rend határozza meg és az a tulajdonrendszer, amelyet a tudomány és a technika semmilyen fejlődése nem szüntethet meg automatikusan. Figyelmen kívül hagyja, hogy még a jelenkor anyagi kultúrájának egységéből eredő közös vonások is – melyekről

fentebb volt szó – sajátosan módosulnak az egyes társadalmak fejlődésében.

Melyek hát a társadalmi haladás sajátosságai a szocializmusban? Melyek azok a döntő vonások, amelyek indokolttá teszik, hogy fejlődését a társadalmi haladás új típusának tekintsük?¹

A szocializmus első és döntő sajátossága a társadalmi haladás antagonisztikus jellegének megszűnése.

A szocializmus előtti összes formációkban, az ősközösségi társadalom felbomlásától kezdve, a társadalmi haladás általános vonása az antagonisztikus jelleg. Sőt, a társadalmi antagonizmus kialakulása a haladás nélkülözhetetlen feltétele volt. A fokozódó munkamegosztás nélkül – amely a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét keletkezéséhez vezetett – a termelőerők nem érhettek volna el magas fejlettséget.

A társadalom antagonisztikus osztályokra bomlása nyomán a történelmi haladás jelentősen meggyorsult, de ezért drágán kellett megfizetni. Az anyagi és a szellemi kultúra tökéletesedésének, a tudomány és a művészet felvirágzásának ára az elnyomott osztályok és népek fokozott kizsákmányolása volt az uralkodó osztályok és államok által. A kapitalizmusban, melyben a termelőerők fejlődése az előző formációkhoz képest a legmagasabb szintet érte el, különösen élesen nyilvánul meg a társadalmi haladásnak ez az antagonisztikus jellege. Nem ok nélkül hasonlította Marx az ebben a társadalomban végbemenő haladást a szörnyűséges pogány bálványhoz, amely csak megöltek koponyájából issza a nektárt.

A kapitalizmus ifjúkora idején még lehetett hinni abban, hogy színre lépése a korlátlan haladás korszakát nyitja meg. A felfelé ívelő kapitalizmus ideológusai (J. Condorcet és mások) a haladást úgy fogták fel, mint az ember és az emberi értelem szakadatlan tökéletesedését. A haladást az emberiség egyenes vonalú és szüntelen előrejutásának

¹ Itt a haladásnak csak néhány legfontosabb, a szocializmusra jellemző vonására térünk ki. E vonások teljesebb áttekintését lásd *J. Szemjonov: Obscsesztvennij progressz i szocialnaja filozofija szovremennoj burzsuazii.* 265–269. old.

képzelték el. A tőkés valóság azonban nagyon hamar megmutatta az ilyen elképzelések tarthatatlanságát, és sok becsületes, gondolkodó emberben keserű csalódást keltett.

A kapitalizmus megrontott minden igazán emberi viszonyt, alávetve őket egyetlen istenségének: a mohó haszon-, gazdagság- és hatalomváagnak. Ebben a világban minden úgyszólván önnön ellentétébe fordul. „Látjuk – mondta Marx –, hogy a gépi berendezés, melynek megadatott az a csodatevő erő, hogy rövidebbé s termékenyebbé tegye az emberi munkát, éhezteni és agyondolgoztatja azt. A gazdagság új forrásai valami furcsa, végzetes varázslat folytán a nélkülözés forrásaivá válnak. Mintha a technika győzelmeit a jellem elvesztése árán vásárolnák meg. Úgy látszik, hogy amilyen mértékben az emberiség úrrá lesz a természet felett, olyan mértékben válik az ember más embereknek vagy a saját aljasságának rabjává. Úgy látszik, még a tudomány tiszta fénye is csak a tudatlanság sötét hátterén ragyoghat.”¹

A jelenkori kapitalizmus egyre újabb és újabb bizonyítékokkal támasztja alá Marx igazát. Az emberiség ma egy új, a termelés automatizálásával, az atomenergia birtokbavételével, a világegyetem meghódításával összefüggő tudományos-technikai fordulat korszakába érkezett. A kapitalizmus azonban az emberi ész e nagyszerű vívmányainak mindegyikét az emberiség ellen igyekszik fordítani. Az atomenergiát, amely olcsó és kimeríthetetlen üzemanyag-tartalékokat kínál a termelésnek, a kapitalizmus halált hozó, pusztító háborús rémmé változtatta. Míg a szocializmus, amely a világűrbe való behatolást megkezdte, a kozmosz meghódítását az emberiség szolgálatába állítja, a további tudományos-technikai haladás fontos eszközének tekinti, a kapitalizmus azon fáradozik, hogy a tudománynak és a technikának ezt a csodálatos vívmányát agresszív célokra használja fel.

A társadalmi haladás antagonisztikus voltát a kapitalizmusban szemléletesen mutatják a termelés automatizálásának társadalmi következményei is. A munka termelékenységét megsokszorozó automatizálás

¹ *Marx-Engels Művei*. 12. köt. Budapest 1967. 1–2. old.

arra hivatott, hogy megkönnyítse az emberek munkáját, és megnyissa az igazi bőség korszakát. De a tőkés társadalomban a bőséget mindenekelőtt a monopóliumok urai részére hozzák létre. A munkásnak az automatizálás munkanélküliséget jelent, a kistermelőnek tönkremenést. Időnként maguk a vállalkozók ismerik be cinikus nyíltsággal, hogy az automatizálás egyedüli rendeltetése a munkaerő feleslegessé tétele és a profit növelése. Robert E. Pflaumer, az egyik vezető amerikai részvénytársaság, az American Marietta elnöke, kijelentette, hogy gazdaságilag előnyösnek tart egy 17–20 ezer dolláros új berendezést is, ha akár egyetlen fővel csökkenteni lehet a termelőmunkások létszámát. „Nincs semmi lelkipurdalásom – mondta –, ha mégolyan remek fickókat bocsátanak is el, akik 20 évet dolgoztak le.” Nem nehéz kitalálni azonban, hogy azoknak a „remek fickóknak”, akiket kidobtak az utcára, miután a társaság üzeimeiben 20 évet dolgoztak és gazdagították a pflaumereket, egészen más a véleményük az ilyen társadalmi rend „igazságosságáról”.

Az orvostudomány, az egészségügy haladása, a társadalombiztosítás fejlődése – amely a dolgozók harcának eredménye – a fejlett tőkésországokban jelentősen növelte az átlagéletkort. A társadalmi kontrasztok azonban itt is megmutatkoznak. Így például Angliában – a tőkés világ egyik leggazdagabb országában – az egyéves koruk előtt elhalt gyermekek százalékaránya a szegény családokban kétszerese az országos átlagnak. A gyermekhalandóság csökkenési üteme szempontjából a szegények harminc évvel elmaradtak a gazdagoktól.

A tőkés világban az élet tele van ilyen kontrasztokkal. Roppant tudományos és technikai fejlettség és roppant társadalmi igazságtalanság – ilyen Janus-arcú a haladás a tőkés társadalomban a dolgozók számára.

A burzsoá ideológusok már nem tudják elrejtetni a gazdasági haladás és az igazságosság eszményei közötti mély konfliktust. A kapitalizmus fejlődésének hajnalán filozófusai, nem látva a burzsoá viszonyok antagonisztikus mivoltát, a korlátlan haladás eszméjét hirdették. Most, amikor a társadalmi antagonizmusok nyilvánvalóvá váltak, a tőkés

rend ideológusai közül sokan azt igyekeznek elhithetni a dolgozókkal, hogy haladás egyáltalában nem lehetséges. A mai polgári szociológiában igen gyakran hangzik el az a vélemény, hogy a haladás eszméje tudománytalan, elvetendő. Pareto már a század elején azt hirdette, hogy meg kell tagadni az ész, az igazság, a haladás kultuszát, amely „mint minden kultusz, a nem-logikus cselekvések közé tartozik”. Az 1957-ben a nyugat-németországi Stuttgartban kiadott „Filozófiai szótár”-ban a „haladás” címszó alatt többek között ez áll: „A haladásba vetett hitet erősen megrendítette a két világháború, és napjainkban terjedni kezd a pesszimista világnézet.” Itt a lexikon a következő címszavakra utal, mint amelyek ezt a gondolatot részletesebben fejtik ki: „Apokaliptikus”, „Nyugat”, „Katasztrófatudat”. Ez utóbbi cikk emlékeztet rá, hogy a XVI. század elején Ulrich von Hutten még így kiálthatott a haladásba vetett hitének kifejezésekként: „Ó, század! Ó, tudomány! Milyen boldogság élni!” Most minden másként van: „A filozófia mai történetének vezérgondolata az apokaliptikus vég. Összeomlás, katasztrófa, hanyatlás, vég – ezek a szavak valamennyi kultúrtörténeti tanulmányban szerepelnek.”¹ A haladás megtagadása egy olyan önmagát túlélő osztály ideológusainak utolsó szava, amely nyomasztó akadályává vált a társadalom előrehaladó fejlődésének, és az egész emberiséget magával rántaná a sírba.

A marxizmus-leninizmus az egyetlen olyan elmélet, amely a társadalmi haladás törvényeinek tudományos elemzését adta, és megmutatta a társadalmi antagonizmusok megoldásának reális útját. Ez az út nem a kapitalizmus ellentmondásaitól a kapitalizmus előtti viszonyokhoz való visszatérés, amit a kispolgári szocialisták és az anarchisták javasoltak, mint Proudhon, Sismondi és a narodnyikok. Aki a történelmi haladás megállításában keres menekülést az antagonisztikus ellentmondásokból, az reakciós és utópista egyszemélyben. Nem hátra kell menni, hanem előre, nem elkendőzni, hanem forradalmi úton megoldani a társadalmi antagonizmusokat. Csak így lehet utat

¹ Lásd Filozoficeszkij szlovar (Filozófiai lexikon). Moszkva 1961. 419. old.

vágni az új, magasabb rendű társadalomhoz, amelyben a történelmi haladás egyszer s mindenkorra elveszti antagonisztikus jellegét.

„Ellentét nélkül nincs haladás – írta Marx. – Ennek a törvénynek volt a civilizáció mindmáig alávetve.”¹ Ez a törvény a szocializmusra való áttéréssel érvényét veszti. A szocialista termelési mód alapján létrejött társadalmi, politikai és eszmei egység feltételei között, a kiszákmányoló osztályok felszámolása után a társadalmi haladás más törvényeknek engedelmessékedik.

A szocializmus megszünteti a termelési módon belüli antagonizmust: a termelési viszonyok nem változnak át a termelőerők fejlődésének béklyóivá. Természetesen a szocializmusban is fellépnek ellentmondások a termelési módban, de itt a termelési viszonyok elavult elemei társadalmi forradalom nélkül küszöböltetnek ki, mivel már nem állnak mögöttük önmagukat túlélő osztályok. A szocializmus termelési viszonyai úgy változnak, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdona megmarad és tovább tökéletesedik. Ez határozza meg a haladás korlátatlanságát. Az előző formációk fejlődésében a felfelé ívelő periódust a hanyatlás szakasza követte; a kommunizmus mentes ettől a korlátozottságtól, tökéletesedésének és megújulásának nem lesznek korlátai.

A szocializmusban és a kommunizmusban a haladás útján való előrejutás megfelel az egész társadalom és minden egyes tagja érdekeinek. A társadalom nem bomlik reakciós és haladó osztályokra, valamennyi társadalmi csoport érdekelt a kommunizmus felépítésében.

A társadalmi haladásban való általános érdekeltséget elsősorban az magyarázza, hogy a haladás itt a társadalom minden tagja részére valósul meg. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban az anyagi és a szellemi gazdagság az egyik póluson koncentrálódik, a másikon pedig a szegénység; a szocializmusban a társadalmi gazdagság növekedése mindenki számára való növekedés. A társadalmi termelés fejlődése a nép növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek mind teljesebb kielé-

¹ Marx–Engels Művei. 4. köt. 88. old.

gítését szolgálja. Ez még nagyobb mértékben valósul meg a kommunizmusban. „A kommunista termelésnek az a célja, hogy biztosítsa a társadalom szakadatlan haladását, s a társadalom minden tagjának növekvő szükségletei, egyéni igényei és ízlése szerint juttasson anyagi és kulturális javakat” – mondja az SZKP programja.¹

A történelemben most először a tudomány, a technika, a termelés valamennyi vívmánya nem egy kisebbséget, hanem az egész társadalmat szolgálja. Ezért a szocializmusban a tudományos-technikai haladás immár nem kétarcú Janusként jelenik meg a dolgozók számára, mint a kapitalizmusban, ahol egyrészt előrevitte a társadalmat, másrészt új szenvedéseket hozott rá. A szocialista országok dolgozói számára nem létezik a kérdés: „Jó-e vagy rossz az automatizálás?” Tudják, hogy az automatizálás nem fenyegeti őket munkanélküliséggel, szakképzettségük elértéktelenedésével és keresetük csökkenésével, hanem megkönnyíti munkájukat, növeli anyagi jólétüket, előmozdítja a kulturális és technikai felemelkedést. Az automatizálás természetesen a szocializmusban is vet fel problémákat, idéz elő ellentmondásokat, amelyeket meg kell oldani (például szükségessé teszi a dolgozók egy részének átképzését, munkaerő-átcsoportosításokat stb.). De e problémák és ellentmondások egészen más természetűek, mint a kapitalizmusban: soha nem fejeznek ki és nem okoznak osztály-összeütközéseket.

A társadalmi haladás mérése szempontjából nemcsak önmagában a termelés fejlődése fontos, hanem az is, hogy milyen célokat szolgál, mit nyújt a társadalomnak, a népnek. A szocializmusban a gazdasági és a kulturális haladás teljesen egybeesik az egész nép anyagi jólétének növekedésével és szellemi felemelkedésével. A kultúra mindaddig – még virágzó korszakaiban is – főképpen a kisebbség kiváltsága maradt. Valahányszor a kultúra virágkora következett be – lett legyen az akár a klasszikus kultúra fellendülése Athénban, akár a nyugat-európai reneszánsz –, a felvirágzás csupán a társadalom felső rétegeit

¹ Az SZKP XXII. kongresszusa. 764. old.

érintette. Csak az új rendszer képes arra, hogy biztosítsa az összes fizikai dolgozó kulturális felemelkedését a szellemi dolgozók színvonalára, s ez a feladat a kommunizmus felé való haladás során gyakorlatilag megvalósul. A Szovjetunióban már ma minden tízezer lakosra 187 egyetemi hallgató jut, másfélszer annyi, mint Franciaországban, kétszer annyi, mint Angliában és több mint háromszor annyi, mint az NSZK-ban. A nép anyagi jólétének és általános műveltségi színvonalának felemelésével együtt a szocializmus kedvezőbb feltételeket teremt a személyiség fejlődése számára, tágabb lehetőségeket ad az embernek képességei kifejlesztésére és teljes kiaknázására. Ez haladás az összesség és minden egyes ember számára.

Az előző formációkhoz képest gyökeresen megváltozik a társadalmi haladás viszonya az egyenlőség, az igazságosság, a humanitás eszméneihez. A szocializmus és a kommunizmus megszünteti konfliktusuk talaját. A társadalom előrelépése a haladás útján nem távolabb visz ezektől a magasztos eszményektől, hanem közvetlen megvalósításukat szolgálja. A kommunizmus történelmi küldetése az, hogy megszabadítsa az embereket a társadalmi egyenlőtlenségtől, mindenfajta elnyomástól és kizsákmányolástól, a háború szörnyűségeitől. Olyan társadalom lesz ez, ahol az anyagi és a kulturális javak maximális bősége a teljes társadalmi igazságossággal ötvöződik.

Az antagonisztikus osztályellentétek felszámolásának egyik fontos eredménye *a történelmi haladás egyenlőtlenségének leküzdése*. A társadalmi haladás típusának meghatározásakor nem lehet elvonatkoztatni attól, milyen mértékben kapcsolódnak be az egyes népek az emberiség általános mozgásába. A történelmi haladás mind ez ideig végletesen egyenlőtlenül ment végbe. Ez az egyenlőtlenség tragikus ellentmondást tartalmaz, amely abban fejeződik ki, hogy egyes országok haladása más országok rovására valósult meg.

Egyes országok és népek előrejutottak, mások elmaradtak fejlődésükben, és sokáig mintegy a történelem perifériáira szorultak. Egész sereg apologetikus elmélet igyekezett bizonyítani, hogy a dolgok ilyen rendje természetes és kiküszöbölhetetlen: egyes teóriák a népeket

„történelmiekre” és „történelem nélküliekre” osztották fel, mások „nem teljes értékű fajoknak” minősítették az elmaradott népeket, megint mások úgy tüntették fel a fejlődés egyenlőtlenségét és velejáróit, mint a „létért való küzdelem” természetes és megszüntethetetlen törvényének megnyilvánulását stb. Az efféle elméletek hívei közül senki sem akarta meglátni a valódi okokat, amelyek a fejlődésükben megrekedt népeket még nagyobb fokú lemaradásra kárhoztatták: az osztály- és nemzeti elnyomást, a gyarmati kizsákmányolást, a hódító háborúkat.

A gazdasági és a politikai fejlődés ütemének egyenlőtlensége, amely a kapitalizmusra általában jellemző, az imperializmus korában végletesen kiéleződött. A történelmi haladás itt rendkívül egyoldalú, mondhatni torz jelleget öltött. Különösen szembetűnő ez, ha az imperialista hatalmak kis csoportjának helyzetét a gyarmati népekével vetjük egybe. Az ENSZ hivatalos adatai szerint a gyarmatok politikai függetlenségének kivívásakor az évente egy főre jutó nemzeti jövedelem Indonéziában mindössze 25 amerikai dollár volt – Hollandiában ennek a hússzorosa; Burmában 36, Indiában 57 dollár – Angliában több mint tízszer ennyi. Ugyanebben az időben az átlagéletkor az imperialista országokban 65 év volt, az általuk elnyomott országokban nem haladta meg a 30–35 évet. Ez azt jelenti, hogy az imperialista államok minden lakosa átlagosan kb. kétszer annyi ideig élt, mint az az ember, aki szerencsétlenségére gyarmati országban született.

Josué de Castro, a neves brazil tudós becslése szerint még a technikai mai színvonalán is tízszer annyi embert lehetne eltartani, mint a Föld jelenlegi lakossága, mégis a világ legszörnyűbb és legelterjedtebb betegsége az éhség, amely rengeteg embert pusztít el. A szegény országok világát Josué de Castro az éhség és nyomor birodalmának nevezte, ahol „az emberek csak arra születnek, hogy angyalokként felköltözzenek az égbe. Ezekben az országokban az embereknek több mint a fele még gyermekkorában meghal.”¹

¹ Kakoje buduscseje ozsida jet cselovecseszto? 112. old.

De nemcsak az éhség és a nyomor, hanem a szellemi sötétség birodalma is ez. Az UNESCO által megvizsgált 158 állam és terület közül 97-ben a felnőtt népességnek több mint a fele írástudatlan volt, 23-ban pedig több mint négyötöde. A gazdagság és a nyomor, a kultúra és a tudatlanság nem egyszerűen egymás mellett léteznek; meghatározott oksági kapcsolat van köztük: egyesek azért szegények, mert (legalábbis ez az egyik fő ok) mások gazdagok. Az ún. gyengén fejlett országok elmaradottságát nem lehet pusztán saját fejlődésükből kiindulva magyarázni; öröklött elmaradottságukhoz kívülről rájuk kényszerített elmaradottság járult: a magasan fejlett imperialista államok által való kizsákmányolásuk következménye.

A szocializmus kizárja egyes országoknak más országok rovására való fejlődését. A társadalmi haladás itt nemcsak valamennyi társadalmi csoport érdekeinek felel meg, hanem a közös cél felé együtt haladó valamennyi nép érdekeinek is. Az, hogy az egyes népek az előző társadalmi formációktól különböző fejlettségi színvonalat örökölték, nem jelent leküzdhetetlen akadályt erőfeszítéseik egyesítésében. Ellenkezőleg, éppen az erők összefogása teremti meg a feltételeket az egyes népek és országok elmaradottságának felszámolásához. Egymás kölcsönös segítése, az egyes népek erőfeszítéseinek a többiek részéről való baráti támogatása meggyorsítja az elmaradott népek fejlődését. A szocialista országok közösségében teljesen elképzelhetetlen, hogy az elmaradott országoknak nyújtott segítséget olyan feltételekhez kössék – ahogy ez a kapitalizmusban történik –, amelyek arra kényszerítik őket, hogy évtizedeken át az ipari fejlődésnek ugyanazon az alacsony színvonalán rekedjenek, és lehetetlenné teszik megszabadulásukat a torz gyarmati gazdaság szerkezetétől.

Az, hogy a szocializmus útjára lépő korábban elmaradott országok fejlődése felgyorsul, már nem tudományos előrejelzés, hanem történelmi tény. A termelőerőknek a szocialista világrendszer egészében, de különösen a korábban elmaradott országokban gyors növekedése következtében a szocialista országok gazdasági színvonala nivellálódik, történelmi fejlődésük egyenlőtlensége megszűnőben van.

A szocializmus és a kommunizmus építése során a szocialista országok fokozatosan közeledni fognak egymáshoz az egy főre jutó nemzeti jövedelem és ipari termelés tekintetében, a mezőgazdasági termelés hatékonyságában, a munka termelékenységének színvonalában és a lakosság életszínvonalának fő mutatói terén. Ez feltételezi, hogy az alacsonyabb gazdasági színvonalon álló országok végeredményben gyorsabban fejlődjenek a többi szocialista országnál.

Ily módon a szocialista országok fokozatosan leküzdik a történelmi fejlődés egyenlőtlenségét. A haladás a szocializmusban valamennyi nép és ország általános fejlődésének jellegét veszi fel.

Természetesen a különböző országok fejlődési egyenlőtlenségének leküzdése, fejlettségi szintjük kiegyenlítése nagyon bonyolult és hosszadalmas folyamat. Ez a folyamat összefügg bizonyos, a szocialista világrendszeren belüli országok közötti ellentmondások leküzdésével is, melyek földrajzi helyzetük, fejlettségi színvonaluk stb. különbségeiből adódnak. Az ilyen ellentmondások kiéleződhetnek a nacionalista tendenciák következtében, amelyek különösen veszélyesek azokban az esetekben, ha felülkerekednek egyes országok vezetésében. De helyes politika esetén, az egyes országok saját nemzetgazdaságuk fejlesztésére irányuló erőfeszítéseinek helyes összehangolása esetén, az országok kölcsönös együttműködésével ezeket az ellentmondásokat sikeresen le lehet küzdeni.

A tőkés világban az országok közötti kapcsolatok törvénye – egyesek uralma és mások elnyomása, a konkurrencia-harc és az államközi konfliktusok – élezi a fejlődésbeli egyenlőtlenségeket. A szocializmus világában, éppen ellenkezőleg, a népek kapcsolatának törvényszerűsége a kölcsönös elvtársi segítség és együttműködés, amely fejlettségi színvonaluk nivellálódását segíti elő.

A szocialista országok kölcsönös segítségének és együttműködésének anyagi megtestesülése: egyre szorosabbra fűződő gazdasági kapcsolataik. A szocialista közösség tagjai összehangolják népgazdasági terveiket, és elmélyítik a szocialista nemzetközi munkamegosztást.

Egyre inkább erősödnek az országok közötti termelési kapcsolatok. Ezt mutatja például Magyarország, az NDK, Lengyelország, Románia, Bulgária, a Szovjetunió és Csehszlovákia energetikai rendszereinek már megvalósított egyesítése. Folyamatban van a Szovjetunió európai részét és a szocialista közösség többi európai országát felölelő egységes energetikai rendszer kialakítása. Mélyen szimbolikus az elnevezése annak a hatalmas olajvezetéknek, amely a Szovjetunió kőolajmezőit Lengyelország, az NDK, Csehszlovákia és Magyarország üzemével köti össze: a népek barátsága hozta létre, neve: „Barátság”.

A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok rendszere tervszerűen épül ki és fejlődik. Míg a tőkés nemzetközi munkamegosztás spontánul érvényesül, ami még inkább fokozza torz és egyoldalú jellegét, a szocialista nemzetközi munkamegosztást tudatosan és tervszerűen valósítják meg, összhangban valamennyi szocialista ország létérdekeivel, harmonikus és sokoldalú fejlődésük érdekeivel. Erre mintaszerű példa a KGST-tagországok közötti együttműködés további elmélyítésének és tökéletesítésének, a szocialista gazdasági integráció fejlesztésének komplex programja. A történelmi fejlődés egyenlőtlensége szorosan összefügg e fejlődés spontaneitásával. És megfordítva, az egyenlőtlenség leküzdésének egyik előfeltétele a változások tudatos és tervszerű jellege, amely a szocializmusban és a kommunizmusban a történelmi haladás fontos sajátossága.

A szocialista társadalom haladásának tervszerű jellege a szocializmus egyik nagy előnye a kapitalizmussal szemben. Ma már senki előtt nem titok, hogy a tőkés világban egyetlen kormány, egyetlen kormányzó párt sem képes az egész társadalom fejlődésének reális, hosszú távra szóló programját adni. Igaz, a termelés jelenlegi szintjén a tervezés olyan égető szükségességgé vált, hogy számos kapitalista országban is különféle gazdasági programokat dolgoznak ki. De még egyes polgári ideológusok is kénytelenek elismerni, mint például F. Baade nyugat-német professzor, hogy ez a „tervezés” inkább prognózis jellegű; annak előrejelzése, hogy „bizonyos feltételek mellett milyen fejlődés

várható a következő évtizedekben”¹. A polgári szociológia számos képviselője pedig a társadalmi élet vonatkozásában nemcsak az irányítás, hanem az előrelátás lehetőségeit illetően is szkeptikus. Nagyon jellemzők e tekintetben H. Becker és A. Boskoff „A modern szociológiai elmélet” című könyvének bevezető sorai: „Nem tudjuk, hová megyünk, de úton vagyunk. Ezt a kimondott vagy kimondatlan érzést tükrözi sok mindennapi tevékenységünk, nemcsak itt, az Egyesült Államokban, hanem az egész világon. Ezzel az érzéssel nem lehet nem törődni... Még ha csak »tendenciákról« fogunk is beszélni, sajnos akkor is előfordulhat, hogy tévedünk.”²

E könyv szerzőinek kifejezésével élve azt mondhatjuk, hogy a szocializmus világa egészen más érzést kelt az emberekben. Nemcsak azt tudják, hogy úton vannak, hanem azt is, hová mennek. A társadalmi fejlődés céljának megértése, e célnak az egész társadalomra nézve egységes volta és a gyakorlati tevékenység ebből fakadó céltudatos-sága hatalmas mértékben gyorsítja az előrejutást. A történelmi haladás tervszerűsége tehát e haladás meggyorsulásának fontos tényezője.

A társadalmi fejlődés gyors üteme szintén a történelmi haladás specifikus sajátossága a szocializmusban és a kommunizmusban.

Ez a sajátosság természetesen összefügg azzal az általános társadalmi törvényszerűséggel is, hogy a történelem előrehaladásának mértékében e haladás egyre gyorsul.

A történelem általános ritmusának érzékeltetésére azt a szemléletes hasonlatot használjuk fel, amelyet E. Arab-Ogli szovjet szociológus J. Lewis Powell nyomán idézett a royaumont-i találkozón.³ Vegyük úgy az emberiség történelmének a Cro-Magnon-i ősember megjelenése óta eltelt 50 ezer évét, mint egy ember életének ötven évét. Ez az ötvenéves ember csak tíz éve költözött át a barlangból az első, maga készí-

¹ F. Baade: Versenyfutás a 2000. évig. Budapest 1965. 3. kiad. 22. old.

² H. Becker–A. Boskoff: Szovremennaja szociologiceszkaja tyeorija v jejo prejomstvennosztyi i izmenenyii (A modern szociológiai elmélet folytonosságában és változásában). Moszkva 1961. 7. old.

³ Lásd Kakoje buduscsjeje ozsidajet cselovecsesztvo? 417. old.

tette hajlékba, öt éve találta fel az írásbeliséget; alig több mint két esztendeje ismerte meg a mechanika és a logika törvényeit; fél évvel ezelőtt fedezte fel a könyvnyomtatást, s tudta meg, hogy a Föld gömb alakú és a Nap körül kering; mindössze egy hónapja, hogy megépítette a gőzgépet és rögtön utána felfedezte az elektromosságot, két héttel ezelőtt készítette el az első repülőgépet, találta fel a rádiót és kezdett gondolkodni a relativitáselméleten; a múlt héten találta fel a televíziót, az atomreaktort és az elektronikus számítógépet – és tegnap került meg először űrhajón a Földet.

Ez a hasonlat szemléletesen mutatja a tudományos-technikai haladás gyorsulását, de, mint minden hasonlat, tökéletlen. Nem érzékelteti például a társadalmi haladás ritmusának olyan fontos meghatározó mozzanatát, mint a társadalmi-gazdasági alakulatok váltakozása. Pedig a társadalmi fejlődés ütemének felgyorsulása az egyik társadalomból másik, magasabb rendű társadalomba való átmenet időszakában az emberiség általános előrehaladásának fontos mutatója. Minden új társadalmi-gazdasági alakulat szélesíti a termelés fejlődésének lehetőségeit, és e fejlődés új hajtóerőit teremti meg.

Különösen a kapitalizmus volt az, amely az előző formációkhoz képest óriási mértékben meggyorsította a társadalmi haladást. De antagonisztikus ellentétei, a rá jellemző spontaneitás és egyenlőtlenség korlátozzák a társadalom által a további előrehaladás számára teremtett lehetőségek kiaknázását. A termelőerők fejlődésének útját a szocializmus teszi szabaddá a termelési eszközök magántulajdonából származó akadályoktól.

A termelésnek és a társadalmi élet minden más területének gyors ütemű és stabil fejlődése a szocialista rendszer törvényszerűsége. Országok sorának gyakorlata igazolta, hogy a szocializmusban a gazdaság sokkal gyorsabban fejlődik, mint a kapitalizmusban. A szocialista gazdaság növekedési üteme a múlttól örökölt elmaradottság leküzdése után sem lassúbbodik. Ez is a szocializmus progresszivitásának mutatója.

Abban, hogy a szocializmusban és a kommunizmusban felgyorsul a

társadalom mozgása, jelentős szerepet játszik, mint már rámutattunk, a termelés és a társadalmi élet egészének tervszerű megszervezése. Először is, lehetővé teszi a társadalom számára, hogy megtalálja fejlődésének legcélravezetőbb útját; másodsor, lehetővé teszi, hogy erőit ne forgácsolja szét, ne fecsérelje el hasztalanul, hanem a fő feladatokra összpontosítsa; harmadszor – és ez a döntő fontosságú –, a társadalmi fejlődés tervszerű, tudatos irányítása azt jelenti, hogy egyre szélesebb néptömegek vesznek részt tevékenyen az új élet építésében, s ennek eredményeként gyorsul az előrehaladás.

A történelmi fejlődés meggyorsulása elszakíthatatlanul összefügg azzal, hogy a néptömegek felszabadultak az osztály- és nemzeti elnyomás alól és önálló életre ébredtek.

A szocializmus a nép „legalacsonyabb” rétegeit a tudatos és aktív történelmi alkotás szintjére emeli, felébreszti az egész nép energiáját és kezdeményezését, s ez kimeríthetetlen erőtartalmat jelent számára a bonyolult és nehéz történelmi feladatok megoldásához.

Tanulságosak ebből a szempontból a Szovjetunióban és más szocialista országokban végrehajtott szocialista iparosítás tapasztalatai. A szocializmus az elmaradott agrárországokat nem évszázadok, hanem egyetlen emberöltő alatt változtatja élenjáró ipari országokká. Ennek a csodálatos átalakulásnak a „titka” mindenekelőtt abban rejlik, hogy a tőkés iparosítással ellentétben a szocialista iparosítás az egész nép, a munkásosztály, a parasztság, a dolgozó értelmiség ügyévé vált, hogy megfelel érdekeiknek, anyagi jólétet és gazdasági felvirágzást hoz számukra. A szocialista építés körülményei között a dolgozó tömegek nemcsak az iparosítás *objektív* következményeinek hatását érzik, hanem az iparosítás *szubjektumává* válnak, azaz tudatosan való-sítják azt meg, s ez is gyorsabbá teszi az előrehaladást.

Az V. Szociológiai Világkongresszuson (1962. szeptember) egyes polgári szociológusok felvetették, hogy a tőkés és a szocialista iparosítás ütemének – az utóbbi fölényét mutató – összehasonlítása jogosulatlan, mivel a tőkés iparosítás más történelmi korszakban ment végbe, amikor a történelem általános menete sokkal lassúbb volt. Az

természetesen igaz, hogy a mostani történelmi korszakban a történelmi fejlődés általános üteme meggyorsult. De vajon miért van mégis az, hogy sok gyengén fejlett ország, amely a tőkés gazdasági rendszer keretei között maradt, még ma sem tud kivergődni a gyors felemelkedés útjára? Ez megcáfolhatatlanul tanúsítja, hogy a történelmi fejlődés lehetősége és üteme éppen a társadalmi rend jellegével van összefüggésben.

A társadalmi haladás gyorsulása fokozza a szocializmus vonzerejét más országok, különösen a gazdaságilag gyengén fejlett országok dolgozói számára. Ez utóbbiak a náluk oly élesen felvetődő alapvető nemzeti és társadalmi problémák sikeres megoldásának vonzó példáját látják a szocialista országokban. „A demokrácia kiáltványa” című könyvében W. Douglas, az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának tagja ezt írja: „A szovjet kommunizmus erőteljes pszichológiai hatást gyakorol a gyengén fejlett területekre azzal, ahogyan az ipari forradalmat felhasználta. Oroszország közel 40 év alatt emelkedett fel a feudalizmusból az ipari társadalomig; tudományos eredményeit széles körben demonstrálták szputnyikjai és űrhajósai... Jelszava – »Miért vesztegetnétek el 165 évet, amennyire az Egyesült Államoknak szüksége volt? Miért nem csináljátok meg a mi példánkra, egy emberöltő alatt, saját nemzedéketek életében?« – óriási hatással van azokra a népekre, melyek gyorsan ki akarnak szabadulni a szennyes viskók nyomorából.”¹

De mit tud felajánlani a kapitalizmus a „viskók” lakóinak? Úgynevezett „gazdasági segítséget”, amelynek következtében a szegény népekből még szegényebbek lesznek? Az imperializmus álcázhatja céljait, de képtelen önzetlenül segíteni áldozatainak. Ha az imperialista hatalmak bizonyos engedményeket tesznek az elmaradott országoknak, erre csak a szocialista rendszer léte és a gyengén fejlett országoknak nyújtott segítsége kényszeríti rá őket, valamint az a remény, hogy így kiolthatják a nemzeti felszabadító mozgalmak lángját. A gyengén

¹ W. O. Douglas: *Democracy's Manifesto*. New York 1962. 31. old.

fejlett országok elnyomása éppoly szorosan összefügg az imperializmussal, kialakulásával és fejlődésével, mint ahogy felszabadulásuk elválaszthatatlan a szocializmus születésétől és megerősödésétől.

Korunkban a társadalmi rendszerek progresszivitásának kritériumai közé kell sorolni azt is, hogy képesek-e háborúk nélkül létezni. Senki előtt sem titok, hogy a fegyverkezési verseny nemcsak az emberiség jövőjét veszélyezteti, hanem jelentősen hátráltatja a gazdasági, társadalmi és kulturális haladást is. Az ENSZ megbízott egy tíz ország tudósaiból álló szakértői csoportot, hogy vizsgálja meg a fegyverkezés gazdasági és társadalmi következményeit. A csoport jelentése szerint a világ országai egy év alatt mintegy 120 milliárd dollárt költöttek katonai célokra. Ez körülbelül annyi, mint a – szintén világviszonylatban számított – export értéke, és fele az összes gazdasági beruházásnak. Abból a pénzből, amelyet tíz év alatt katonai célokra fordítanak, a világ valamennyi országában meg lehetne oldani a lakáskérdést. Könnyen elképzelhető, mennyire meggyorsul majd a társadalmi haladás, ha ezek az összegek felszabadulnak.

A szocializmus mint új társadalmi rendszer progresszivitását az is bizonyítja, hogy nem tartalmaz semmiféle háborúra készítendő erőt. Ellenkezőleg, minden társadalmi réteget mélységesen érdekeltté tesz a béke fennmaradásában. Elszakíthatatlanul a szocializmus megszületéséhez és fejlődéséhez kötődik, hogy korunkban lehetővé vált a világháborúk elhárítása. A szocialista világrendszer növekedésével és erősödésével egyre nagyobb hatást gyakorol az emberiség sorsára. Ez ismét azt bizonyítja, hogy a szocializmus ma nemcsak azoknak az országoknak a fejlődését gyorsítja meg, ahol győzelmet aratott vagy arat, hanem az egész világ haladását is.

„A Szovjetunió létének, tudományos és technikai vívmányainak ösztökélő hatására még a haladás is gyorsabb ütemre váltott” – állapítja meg A. Pancaldi ismert olasz publicista. A továbbiakban rámutat, hogy a világűr meghódítása jóval lassabban menne végbe, ha nem az októberi forradalom országa kezdi meg ezt az új kísérletet az emberiség történelmében. A tőkés Nyugat nemcsak azért kényszerült

bekapcsolódni a haladás versenyfutásába, mert az új technika és a tudományos felfedezések megteremtették a versengés feltételeit, hanem mindenekelőtt azért, mert ezt diktálták neki annak az országnak, a Szovjetuniónak az eredményei, ahol az októberi forradalom óriási energiataralékokat szabadított fel.

Ahogy a modern tudomány felfedezései megmutatták az emberiségnek, milyen óriási energiakészletek rejlenek az atom belsejében, úgy a földkerekség egynegyedén megvalósult társadalmi forradalom a szociális energiának, a társadalmi haladás fő hajtóerejének a néptömegekben rejtőző kimeríthetetlen készleteit tárta fel és tette szabaddá.

3 / A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet dialektikája.

A társadalmi ellentmondások megoldásának új útjai és formái

A marxizmus megalapítói a kommunizmust kezdettől fogva úgy fogták fel, mint amely nemcsak az egész előző történelem eredménye, hanem az emberiség elkövetkező, összehasonlíthatatlanul gazdagabb és hosszabb történelmének kezdete is.

Természetesen ebben a felfogásban maga a kommunista társadalom is fejlődő, az érettség különböző lépcsőfokait bejáró társadalomként jelenik meg. Az érettség mércéje mindenekelőtt a termelőerők fejlettsége, amely nemcsak az általában vett társadalmi haladásnak, hanem a kommunista formáció haladásának is legfőbb kritériuma. Ez képezi azt az alapot, amelyen a szocializmus mint a kommunizmus alacsonyabb fázisa átnő a kommunizmus felső fázisába. És éppen ez adja a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet természettörténeti folyamat jellegét: az áttérés nem hajtható végre önkényesen, csak a termelőerők fejlettségi szintjének mértékében válik lehetségessé és szükségessé.

Lenin előre látta, hogy politikailag a kommunizmus első (vagy alacsonyabb) és felső fázisa között idővel valószínűleg óriási lesz a

különbség.¹ Ez a különbség az „Állam és forradalom” megírásakor, vagyis a kapitalizmus idején még nem került előtérbe. Ma azonban, amikor a szocializmus már felépült, teljes nagyságában előtűnik, és megszabja azoknak a hatalmas feladatoknak a léptékét, amelyeket a kommunizmusra való áttérés megvalósulásához meg kell oldani. A kommunizmus a társadalmi élet minden szférájában – az anyagi termelésben, a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokban, a kultúra területén – a társadalmi haladásnak a szocializmushoz képest magasabb fokát jelenti majd.

De bármily hatalmasak is a kommunizmus építésének feladatai, éppen a szocializmus bázisán nyernek megoldást. A szocialista társadalmat természetes fejlődése szakadatlanul a kommunizmusba való átnövés felé viszi. A szocializmus átnövése a kommunizmusba fokozatos folyamat, amely nem igényel társadalmi forradalmat. E folyamat fokozatossága a következőket jelenti:

1. nem egyetlen aktus által, a társadalmi élet valamennyi oldalának egyidejű átalakítása útján valósul meg, hanem a kommunizmusnak a szocializmusból való kiérlelődése útján;

2. nem igényli a szocializmus alapjainak lerombolását, ellenkezőleg, csak ezek továbbfejlesztésének és erősítésének alapján lehetséges;

3. szükségképpen viszonylag hosszadalmas folyamat.

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet folyamatának sajátosságai abból fakadnak, hogy a kommunizmus mindkét szakaszának közesek az alapjai (a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma, a társadalomnak a dolgozók testvéri közösségévé való átalakulása, a gazdasági és a társadalmi fejlődés tervszerűsége stb.), s ugyanakkor lényegesen különböznek egymástól. A szocializmus és a kommunizmus alapjainak közös volta teszi lehetővé és írja elő egyszersemind a szocializmusnak a kommunizmusba való átnövését.

Ugyanakkor a szocializmus és a kommunizmus közötti különbségek mélysége meghatározza az átnövés folyamatának viszonylag hossza-

¹ I. ásd *Lenin* Összes művei. 33. köt. 89. old.

dalmas voltát. Ebből logikusan következik a fejlődés szocialista szakaszának hosszan tartó létezése is. Súlyos hiba lenne azt képzelni, hogy a szocializmus csak valami gyorsan tovatűnő fokozat a különböző történelmi periódusok között. A szocializmust nem lehet egy csapásra, mintegy varázsütéssel kommunizmussá változtatni. A társadalomnak a fejlődés egy teljes történelmi időszakán kell áthaladnia a szocializmus vágányain, hogy felkészüljön a kommunizmusra. Erre múlhatatlanul szükség van, mind a kommunizmus felső szakaszához nélkülözhetetlen termelőerők megteremtéséhez, mind pedig az emberek mélyreható átneveléséhez a szocializmus viszonyai között. Ezért a szocializmus kommunizmusba való átnövésének kezdete nem azt jelenti, hogy a társadalom többé nem szocialista. Az átnövés csak a fejlett szocializmus kereteiben, szocialista viszonyok közepette vihető végbe, amelyek még sokáig dominánsak maradnak.

Ugyanakkor a szocialista viszonyokkal ilyen vagy amolyan módon össze fognak fonódni a szocializmus méhében érlelődő kommunista viszonyok csírái. Ha a társadalmi fejlődés általában is a múlt vonásai, a jelen alapjai és a jövő csírái összefonódásának képét mutatja, úgy különösen jellemző ez a szocializmusra, amely elkerülhetetlen átmeneti fokozat az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba, az előtörténetből az emberiség valóságos történetébe. Ahogy a szocializmusból kiérlelődik a kommunizmus, úgy szaporodnak egyre és egyre inkább az új csírái, s semmisülnek meg a múlt csökevényei.

Mit jelent ebből a szempontból a kommunizmus felső szakaszának létrehozása? Először is, a mindkét szakaszra jellemző közös vonások megőrzését és továbbfejlesztését, másodszor, a csak a szocializmusra jellemző és az alacsonyabb szakaszt a felsőtől megkülönböztető vonások tagadását, harmadszor, a csak a kommunizmust jellemző új vonások megszületését. Helytelen lenne azonban azt gondolni, hogy a kommunizmusra való áttérés gyorsítása érdekében minél hamarabb el kell hagyni a szocialista viszonyok történetileg átmeneti vonásait. Ez nem gyorsítaná, ellenkezőleg, lassítaná a kommunista viszonyok kifejlődését.

A kommunizmus csakis a szocializmusból nőhet ki. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet fokozatos folyamat, amely nem a fennálló rendszer lerombolásán, hanem megerősítésén és továbbfejlesztésén keresztül megy végbe. Nem a szocializmus elveinek eltörlését feltételezi, hanem maradéktalan felhasználásukat a kommunizmus anyagi és szellemi előfeltételeinek megteremtésére. Ezért a szocializmus elveit és a szocialista gazdálkodás formáit csak akkor fogják felváltani a kommunizmus elvei és gazdálkodási formái, amikor az előbbiek teljesen betöltötték szerepüket. Így például a szocialista elosztási elvről a kommunista elvre való áttérés akkor fejeződik be, amikor a munka szerinti elosztás elvében rejlő lehetőségeket már maradéktalanul kiaknázták, azaz amikor bekövetkezik az anyagi és kulturális javak bősége, és a munka a társadalom minden tagjának elsőrendű élet-szükségletévé lesz. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet dialektikája éppen abban áll, hogy csak a szocializmus elveinek megerősítésén és fejlesztésén át juthatunk el tagadásukhoz.

A kommunista vonások természetesen nem honosíthatók meg mesterségesen. Csak kárt okozhat a kommunista építés ügyének, ha elhamarkodott kísérletek történnek a kommunista viszonyok, formák bevezetésére, olyankor, amikor a termelőerők fejlődése és a nép kulturális felemelkedése ezt még nem készítette elő.

A szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi stádiumában a szocialista elvek és szervezeti formák mindenoldalú kihasználása és tökéletesítése a súlyponti feladat. A párt tökéletesíti a népgazdaság irányításának formáit és módszereit, kedvezőbb feltételeket teremtve az ország gigászi termelőerőinek racionális kiaknázásához, a népjólét gyors növeléséhez, a szocialista rend előnyeinek teljes feltárásához. Ezt a szocialista társadalom gazdasági mechanizmusának tökéletesítése útján éri el. E mechanizmus segítségével teljesül a nagy történelmi feladat, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése.

A társadalmi-politikai élet területén a szocialista társadalmi viszonyok további tökéletesítésének feladata áll a párt figyelmének középpontjában. A párt hangsúlyozta a szovjet állam további erősítésének, a

szocialista demokrácia minden eszközzel való fejlesztésének jelentőségét. Különösen fontos ebből a szempontból a szovjetek szerepének növelése, hogy ezek teljes mértékben használják ki hatáskörüket a gazdasági és kulturális építés feladatainak megvalósításában, valamint a szakszervezetek és más társadalmi szervezetek szerepének erősítése.

Végül, a kulturális építés területén az SZKP hangsúlyozta a közoktatás és a kultúra továbbfejlesztésének, az új ember nevelésének fokozódó jelentőségét.

A szocializmus mindenirányú fejlesztése és erősítése egyúttal előrehaladás a kommunizmus felé. Ezt a folyamatot mesterségesen erőltetni éppúgy lehetetlen, mint megállítani. Ha a szocialista társadalom él és fejlődik, növeli termelőerőt, fokozza a termelés hatékonyságát, teljesebben elégíti ki a dolgozók szükségleteit, akkor természetesen halad a kommunizmus irányába.

Ez a folyamat azonban, bármily természetes és törvényszerű, nem spontánul, automatikusan megy végbe. Nem szabad alábecsülni a kommunizmusba való átmenet nehézségeit sem, könnyű dolognak képzelni ezt az átmenetet.

A haladás a szocializmusban, mint minden más társadalomban is, dialektikusan, nehézségek és ellentmondások leküzdésén át megy végbe. Az, hogy a szocializmusban nincsenek reakciós osztályok, nem azt jelenti, mintha itt eltűnt volna minden akadály a haladás útjából és minden, a haladással szembeszegülő erő. Az újnak ebben a társadalomban is le kell küzdenie a régít, az ellene vívott harcban születik és fejlődik. A régít már nem képviselik osztályok, de védelmezik a kapitalista csökevények hordozói, a begyepesedett emberek, akik önző egyéni érdekeiket követve vagy konzervativizmusból makacsul szembeszegülnek az újjal, és kárt okoznak a társadalom érdekeinek.

Ugyanígy az antagonisztikus osztályellentmondások hiánya a szocializmusban nem azt jelenti, mintha a haladás itt teljesen ellentmondásmentes lenne.

Lenin már egy fél évszázaddal ezelőtt előre látta, milyen mélységesen megváltozik az ellentmondások jellege a szocializmusban a kapi-

talizmushoz képest. Amikor Buharinnak „Az átmeneti időszak gazdasága” című könyvét olvasva ehhez a mondathoz ért: „A kapitalizmus antagonisztikus, ellentmondásos rendszer”, Lenin a margóra írta: „Durva pontatlanság. Az antagonizmus és az ellentmondás egyáltalán nem ugyanaz. Az első eltűnik, a második megmarad a szocializmusban.”¹

Lenin idézett szavai kettős hibától óvnak: egyrészt attól az irreális elképzeléstől, hogy a szocializmus ellentmondások nélküli társadalom, másrészt az olyan hamis elképzelésektől, mintha az ellentmondások elismerése a társadalmi antagonizmusok meglétével lenne azonos.

Az ellentmondásokon és ezek leküzdésén át megvalósuló fejlődés a dialektika egyetemes törvénye, amely a szocialista társadalomban is érvényes. Az élet itt is ellentmondásokat szül, amelyek nem mindig láthatók előre. Annál fontosabb, hogy idejében felfedjük és gyakorlati tevékenységünkben számításba vegyük őket. Ha egy valamely ellentmondást leküzdöttünk, ez nem ad okot önelégültségre, hiszen a további fejlődés folyamán újak keletkeznek. Ellentmondások mindig keletkeznek és megoldódnak, de a fejlődés különböző fokain különbözőek, s változásuk és váltakozásuk a társadalom előrehaladó mozgását tükrözi.

A haladás a szocializmusban is lehetetlen az élet szülte ellentmondások leküzdése nélkül. Ebből a szempontból a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetet, amely a történelmi haladás magasabb fokára való felemelkedést jelenti, úgy foghatjuk fel, mint a kommunizmus első szakaszát jellemző ellentmondások leküzdésének eredményét.

A szocializmus ellentmondásait nagy általánosságban két csoportra oszthatjuk.

Vannak a múltból örökölt és a szocializmus által átalakított ellentmondások. Ilyenek például azok az ellentmondások, amelyek a társadalmi egyenlőtlenség, a régi – elsősorban az ipari és a mezőgazda-

¹ Leninszkij szbornyik. 11. köt. 357. old.

sági, a szellemi és a fizikai munka közötti – munkamegosztás maradványaihoz kapcsolódnak. A szocializmus megteremti a termelőerők lehető leggyorsabb fejlődésének feltételeit, de a növekedési ütem jelentős gyorsulása ellenére a termelésnek ezen a fokon elért színvonala még nem elegendő a társadalom életszükségleteinek teljes kielégítéséhez. Ez az ellentmondás, amely a kommunizmus első fázisában általában is elkerülhetetlen, különösen azokban az országokban érezhető, amelyeknek a termelőerők fejlődése terén történelmileg örökölt elmaradottságot kell leküzdeniük.

Amíg nem teremtettük meg a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát, és nem értük el az emberek mindenirányú fejlődését, elkerülhetetlenül fennmaradnak a munkamegosztás régi formáinak maradványai, amelyek elsősorban az ipari és a mezőgazdasági, a szellemi és a fizikai, a szakképzett és a szakképzetlen munka közötti lényeges különbségekben fejeződnek ki, s ezek a különbségek szintén számos ellentmondást szülnek.

A munka tartalmában mutatkozó különbségek bizonyos egyenlőtlenséget idéznek elő az elosztásban. Ezzel kapcsolatosak az elosztás szocialista elvében foglalt ellentmondások. Itt azonban nem az elosztási mód és a termelési mód közötti ellentmondásról van szó. Egyesek azt állítják, hogy a munka szerinti elosztás, amely feltételezi az egyéni elsajátítást, ellentmondásban van a szocialista termelési móddal, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapul. Ez a kérdésfeltevés véleményünk szerint helytelen, mert azt a benyomást kelti, mintha a munka egyéni bérezése természeténél fogva ellentmondana a társadalmi tulajdonnak. Valójában – mint már Marx és Engels tisztázta – semmiféle meg nem egyezés, diszharmónia sem rejlik abban, hogy a szocialista társadalomban a társadalmi terméknek az a része, amelyet termelési eszközként használnak, társadalmi marad, másik része pedig, amelyet fogyasztásra használnak, elosztásra kerül a társadalom tagjai között.¹

¹ Vö. Marx: A tőke. I. köt.; Engels: Anti-Dühring. Első szakasz. XIII. fejelet. (Marx-Engels Művei. 23. és 20. köt.)

Természetesen az elosztási mód és a termelési mód közti ellentmondás keletkezésének lehetősége általánosságban véve nincs kizárva. Mi több, ez az ellentmondás elkerülhetetlenül érlelődni kezd, amikor a termelőerők továbbfejlődnek, nagymértékben megnő a társadalmi gazdagság, és a munka egyre inkább a társadalom valamennyi tagjának elsőrendű életszükségletévé válik. A szocialista elosztási módot idővel, miután küldetését betöltötte, fokozatosan felváltja a kommunista elosztási mód.

Jelenleg azonban a szocialista elosztási mód teljesen megfelel a termelési mód elért fejlődési fokának, és a legnagyobb mértékben progresszív szerepet játszik. Mégsem mentes az ellentmondásoktól, amelyek történelmileg elkerülhetetlen korlátozottságát mutatják. Mindekelőtt abban van ellentmondás, hogy a szocialista társadalom, amely megteremti az emberek egyenlőségét a legfőbb, a döntő területen, a termelési eszközökhöz való viszonyuk alapjai tekintetében, kénytelen fenntartani köztük bizonyos egyenlőtlenséget az elosztási viszonyokban és az életkörülményekben.

Minthogy fennmaradnak a társadalmi különbségek, és nem lehet teljes mértékben kielégíteni a társadalom valamennyi tagjának szükségleteit, még marad talaja ellentmondások keletkezésének az össznépi, osztály-, nemzeti, csoport- és személyes érdekek kölcsönviszonyának szférájában. Ellentmondásosan fejlődik a társadalmi tudat is, amelyben szükségképpen tükröződnek a társadalmi viszonyokban meglevő ellentmondások.

Az említett és más hasonló ellentmondások felfedése természetesen még nem azonos megoldásukkal. Megoldásuk előfeltételei fokozatosan alakulnak ki a szocialista társadalom haladása során, gazdasági és kulturális érettségének növekedése alapján. Így például a város és a falu, a fizikai és a szellemi munka közötti társadalmi különbségekből fakadó ellentmondások csak a társadalom fokozatos gazdasági és kulturális felemelkedésével oldhatók meg. Az ilyen ellentmondások feltárásától teljes megoldásukig hosszú idő telhet el, amely ahhoz kell,

hogy szívós, kitartó munkával megteremtjük megoldásuk anyagi és kulturális előfeltételeit.

A múlttól örökölt ellentmondásokkal összefonódnak azok az ellentmondások, amelyeket már a szocializmus által létrehozott gazdasági és társadalmi viszonyok egyes oldalainak, vonásainak, formáinak elavulása idéz elő. Olykor azzal a nézettel találkozunk, hogy a szocializmus számára norma a teljes összhang a társadalmi termelés, elosztás és fogyasztás között, a társadalmi élet valamennyi szférájának harmonikus összehangoltsága, s hogy ellentmondások csak a szocialista elvek megsértése, hibák, mulasztások stb. következtében keletkeznek.

Ez a nézet véleményünk szerint hibás. A fejlett szocializmus kétségkívül előfeltételezi, hogy a társadalmi élet minden oldalát a kommunizmus első szakaszához szükséges érettség jellemezze. A szocializmus mint egységes egészet alkotó társadalmi rendszer megköveteli, hogy a termelési viszonyok, a gazdaság szervezeti és irányítási formái összhangban legyenek a termelőerők színvonalával, a politikai szervezet a gazdasági alappal és a társadalmi struktúra változásaival, a szellemi kultúra fejlődése az anyagi kultúráéval stb. Ez az összhang azonban nem automatikusan, egyszer s mindenkorra jön létre, és többnyire nem teljes. A társadalmi organizmus különböző oldalainak változásában nincs és nem lehet eleve megállapított harmónia. Az összhang különböző időben, egyenlőtlen ütemben valósul meg. A szocialista viszonyok egyes formái elavulnak, ennek következtében ellentmondások keletkeznek, amelyek megoldása a továbbhaladás szükséges feltételévé válik.

Így a hatvanas évek fordulóján megérett a régebbi tervezési és irányítási rendszer és a gazdasági fejlődés követelményei közötti ellentmondás. Ez azzal függött össze, hogy a tudományos-technikai forradalom körülményei között számos szocialista országban szükségessé vált a súlypont áthelyezése a gazdasági fejlődés intenzív tényezőire. Ennek az ellentmondásnak a megoldása gazdasági reformokat, a népgazdaság egész irányítási rendszerének tökéletesítését követelte. Szo-

rosan kapcsolódik ehhez a társadalmi-politikai viszonyok továbbfejlesztése, a gazdaság, a demokrácia és a kultúra egységének erősítése is, ami a fejlett szocializmusra jellemző.

Az érett szocializmus nem befejezett, megmerevedett, hanem dinamikusan fejlődő társadalom. A termelőerők haladása, a kultúra emelkedése a továbbiakban is újra meg újra szükségessé teszi majd a szocialista viszonyok tökéletesítését.

Ennek fényében nyilvánvalóan tarthatatlanok azok, a marxista filozófiai irodalomban egy időben elterjedt állítások, amelyek szerint a szocializmus dialektikája az összhang dialektikája, mivel a szocializmust, úgymond, az jellemzi, hogy az ellentmondás két oldalának fejlődéstendenciái egybeesnek, változásuk egy irányba tart. De ha a tendenciák egybeesnek, hol az ellentmondás? Ellentmondás éppen azért lép fel, mert vagy ellentétes, vagy különböző, de mindenesetre nem egymással egybeeső tendenciák vannak jelen. Ha például a tudományos-technikai forradalom körülményei között megváltoznak a termelés és a tudomány kölcsönviszonyai, ám a gazdaság szervezésének, a tudományos kutatások irányításának formái a régiben maradnak, akkor ellentmondások keletkeznek, amelyeket idejében meg kell oldani.

Ahol ellentmondások tárnak fel, ott mindig eltérő tendenciák vannak. Ez nem jelenti feltétlenül az alapvető érdekek kettéhasadását, érdekellentétek keletkezését, mint a kapitalizmusban. De a tendenciák ellentéte vitathatatlanul fennmarad a szocializmusban is. Amikor például elavulnak a szocialista termelési viszonyok bizonyos oldalai, a gazdaságszervezés, az irányítás formái stb., akkor itt mindenképpen fejlődési tendenciáik ellentéte mutatkozik meg. A fejlődő termelőerőknek, a munka új tartalmának ellentéte ez az elavult formákkal, amelyek e fejlődést hátráltatják, akadályozzák, és tendenciájuk a megmerevedés. S az oldalak közötti „divergenciaszög”, vagyis egymásnak való meg nem felelésük mértéke növekedhet, sőt feltétlenül növekszik is, amíg az ellentmondás érlelődik és megoldatlan marad. Ennek a

divergenciának a növekedése nélkül a társadalom fel sem tárhatná az ellentmondást és nem érzékelhetné megoldásának szükségességét.

A haladás a szocializmusban sem lehetséges annak tagadása nélkül, ami túlhaladott és elavult, ami akadályozza az előrejutást. Ha a régít érintetlenül hagyjuk, minden fejlődést megállítunk. Ezért nem az a kérdés, hogy végbemegy-e tagadás a szocializmusban, hanem az, hogyan megy végbe. Van olyan régi, ami zavarja a szocialista társadalom mozgását, s amit meg kell semmisíteni, amint lehet. És vannak a szocialista viszonyoknak bizonyos oldalai, amelyek idővel szintén elavulnak és túlhaladottak lesznek, de csak akkor, amikor – hogy úgy mondjuk – elvégezték a társadalmi haladást szolgáló munkájukat.

Az ilyen ellentmondások objektív jellegűek, az emberek akaratától és óhajaitól függetlenül jelentkeznek, és korántsem azonnal tudatosodnak bennük.

A törvényszerűen keletkező ellentmondások mellett azonban vannak a szocializmusban olyan ellentmondások is, amelyek hibák következményei. Kiváltó okaik különbözők lehetnek: eltérés a szocialista társadalom fejlődéstörvényeitől, egyes munkatársak nem kellő érettsége és tapasztaltsága, konzervativizmus, vagy ellenkezőleg, kalandorság. Forrásaik teljes feltárása csak akkor lehetséges, ha feltárjuk az ellentmondások összefüggését az emberek érdekeivel.

A gazdaságszervezés és az irányítás formáinak dinamikus változása a szűken értelmezett, korlátolt személyes érdekekkel kapcsolatos akadályokba ütközhet. A technikai haladás fékezése, elavult termékfajták kibocsátása, a beruházások szétforgácsolása, a kooperációs szállítási tervek megsértése stb. nem ritkán abból adódik, hogy a hatósági és a helyi érdeket fölébe helyezik az egész népgazdaság érdekeinek.

Az ilyen ellentmondások leküzdésének útját a szocialista országok kollektív tapasztalatai mutatják meg. Először, a gazdaságszervezés formáit, a tervezés és a gazdasági ösztönzés mutatóit úgy kell kialakítani, hogy minden, ami előnyös a népgazdaságnak, előnyös legyen minden láncszemének (egyesülésnek, vállalatnak stb.) is. Másodszor, olyan szellemben kell nevelni az embereket, hogy megértsék az össz-

állami érdekek elsőrendű jelentőségét, erélyes küzdelmet kell vívni a fegyelemsértések, a kispolgári lazaság és önzés, a hatósági szűklátó-körűség és a provincializmus megnyilvánulásai ellen.

A szocializmusban fellépő ellentmondások megoldásában különleges szerepe van az erősödő társadalmi egységnek. Ez az egység a társadalmon belüli osztályellentétek leküzdésének eredményeképpen jött létre, és kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a keletkező ellentmondásokat a társadalom többségének egyesült erőfeszítéseivel oldják meg. Ezért a szocializmusban, a kapitalizmustól eltérően, az ellentmondások megoldását nem kísérik az egész társadalmat megrendítő társadalmi válságok és összeütközések. Mint említettük már, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet fokozatosan megy végbe, és nem igényel társadalmi forradalmat. A társadalmi különbségek fokozatos elmosódását, valamennyi társadalmi csoport fokozatos közeledését, a teljes társadalmi homogenitás fokozatos kialakulását jelenti.

A szocializmus ellentmondásai a fennálló rend keretein belül nyerne megoldást, és leküzdésük előmozdítja e rend erősödését. De ez a sajátosság nem érvényesülhet kellőképpen a szubjektív tényező részvétele nélkül. Az objektív feltételek csak a lehetőségét teremtik meg az ellentmondások társadalmi konfliktusok és megrázkódtatások nélküli leküzdésének, de e lehetőség valóra válását emberi cselekvések határozzák meg: az ellentmondások kellő időben való felfedezésétől, megoldásuk helyes módjának megtalálásától és a megfelelő szervezeti tevékenységtől függ. Ellenkező esetben az ellentmondások fokozódása a szocializmusban is társadalmi konfliktusokhoz vezethet.

Az ellentmondások sikeres megoldásának legfontosabb előfeltétele a helyes politika kidolgozása, ami a marxista-leninista párt funkciója. A párt hivatott arra, hogy elméleti elemzés alapján idejében fényt derítsen az életben érlelődő ellentmondásokra. Ezt a feladatot eredményesen teljesíti, ha fel van fegyverkezve a tudományos elmélettel, ha széles és szerteágazó kapcsolatokat tart fenn a munkásosztállyal, a dolgozó tömegekkel, gondosan figyel a néptömegektől érkező jelzé-

sekre, és olyan politikát folytat, amely lehetővé teszi a társadalmi fejlődés égető szükségleteinek kielégítését zavaró nehézségek, aránytalanságok, akadályok leküzdését.

Külön tanulmányozást érdemel a szocializmus úgynevezett alapvető ellentmondásának kérdése, mely körül filozófiai szakirodalmunkban vita folyik.¹ Gyakran a szocializmus legkülönbözőbb ellentmondásait nevezik alapvető ellentmondásnak: a növekvő szükségletek és a termelőerők fejlettségi szintje közötti, a szocialista tulajdon két formája közötti, a termelési eszközökhöz való viszony egyenlősége és az elosztás egyenlőtlensége közötti ellentmondást stb. Ezek az ellentmondások valóban léteznek, de ha közülük bármelyiket alapvető ellentmondássá minősítjük, melyből az összes többi ered, ez véleményünk szerint óhatatlanul egyoldalú, tehát hamis következtetésekhez juttat.

Vegyük például azt az ellentmondást, amely egyfelől a növekvő szükségletek és másfelől a termelőerők fejlődésének egy-egy szakaszban elért szintje között áll fenn, vagy, ahogy Mihajlov és Motilev elvtárs megfogalmazta, „a szocialista termelés célja és az e cél eléréséhez az egyes adott időszakokban meglevő – elsősorban a társadalmi termelés fejlettsége által meghatározott – lehetőségek közti ellentmondást”². Nem tekinthetjük meggyőzőnek azt az érvelést, mely szerint ez az alapvető ellentmondás, mivel – úgymond – a szocializmus alaptörvényéből következik. A szocializmus alaptörvénye, amely szerint a termelés a társadalom tagjai növekvő szükségleteinek teljes kielégítését és mindenirányú fejlődésüket szolgálja, ennek van alárendelve, valóban hatalmas ösztönzője a termelés növekedésének. De az ösztönzést e törvény egyre teljesebb megvalósulása jelenti, nem pedig a termelés folytonos elmaradása a növekvő szükségletektől. Ha egy-

¹ Lásd például a materialista dialektika jelenlegi problémáival foglalkozó tanácskozási anyagát: *Gyialektyika szovremennovo obscsesztvennovo razvityija* (A jelenkori társadalmi fejlődés dialektikája). Moszkva 1966.

² *M. Mihajlov–A. Motilev: Gazdasági viszonyok és érdekek a szocializmusban. „Béke és Szocializmus”, 1969. 4. sz. 98. old.*

oldalúan az elmaradás szükségszerűségét hangsúlyozzuk, akkor magát a törvény realitását vonjuk kétségbe, következésképpen a kommunizmus elvének megvalósíthatóságát is.

Nézetünk szerint az az állítás sem tekinthető meggyőzőnek, hogy a szocializmus alapvető ellentmondása a termelési eszközökhöz való viszony egyenlősége és az elosztás egyenlőtlensége közötti ellentmondás. E nézet híveinek logikája szerint az elosztás módját minél hamarabb meg kellene változtatni. Valójában azonban az a feladat, hogy ennek ösztönző szerepét maradéktalanul kihasználjuk a szocialista termelés fejlesztésére. Persze, eljön az idő, amikor a szocialista elosztási módnak, miután szerepét betöltötte, át kell engednie helyét az elosztás kommunista elvének. Ez azonban a jövőre tartozik, és nincs rá okunk, hogy az említett ellentmondást a szocialista fejlődés egész időszakának alapvető ellentmondásává nyilvánítsuk.

Mint a példákból kitűnik, az egy valamelyik ellentmondás alapvető ellentmondássá nyilvánítása mellett felhozott érvek meglehetősen ingatagok. Az ilyesféle sémák helyett a szocializmus valódi ellentmondásait kell elemezni. Ezek igen sokfélék¹, és rendszert alkotnak, mivel a szocialista társadalom életének különböző szférái kölcsönösen összefüggnek egymással: a termelési mód változásai meghatározzák a társadalmi viszonyok tökéletesítésének szükségességét, megteremtik a társadalmi és kulturális feladatok megoldásának anyagi bázisát, ez utóbbiak pedig visszahatnak rájuk. Ezek a konkrét ellentmondások, minden sokféleségük mellett, végső soron ugyanarra a forrásra vezethetők vissza, és pedig arra, hogy a szocializmus a kommunista formációnak csupán első fázisa, amely még nem bontakoztatta ki teljesen a természetében rejlő lehetőségeket, s amelyben a kommunizmus új, születőben levő vonásai az osztálytársadalomtól örökölt vonásokkal párosulnak.

A materialista dialektika általános törvényei, akárcsak a történelmi

¹ A szocializmus ellentmondásainak sokféleségét jól mutatja ki P. N. Fedoszejev. Lásd Gyialektyika szovremennovo obszcsesztvennovo razvityija. 66–68. old.

materializmus törvényei, a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat fejlődésében sajátos módon nyilvánulnak meg. A sajátságosság mértékét azonban helyesen kell megítélni. A kutatót e téren két veszély fenyegeti: egyfelől az, hogy e sajátságosságot nem veszi észre, nem veszi figyelembe, pusztán a törvények külső megnyilvánulási formáira korlátozza, másfelől az, hogy felnagyítja, és az általános törvények tényleges tagadásához jut. A materialista dialektika jelenlegi problémáival foglalkozó említett tanácskozáson egyes elvtársak azt állították, hogy nemcsak a szocializmus és a kapitalizmus mint a társadalmi fejlődés történelmi formációi ellentétesek egymással, hanem dialektikájuk is.

Úgy gondoljuk, ez olyan túlzás, amely végeredményben kételyeket ébreszthet a materialista dialektika törvényeinek egyetemességével szemben. A dialektika törvényeit a társadalom és a természet fejlődési jelenségeinek általánosítása alapján dolgozták ki. E törvények a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás fejlődésének általános érvényű, egyetemes törvényei. És ha azt feltételezzük, hogy a kommunista társadalom megjelenésével maga a dialektika törvényeinek alapvető tartalma változik meg, hogy bizonyos elveit mások váltják fel, ez egyértelmű annak tagadásával, hogy a dialektika minden mozgás és fejlődés általános törvényeinek tudománya.

A szocializmus a társadalmi haladás új típusát jelenti, ebből azonban véleményünk szerint nem következik, hogy itt új típusú dialektika jelenik meg (például az összhang dialektikája). Vannak a dialektikának olyan általános törvényei, amelyek módosulnak és konkrétan nyilvánulnak meg a társadalmi fejlődés különböző fokain. Az antagónisztikus osztálytársadalmakhoz képest a szocializmusban az ellentmondások mások, új formákban oldódnak meg, más eszközökkel valósul meg az elavult és túlhaladott mozzanatok tagadása. De teljesen érvényben maradnak a dialektika arra vonatkozó tételei, hogy a fejlődés ellentmondásokon keresztül megy végbe, hogy az ellentmondásban ellentétes oldalak, tendenciák, vonások tárulnak fel, hogy ezek egysége mindig viszonylagos és ideiglenes, hogy a köztük folyó harc

vezet az ellentmondás megoldásához. Az ilyen harc örök, a kommunizmusban sem szűnik meg.

A kommunista társadalom a történelmi haladás legmagasabb foka. Ez azonban nem jelenti majd sem a társadalmi haladás megtorpanását, sem a haladás ellentmondásainak megszűnését. A tudományos kommunizmus ellenfelei időnként azt állítják, hogy a kommunisták, végső céljuk megvalósítására törekedve, magát a dialektikát ássák alá. A dialektika, úgymond, korlátlan fejlődésről beszél, amely ellentmondásokon keresztül valósul meg, a kommunizmus pedig minden ellentmondás eltűnését, „a történelem végét” jelenti. Ebből adódik a következtetés, amelyet a francia Chambre páter „A marxizmus a Szovjetunióban” című könyvében ünnepélyesen kinyilvánít: „Éppen a dialektika halála az, amely a Szovjetunió történelmi fejlődésének horizontján kirajzolódik.”¹

Nem nehéz leleplezni Chambre páter fondorlatos gondolatmenetének értelmét. A „dialektika diadala” nevében azt ajánlja, hogy állandósítsuk az osztálytársadalmat jellemző ellentmondásokat, tehát az antagonisztikus osztályok létét is. De éppen az ellentmondások bármely konkrét formájának állandósítása összeegyeztethetetlen a dialektikával, amelyet Chambre suttyomban a legközönségesebb szofisztikára cserélt fel.

A szofisztikával ellentétben, a marxista dialektika egyáltalán nem állandósítja, nem isteníti az ellentmondásokat. Hangsúlyozza, hogy az ellentmondások a haladás folyamatában keletkeznek és oldódnak meg, és éppen a meghatározott történelmi fokra jellemző ellentmondások megoldásán keresztül megy végbe az új, magasabb fejlődési fokra való átmenet.

Az osztályharc mint a történelem hajtóereje az osztályok megsemmisülésével letűnik a színről. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden ellentmondás, minden harc megszűnik. Az embereknek nemcsak a szocializmusban, hanem a kommunizmusban is vitathatatlanul dolguk

¹ H. Chambre: Le Marxisme en Union Soviétique. Párizs 1955. 470. old.

lesz régivel és újjal, elhalóval és születővel. Tehát az is szükséges marad, hogy megoldják az ellentmondásokat, amelyeket az élet mindig felvet, és a jövőben is fel fog vetni.

Világos, hogy a „végcél” kifejezés egyáltalán nem a fejlődés megállását jelenti. Ezt a kifejezést a marxisták mindig a „közvetlen cél” fogalmával szembeállítva használták. A forradalom egy-egy szakaszának feladatait kifejező közvetlen céloktól eltérően, a kommunizmus a munkások osztályharcának végcélja, hiszen a kommunizmus győzelmével minden osztály, maga a munkásosztály is megszűnik, véget ér az osztályharc, amely évezredek keresztül az emberiség egész történelmét áthatotta.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy megáll a társadalom fejlődése? Egyáltalán nem. Az osztálytársadalommal csupán az emberiség előtörténete fejeződik be, és megkezdődik az emberiség valóságos története, amikor az emberek minden társadalmi elnyomástól, a régi munkamegosztás leigázó hatásától szabadon, maradéktalanul kibontakoztatják képességeiket és tehetségüket. Világos, hogy az emberiség története nem lassul le, ellenkezőleg, példátlanul meggyorsul.

A társadalmi fejlődés gyorsulásának lehetőségeit még tovább növeli a szocializmusra az előző társadalmak által örökül hagyott vonások leküzdése. Eltűnnek a munkamegosztás régi formái, és az új, még tökéletesebb termelési eszközök megjelenésével együtt sokoldalúan kibontakoznak az emberek mint a társadalom legfontosabb termelőereje is. A társadalmi különbségeknek, a múlt csökevényeinek leküzdése, a társadalom és a személyiség közötti harmonikus viszonyok kialakítása szintén hozzá fog járulni a társadalmi haladás meggyorsulásához. A társadalom, egyre inkább uralma alá vetve a természet elemi erőit, teljességgel úrrá lesz saját fejlődésének, saját társadalmi viszonyainak törvényein is.

Lenin végtelenül hazugnak nevezte azt a burzsoá elképzelést, mintha a szocializmus valami halott, megmerevedett, egyszer s mindenkorra adott jelenség lenne. Még kevésbé illik ez az elképzelés a kommunizmusra, mely nem valami megdermedt kristályhoz hasonlít, hanem az

élet örökzöld fájához, amely állandóan megújul, és sohasem szárad el. A kommunizmus végképp kiszabadítja a társadalmat a történelmi korlátoeltságnak az előző formációkat jellemző keretei közül, és határtalan horizontokat nyit az emberiség haladása előtt.

ELŐSZÓ 5

I. FEJEZET

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM TUDOMÁNYOS ELEMZÉSÉNEK METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI 9

- 1 / A történelmi materializmus alkalmazása a szocialista társadalom
elemzésére 10
- 2 / A gyakorlat gazdagítja a szocializmus elméletét 22
- 3 / A szocializmus vizsgálatának történeti megközelítése 27

II. FEJEZET

AZ OBJEKTÍV FELTÉTELEK ÉS A SZUBJEKTÍV TÉNYEZŐ VISZONYA A KOMMUNIZMUS ÉPÍTÉSÉBEN 42

- 1 / Az objektív feltételek és a szubjektív tényező kategóriája és helyük
a történelmi materializmusban 43
- 2 / Az objektív feltételek és a szubjektív tényező viszonyának sajátosságai
a szocialista társadalomban 57
- / A társadalmi fejlődés tudományos irányítása 70

III. FEJEZET

A GAZDASÁGI VISZONYOK ÉS AZ EMBEREK ÉRDEKEI A SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN 84

- 1 / Az érdek mint szociológiai kategória 86
- 2 / Az érdekek forrásai és jellegük a szocialista társadalomban 110
- 3 / Az emberek érdekei és a szocialista termelés fejlődésének hajtóerői 121

IV. FEJEZET

AZ OSZTÁLYKÜLÖNBBSÉGEKTŐL A TÁRSADALMI HOMOGENITÁS FELÉ 137

- 1 / Az osztálykülönbségek forrásai és lényege a szocialista társadalomban 138
- 2 / A munkásosztály vezető szerepe a szocialista társadalomban 152
- 3 / Osztályérdekek a szocializmusban. A nemzeti és az osztályérdekek egybekapcsolása az össznépi érdekekkel, mint a társadalmi-politikai egység megszilárdításának és fejlesztésének feltétele 157
- 4 / A szocialista társadalom struktúrájának fejlődési tendenciái 178
- 5 / A munkakollektíva a fejlett szocialista társadalomban 198

V. FEJEZET

A POLITIKA ÉS A GAZDASÁG VISZONYA A SZOCIALIZMUSBAN 209

- 1 / A politika és a gazdaság viszonyának megváltozása a politikai hatalomnak a munkásosztály által való meghódítása után 210
- 2 / A gazdaságpolitika és a társadalompolitika viszonya 222
- 3 / A szocialista állam fejlődési tendenciái 237

VI. FEJEZET

ÚJ TÁRSADALOM – ÚJ EMBER 260

- 1 / Az objektív feltételek és a szubjektív tényező szerepe az emberek tudatának változásában 261
- 2 / A társadalmi és a személyes érdekek egybekapcsolódása és az új ember kialakulása 281
- 3 / A kommunista magatartás normáinak szokássá válása 300

VII. FEJEZET

A TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉS JELLEGÉNEK MEGVÁLTOZÁSA A SZOCIALIZMUSBAN 315

- 1 / A történelmi haladás általános kritériuma és alkalmazása a szocialista társadalom fejlődésének elemzésére 315
- 2 / A társadalmi haladás új típusa 332
- 3 / A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet dialektikája.
A társadalmi ellentmondások megoldásának új útjai és formái 353

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Kende László

A borító és a kötéstervezés Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Szécsi Andor

Műszaki szerkesztő Kun Gábor

A szedést 1974. X. 21-én kezdték meg

Megjelent 1975. IV. 30-án, 5000 példányban

Terjedelme 23,5 (A/5) ív

74.1486/1/3311 – Zrínyi Nyomda, Budapest

Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató